

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 5.

A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély
kultúrájában és művelődésében

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 5.

lazi
KÖNYVKIADÓ
Szeged

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 5.

**A latin nyelv
a kora újkori Magyarország és Erdély
kultúrájában és művelődésében**

Szerkesztette
Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid

KÖNYVKIADÓ
Szeged
2023

A konferencia létrejöttét támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap
BTK Irodalomtudományi Intézet
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék
SZTE BTK Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont

A kötet megjelenését támogatta:

BTK Irodalomtudományi Intézet „A Neolatin Költők Tára sorozat elindítása.
Az ismeretlen XVIII. századi magyarországi latin nyelvű irodalom feltárása”
című kutatási program
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék

© Szerzők, 2023

© Lazi Kiadó, 2023

ISBN 978 963 267 573 2

ISSN 2416–125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
egy-egy fejezeteket illetően is.

A borítón

Hans Sebald Beham *Grammatica* (1519) című metszete látható

Kiadja a Lazi Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó: a kiadó igazgatója
Nyomdai előkészítés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai kivitelezés: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft.
6722 Szeged, Honvéd tér 5/B
Felelős vezető: Arday Zsolt

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

GRÉCISTÁK ÉS KAPCSOLATAIK

ORBÁN ÁRON	
Clusius és Ellebodius barátsága	13

SZABÓ ÁDÁM	
Egy filológiai csúcsteljesítmény a 16. századi Magyarországon: Nicasius Ellebodius írásai Polübioszról	25

MÉSZÁROS TAMÁS	
Egy bizánci történetíró latinul. Konrad Clauser Khalkokondülész-fordítása	35

GRAMMATIKA – OKTATÁS

TÓTH GERGELY	
Bél Mátyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról	47

TÓTH SÁNDOR ATTILA	
Grigely Józsefnek a latin grammatikába bevezető könyve(i) (<i>Institutiones grammaticae</i>) néhány fejezetéről	63

KÖLCSÖNHATÁSOK

BAJÁKI RITA

- A 16. századi latin nyelvű imakönyvek hatása
a magyar nyelvű nyomtatott imairódomra 79

SZEBELÉDI ZSOLT

- A kollokációk mint nyelvi hungarizmusok Szerémi György *Epistolájában* 91

JANKOVITS LÁSZLÓ

- Rímaj János latin verset fordít 99

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

- Baróti Szabó Dávid magyar nyelvű költészetének antik és neolatin forrásai 107

FILOLÓGIA ÉS RECEPCIÓ

MOLNÁR PÉTER

- „Reperit ipsum caput... insudatum”
Egy váradi Szent László-legenda megalkotása 121

KECSKEMÉTI GÁBOR

- Ecsedi Báthory István egy humanista olvasmányáról 141

SZABÓ ANDRÁS

- Forgách Mihály ismeretlen levele 153

BALÁZS MIHÁLY

- Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyi János.
Az apophthegma a kora újkori Magyarországon 161

JARMALOV REZSÓ

- Otrokocsi Fóris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének
kéziratai és szövegproblémái 185

ERDÉLYI HISTÓRIÁK

TOMKÓ ZOLTÁN	
Szulejmán utolsó magyarországi hadjárata és a zimonyi találkozó Szapolyai-párti szemmel	199
VIROVE CZ NÁNDOR	
Kendy Anna históriájának megjelenése Christian Schesaeus <i>Ruina Pannonica</i> című eposzában	213
PETNEHÁZI GÁBOR	
A bolygó humanista. Gian Michele Bruto Erdélybe érkezésének előtörténete	223
GYULAI ÉVA	
Egy (majdnem) ismeretlen történetíró, Daróczy Ferenc és műve: <i>Vera descriptio rerum in Transylvania post Moldavicam expeditionem gestarum</i> (Prága, 1600)	243
GÁLFI EMÓKE	
Szamosközy István „baráti köre”	265
PAP LEVENTE	
Lakatos István <i>Siculiájának</i> egyik forrása: Florimond de Raemond	279
BENEI BERNADETT	
De Transilvania – Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imagója	293
MÁTÉ ÁGNES	
Báthory Griseldis, az engedetlen menyasszony vagy az eretnek hárpia sikertelen megzabolázása	305
NAGY GÁBOR	
„Memor tamen regis Stephani, qui dicere consueverat...” Báthori István északi emlékezetéről	317

AD FONTES

BÁTHORY ORSOLYA

Edictalis cassatio –Nyomokban Pázmányt tartalmazhat 343

FEHÉR BENCE

Római feliratok, hadiutak rekonstruálása és a fogarasi mammutcsontok
– egy latin tudományos monográfiában, 1700 körül 361

SÁNTA SÁRA

Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár 371

Névmutató 379

Előszó

2021 decemberének első napjaiban egyfajta jubileumot ünnepelt a magyarországi és részben határon túli, neolatin irodalommal foglalkozó tudósközösség: ezekben a napokban került megrendezésre Szegeden a Neolatin Konferencia, immáron az ötödik. A tanácskozást minden korábbit felülmúló szakmai érdeklődés övezte: a kora újkori történelemmel, irodalom- és művelődéstörténettel foglalkozó hazai és határon túli kutatók java, összesen harmincöt előadó jelentkezett és tartott előadást a konferencián, mely az előadások nagy száma miatt a szokásos két és fél nap helyett ezúttal szerdától szombatig, három és fél napot vett igénybe.

A szervezőknek mindig is céljuk volt, hogy a kétévente meghirdetett konferenciák egy-két előre megjelölt tematikus súlypont köré szerveződjenek. 2021-ben erre egyrészt a Báthory István-émlékév kínált lehetőséget, másrészt régi tervünk volt, hogy a latin nyelv kora újkori szerepét általánosabb keretek között, a művelődés- és irodalomtörténeti kategóriákon túl, a nyelvtanítás/nyelvtanulás, a nyelvtankönyvek, a latinnal összefüggésbe hozható pedagógiai munkák felől is megvizsgáljuk. Az ötödik konferencia szervezése közben ugyanakkor az is világossá vált, hogy azok az örvendetes folyamatok, melyek már az első konferenciákon elindultak, mostanra nyilvánvalóan megerősödtek és a szegedi konferenciák minden tematikai céljukon túl, a neolatin irodalommal szorosabb vagy tágabb kontextusban foglalkozó kutatók, tudósok, PhD-hallgatók rendszeres eszmecserejének színhelyévé, egyfajta, bizonyos értelemben tematikai korlátok közé sem szorítható és nem is szorítandó seregszemléjévé alakultak. Ennek a seregszemle-jellegnek pedig örvendetes következménye az a sokszínűség, amelyet a konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmánykötet kínál az olvasóknak. Minden előszónál többet mond, ha az olvasó átfutja a kötet elején található tartalomjegyzéket: láthatja, hogy kötetünk az adott témák legjobb szakértőinek tollából készült tanulmányokat kínál az érdeklődőknek. Több tanulmány szól a Báthory-család különböző tagjairól vagy emlékezetükről; a latin nyelv iskolai megjelenési formáiról; kora újkori hitvitákról, imairódomról;

ELŐSZÓ

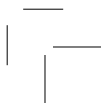
az erdélyi humanizmus meghatározó alakjairól; a görög nyelv újkori művelőiről és fordítóiról, miképpen általában is a latinra vagy latinról való fordításokról, szinte elfeledett, de fontos auktorokról és a sort még folytathatnánk. Ehelyett inkább arra buzdítjuk az olvasót, hogy ne az előszónak higgyen, hanem kíváncsiságát a színes és gazdag tartalom keltse fel, majd pedig lapozzon bele a kötetbe és olvassa el a számára fontos és érdekes tanulmányokat: garantálhatjuk, hogy kivétel nélkül az épülésére fognak szolgálni.

Végezetül, de nem utolsósorban köszönetet kell mondanunk mindazon személyeknek és intézményeknek, akik és amelyek nélkül nem valósulhatott volna meg a konferencia és nem került volna nyomdába ez a kötet. Ezúton köszönjük a Szegedi Tudományegyetem, a BTK Irodalomtudományi Intézete, valamint az ELKH-SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport, nemkülönben az NKA támogatását, mellyel hozzájárultak a konferencia megszervezéséhez és lebonyolításához, illetve a kötet megjelenéséhez. Köszönettel tartozunk minden szerzőnknek és előadónknak, akik tanulmányukat kötetünk rendelkezésére bocsátották, illetve minden munkatársunknak, akik a kötet létrejöttéhez értékes idejükkel és precíz munkájukkal járultak hozzá. Szerkesztőkként ezúttal is abban a reményben bocsátjuk útjára a kötetet, hogy adataival hasznos olvasmányt kínál majd a tapasztalt kutatóknak, és inspirációt jelent majd a jövő tudósgenerációja számára is.

Budapest-Szeged, 2023. augusztus

Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid

GRÉCISTÁK ÉS KAPCSOLATAIK

ORBÁN ÁRON

Clusius és Ellebodiums barátsága

A 16. század fordulatot hozott Európában a tudományok specializációja tekintetében. Az ún. *philosophia naturalis*-ből egyre több természeti diszciplína vált ki önálló tudományként – botanika, zoológia, anatómia stb. –, és a humán diszciplínák terén is egyre erőteljesebben körvonalazódtak olyan tudományágak, mint a klasszika-filológia vagy az etnológia. Ugyanakkor ezeket a diszciplínákat egy olyan értelmiségi elit művelte, amely tudatosabban, mint valaha, egy külön kis nemzetközi társadalomnak látta magát Európa társadalmán belül. Ez az ún. *res publica litteraria* inkább eszmei, mint valódi közösség volt ugyan, mindenesetre tagjait ténylegesen egyre több kötelék fűzte össze, többek közt a könyvnyomtatás, a postai szolgáltatások és az utazási lehetőségek fejlődése következtében. A „humanista” szót a továbbiakban ebben a tág értelemben használom.

Ebben a tanulmányban két olyan németalföldi tudósról lesz szó, akik a korabeli európai humanista elit körébe tartoztak, és számunkra magyarországi kötődésük miatt különösen fontosak: Carolus Clusiusról (Charles de L'Écluse, 1526–1609) és Nicasius Ellebodiumsról (Ellebault, 1535–1577) van szó. Mindkettejük életműve és tevékenysége jól tükrözi a fenti kettősséget, a tudományok szakosodását egyfelől és a *res publica litteraria* egységesülését másfelől. Mai szóval kifejezve Clusius legelsősorban botanikus volt, Ellebodium legelsősorban klasszika-filológus, és maguk is jelentősen hozzájárultak e tudományágak különválásához, felvirágzásához. Másrészt ők saját magukat elsősorban értelmiséginek, tág értelemben vett humanistának, a tudós köztársaság tagjának látták, és csak ezután jött az a szempont, hogy ki mihez értett különösen jól.

* Ez a tanulmány a 132710. számú NKFIH projekt támogatásával készült. A tanulmány bővebb, angol nyelvű változata: ORBÁN Áron, „Clusius, Ellebodium and Purkircher: A Cross-Section of Humanist-Naturalist Cultural Exchange Between Vienna and Pozsony”, *Erudition and the Republic of Letters* 8 (2023), 1–35.

Clusiust már csak azért is szokás botanikusnak tekinteni, mert főleg botanikai műveit vizsgálták, botanikai és tudománytörténeti kontextusban.¹ Ám a botanikán túl a természettudomány más területeit is művelte, például a zoológiát. Rajzokat is készített, és legalább egy térképet. Több utazási művet latinra fordított. Olyan tipikus humanista tevékenységeket is folytatott, mint egy nyelvész levelezésének kiadása vagy római feliratok gyűjtése. Soknyelvű levelezésének mintegy 1600 ismert darabja felvonultatja az Európai *res publica litteraria* színe-javát: ez a meglepően kevéssé vizsgált forrásanyag már önmagában is a korabeli tudomány- és művelődéstörténet valóságos kincseshányója.

Ellebodiusnak is elsősorban fő műveit, filológiai munkásságát térképezték fel.² A flamand humanista főleg görög művekkel, mindenekelőtt Arisztotelésszel foglalkozott rendkívül lelkiismeretesen és gondosan, de több görög–latin fordítása, redakciója, kommentárja is fennmaradt. Am a filológiai műveken kívül írt orációkat, kisebb verseket és több kiadáshoz előszót; fennmaradt egy jegyzetfüzete, illetve könyvekbe írt jegyzetei is. Megmaradt továbbá több mint kétszáz levele, túlnyomó része Ellebodus által írt, kisebb része hozzá címzett misszilis. A többségében olasz és latin levelek jó részének filológiai problémák képezik a legfontosabb témáját, de szó van a levelezésben pozsonyi, magyarországi és európai hírekről, közös ismerősökről, természettudományos kérdésekről, könyvügyekről és számos más témáról is. A levelezőpartnerek között Gian Vincenzo Pinellitől Hugo Blotiuson át Girolamo Mercuriáléig számos, az európai élvonalba tartozó tudóst találunk; összességében Magyarországtól nyugatra irányul a levelezés fennmaradt része, Itáliát is beleértve. A levelezés kiadása folyamatban van;³ az, hogy eddig nem jelent meg, nagyban hozzájárul ahhoz, hogy mindmáig viszonylag kevés az Ellebodus életére és kapcsolati hálójára irányuló kutatás.

¹ A hatalmas Clusius-irodalomból itt csak két újabb Clusius-monográfiát említek meg: Florike EGMOND, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550-1610* (London: Pickering and Chatto, 2010); Esther van GELDER, *Tussen hof en keizerskroon. Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese boven (1573–1593)* (Leiden: Leiden University Press, 2011). A régebbi szakirodalmat és Clusius műveinek katalógusát lásd: Stephan AUMÜLLER und JEANPLONG József (Hrsg.), *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

² Ellebodusnak szintén jelentős nemzetközi szakirodalma van, de nem készült még róla összefoglaló monográfia. Életének és műveinek összefoglalását, illetve Ellebodus bibliográfiáját lásd részletes szócikkemben: „Ellebodus, Nicasius,” in *Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1: Hungary*, ed. Farkas Gábor KISS (várható megjelenés: Berlin: DeGruyter, 2024). A magyar nyelvű szakirodalomnak máig a legalapvetőbb tanulmány: KLANICZAY Tibor, „Nicasius Ellebodus és Poetikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971), 24–34.

³ 2019 decembere óta egy NKFI–FK pályázat keretében egy három fős kutatócsoport (Szabó Ádám, Kovács Zsuzsa és Orbán Áron) dolgozik Ellebodus levelezésének kiadásán. Itt köszönöm meg Kovács Zsuzsának, hogy használhattam az olasz levelek első körben elkészült átiratait; ezek problematikus helyeit az eredeti szövegekkel egybevettem, így idézem a leveleket e tanulmány jegyzeteiben.

Clusius és Ellebodius tehát sokoldalú értelmiségiek voltak, és életművüket, a fő műveiket is beleértve, akkor érthetjük meg igazán, ha a mai tudományágak nézőpontjától kicsit elszakadva elsősorban a *res publica litteraria* kontextusában vizsgáljuk, amelynek művelődési ideálja egyetemes volt. A két németalföldi kapcsolatát a kutatók még nem vizsgálták. Mit lehet tudni kettejük barátságáról, közös pontjaikról, tevékenységeikről a fennmaradt források alapján?

Vizsgálódásaimban a legfontosabb forrásaim a két tudós által írt vagy nekik címzett levelek voltak.⁴ A Clusius, illetve ifj. Joachim Camerarius,⁵ Justus Lipsius⁶ és Pinelli⁷ közötti levélváltás itt felhasznált darabjait modern szerkesztés alapján idézem. Ellebodiusnak négy Clusiushoz írt levele különböző kora újkori forrásokban maradt fenn,⁸ ezeken kívül egyes Blotiushoz⁹ és Pinellihez¹⁰ írt leveleit is felhasználtam. A Clusius-levelezés áttekintésében nagy segítségemre volt a *Clusius's correspondence – a digital edition-in-progress* adatbázis.¹¹

Clusius, miután 1573 végén Bécsbe érkezett,¹² II. Miksa császár *familiaris aulicus*-a lett, és a császári kert prefektusa. Honfitársa, Ellebodius 1571-től 1577-es haláláig Pozsonyban élt,¹³ Radéczy István püspök, kamaraelnök és helytartó házában, akinek udvari orvosa volt; valójában legfőbb tevékenysége a filológia volt, Pozsonyban készült el legjelentősebb műve is, Arisztotelész *Poétikájának* latin parafrázisa és kommentárja. Míg Ellebodius levelezése, mint említettem, jellemzően Nyugat felé irányult – és Bécs az egyik csomópontja volt e levelezési hálónak –, addig Clusius Bécsből Kelet-Közép-Európa felé is igyekezett kiterjeszteni hálózatát. A földrajzi

⁴ Amennyiben az általam idézett leveleknek van modern kiadása, e bekezdésben jelzem, és azokat használom; egyébként kéziratokból idézek, melyek lelőhelyét szintén itt tüntetem fel. Mivel az egyes kiadásokban és kéziratokban kronológiai rendben vannak a levelek, a tanulmány lábjegyzeteiben a dátummal fogok hivatkozni a levelekre. Az átírás a mai sztenderdet követő modernizáló átírás.

⁵ In Friedrich W. T. HUNGER, *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526-1609*, Vol. II. (Hága: 'S-Gravenhage, 1942).

⁶ In Marcel A. NAUWELAERTS en S. SUÉ (ed.), *Iusti Lipsi Epistolae*, Vol. II. (Brüsszel: Peeters, 1987).

⁷ In Giovanni Battista de TONI, *Il carteggio degli Italiani col botanico Carlo Clusio nella biblioteca Leidense* (Modena, 1911).

⁸ Az 1575 február 20-i levél kézírata: Leideni Egyetemi Könyvtár, Coll. B. Vulcanius, no. 101. Az 1575 november 9-i levél kiadása: Thomas CRENIUS, *De libris scriptorum optimis et utilissimis exercitatio...* (Leiden: A. Mijns, 1704), 63–64. Az 1576 áprilisi levél kézírata: BSB, Collectio Camerariana, vol. 13 (Clm 10363), no. 89. Az 1576 júl. 20-i levél kézírata: Leideni Egyetemi Könyvtár, Coll. G. Papenbroeck, no. 2.

⁹ ÖNB, 9737_z.

¹⁰ Milano, Biblioteca Ambrosiana, D 196 inf.

¹¹ <https://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl> (Hozzáférés: 2023.02.04.)

¹² Bécsi időszakáról lásd elsősorban GELDER, *Tussen hof en keizerskroon...*

¹³ Ellebodius pozsonyi időszakának áttekintésére lásd ORBÁN Áron, „Nicasius Ellebodius and the 'otium litterarum': The vicissitudes of a Flemish humanist in Pozsony (1571–77)”, *East Central Europe* 48 (2021), 1–22; ennek magyar változata: „Nicasius Ellebodius és az »otium litterarum« . Egy flamand filológus viszontagságai Pozsonyban”, *Antik Tanulmányok* 64 (2020), 227–246.

orientáció mellett közös érdeklődési területek és közös tulajdonságok is elősegítették a két kiváló humanista közeledését. Míg Clusius olyan természettudós volt, aki tipikus humanista tevékenységeket is űzött, Ellebodus olyan filológus volt, akit a természetrajz egyes aspektusai is érdekelték a levelezés tanúsága szerint. Mindketten részesültek orvosi képzésben korábban, de az orvoslás *gyakorlata* egyiküket sem lelkesítette különösebben, bár Ellebodus nem szabadulhatott meg teljesen ettől a munkától. Ahhoz, hogy fő tevékenységükben elmerülhessenek – a növények világában, illetve a görög filológia világában –, szabadidőre, *otiumra* volt szükségük, és viszonylag sok *otium* jutott nekik a patrónusaik, II. Miksa, illetve Radéczy jóvoltából. Azon túl pedig, hogy érdeklődési körük, sőt részben baráti körük is átfedésben volt, még honfitársak is voltak: mindkettejüknek egyértelmű németalföldi identitása volt, a latinul általában *Belgi(c)um*nak nevezett Németalföld déli részén születtek. Mindketten visszavágytak hazájukba, ám a visszatérést abban az időszakban szinte lehetetlenné tették az állandó háborúk és vallási üldözések. Ennyi közös pont és a térbeli közelség után várható, hogy barátság alakul ki a két értelmiségi közt, és gyakran érintkeznek. És valóban: bár levelezésükből csak négy, latin nyelvű levél maradt fenn, 1575–1576-ból, ha más forrásokat is bevonunk – más levelekben előforduló utalásokat, költői műveket, és akár tárgyi forrásokat –, egy szoros barátság körvonalazódik ki előttünk.

I. Networking és a levelezés főbb témái

1573-ban, amikor Clusius Flandriából Bécsbe költözött, már több németalföldi élt II. Miksa udvarában, többek közt Philip de Monte, a császári *Kapellmeister*, aki elsősorban zeneszerzőként vált híressé. Monte kapcsolatban állt egyrészt Elleboduszal, másrészt Pinellivel, a híres padovai grécistával és műgyűjtővel; Ellebodus és korábbi patrónusa, Pinelli között pedig rendszeres, főleg filológiai tárgyú levelezés folyt. A Pozsony és Padova közötti levélváltást a jelek szerint főleg Monte közvetítette, aki azonban 1575 januárjában Prágába távozott.¹⁴ Clusius ajánlkozott a levelek további közvetítésére, Pinellihez szóló február 17-i levelében,¹⁵ amelyhez Monardes amerikai gyógyfüvekről írt művének¹⁶ általa készített és frissen megjelent példányát is csatolta. Clusius tehát felhasználta az alkalmat, hogy bekerüljön Pinelli körébe, és az eset tanulságos abból a szempontból, hogyan építette tovább az immár Bécsben tartózkodó Clusius a kapcsolati hálóját. Április 3-án Ellebodus Pinellihez egy ajánlólevelet írt Clusius számára.¹⁷ Ekkor a Clusius–Pinelli kapcsolat már amúgy is

¹⁴ Ellebodus Pinellihez, 1575. január 3.

¹⁵ A dátum Pinelli Clusiusához írt 1575. március 19-i levelén, Clusius jegyzetéből látható.

¹⁶ Clusius, *De simplicibus medicamentis ex Occidentali India delatis...* (Antwerpen: Plantin, 1574).

¹⁷ „Avendo risposto a tutte le lettere di Vostra Signoria, questa sarà per raccomandare a Vostra Signoria il signor Carolo Clusio simplicita di Sua Cesarea Maestà. Io non sono ambizioso, come

kibontakozóban volt;¹⁸ mindenesetre a honfitársa tudását és erényeit dicsérő ajánlólevéllel Ellebodius bizonyosságát adta annak a segítőkészségnek, amelyet egy másik honfitársával, Hugo Blotiuszal folytatott levelezéséből már ismerünk.¹⁹ Hogy ők maguk, Ellebodius és Clusius mióta ismerhette egymást, arra később fog fény derülni; először tekintsük át kettejük levelezését.

Levelezésüknek mindössze négy darabja maradt fenn, 1575 és 1576-ból,²⁰ ezekből viszont lehet látni a levelezés általános jellemzőit, és hogy melyek lehettek fő témáik. A felvetett témák elsősorban a művelődés két területéhez tartoznak: egyrészt botanikai, másrészt klasszikus vonatkozású könyves, filológiai, egyszóval tipikus humanista témák. Nem meglepő módon Ellebodius többször is küldött Clusiusnak azonosítás végett természeti tárgyakat, *naturalia*: például bizonyos purgatív hatású magvakat Törökországból,²¹ vagy egy flamandul *Offelantrinennek* nevezett fa levelét.²² Ami a filológiát illeti, érdekes, hogy az egyetlen olyan fennmaradt esetben, amikor görög szövegprobléma vetődik fel, nem Clusius kérdezi Ellebodiust, ahogy várnánk, hanem fordítva. Ellebodius, korának egyik legnagyobb grécistája Clusiushoz fordul egy görög kifejezés magyarázatáért, amelyet az idősebb Philosztrosznál, egy lovas vadászokat ábrázoló kép leírásában olvasott:

„...valakinek a lováról azt írja: *καὶ φάλαρα ἔχει χρυσᾶ καὶ χαλινον, κόκκου Μηδικοῦ* (arany lószerszáma van, és méd élénkvörös kötőfékje). Könyörgöm, mi az a *κόκκος Μηδικός*?”²³

Vostra Signoria sa, ma questo gentiluomo è tanto affezionato a Vostra Signoria che non si può dare pace, si non entra in qualche parte d'amicizia con Vostra Signoria. E' uomo molto da bene, e ben pratico nel mestiero di simplici, e amato da tutti valentuomini. Prego Vostra Signoria che lo conosca per tale, e lo ami prima per le sue virtù, poi per l'amor mio. E occorrendo di scriverli, mostri ch'io ho fatto officio di conglutinator d'amicizia...”

¹⁸ BOROSS Klára már megemlítette („A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 2007, 157–185, itt: 162) hivatkozás nélkül, hogy „Ellebodius Clusius beajánlotta Padovába Pinelli körébe”, ám mint látjuk, Clusius és Pinelli már váltottak levelet az ajánlólevél előtt is.

¹⁹ Lásd MAURER Zsuzsa, „Si nos haec spes fefellerit aliud conabimur: Nicasius Ellebodius és a respublica litteraria”, in *Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Iboyla tiszteletére*, szerk. CZEROVSZKI Mariann és NAGYILLÉS János 166–176 (Szeged: JATE, 2010); Uő, „Nuptam probam, piam, pudicam, prudentem, pecuniosam: A res uxoria és a respublica litteraria”, in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István 49–58 (Budapest: reciti, 2010).

²⁰ Lásd 9. jegyzet.

²¹ Ellebodius Clusiushoz, 1575. február 20.

²² Ellebodius Clusiushoz, 1575. november 9.

²³ Ellebodius Clusiushoz, 1576. április: „de equo cuiusdam haec scribit *καὶ φάλαρα ἔχει χρυσᾶ καὶ χαλινον, κόκκου Μηδικοῦ*. Quid est obsecro *κόκκος Μηδικός*?”

Az idézet Philosztratosz *Eikónες* című művéből, antik festmények leírásának egy gyűjteményéből való.²⁴ Sem ez a mű, sem konkrétan az idézet nem botanikai vagy természettudományos vonatkozású. Ellebodium mégis Clusiushoz fordul a kérdéssel, nem valamely más görög tudó barátjához; ráadásul a levelet láthatóan emiatt a kérdés miatt írta Ellebodium, mert a levél többi részében csak röviden említ meg néhány kisebb ügyet. Mivel ma Clusium általában botanikusként, természettudósként tartják számon, hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy ő a kortársak, a *res publica litteraria* számára a latin és görög nyelv kiváló ismerője is volt: többek közt számos botanikai művet fordított népnyelvből latinra, bekapcsolva azokat a korabeli tudomány kvázi nemzetközi vérkeringésébe, és a műveiben lépten-nyomon előforduló görög kifejezések tanúskodnak a görög források, főleg Dioszkoridész és Theophrasztosz műveinek gyakori használatáról. A számos iskola közül, amelyet Clusius kijárt, a leuveni egyetem járulhatott hozzá leginkább latin- és görög tudásához – ugyanaz az iskola, amelyet Ellebodium is kijárt annak idején.

A helyi és európai hírek sztenderd elemei voltak a 16. századi leveleknek. E tekintetben Clusium és Ellebodium különösen Németalföld sorsa érdekelte. A közös hazából érkező hírek nem csak száraz információként jelennek meg a levelekben: az egyik episztolában a flamand humanista megható módon tárja fel hazájához fűződő érzéseit.

„Bárcsak béke lenne végre Németalföldön, és olyan, amely a haza szabadságával és méltóságával együtt jár. Milyen menedék marad számunkra, ha innen elűzetünk? Hol lehetne boldogabb vagy tisztesebb életet élni? Ezt kívánom pedig, Clusiusom, arra vágyom, hogy egyszer veled együtt a hazámban éljek, és tudom jól, hogy az én óhajom nem különbözik a tiédétől.”²⁵

Ellebodium lelki szemei előtt Németalföld egyszerre jelenik meg objektív ideálként, mint az értelmiség számára legkívánatosabb ország, és szubjektív ideálként, mint haza, ahova visszavágyanak. Ellebodium Clusius nevében is beszél, és valóban: az alapján, amit Clusius viszontagságairól tudunk élete nagy részében, tényleg hasonló vágyakat táplálhatott, és végül 1592-ben haza is tért.

Clusius levelei Ellebodiumhoz sajnos nem maradtak fenn, de több ilyen Clusius-levelet ismerünk dátum szerint,²⁶ ahogy Ellebodium más Clusiushoz írt le-

²⁴ I. 28. 4.

²⁵ Ellebodium Clusiushoz, 1575. november 9.: „Utinam aliquando pax in Belgico constituat, et ea, quae a libertate et dignitate patriae non sit seuncta. Quod enim perfugium nobis est, si hinc expellimur? Ubi iucundius aut ornatius vivi potest? Hoc ego nunc opto, mi Clusi, cupioque aliquando tecum in patria vivere, neque, sat scio, a mea cupiditate discrepat voluntas tua.”

²⁶ 1575. február 22. (Clusius jegyzete Ellebodium február 20-i levelén: „Accepi Viennae VIII Kalendas eiusdem. Respondi statim.”); 1575 november 9. előtt nem sokkal (Ellebodium utalása eme levélben); 1576. április 21. (Clusius jegyzete Ellebodium április közepi levelén: „Accepi Viennae

veleire is találunk utalásokat.²⁷ A négy fennmaradt levélen túl tehát még kilenc további levélről lehet tudni dátum szerint 1575 februárja és 1577 áprilisa között, és ezekből nagyjából folyamatos levelezésre következtethetünk. Erre utal a levelek közvetlen hangvétele, utalásai és viszonylagos rövidségük is.

II. Ellebodius hozzájárulása Clusius *Spanyol flórájához*

Clusius és Ellebodius nem csak levelezés, hanem személyes találkozások révén is ápolták barátságukat. 1574 májusában, amikor Clusius Pozsony környékén volt gyűjtőúton és Georg Purkirchert is meglátogatta, Ellebodius éppen nem volt Pozsonyban, Felső-Magyarországon járt Radéczyval,²⁸ tudunk viszont Ellebodius legalább három bécsi tartózkodásáról 1575–1576 folyamán. 1575 nyarán Ellebodius útnak indult Flandriába, hogy meglátogassa szülőföldjét és szüleit, sőt, anyagilag is támogassa őket.²⁹ Útja első állomása Bécs volt, ahol július elején tartózkodott;³⁰ Flandriában augusztus és szeptember folyamán lehetett; végül a visszaúton is megállt Bécsben, és valószínűleg október 10-éig maradt ott.³¹ Ellebodius számára Közép-Európán át vezető útja számos barátság, humanista kapcsolat ápolására nyújtott lehetőséget: kimutatható például, hogy Antwerpenben meglátogatta Plantint, és Bécsben legalább egyszer Clusius. Clusius Joachim Camerariushoz írt október 14-i leveléből kiderül, hogy azt remélte, a spanyol flóráról írt művét³² is elhozza Ellebodius Plantin nyomdájából őhöz, Clusiushoz. Mikor kiderült, hogy Ellebodius a publikáció helyett csak Plantin mentegőzését tudja közvetíteni, Clusius nagyon megharagudott, mert már régebb óta húzódtott a *Spanyol flóra* megjelenése.

Ellebodius tehát igyekezett segíteni Clusius régóta várt művének ügyében Antwerpenben, és ez ráirányítja figyelmünket Ellebodiusnak egy kérdéses ajánló epig-

21 eiusdem. Respondi statim.”); 1576 július 20. előtt nem sokkal (Ellebodius utalása eme levélben); 1576. július 23. (Clusius jegyzete Ellebodius július 20-i levelén: „Accepi Vienna 23. eiusdem et statim respondi.”)

²⁷ 1575 október 24. előtt nem sokkal (utalás Clusius eme Camerariushoz írt levelében); 1576. január 18. előtt nem sokkal (utalás Ellebodius eme Pinellihez írt levelében); 1576. augusztus 16. előtt (utalás Ellebodius eme Pinellihez írt levelében); 1577. április közepén (utalás Ellebodius Blotiusához írt április 18-i levelében, ms.: ÖNB, 9737z, no. 15, f. 262. A „scripsi ad Clusium et Istvanfium literas...” mondatból kitűnik, hogy e leveleket a Blotiusához írottal együtt küldte el, tehát egy kicsivel ez előtt írhatta őket.)

²⁸ Lásd Ellebodius Blotiusához, 1577. április 18. (ms.: ÖNB, 9737z, no. 15, f. 262), és Ellebodius Pinellihez, 1575. július 6.

²⁹ Lásd ORBÁN, „Nicasius Ellebodius and the ‘otium litterarum’...”, 13.

³⁰ Lásd Ellebodius Pinellihez Bécsből, 1575. július 6.

³¹ Clusius a Camerariushoz írt 1575 október 14-i levelében azt írja, Ellebodius „hétfőn” hagyta el Bécsset, amely október 10-ét kell, hogy jelentse.

³² Ez a mű később *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum Historia* címen jelent meg (Antwerpen: C. Plantin, 1576); a Clusius-irodalomban leggyakrabban *Spanyol flóraként* utalnak rá (bár portugál területek növényvilágát is tartalmazza).

rammájára. Clusius 1601-es *Rariorum plantarum historiájában*, az *Opera omnia* első részében, amely a spanyol-portugál és az ausztriai-magyarországi flórát is tartalmazza, az ajánló epigrammák közt van egy görög tetrasztikon is Ellebodiustól:

Μύρια μὲν βλαστῶν πραμμήτωρ γαῖ ἀνήσιν
 Εἶδεα, τῶν πελεῖ ἀνθρώποις μεγ' ἄκοστε καὶ ἦδος:
 Ταῦτα δὲ νυκτὶ τοπρὶν κεκαλυμμένα, νῦν πολυῖδμων
 Κλοῦσιος ἀτρεκέως γραπταῖς σελίδεοσι φαεῖνει.³³

Tartalma a következő: Gaia, a magvak anyja, számtalan növényfajt terem, amelyekből sok öröm és hasznos orvosság származik az emberek számára; e növények eddig a sötétben rejtőztek, de a bölcs Clusius feltárja őket a világ számára papiruszon. Az epigramma egy olyan motívummal játszik, amely többször előfordul Clusiuszal kapcsolatos latin ajánló epigrammákban: *clusus a cludo* ige participiuma, Clusius viszont éppen, hogy *felnyitja* a növények világát a nyilvánosság számára. Ez az Ellebodus-epigramma csak ebben az 1601-es kiadásban szerepel – csakhogy maga Ellebodus már 1577-ben meghalt.

A datálás problémájának a megoldását Clusiusnak egy Camerariushoz írt levele nyújtja, amelyet 1577. augusztus 20-án írt:

„A kiváló emlékezetű Nicasius Ellebodus írt egy görög tetrasztikont. Ezt elküldtem Plantinnak, amikor a könyvem első részét megkaptam tőlem; ez sem jelent meg nyomtatásban.”³⁴

A közlés kontextusa alapján egyértelmű, hogy az említett könyv nem más, mint az 1576-ban megjelent *Spanyol flóra*, a tetrasztikon pedig az 1601-es kiadás tetrasztikonja kell, hogy legyen. Clusius a *Spanyol flóra* kéziratát, legalábbis az első részét, valószínűleg már 1574 tavaszán elküldte,³⁵ és arra számított, hogy még ugyanazon évben megjelenik,³⁶ de a megjelenés különböző okok miatt húzódott. Ellebodus is megjegyzi 1575. február 9-én Clusiushoz írt levelében: „régóta várjuk a megfigyeléseidet” a spanyol flóráról;³⁷ nyilván arra is számíthatott, hogy a saját versét is vi-

³³ *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen: Plantin, 1601), 9.

³⁴ „Scripserat tetrastichon Graecum Dominus Nicasius Ellebodus pieae memoriae. Id misi Plantino cum priorem libri mei partem acciperet; nec id expressum est.” A *nec* („sem”) arra vonatkozik, hogy Posthius is panaszkodott, amiért nem jelent meg epigrammája Clusius művében, erről van szó éppen a levélben. Wagner ismerte ezt a levelet, de elveszettnek hitte a benne emlegetett epigrammát. Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus († 1577) und zu seinen 'Notae' zu den aristotelischen Magna Moralia* (Heidelberg: C. Winter, 1973), 21. Köszönöm Kovács Zuzsának, hogy felhívta a figyelmemet a tetrasztichonra.

³⁵ Clusius Camerariushoz, 1574. március 5.

³⁶ Clusius Camerariushoz, 1574. szeptember 4.

³⁷ „Observationibus tuis nimium caremus diu.”

szontlátja a nyomtatványban. A flamand humanista bevonódása a *Spanyol flóra* ügyébe még valószínűbbé teszi, hogy 1575 júliusában Bécsben Clusium is meglátogatta, és beszéltek az ügyről. Ám, mint láttuk, Ellebodus 1575 októberében üres kézzel tért vissza Bécsbe. A könyv végül 1576 februárjában jelent meg – Ellebodus vagy bárki más epigrammái nélkül. Természetesen Clusius adott a könyvből Ellebodusnak: ez a dedikált példány fenn is maradt, az ELTE Egyetemi Könyvtár őrzi.³⁸ Szerencsére a meg nem jelent tetrasztkon nem vészett el, és végül megtalálta az útját az 1601-es kiadásba. Mivel a vers mondanivalója egyetemes, nem korlátozódik valamely földrajzi régióra, éppúgy illet az 1601-es összkiadásba, mint ahogy a *Spanyol flórába* illet volna.

A tetrasztkon azért is fontos számunkra, mert bizonyítja, hogy már legalább 1574 tavasza óta közvetlen kapcsolatban állt a két tudós. Egy másik forrás szerint még korábban kezdődhetett az ismeretségük: amikor Clusius összefoglalja egy 1587-es levélben Justus Lipsius számára, hogy ki volt Ellebodus, megemlíti, hogy 1573 óta ismerte.³⁹ Vagyis Clusius bécsi időszakának kezdete óta ismerhették egymást; a továbbiakban pedig látni fogjuk, hogy barátságukról Ellebodus halálához kapcsolódó források is tanúskodnak.

III. Clusius hozzájárulása Ellebodus síremlékéhez

1. ábra: A Janus-fej Ellebodus pozsonyi síremlékén

³⁸ Ant. 2928; BOROSS, *Az Egyetemi...*, 180. A dedikációban szerepel az 1576-os évszám is.

³⁹ Clusius Lipsiusához, 1587. március 22.: „...cuius [=Radéczy] mensa multis annis vixerat (iis sane quibus ipsum novi 73 et sequentibus)...”

Ellebodius 1577. június 4-én áldozatul esett a régióban dúló bubópestisnek. Síremléke a pozsonyi Szent Márton székesegyház déli falán művészettörténeti szempontból egyike a legjelentősebb késő reneszánsz sírköveknek. Mikó Árpád már elemezte a műemléket;⁴⁰ a továbbiakban csupán röviden mutatom be azt, és egy-két ponton továbbgondolom az értelmezési lehetőségeket. A sírfeliratnak három része van. Az elsőből kiderül, hogy Ján Záluský, Radéczy titkára állította az emlékművet szeretett mesterének. Ezután következik Istvánffy Miklós epitáfuma, amely Ellebodus bölcsességét, képességeit dicséri, és rámutat életművének európai jelentőségére: Németalföld, Germánia, Pannónia és Itália mind gyászolják a tudós férfit. Ezalatt egy Janus-fej látható (1. ábra), az AMICI EGO PRAECESSI – VOS SEQUVEMINI mondat két fele között, amelynek egy lehetséges fordítása a következő: „Barátaim, én előrementem, ti követtek engem.”⁴¹ Janus, a kezdet és vég istenének kozmológiai vonatkozásai és újjászületéssel, a szó szerint értett „reneszánsszal” kapcsolatos konnotációi a kortársak előtt jól ismertek voltak. A Janus-fej ugyanakkor egy aktuális utalás is lehetett, hiszen Janus egyik neve Ovidius *Fasti*-jában éppen *Clusius*. Mikó nem említi az értelmezésnek egy harmadik, nyilvánvaló irányát, amely tovább gazdagítja a Janus-fej szimbolikáját: Ellebodus pecsétjében is felbukkan a Janus-fej, amint az egy-két levelén kivehető, tehát első helyen magára Ellebodusra utalhat a kétarcú istenség.⁴²

Bár a sírfelirat alapján Záluský, illetve patrónusa, Radéczy a sírkő kezdeményezői, Clusius egy ismert levelében a saját, sírkőállításban játszott szerepére utal. A fentebb idézett, Justus Lipsiushoz írt levélben Ellebodus bemutatását így zárja: „Az elhunythoz két epitaphiumot írtak, én magam pedig (a) síremléket állítottam, hiszen olyannyira közel álltunk az utóbbi években.”⁴³ Az *epitaphia bini* alatt Clusius bizonyára a sírfelirat két, az eredetiben ugyanolyan formátumú részét érti. A két forrás – a sírfelirat és a levél – ellentmondani látszik egymásnak; ki állította a sírkövet? Az ellentmondást Mikó azzal a lakonikus végkövetkeztetéssel oldja fel, hogy „a síremlék közös alkotás. Nem csupán szövegében, hanem képileg is”,⁴⁴ mármint

⁴⁰ MIKÓ Árpád, „Janua mortis: Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához”, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére* 419–429 (Szeged: JATE, 1990).

⁴¹ A síremlék szövegét lásd: MIKÓ, „Janua mortis...”, 421. Istvánffy epitáfumának egy enyhén különböző változata szerepel a versei között: JUHÁSZ László et HOLUB József (Hrsg.), *Nicolaus Istvánffy, Carmina* (Leipzig: Teubner, 1935), 42–43.

⁴² A Janus-fej jól kivehető például az 1575. november 25-én Blotiushoz írt levél pecsétjén (a fej körüli feliratok: „Janus bifrons” és „NEC”, vagyis Nicasius Ellebodus Casletanus. Lásd még a francia Wikipedia Ellebodus-szócikkét (https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicaise_Ellebaudt, 2022. 02. 22.), amely azonban hiányosan hivatkozik, és nem tárja fel a Janus-fej és Ellebodus összekapcsolódásának hátterét. Ez a kérdés még tisztázásra vár.

⁴³ „Mortuo scripserunt epitaphia bini et ego, propter summam quae mihi cum ipso postremis illis annis fuit familiaritatem, tumulum illi posui.” Clusiusnak erre a közlésére először WAGNER (*Zur Biographie...*, 22) hívta fel a figyelmet.

⁴⁴ MIKÓ, „Janua mortis...”, 423.

a fent említett humanisták – Záluský, Radéczy, Istvánffy és Clusius – közös alkotása. Bár nincs bizonyítékunk arra, hogy Clusius részt vett a síremlék kivitelezésében, nagyon valószínű, hogy mindkét fél – a magyarországi és németalföldi – hozzájárult anyagilag a sírkőállításához. A síremlék megtervezésében nyilván részt vett Radéczy köre, legalább Záluský és Istvánffy, és a sírkőállítást Radéczy – akinek Ellebodiushoz való ragaszkodását lépten-nyomon tanúsítja az Ellebodus–Pinelli levelezés – szinte biztosan támogatta. Másfelől Clusius és Ellebodus közeli viszonyának iménti bemutatása után nincs okunk kételkedni Clusius szavaiban sem, a sírkőállításához legalább anyagilag tényleg hozzájárulhatott. A síremlék méltó tisztelgés a kiváló humanista és szeretett barát előtt. A pestis, amely elvitte a mindössze 42 éves flamand humanistát, nem csak egy rendkívül ígéretes életművet tört derékba, hanem számos virágzó, határokon átívelő barátságnak is végett vetett, és ezek közé tartozott Ellebodus és Clusius barátsága is. Négy hónappal később Clusius másik pozsonyi humanista és orvos barátja, Georg Purkircher is a járvány áldozata lesz. Ezután bontakozik ki Clusius magyarországi kapcsolatainak második, jobban ismert korszaka, Batthyány Boldizsárral való gyümölcsöző barátsága. Ez viszont már egy másik történet.

ÁRON ORBÁN

The friendship of Clusius and Ellebodus

Carolus Clusius (1526–1609) is primarily known as Europe’s most famous botanist in his time, but he pursued a wide range of activities as an eminent member of the *res publica litteraria*; he had manifold relations to Hungary. Nicasius Ellebodus (1535–1577), another Low Countries man of letters with a Hungarian patron at a certain period, was one of Europe’s best Grecists. Despite the significance of their oeuvre, their network of relations has been relatively little investigated in scholarship. Based on archival, literary and artistic sources, this study reveals the close cooperation and friendship between the two men of letters. The analysis highlights, for instance, how Ellebodus helped Clusius in his career and some of his works.

SZABÓ ÁDÁM

Egy filológiai csúcsteljesítmény a 16. századi Magyarországon:

Nicasius Ellebodus írásai Polübioszról

A klasszikus nyelvek 16. századi ismerői között előkelő hely illeti meg a flamand származású Nicasius Ellebodiust (1535–1577), aki az egyik legjobb grécistának számított a korban, számos kortársa fordult hozzá megoldásra váró filológiai kérdésekkel. Munkássága magyar szempontból különös figyelemre tarthat számot, mert hosszú időt töltött hazánkban: 1558 és 1561 között Nagyszombatban tanított a káptalani iskolában Oláh Miklós érsektől kapva kanonoki stallumot, 1571-től 1577-ben bekövetkezett haláláig pedig Radéczy István püspök udvarának volt tagja Pozsonyban. Életútjának, tevékenységének vizsgálata így nemcsak a korabeli *res publica litteraria* működésébe nyújt betekintést, hanem a magyarországi humanista kultúráról alkotott képet is gazdagítani tudja.

Jelentőségének köszönhetően Ellebodiusszal a humanizmus történetének több kutatója is foglalkozott, személyére már évtizedek óta komoly figyelem irányult, magyar és külföldi szerzők részéről egyaránt.¹ Azonban így is számos feldolgozatlan anyag, megválaszolandó kérdés maradt vele kapcsolatban. Így több szempontból fontos eredménynek mondható, hogy többszöri próbálkozás után egy pályázat keretei között feldolgozásra került Ellebodus levelezése, amely számos információt tartalmaz az életére, kapcsolati hálójára, filológiai és egyéb tevékenységére vonatkozóan, illetve a flamand humanista egyéb fennmaradt műveinek felfedezését,

* Jelen tanulmány a „Nicasius Ellebodus levelezésének kritikai kiadása és kapcsolatrendszerének vizsgálata” című, 132710 azonosítószámú NKFIH pályázat által támogatott kutatási projekt eredményeként jelent meg.

¹ Ellebodus életéről és munkásságáról lásd pl.: Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralia* (Heidelberg: Winter, 1973); Klaniczay Tibor, „Nicasius Ellebodus és Poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 24–34; SIVIRSKY Antal, „Nicasius Ellebodus van Kassel, kanunnik van Esztergom”, *De Franse Nederlanden – Les Pays-Bas français* 1 (1976): 41–54; ORBÁN Áron, „Ellebodus, Nicasius,” in *Companion to Humanism in East Central Europe*, vol. 1: Hungarian Humanism, ed. Farkas Gábor KISS (prospective appearance: Berlin: De Gruyter, 2023).

alaposabb vizsgálatát is magával hozta. Jelen tanulmány célja az ezen kutatás által biztosított lehetőségek illusztrálása egy konkrét példán, mégpedig Ellebodiumnak az ókori görög történetíróval, Polübioszal foglalkozó írásain keresztül. A választás azért esett éppen erre a szerzőre, mert nem ő volt az Ellebodium által legtöbbször forgatott auktor, így a vele kapcsolatos anyagok ismertetése nem haladja meg egy tanulmány kereteit, mindazonáltal több alkalommal, több megközelítésből is foglalkozott vele a flamand humanista, így elegendő mennyiségű forrás áll rendelkezésre, hogy tevékenységének több aspektusa is feltáruljon a segítségükkel. A tanulmány tehát ezen anyagokat mutatja be, de nem részletes tartalmi vagy stilisztikai elemzésre törekszik, hanem Ellebodium „humanista működésének” jellemzőire fókuszál, annak érzékeltetésére, hogy a kutatás során feltárt dokumentumok miként járulhatnak hozzá Ellebodium klasszikus ismereteinek, filológiai módszereinek, kapcsolatrendszere működésének és munkája egyéb jellegzetességeinek a feltérképezéséhez.

Nicasius Ellebodium életútját tekintve, a görög irodalom kezdettől fogva tanulmányainak lényegi részét képezte. Flamand (közelebbről casseli) származású lévén, iskoláit Leuvenben kezdte; ezután Rómába ment a Collegium Germanicumba. Mindkét helyen alkalma nyílt a klasszikus nyelvek és a filozófia magas szintű elsajátítására, egyúttal tanárai és hasonló érdeklődésű diáktársai személyében hasznos ismeretsegekre is szert tett. Ez utóbbinak köszönhetően került Magyarországra: 1561-ig tartózkodott Nagyszombatban mint magister, Oláh Miklós pártfogása alatt. Ezután visszatért Itáliába és 1571-ig nagyjából folyamatosan Páduában élt. Itt a korábbi filozófiai és irodalmi ismeretei mellé orvostudományt tanult, és tovább bővíthette kapcsolati hálóját. A legfontosabb új ismerőse Gian Vincenzo Pinelli volt, a korabeli kulturális élet egyik központi alakja. Ellebodium éveken át az ő házában lakott, használta Pinelli tekintélyes könyvtárát, tudományos kérdésekben és egyéb területen is igénybe vette segítségét. Csak 1571-ben hagyta el Páduát, amikor Pozsonyba utazott, Radéczy István váradi, majd egri püspök meghívására, aki papi javadalmat biztosított neki és az udvarába fogadta, a körülötte kialakult „humanista kör” tagjaként. Páduai tanulmányait kamatoztatva orvosként is a püspök szolgálatára volt, de elsősorban a humanista tevékenységnek, az „otium litterarum”-nak élt. Bár ez nem ment mindig zökkenőmentesen, Ellebodium kisebb-nagyobb megszakításokkal Radéczy mellett maradt egészen 1577-ig, amikor betegség következtében elhunyt.

Ami a munkásságát illeti, Ellebodiumt a klasszikus irodalom legjobb korabeli ismerői közé sorolják, mindenekelőtt grécistaként tett szert általános ismertségre és elismertségre; és persze foglalkozott orvostudománnyal és az ezzel összefüggő természettudományos jelenségekkel is. Életében mindazonáltal csak egyetlen hosszabb műve jelent meg, egy Nemesziosz-fordítás,² de kéziratos hagyatéka számos

² NEMESZIOSZ, *Nemesii, episcopi et philosophi, De natura hominis liber unus, nunc primum et in lucem editus et Latine conversus a Nicasio Ellebodio Casletano* (Antwerpen: ex officina Ch. Plantini, 1565).

egyéb művet tartalmaz. A legjelentősebb közülük az Arisztotelész *Poetikájához* írt latin nyelvű parafrázisa, amely egyetlen saját, nyomdakész művének tekinthető,³ de ezen kívül több más ókori szerzővel foglalkozott intenzíven.

Munkásságának további fontos részét alkotják a levelek; ezeknek a száma mintegy kétszázra tehető, és kiderül belőlük, milyen széles kapcsolati hálóval rendelkezett: németalföldi honfitársai, például Hugo Blotius vagy Adrian van der Mijle mellett a korabeli értelmiség számos jeles képviselőjével érintkezett, például Paolo Manuzi-óval vagy Girolamo Mercurialéval; ezenkívül ott voltak a Radéczy környezetéhez tartozó humanisták, mint Zsámboky János és Georg Purkircher, valamint az olyan kultúrapártoló főurak, mint Verancsics Antal és Listi János püspökök. A fennmaradt darabok számarányából és tartalmából ítélve azonban Ellebodus legfontosabb levelezőpartnere Pinelli volt, akivel nemcsak tudományos és irodalmi kérdésekről folytatott diskurzust, hanem a gyakorlatban is sokszor igénybe vették egymás segítségét, elsősorban könyvek vagy egyéb dolgok beszerzésében (amelyek között olyan egzotikus dolgok akadtak, mint például gyíkfarkak, saskő vagy tokaji föld). Pinelli volt az is, aki segítette Ellebodus holmijainak Magyarországra szállításában, halála után pedig ő kapta meg a flamand humanista kéziratait.⁴

Ennek a komplex munkásságnak a részét képezi Polübiosz is. Háromféle dokumentum szól róla: Ellebodus készített egy latin fordítást a hatodik könyvnek arról a részéről, amelyik a római politikai berendezkedéssel foglalkozik; ugyan-ehhez a fordításhoz írt egy latin nyelvű kísérőlevelet; végül pedig van további húsz levele, amelyekben valamilyen módon szóba kerül a görög történetíró. Ez utóbbiak – természetesen a citátumokat leszámítva – olasz nyelvűek, és mindet Pinellinek címezte, de kiderül belőlük, hogy más ismerősei is foglalkoztak a témával. Ilyen például egy 1574 októberében kelt darab, amelyben Ellebodus arról tudósítja Pinellit, hogy a híres nyomdász, Henricus Stephanus (Henri Éstienne) Polübiosz görög nyelvű kiadását tervezi.⁵ Ez a megjegyzés rávilágít arra, hogy Ellebodus élénk figyelemmel kísérte a klasszikus auktorok folyamatban lévő kiadásait és általában a könyvforgalmat, igyekezett naprakész információkkal rendelkezni az őt érdeklő szerzőket és műveket, továbbá ismerősei munkáit illetően. Ezzel kapcsolatos megjegyzések, kérdések csaknem minden levelében akadnak.

Más levelekben Ellebodus afféle segédletként használta fel Polübioszt valame-lyik másik szerző vizsgálata során. 1571 novemberében és 1572 januárjában írt két levelében például a flamand humanista azon véleményének ad hangot, hogy Livius egyik fő forrása a hannibáli és a makedón háborúkhöz Polübiosz történeti műve

³ A mű néhány éve nyomtatásban is megjelent: Nicasius ELLEBODIUS, *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et Notae*, szerk. MAURER ZSUZSA (Budapest: Typotex Elektronikus Kiadó Kft., 2014).

⁴ Ennek köszönhető, hogy Ellebodus kéziratainak és leveleinek nagy többsége ma Milánóban, a Bibliotheca Ambrosianában található, ahová a Pinelli-hagyaték részeként került.

⁵ „Credo che Herrico Stefano sia già partito per Franza, et vuole dar fuori Polybio greco.” Bibliotheca Ambrosiana (BA) D 196 inf. 73r.

volt.⁶ Ezt a felismerést természetesen nem Ellebodus tette meg először, de hogy a saját filológiai ismeretei alapján is megerősítette azt, mutatja a klasszikus szövegekben való jártasságát. Érdekesebb egy 1574 márciusi levele, amelyben egy sallustiusi szöveghely kapcsán nyúl Polübioszhoz: a *Bellum Iugurthinum* 99. fejezetében próbálja az öröket jelentő „vigiles” szót összeegyeztetni az utána jövő „tuba canere” kifejezéssel, és ennek kapcsán fejtegetésekbe bocsátkozik a rómaiak harcban használt hangszereiről, többek között Polübioszt is bevonva a vita eldöntésébe, aki a hatodik könyvben szintén ír a római csatakürtökről.⁷

A ténylegesen Polübioszra irányuló filológiai munka egy meglehetősen jól behatárolható időszakot ölelt fel, mégpedig Pinellinek köszönhetően, aki összeállított egy listát, amely az első öt könyvből tartalmazott szerinte problémás szöveghelyeket, néhány esetben megoldást is javasolva hozzájuk, és Ellebodushoz fordult szakmai tanácsadásért. Ezt a tervet 1571–72 fordulóján vethette fel, mert Ellebodus 1572 februárjában újságolta, hogy Purkirchernek megvan Polübiosz, úgyhogy Pinelli küldheti neki a szövegre vonatkozó kérdéseket.⁸ Ez a probléma általános nehézséget jelentett Ellebodus számára, főleg pozsonyi időszakának elején, amikor még nem érkeztek meg az Itáliában hagyott dolgai, de később is előfordult, hogy nem álltak rendelkezésére a megfelelő könyvek. A hiányon nemcsak vásárlással próbált enyhíteni, hanem úgy is, mint ebben az esetben történt, tehát ismerősöktől, barátoktól kért kölcsön köteteket.⁹ Ezenkívül a Pinellivel levelezés útján folytatott közös munka természetesen azt is megkívánta, hogy ugyanazon a szövegen dolgozzanak, nehogy félreértsék egymást. A dolgot általában úgy oldották meg, hogy kerestek egy kiadványt, amely mindkettőjüknek megvolt, és annak az oldal- vagy fóliószámaira hivatkoztak, néha a sort magát is megjelölve. Így Polübiosz esetén is tudjuk, hogy Ellebodus és Pinelli egy 1549-es bázeli kiadványból dolgoztak; a flamand humanista valószínűleg ezt vette kölcsön Purkirchertől.¹⁰

⁶ Bibliotheca Ambrosiana D 196 inf. 19r: „Livio cava da Polybio la guerra macedonica et la entrata di Hannibale in Italia, per quanto mi posso ricordare la guerra macedonica è decade 4a.” 22r: „Che chosa traduca Livio da Polybio, non mi ricordo si non la venuta d’Hannibale in Italia et la guerra punica seconda.”

⁷ BA, D 196 inf., 58r. Vö. Plb. Hist. VI. 35.

⁸ BA, D 196 inf., 101r: „Il Purkirchero ha Polybio. Però Vostra Signoria mandì quelli luochi promessimi, che mi farà un singular favor.”

⁹ A bizonyítottan Ellebodus tulajdonában lévő könyvekről lásd BOROSS Klára, „A pozsonyi humanista kör könyvei”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 13(2007): 157–185; PAJKOSSY Györgyné, „Ellebodus és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 99, 3. sz. (1989): 225–242. Erre vonatkozóan is zajlik egy folyamatban lévő kutatás: az ELTE PhD-hallgatója, Rédey-Keresztény Júlia Ellebodus possessorbejegyzései és az ő kézírásával készült marginális bejegyzések alapján próbálja rekonstruálni az Ellebodus tulajdonában lévő, valamint az általa használt könyvek állományát.

¹⁰ POLÜBIOSZ, *Πολυβίου Μεγαλοπολίτου Ιστοριῶν βιβλία ε' και ἐπιτομαι ιβ' / Polybii Megalopolitani Historiarum libri priores quinque Nicolao Perotto Episcopo Sipontino interprete. Item epitome sequentium librorum usque ad Decimum septimum, Wolfgango Musculo interprete* (Basileae: per Ioannem Heruagium, 1549).

A Polübiosz-kutatás a könyvbeszerzési problémák mellett más szempontból is nehézkesen indult, mert Ellebodius hónapokon át nem kapta meg Pinellitől az anyagot. A fent idézett 1572. februári levél tanúsága szerint ekkor már készen állt a feladatra, de márciusban és áprilisban is még mindig csak kérte, hogy levelező-partnere végre juttassa el hozzá a kérdéseit;¹¹ végül május 8-án tudatta Pinellivel, hogy elkezdi a munkát.¹² A késedelem oka valószínűleg az lehetett, hogy Pinelli néhány levele egyszerűen elkallódott az úton, ugyanis efféle esetekre többször panaszkodtak mindketten, de az is előfordult, hogy betegség vagy valami közbejött elfoglaltság, utazás miatt halasztották el a tervezett munkát.

Akárhogy is, Pinelli kérdései 1572 májusára megérkeztek Ellebodiushoz, akinek alapvetően kétféle segítséget kellett nyújtania: vagy csak simán értelmezni Polübiosz valamelyik bonyolultabb megfogalmazását, vagy magát az eredeti görög szöveget megnézni, hogy nem áll-e fenn szövegromlás gyanúja, és ha igen, akkor mi lehet a helyes olvasat. Az első kategóriába két polübioszi szakasz tartozik. Ellebodius egy májusi¹³ és egy augusztusi¹⁴ levelében az I. könyv 22. fejezetét értelmezi, amely az ókori hadihajók dőfőorráról (rostrum) és az első pun háborúban alkalmazott csapóhíd, vagyis holló (corvus) felépítéséről és használatáról szól. A flamand humanista részletekbe menően értelmezte a leírást, és arra is tekintettel volt, hogy Polübiosz pontosan milyen értelemben használt egy-egy szót.

A másik szakasszal két, 1574. januári¹⁵ és márciusi¹⁶ levelében foglalkozott. Ez egy csillagászati szöveg, ami arról szól, hogy miként lehet az éjszaka hosszát mérni a Hold járása alapján.¹⁷ Itt Ellebodius szintén jól értelmezte a szöveget, helyesen világítva rá, hogy Pinelli azért nem látta át a dolgot, mert tévesen értette az *ἀνατολῶν* szót, ami itt a Hold, és nem a Nap mozgására utal.¹⁸

Egy harmadik szakasz értelmezése inkább Ellebodius számára jelentett problémát: a kilencedik könyv 26. fejezetében Polübiosz csodálkozik azokon, akik nem értik, hogy egy város mérete nem feltétlenül áll arányban a kerületével. A flamand humanista kénytelen volt elismerni, hogy ezek a szavak rá is érvényesek, és Pinellihez fordult felvilágosításért.¹⁹ A fenti, részletes ismeretekről árulkodó levelek után

¹¹ BA, D 196 inf., 24r „Espetto i luoci dubi di Polybio.” 27v: „Espetto sommamente gli luoci di Polybio che Vostra Signoria m’ha promesso.” A BA D 196 inf. jelzetszámú kézirat online is elérhető a következő linken: <http://213.21.172.25/0b02da82802a1571>

¹² BA, D 196 inf., 28bisr: „Gli luoci di Polybio considererò volontieri, si non per altro, almeno per imparar da Vostra Signoria.”

¹³ BA, D 196 inf. 29r.

¹⁴ BA, D 196 inf. 34r.

¹⁵ BA, D 196 inf. 56r.

¹⁶ BA, D 196 inf. 58r.

¹⁷ Plb. Hist. IX. 15.

¹⁸ BA, D 196 inf. 58r: „ἀνατολῶν in questo luoco forse vuol dire l’apparitione de la luna in qual si voglia luoco del cielo sopra l’orizonte, non l’orto del sole come poco di sopra.”

¹⁹ BA, D 196 inf. 56r: „Et perché non so geometria, anchora io mi stupisco, comme una terra che gira 40 stadi, possa essere duoe volte maggior d’un’altra che gira 100 stadi, comme Polybio dice.”

Ellebodius bizonytalansága kissé meglepő, hiszen Polübiosz leírásának értelmezése nem kíván meg komolyabb geometriai és földrajzi ismereteket.

Szorosabb értelemben vett szövegkritikával Ellebodius két levélben foglalkozik, 1572. augusztus 8-án és 16-án írta őket. Az előbbiben²⁰ Pinelli öt javaslatát veszi vizsgálat alá, amelyekkel az olasz tudós javítani akart az eredeti szövegen, és Ellebodius egy kivételével elveti őket, csak az utolsót fogadja el – de ha a mai kritikai kiadások álláspontja helyes, ezt is helytelennek kellett volna nyilvánítania. Mindenestre nagyon részletesen indokolja a véleményét, gondosan körülírja, hogy a kifogásolt szavaknak milyen nyelvtani alakban, milyen jelentéstartalmuk van, úgy általában, mint konkrétan Polübiosznál. Kevésbé mondható eredményesnek az augusztus 16-i levélben,²¹ itt ugyanis ő maga hoz fel két szöveghelyet, és tesz javaslatot a korrekcióra. A megoldása egyik esetben sem helyes, azt viszont helyesen ismerte fel, hogy az adott szöveghelyek a kiadványban szereplő formájukban sem voltak jók.

A legtöbb Polübiosz-hely az 1572. december 18-i levélben szerepel, az ezekkel kapcsolatos meglátások azonban nem Ellebodiustól származnak, hanem Zsámboky Jánostól, akit szintén bevontak a munkába, és az eredményeit Ellebodius egyszerűen csak átmásolta a levelébe és elküldte Pinellinek.²² A dolgot részben talán a puszta praktikum magyarázza, amennyiben célszerűbb volt egyben elküldeni az anyagot, részben talán az, hogy a munka megkönnyítése végett Ellebodiusnak kellett a Zsámboky által megkritizált locusokat megkeresni a Pinellivel közösen használt 1549-es kiadványban, és beírni a megfelelő oldalszámokat. Zsámboky ugyanis nem feltétlenül rendelkezett példánnyal éppen ebből a kiadásból. Volt több kézírata, de a nyomtatott kiadások közül csak egy 1530-as darabról tudható bizonyosan, hogy az ő tulajdonában volt.²³ Mivel pedig az 1549-es, amit Pinelli és Ellebodius használt, egyáltalán nem tagolta a szöveget azon kívül, hogy az egyes könyvek elejét és végét feltüntette, igencsak aprólékos munka volt megfeleltetni egymásnak az oldalszámokat, Ellebodius tehát sok fáradságtól kímélte meg ezzel Pinellit.

Zsámboky javításai egyébként csaknem mind teljesen helytállóak, ami azért figyelemre méltó, mert összesen huszonkét szöveghelyet vizsgál meg. Igaz, neki annyival könnyebb dolga volt, hogy több Polübiosz-szöveggel is rendelkezett, amelyekkel összevethette a Pinellitől kapott anyagot, így nem kellett csupán a görög irodalmi és nyelvtani tudása alapján következtetésekbe bocsátkoznia. Egyébként jellemző ezeknek a levélben folytatott filológiai diskurzusoknak a menetére, hogy nemcsak Pinelli kérdéseire kellett hosszan várni, hanem Zsámboky is késlekedve dolgozott. Ellebodius kissé elmarasztalóan jegyezte meg 1573 februárjában, hogy

²⁰ BA, D 196 inf. 34r–v.

²¹ BA, D 196 inf. 35r.

²² BA, D 196 inf. 40v: „Dal Sambuco ho havuto poche correttioni in Polybio, le quale mando a Vostra Signoria.”

²³ VISKOLCZ Noémi, „Zsámboky János könyvtárának sorsa”, *Magyar Könyvszemle* 132, 4. sz. (2016): 408 és 415.

magyar kollégája a betegségére hivatkozva egyáltalán nem haladt a további kérdéses Polübiosz-szövegekkel.²⁴

A Pinelli által felvetett problémás locusok vizsgálata után, 1576 körül ismét Ellebodus figyelmének középpontjába került Polübiosz, de ekkor teljesen más szempontból közelítette meg a görög szerzőt: a hatodik könyv egy részéről, amelyben a római államberendezésről van szó, latin fordítást készített.²⁵ A szöveget talán publikálásra szánta, de erről nem tesz említést a leveleiben. Annyi viszont bizonyos, hogy nem tartotta meg magának, hanem letisztázta és elküldte egyik levelezőpartnerének egy levél kíséretében, amely érdekes információkat tartalmaz a flamand humanista munkamódszereire, illetve egyáltalán a feladathoz való hozzáállására vonatkozóan. Dátum és a címzett neve viszont nem szerepel rajta, csak a megszólításból derül ki, hogy a személy egy bizonyos „Magnificus Domine Comes”. Korábbi feltételezések szerint ez a személy is Pinelli volt, de ez nem bizonyítható egyértelműen. Az kétségtelen, hogy egy művelt, a görög és latin nyelvben egyaránt járatos, és meglehetősen elfoglalt személyről van szó, aki iránt Ellebodus nagy „studium”-mal viseltetik. Pinelli tehát nem zárható ki, de mellette számos más levelezőpartner is szóba jöhet mint lehetséges címzett, hiszen a fenti jellemzők többükre vonatkozhatnak. Nem is feltétlenül egy humanista volt az illető, a levélben említett „tantis occupationibus” éppúgy vonatkozhat tudományos, mint egyéb tevékenységre. Az udvarias hangnem és az illető erényeinek hangsúlyozása akár egy főúrra is következtetni enged, akinek a jóindulatát akarta megnyerni az ajándékba küldött fordítással Ellebodus. Látszólag az is Pinelli ellen szól, hogy neki általában olaszul írt a flamand humanista, a latin fordítás mellé viszont odaillőbbnek tűnhetett a latin levél. A megszólítás mindenesetre hasonló, a „Magnifice Domine” a Pinellinek írt levelek elején szereplő „Magnifico Signor mio” pontos megfelelője.

A címzett személyétől függetlenül figyelemreméltóak az indokok, amelyekkel Ellebodus a fordítandó szöveg kiválasztását magyarázza, hiszen az ő szakterülete egyértelműen nem a történetírás volt. Egy másik levélben például arra utal, hogy az ilyesféle munkákat szakmailag nem tekinti igazi kihívásnak, mert mindenféle külön magyarázat nélkül is lefordíthatók.²⁶ A Polübiosz-előszóban viszont ezt árnyalja kissé: „Mihi quidem periucundum et fuit, et est per ea tempora, quae vacua dantur a philosophiae et medicinae studio, adolescentiae meae studia recolere, in quibus

²⁴ BA, D 196 inf. 43r: „il Sambuco me gli haveva promesso, ma fin hora non ha fatto niente scusando la sua malattia.”

²⁵ A fordítás kézírata két példányban is fennmaradt a Bibliotheca Ambrosianaában: S 78 sup. (2), 200r–213v és D 247 inf. (1), 1r–33v. Az első piszkos, a másik tisztázott másolat; egyik sem Ellebodus saját kezétől származik.

²⁶ BA, D 196 inf. 1r: „Nam Herodotum quidem, Xenophontem, Polybium et eiusmodi alios satis est de Graeco convertere, propterea quod de rebus minime reconditis explanate loquuntur.” (a Poétika-parafrázis előszava)

tamen ipsis gravissimi homines aetatem consumere non dubitarunt.”²⁷ Ellebodus tehát nem becsülte le a történetírást, de ő maga csak fiatalkorában érdeklődött iránta intenzívebben, később csak amolyan hobbiként foglalkozott vele. Ez utóbbi célra éppen a fent említett ok miatt felelt meg: mivel nem igényelt annyi kommentárt, olyan alapos kutatómunkát a szöveg, így abban az esetben is tudott ilyesmivel foglalkozni, amikor nem volt lehetősége elmélyült tudományos tevékenységre, esetleg a szükséges könyvek sem álltak rendelkezésére. Márpedig ilyen helyzet többször előfordult, például amikor Radéczyt kísérte hivatalos útjain. Azt például konkrétan leírja, hogy egy másik művét, az Arisztophanész-fordítását ilyen körülmények között készítette: „Neque in gravioribus studiis operam curamque ponere poteram ... itaque converti me ad Aristophanem ... et binas eius comoedias ... de Graeco ad Latinum sermonem converti.”²⁸

A történetírást mint műfajt tehát ezen okok miatt választotta. Polübioszt magát két okból. Egyrészt mert nemcsak az eredeti nyelvű kiadásokkal, hanem a meglévő fordításokkal is elégedetlen volt, mint ebből a megjegyzéséből kiderül: „Latina vero interpretatio ita non modo obscura est, quod ipsum per se vitium est interpretationis valde reprehendendum, sed etiam falsa, et prava, ut quamvis diligenti et ingenioso homini nullus omnino aditus ad Polybii sententiam relinquatur.”²⁹ Ez azért túlzó megállapítás, mindazonáltal Ellebodus, mint fentebb láttuk, tényleg elég széles körű ismeretekkel rendelkezett, így joggal számíthatott rá, hogy számos helyen képes lesz javítani és pontosítani a meglévő szövegeken.

Említ egy további okot is: „perutilem iis esse lectionem Polybianae historiae, qui res magnas tractant quibusque reipublicae procuratio commissa est.”³⁰ Ez a téma, a tudós és a gyakorlati életvitel viszonya (cognitio rerum – actio) Ellebodus életében sokszor felmerült, különösen azokban a leveleiben foglalkozott vele, amelyeket valamilyen magas hivatalt betöltő személynek írt, például Radéczynek, Verancsics Antalnak, vagy Listi János veszprémi püspöknek. Ezekben saját magát egyértelműen a tudomány emberének állította be, aki az elméleti kutatásokra, a dolgok megismerésére helyezi a hangsúlyt. Ezt az életmódot többre becsülte a mindenféle ismeretet nélkülöző, pusztán gyakorlati tevékenységénél, de a legjobbnak azt tartotta, ha valaki ötvözi a kettőt, tehát megfelelő műveltség és tudás birtokában nagy jelentőségű tetteket hajt végre – a címzetteket természetesen mindig ez utóbbi csoportba sorolta, kihangsúlyozva az állami életben betöltött fontos szerepüket. Ennek a szempontnak a figyelembevételével feltehetjük, hogy Ellebodus a Polübiosz-fordítással nemcsak Pinellinek, hanem másoknak, például Radéczynek a tetszését is ki akarta vívni. A munkával tehát egyrészt tartalmasan és hasznosan

²⁷ BA, D 196 inf. 200r.

²⁸ BA, D 478 inf. 1r.

²⁹ BA S 78 sup. (2), 200r–v.

³⁰ Uo. 200r.

próbálta eltölteni a komolyabb, illetve hozzá közelebb álló tevékenységek mellett fennmaradó idejét, másrészt a történelem és politika iránt érdeklődő, vagy egyenesen azzal foglalkozó ismerőseinek, pártfogóinak a jóindulatát kereste.

Ha áttekintjük Ellebodus Polübiosszal kapcsolatos munkásságát, megállapítható, hogy valóban betekintést nyújt a flamand humanista sokrétű filológiai tevékenységébe: akad itt szövegértelmezési eszmefuttatás, szövegkritikai vizsgálat, mások hasonló munkájának közvetítése, valamint filológiai és érvényesülési célokat egyaránt szolgáló fordítás, amely sok más szerzőnek a fő időtöltést jelentette volna, míg Ellebodus félig-meddig kikapcsolódásként végezte. Sok minden kiderül a munkakörülményekről is: a posta megbízhatatlansága, a szükséges könyvek beszerzésével kapcsolatos problémák, a kollégák késlekedése és hasonlók nagyon megnehezítették a szövegekkel való foglalkozást. Ehhez képest Ellebodus tényleg magas színvonalú munkát végzett, a magyarázatai helyesek, a szövegkritikai észrevételei általában helytállóak voltak, pedig sok esetben csak a fejében lévő információkra támaszkodhatott. Tévedések persze így is előfordultak, de ezzel együtt is kijelenthető, hogy a Polübiosszal kapcsolatos írásai alapján Nicasius Ellebodus valóban kora legkiválóbb filológusai közé tartozott.

ÁDÁM SZABÓ

**A Masterwork of Philology in Early Modern Hungary.
Writings about Polybius by Nicasius Ellebodus**

Nicasius Ellebodus (1535–1577), was one of the best Grecists of his times. He studied in Leuven, Rome and Padua, then lived in Hungary, in the court of bishop István Radéczy. During these years, Ellebodus established a large social network, which included many erudite people, e. g. Paulus Manutius, Hugo Blotius or Gian Vincenzo Pinelli. Although Ellebodus had published only one work in his life, he left behind many manuscripts and letters. The examination of these documents can reveal a lot about Ellebodus' knowledge, working methods etc. In order to illustrate this, the article represents Ellebodus' writings about Polybius. He mentioned the Greek historian in twenty letters, correcting dubious readings in the Greek text, interpreting obscure parts and using Polybius for interpretation of other authors. Besides this, Ellebodus translated a part of Polybius' work in Latin. These writings prove, that Ellebodus was a very qualified philologist, whose findings in many cases are valid even today.

MÉSZÁROS TAMÁS

Egy bizánci történetíró latinul

Konrad Clauser Khalkokondülész-fordítása

A tanulmány alcímében nevesített Laonikosz Khalkokondülész (kb. 1430–1480) egyike volt a Konstantinápoly elestéről tudósító négy kortárs bizánci történetírónak. Tíz könyvből álló, monumentális remekművének tárgya mégsem szűkíthető kizárólag a bizánci birodalom bukásának ismertetésére, hiszen a *Történeti kutatások bemutatása* című munka (görögül: *Apodeixisz hisztorión*) valójában világtörténeti összegzés. A fő téma, a bizánci birodalom hanyatlása és az oszmán törökök felemelkedése mellett a szerző kitér a lakott világ szinte valamennyi részére, bemutatja Európa, Ázsia és Észak-Afrika vezető hatalmainak földrajzi adottságait, történetét, leírja az ott élő népek szokásait, így többek között érdekes, magyar vonatkozású adalékokkal is szolgál.¹

A szélesebb olvasóközönség először rendhagyó módon találkozhatott Khalkokondülész történeti művével, ugyanis az első nyomtatásban megjelent változat, ami egyben az első nyomtatásban megjelent bizánci történeti mű is, nem az eredeti nyelven, görögül, hanem Konrad Clauser latin fordításában közölte a szöveget (1556). Sőt, még a második nyomtatott kiadás is idegen nyelven, Blaise de Vigenère francia fordításában tolmácsolta az *Apodeixisz*t (1577). A szoros értelemben vett editio princeps, vagyis az első görög nyelvű szövegkiadás, a Baumbach-féle editio csak a latin változat után több mint fél évszázaddal látott napvilágot (1615). Ezt követte a párizsi corpusban Fabrot (1650), majd a bonni corpusban Bekker kiadása (1843). A mű mai napig mértékadónak tekintett szövegkiadása pedig magyar bizantinológus, Darkó Jenő munkája (1922–1927).² A mintegy ötszáz nyomtatott oldal

* A szerző az ELTE EC Byzantium Központ tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFIH K 134301 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ Khalkokondülészről és művéről lásd: Herbert HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, Band 1* (München: C. H. Beck, 1978), 485–490.

² *Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes. Ad fidem codicum recensuit, emendavit, annotationibusque criticis instruxit Eugenius DARKÓ* (Budapestini: Acad. Litt. Hungar., 1922–27).

terjedelmű szöveg három kötetben, utoljára lassan száz éve jelent meg, úgyhogy megérett az idő új kritikai kiadás elkészítésére. Jelen alkalommal a Khalkokondülész-szöveg latin fordításának keletkezésével kapcsolatos főbb kérdéseket kívánjuk vázlatosan bemutatni.

A fordító az iskolamesterként, valamint evangélikus lelkipásztori minőségben működő Conradus Clauserus Tigurinus, vagyis a zürichi Konrad Clauser volt (névét a továbbiakban ebben a formában használom). Clauser életéről kevés, ráadásul ellentmondásos adattal rendelkezünk. Születési ideje bizonytalan, valamikor 1515 körül jöhetett világra. Családi körülményeiről mindössze annyit tudunk, hogy felmenői között és kiterjedt rokonságában több gyógyszerész és orvos is akadt. Bár régebben úgy gondolták, hogy kivételesen magas korban hunyt el pestis következtében 1611-ben,³ ez az adat egyik fiára, a szintén lelkész Hans Konradra vonatkozik,⁴ ő maga pedig valószínűleg már 1562 előtt,⁵ de legkésőbb 1567-ben elhalálozott több éves betegeskedést követően.⁶ Tanulmányait Bázelen, Marburgban és Mainzban végezte. A Zwingli-tanítvány Jakob Wiesendanger (Ceporinus) lányát, Veronikát vette feleségül, és házasságuk nem szükölködött gyermekáldásban. Több, nem különösebben eredeti teológiai és pedagógiai munka szerzője, nevelési elveit a *De educatione puerorum* című munkájában fejtette ki legrészletesebben. Jelentős fordítói tevékenysége során elsősorban késő antik szerzők latinra ültetését végezte el: Khalkokondülész mellett a gazai Prokopiosz, illetve az antiókheiai Theophilosz műveit fordította.

Hogy milyen körülmények között, hogyan és kik bízták meg Clausert az *Apo-deixisz* fordításának elkészítésével, csak némi bizonytalansággal rekonstruálható a vállalkozásban valamilyen formában közreműködő humanisták levelezésének elszórt utalásaiból.⁷ A vázlatos eseménytörténet a következő. Leonhard Beck augsburgi császári tanácsos egy pontosan nem azonosított Khalkokondülész-kéziratot küldött az ismert bázeli kiadónak, Johannes Oporinusnak azzal a kéréssel, hogy gondoskodjon annak lefordításáról.⁸ Oporinus vállalta a feladatot, és engedélyt kért, hogy a fordítással megbízott Clauser le is másolhassa a kéziratot. A felkérésnek és a kódex átadásának ideje bizonytalan, de Beck közvetítőjének, Johannes Wolfnak egy 1544. november 10-én Clauserhez írt leveléből tudjuk, hogy Clauser a fordítás

³ Jakob MÁHLY, „Konrad Clauser”, in *Allgemeine Deutsche Biographie IV* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1876), 285.

⁴ Rainer HENRICH, „Konrad Clauser”, in *Historisches Lexikon der Schweiz VII* (Basel: Schwabe, 2008), 256.

⁵ Vö. 35. és 36. jegyzet.

⁶ Ez az adat szerepel a Clauser munkásságát bemutató mértékadó monográfiában: Peter FREI, *Conradus Clauserus Tigurinus (ca. 1515–1567): Pfarrer, Schulmann, Gelehrter*, 160. Neujahrsblatt der Gelehrten Gesellschaft in Zürich (Zürich: Gelehrte Gesellschaft, 1997), 50–51.

⁷ Részletesebben lásd FREI, *Conradus Clauserus Tigurinus ...*, 74–80.

⁸ Mindez Wolf 1545. január 17-én Clausernek írt leveléből derül ki: Zentralbibliothek Zürich (a továbbiakban: ZBZ) Ms F 41, 396r.

kéziratát Johannes Fries közreműködésével ekkorra már elküldte Oporinusnak,⁹ a nyomtatásban megjelent Clauser-fordítás kolophonja szerint pedig a munka már 1544. november 1-én befejeződött.¹⁰ Wolf ugyan a kézirat lemásolását is engedélyezte a szöveget fordító Clausernak és Sebastian Guldibeknek,¹¹ csakhogy a másolás a vártnál nehezebben haladt. 1545 márciusában Oporinus még mindig a csúszás miatt mentegetőzött, ekkor tehát még nála van a kézirat.¹² Beck végül valószínűleg visszakapta a kódexet, mert Clauser két évvel később megpróbálta újból kölcsönkérni, de sikertelenül.¹³ Josias Simmler a Gessner-féle szerzői lexikonban ennek ellenére azt állítja, hogy Leonhard Beck és Oporinus is rendelkezett egy-egy Khalkokondülész-kézirattal, vagyis a másolás valahogy mégis sikerülhetett.¹⁴

A kiadvány végül Oporinus bázeli nyomdájában jelent meg jelentős késéssel, 1556 márciusában *Laonici Chalcondylae Atheniensis, de origine et rebus gestis Turcorum libri decem, nuper e Graeco in Latinum conversi Conrado Clausero Tigurino interprete*, vagyis *Az athéni Laonikosz Khalkokondülésznek (sic!) a törökök eredetéről és tetteiről szóló tíz könyve, melyet a minap ültetett át görögből latinra a fordító, a zürichi Konrad Clauser* címen Ludwig Lucius és Michael Martin Stella nyomdászok közreműködésével huszonnyolc (!) másik, jobbára kisebb terjedelmű, szintén a törökökről szóló művel együtt.¹⁵

Hogy mi lehetett az oka a késlekedésnek, csak találgatni tudjuk. Oporinus anyagi helyzete köztudottan ingatag lábakon állt, könyveit kölcsönökből jelentette meg, munkatársait fizetség helyett többnyire szintén saját kiadású köteteivel díjazta. Elképzelhető, hogy a hosszúra nyúlt várakozást a pénzügyi támogatás hiánya okozta.

A kiadvány tehát tulajdonképpen egy terjedelmes gyűjtemény. Khalkokondülész műve a kötet egyharmadát sem tölti ki, a 646 oldalas nyomtatványból mindössze 179 oldal. Tematikus válogatásról van szó: a kiadásban közreműködők egyféle „török-kézikönyvet” kívántak összeállítani, melyben az érdeklődő olvasó a nép erede-

⁹ ZBZ Ms F 41, 387v–388r.

¹⁰ „Finis decimi et ultimi libri Historiarum Turcicarum, quas conscripsit Laonicus Atheniensis, interprete Conrado Clausero Tigurino. Novembr. 1 Anno salutis 1544.”

¹¹ 1545. január 17-én kelt, Oporinusnak címzett levelében: Universitätsbibliothek Basel Frey-Gryn. (a továbbiakban UBB FrGr) Ms F I 11, 370.

¹² Vö. Beat Rudolf JENNY, *Die Amerbachkorrespondenz* 10/2. (Basel: Verlag der Universitätsbibliothek, 1995), 719.

¹³ Vö. Johannes Haller Heinrich Bullingernek írt, 1547. március 10-én kelt levelét: Staatsarchiv des Kantons Zürich E II 370, 57r–58v.

¹⁴ *Bibliotheca instituta a Conrado Gesnero, locupletata et recognita per Josiam Simlerum, jam vero amplificata per Johannem-Jacobum Frisium* (Zürich: Christophorus Froschoverus, 1583) 517: „Habet codicem manuscriptum illustris vir Leonardus Beck à Beckenstein, civis Augustanus, & c. & alium Ioan. Oporinus Basileae.”

¹⁵ Ezekről a címlap apró betűs szövege csak általánosságban tájékoztat, a kiadó védjegyeül szolgáló, Ariónt a delfin hátán ábrázoló metszet fölött ugyanis mindössze a következő megjegyzés olvasható: „Adiecimus Theodori Gazae, et aliorum quoque doctorum virorum, eiusdem argumenti, de rebus Turcorum adversus Christianos, et Christianorum contra illos hactenus ad nostra usque tempora gestis, diversa Opuscula, quorum Catalogum proxima post Praefationem pagella reperies.”

tével és történetével kapcsolatos adatok mellett megtalálja az oszmán terjeszkedés egyes állomásait, a célba vett városok megerősítéséről, ostromáról és bevételéről szóló kortárs beszámolókat, valamint a fontosabb összecsapások leírását is. A címlapon név szerint említett Arisztotelész-fordítónak, Theodórosz Gazésznek a török nép eredetéről szóló rövidke írása mellett a jelentősebb művek közé sorolhatjuk Filippó Buonaccorsi avagy Philippus Callimachus Experiens értekezését a várnai csatáról, az albán humanista, Marin Barleti történeti munkáját Shkodra ostromáról, a brugesi Jacobus Fontanus *De bello Rhodiō*-ját három könyvben, Jan Berot/Johannes Etrobius feljegyzését V. Károly tuniszi hadjáratáról és így tovább. A kötetbe felvett művek a Khalkokondülész-fordítás kivételével nem jelentettek újdonságot az olvasók számára, valamennyi már korábban is megjelent, ismert munka. A témaválasztás oka nyilvánvaló: a törökök egyre látványosabb előretörése, s azzal párhuzamosan a nyugati hatalmak nemtörődöm magatartása vagy legalábbis kevésbé hatékony fellépése lassan már a felelős nyugat-európai értelmiséget is aggasztani kezdte. Az ún. „Turcica” műfaja a Lepanto (1571) előtti évtizedekben ért népszerűsége csúcshoz. A törökök eredetével, történelmével, szokásaival foglalkozó rövid pamflettek száma a 16. századra már a néhány ezres nagyságrendnél járt.¹⁶

Érdekesség, hogy a könyvet egyszerre két változatban, ugyanazon tartalommal, de két különböző ajánlással is kinyomtatták. Az ismertebb változatban maga a fordító, Konrad Clauser írta a praefatiót. Clauser, amint azt a máltai lovagrend nagymesterének, Adam von Schwalbachnak és fivérének, a jogtudós Georg Otho Schwalbachnak ajánlott terjedelmes, tizenkilenc oldalas bevezetőjében részletesen kifejti, elsősorban figyelemfelkeltő felhívásnak szánta munkáját. Alaptétele szerint a keresztény világ legfontosabb küldetése, hogy az egység megteremtésével megerősített Német-római Birodalom (Clausernél Germania) vezetésével haladéktalanul felszabadítsa Európa törököktől megszállt területeit, s ehhez kíván elméleti és gyakorlati segítséget nyújtani a vaskos compendium. A másik, ugyanekkor, ugyanígy változatlan címlappal és tartalommal, de másik bevezető szöveggel kinyomtatott változatban az ajánlást nem Clauser, hanem az Oporinus mellett ez idő tájt szerkesztőként dolgozó Johannes Herold írta Daniel Brendel von Homburgnak, a mainzi érsek választófejedelemnek címezve.¹⁷ Ez a szöveg lényegesen rövidebb terjedelemben, mindössze négy oldalban foglalja össze ugyanazt a helyzetértékelést és ugyanazokat a kívánalmakat, mint amiket a másik változatban Clauser. Herold azonban Brendeltől várja, hogy a bizalmatlanság és az egyéni ambíciók által tönkretett németiséget egyesítse a közös ellenség ellen. A párhuzamos ajánlás szükségességének okát nem ismerjük, de talán itt is finanszírozási kérdések állnak a háttérben.

¹⁶ Vö. Carl GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Turkendrucke des 16. Jahrhunderts I–III* (Bukarest: Editura Academiei, 1961–1978).

¹⁷ Vö. Andreas BURCKHARDT, „Herold(t), Johannes”, in *Neue deutsche Biographie* 8 (Berlin: Duncker & Humblot, 1969), 678.

Nem kizárt, hogy Brendel anyagilag is hozzájárult a példányszám növeléséhez, s Oporinus ezt kívánta viszonzni az újabb ajánlással, amit az egyszerűség kedvéért munkatársával íratott meg.

Bár az ajánlás nem szűkölködik az érdekességekben – Clauser részletes politikai programot közöl a hitélet megtisztításától a polgári törvénykezés megújításán át a hadügyi reformig –, érdemi adatot arra vonatkozólag, hogy a fordítás alapjául milyen kézirat szolgált, nem találunk. Annyi viszont biztosnak tűnik, hogy egyetlen kódexről van szó, mert Clauser később többször is egyes számban, „exemplar Graecum” néven emlegeti az alapul vett kéziratot. A lánglelkű szerző szónoki bravúrokat sem nélkülöző nagyívű fejtegetésében helyenként fel-felbukkan ugyan Khalkokondülész neve is – következetesen a Nikolaosz utónévvel, kevésbé következetesen a családnév Chalcocondyles és Calchocondiles változataiban –, ami azonban a mű görög szövegét, a fordítás elkészítésének körülményeit vagy magát a fordítást illeti, a szórványos utalások jóformán semmilyen érdemi adalékkal nem szolgálnak. Mindössze az ajánlás legvégén olvashatunk néhány mondatot a fordítói munkáról és a fordítás során követett gyakorlatról. Clauser itt többször is hangsúlyozza, hogy a latin szöveg esetleges pontatlanságaiért csakis a meg nem nevezett görög kézirat rendkívül rossz állapota okolható („Graecum exemplar corruptissimum”). Majd az olvasó eligazítására közli, hogy a helyneveket nem fordította latinra, mindössze átírta a görög alakot (Belgrád például a Mpelograda, nem a latinos Bellogradum formában található a szövegben), az egyéb szövegkritikai észrevételeit pedig a margón tüntette fel. Végül kijelenti, hogy a hiányosságokat majd a görög szöveg kiadásában pótolni fogja – utóbbi azonban már nem Clausernek köszönhetően valósult meg.¹⁸

Ami immár az *Apodeixisz* latin szövegének küllemét illeti, a szövegközlés az egyszerűsége törekszik. Az iniciálékkal kezdődő könyvek folyamatosan, többnyire oldaltörés nélkül követik egymást,¹⁹ a szöveg tagolását csupán az első sor mellé (A) és a rendszertelen sortávolsággal, nagyjából az oldal közepe táján a margóra írt nagybetű jelenti (B), sorszámozás vagy fejezetbeosztás nincs. Az oldalak alján őrszó. A margón – az egyes könyvek között aránytalan megoszlásban – összesen 56

¹⁸ Érdemes a szóban forgó részt in extenso idéznünk: „Quod ad versionem nostram attinet, viri clarissimi (ti. a Schwalbach-testvérpár), vos atque adeo omnes iterum atque iterum rogo, eam aequi bonique consulere velitis. Si quae in nostra versione est obscuritas, eam peperit Graecum exemplar corruptissimum. In relatione locorum nihil mutavimus, sed regiones et oppida iisdem pene nominibus, quibus autor ipse, enunciamus. Exempli gratia, ubi in exemplari legitur Mpelograda, quamvis per id nomen nobis significetur Bellogradum, non Bellogradum, sed Mpelograda vertimus: cum nostris hanc vocem familiarem et notiozem arbitrarer. De reliquis idem sentiendum est. Quamprimum correctius obvenerit exemplar Graecum, obscura et varia lectio elucidabitur et enucleabitur, et semper ad marginem adiciuntur (sicuti Geographicae rationes postulant) quatenam locorum vocabula fuerint ad priscos. Haec omnia dabit Graeci exemplaris editio. Nos certe nullam, quod sciam, obscuritatem inveximus, nisi quam in exemplari Graeco, eodemque corrupto invenimus.”

¹⁹ A IV., V., VI., VII., IX., X. könyvek az oldal közepén kezdődnek.

megjegyzés olvasható:²⁰ többségük rögzíti a görög kézirat szövegkiesését, néhány esetben számnév hiányát jelzi, esetleg személy- vagy földrajzi nevek alternatív olvasatait adja. Clauser csakugyan nehéz feladatra vállalkozott, amikor a fordításra adta a fejét, mert a mű pontos megértését helyenként nagyban nehezíti, sőt olykor teljesen kilátástalanná teszi a hagyományozott szöveg állapota. Éppen ezért fontos körülmény, hogy a kiadás nem bilingvis, a görög szöveg nincs ott a latin mellett, ráadásul a kötet megjelenésének idejében máshonnan sem ismert a nagyközönség előtt, vagyis a kortárs olvasó, ha akarná, sem tudná összevetni az eredetit a végeredménnyel. Mindez lehetőséget teremtett Clauser számára, hogy ahol szükségét érezte, gond nélkül kiegészíthette, körülírhatta vagy éppen értelmezhesse a görögöt.

Hadd szemléltessük mindezt egy konkrét, nyelvi szempontból egyértelmű szöveg hely bemutatásával. A rövid részlet a második könyv elejéről származik, ahol arról esik szó, hogy az 1389-es rigómezei ütközetben elesett I. Murad szultán fia, a későbbi I. Bajazid, hogyan szerzi meg a trónt testvére megölése árán. A szöveg a következő:

Ἐπεὶ δὲ ἐτελεύτησεν Ἀμουράτης ὁ Ὀρχάνεω ὑπ' ἀνδρὸς Τριβαλλοῦ, αὐτίκα οἱ ἐν ταῖς θύραις ὄντες τοῦ Ἀμουράτεω ἀρμολογοῦντο Παιαζήτην τὸν νεώτερον αὐτοῦ παῖδα ἐστήσαντο βασιλέα. ὁ δὲ αὐτίκα, ὡς ἔσχε τὴν βασιλείαν, μετὰπεμπτον Ἰαγούπην τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἐποίησατο ὡς ὑπὸ τοῦ πατρὸς καλούμενον τοῦ Ἀμουράτεω ἐπὶ τὰς βασιλείας θύρας, φοιτῶντα καὶ πρόσθεν, ὅποτε καλοῖτο. (DARKÓ I 53, 1–7)

„Miután Murád, Orhán fia meghalt egy szerb férfi kezétől, a Murád portájához tartozó tisztségviselők rögtön megtették uralkodójuknak Bajazidot, a kisebbik fiát. Neki pedig, alig szerezte meg a hatalmat, első dolga volt hívatni testvérét, Jakubot, azzal az ürüggyel, hogy az apja, Murad hívatja az uralkodói portához, ahová fivére korábban is el-ellátogatott, amikor hívták.”

„Postquam mortem obiit Amurates Orchanis filius, peremptus a viro Triballo, statim satrapae, qui regebant ianuas regis, Paiaziten Amuratis filium iuniorum pronuntiant regem. hic ubi primum in regno est positum, accersivit Iagupen, *nostrum Soleimannum vocant*, fratrem, quasi vocaretur a patre Amurate; ad quem quocumque tempore vocabatur, promptissime ad ianuas, *sic anlam Turci vocant*, accedere consueverat.”

Mint látszik, az egyébként nagyjából pontos latin változat a göröghöz képest két helyen is többletet tartalmaz. Mind a „*nostrum Soleimannum vocant*”, mind a „*sic anlam Turci vocant*” Clauser betoldása, aki ezekkel a kiegészítésekkel kívánta elő-

²⁰ A marginális bejegyzések megoszlása a következő: I: 11, II: 2, III: 12, IV: 3, V: 7, VI: 3, VII: 3, VIII: 2, IX: 9, X: 4.

segíteni a szövegértést. Bőven sorolhatnánk a példákat hasonló, vagy ennél sokkal jelentősebb fordítói beavatkozásokra. Ez a magyarázó, kiegészítő jelleg ugyanis állandó vonása Clauser fordítói technikájának, valószínűleg emiatt mondta róla Pierre-Daniel Huet a műfordításról szóló értekezésében, hogy „a jeles szerzők fordításával hasznos munkát végezett volna ..., ha a nagyfokú szabadság nem ragadta volna el mértéken túl.”²¹

Az alapul szolgáló görög nyelvű kézirat, az exemplar Graecum azonosítását illetően sajnos jobb híján találgatásra kényszerülünk, hiszen még azt sem tudjuk, hogy egyáltalán megvan-e még a fordításhoz használt kódex vagy elveszett. Szerencsénkre egy másik Khalkokondülész-kézirat, mégpedig a Tübingenben őrzött *Turbingensis Mb11* keletkezésének körülményeivel kapcsolatos adatok – közvetve ugyan – de támpontot nyújthatnak a keresett példány azonosításához. A szóban forgó kódex eredetileg Martin Crusius tulajdonában volt: diákjai másolták neki ajándékba egy kölcsönkapott példányból, hogy ezzel is segítsék tanáruk kutatásait. Martin Crusius / Kraus (1526–1607) történész és filológus, a tübingeni egyetem görög és latin professzora volt, akinek gazdag életművében szerepel egy *Turcograecia* című gyűjtemény is, mely a görögöknek a török uralom alatti életébe nyújt betekintést. Crusius filológushoz illő gondot fordított arra, hogy pontosan dokumentálja az új kézirat keletkezésével kapcsolatos fontosabb tudnivalókat. Ennek megfelelően az *Apodeixisz* szövege után, a kódex 421. oldalán részletesen ismerteti a mű másolásának történetét. A bejegyzésből többek között az is kiderül, hogy a másoláshoz a jeles humanistától, a heidelbergi egyetem korábbi rektorától, Guilielmus Xylander-től kapta kölcsön a kéziratot.²² Xylander, polgári nevén Wilhelm Holtzman (1532–1576) amellet, hogy korának legtermékenyebb fordítói közé tartozott, szövegkiadáói tevékenységet is folytatott, tudományos hírnevét pedig a heidelbergi egyetem logika tanszékének professzoraként öregbítette. Az augsburgi születésű Xylander tanulmányait Tübingenben és Bázelen végezte.²³ Hieronymus Wolf ajánlására ott, vagyis Bázelen került személyes ismeretségbe a Clauser-fordítás későbbi kiadójával, Johannes Oporinusszal. Xylander több szövegkiadása éppen az Oporinus-nyomda közreműködésével látott napvilágot, s a két férfi Oporinus haláláig baráti viszonyt ápolt. Crusius állítása szerint Xylander Oporinustól jutott hozzá ahhoz a Khalkokondülész-kézirathoz, amit később másolás céljából kölcsönadott

²¹ Petri Danielis Huetii (Pierre-Daniel HUET) *De interpretatione libri duo: quorum prior est De optimo genere interpretandi; alter, De claris interpretibus*. Stadae (1680) 275: „Utilem in bonis auctoribus convertendis operam navassent Conradi Clauserus, & Gesnerus Tigurini, nisi eos nimia licentia extra metas abrupisset.”

²² „Acceperat Exemplar D. Xylander a D. Joan. Oporino piae mem. Ego vero a Xylandro, ut posui, 2. Mart. 1575. quod mihi describendo omnino absolutum est a die quinto Mart. usque ad ult. diem April. 1575. Tybingae.”

²³ Friedrich SCHÖLL: „Wilhelm Xylander”, in *Allgemeine Deutsche Biographie XLIV* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1898), 582–593.

a tübingenieknél. Hogy Xylander pontosan mikor és milyen körülmények között tett szert a kódexre, nem tudjuk.²⁴ A rendelkezésre álló adatok alapján azonban vélelmezhetjük, hogy Oporinus maga is készült a görög szöveg kiadására.²⁵ Crusius bejegyzésének további érdekessége, hogy Clauserhez hasonlóan ő is megállapítja: a szóban forgó kézirat állapota rendkívül rossz volt („plurimum mendose scriptum”). Crusius tehát tanítványaival közösen 1575 tavaszán lemásolta az *Apodeixisz*t, majd visszaadta a kéziratot Xylandernek, s miután ő szűk egy évvel később meghalt, a kódex a heidelbergi egyetem könyvtárába került. Az ekkor Heidelbergben őrzött kéziratok között három Khalkokondülész-kódex is volt, és ezek közül az egyikben, a ma *Vaticanus Palatinus 396* jelzetűben megtaláljuk Crusius kézírását, aki a rá jellemző alaposággal ebben a kéziratban, vagyis a másoláshoz használt, kölcsönkapott mintapéldányban is feltüntette a kölcsönzés tényét.²⁶ Ez a kódex, a *Vaticanus Palatinus 396* volt tehát az Oporinus tulajdonában lévő Khalkokondülész, amiről feltehetően Simmler is beszélt. A *Vaticanus Palatinus 396* két kéz munkája, a modern katalógus szerint – és ez némiképp egybecseng Clauser és Crusius véleményével – „ineleganter exaratus”.²⁷ Elvileg lehetne akár a Beck-féle kódexről Clauser és Guldbek által másolt kézirat, vagy maga Beck kézírata is, de erre semmi bizonyíték. Sőt, jelen tudásunk szerint a kézirat mintája a *Laurentianus 57, 9* volt, ami viszont nem lehetett Beck példánya.²⁸ Ennél közelebb pillanatnyilag sajnos nem juthatunk Clauser exemplar Graecumjához.

A Clauser-fordítás történetének közvetlen utóélete szorosan összefonódik a bizantinológia legelső monumentális vállalkozásával, a *Corpus Historiae Byzantinae* sorozat kiadásával. Hieronymus Wolf (1516–1580) humanista történész, a Fugger-ház könyvtárosa,²⁹ aki korábban szintén Oporinusnál jelentette meg több görög szerző kiadását és fordítását,³⁰ 1557-ben ugyancsak Oporinusnál tette közzé korszakos jelentőségű történeti sorozatának első kötetét Zónarasz művének görög és latin

²⁴ Elképzelhető, hogy maga Oporinus adta át neki (ajándékba? kölcsön? a görög kiadás előkészítésére?), de a nyomdász 1568-ban bekövetkezett halála után is hozzájuthatott. Vö. Carlos GILLY, *Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus* (Basel: Schwabe, 2001), 10.

²⁵ A nyomda katalógusa még Oporinus életében *Laonici Chalcocondylae de origine et rebus gestis Turcorum libri X Graece et Latine* címen, megjelenésre váró kiadványként említi az *Apodeixisz*t. Vö. *Librorum per Ioannem Oporinum partim excusorum hactenus, partim in eiusdem officina venalium index* (Basel 1567), 37.

²⁶ A rövid bejegyzés szerint (208°): „D. Guilielmo Xylandro benigne commodante ego Martinus Crusius Tybingae perlegi. 1575.”

²⁷ Henry M. STEVENSON, *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae* (Roma: Typogr. Vaticana, 1885), 253–254.

²⁸ Vö. Herbert WURM, „Die handschriftliche Überlieferung der ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ des Laonikos Chalkokondyles”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995): 223–232, 228.

²⁹ A „német bizantinológia szülőatyjának” gazdag életpályájához lásd Hans-Georg BECK, *Der Vater der deutschen Byzantinistik. Das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst erzählt*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 29 (München: Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität, 1984).

³⁰ Wolf kiadói és fordítói tevékenységének általános bemutatását és értékelését lásd Diether Roderich REINSCH, „Hieronymus Wolf as Editor and Translator of Byzantine Texts”, in *The Reception*

szövegével, amit néhány hónappal később a szintén görög-latin Nikétasz Khóniatész kiadás követett.³¹ A sorozat célja az volt, hogy a kiválasztott bizánci történeti művek segítségével valamiféle historia continua jellegű, összefüggő áttekintést nyújtson a bizánci birodalom történetéről.³² Wolf a kiadott szövegek kronológiai hiátusát a néhány évvel Clauser fordítása után, 1562-ben megjelent újabb kötettel egészítette ki, melyben Niképhorosz Grégorasz kétnyelvű szemelvényei mellett Khalkokondülész munkáját is közölte, de megfelelő kézirat hiányában továbbra sem a görög szöveget, hanem kizárólag a latin fordítást. Csakhogy a Clauser-fordítás ezúttal versenyben állt a közlésért a bécsi humanista és ügyvéd, Philip Gundel fordításával.³³ Amint az Wolf és Oporinus levelezéséből kiderül, a kérdés éveken át újra meg újra előkerült. Wolf először egy 1558. október 15-én kelt levélben veti fel – még látatlanban – a Gundel-fordítás és az alapul szolgáló görög kézirat (!) kiadásának lehetőségét, amit utóbbi állítólagos kiváló állapotával indokol.³⁴ Két évvel később (1560. február 1.) a fordítás ismeretében mintha már alábbhagyna korábbi lelkesedése, amiben minden bizonnyal döntő szerepet játszott a mecénás, Anton Fugger kategorikus elhatárolódása is.³⁵ Hiába akadt Gundelnek erős pártfogója Hans Dernschwam személyében, aki minden befolyását latba vetette Wolfnál, hogy végül barátja munkája legyen a befutó,³⁶ a vita továbbra is elhúzódott. Végül Gundelnek elege lett a huzakodásból, visszakérte fordítása kéziratát, és lemondott arról, hogy a kiadásban megemlítsék. Ekkor Wolf javasolta, hogy Oporinus emelje át a megfelelő részeket Gundel fordításából Clauseréba, és írja meg a Fuggereknek szóló ajánlást, mert az a hír járja, hogy Clauser meghalt.³⁷ Hogy előbbi csakugyan

of Byzantium in European Culture since 1550, edited by Przemysław MARCINIAK and Dion C. SMYTHE (Abingdon – New York: Ashgate 2016), 43–53.

³¹ Vö. Fritz HUSNER, „Die Editio princeps des Corpus historiae Byzantinae: Johannes Oporin, Hieronymus Wolf und die Fugger”, in *Festschrift Karl Schwarber*. (Basel: Schwabe, 1949), 143–162.

³² Vö. Geri DELLA ROCCA DE CANDAL, *Bibliographia Historica Byzantina: A Historical and Bibliographical Description of the Early Editions of the Corpus Historiae Byzantinae*, PhD thesis (Oxford, 2015).

³³ Gundel pályájához lásd L. Geiger: *Allgemeine Deutsche Biographie* X (1879), 124–125.

³⁴ UBB FrGr Ms F I 11, 220r: „Puto enim additum iri graece et latineque Laonicum Philippo Gundelio interprete, qui codicem integrum et castigatum habere dicitur.” Hogy milyen kéziratból fordított Gundel, nem tudjuk.

³⁵ UBB FrGr Ms F I 11, 232r–v: „Gundelii versio minus latina est quam Clauseri, sed in propriis nominibus explicandis vincit alteram. Non magnam iacturam facies illa non accepta. Negat enim senex (ti. Anton Fugger) se cum iureconsulto sibi quicquam negotii esse velle.”

³⁶ Dernschwamnak a tárgyban Wolfhoz írt, 1562. február 2-án kelt levelét közli ORBÁN Áron, „Hans Dernschwam két levele Johannes Oporinushoz és Hieronymus Wolfhoz: a Zónarász-corvina és a Corpus historiae Byzantinae kiadástörténetének fordulatai új megvilágításban”, *Lymbus* (2020): 65–82, 75–80. NB: Itt is szóba kerül, hogy Clauser már meghalt.

³⁷ Wolf Oporinusnak 1562. április 25-én (UBB FrGr Ms F I 11, 252r–v): „Philippus Gundelius Chalcoandylis interpres repetit suam versionem, nec ullam sui mentionem in editione vult fieri ... Clauseri versio Latinior et elegantior est, nec minus ut opinor fidelis. Sed illud habet Gundelius, quod propria nomina corrupta a Graeco, restituit in integrum, et annotationes addidit alicubi non inutiles. Quae si tu e Gundeliana in Clauserianam transtuleris (id quod unius dieculae succisiva opera facile perficies) nihil erit, quod obstet, quo minus ille suam lucubrationem

megtörtént-e, nem tudjuk, de az ajánlást mindenesetre Oporinus írta, és a kötet belső címlapjára végül a következő mondat került: „His [ti. a Niképhorosz Grégorasz szemelvényekhez] adiunximus Laonici Chalcocondylae Turcicam historiam, Conrado Clausero Tigurino interprete: sed recognitam ab eodem et ad D. Philippi Gundeli exemplar emendatam.” Alighanem ez a kínos eset is közrejátszott abban, hogy a betegeskedésre hajlamos Wolf önéletrajzában a következőképpen fakad ki: „Nam dum in Byzantine historia dies noctesque laboro, solitasque deambulationes intermitto, magnam stomachi debilitatem sensi.”

A Clauser-féle fordítás pontosságát, hibáit, általában színvonalát hosszasan taglalhatnánk. Annyi azonban bizonyos, hogy valahányszor az *Apodeixis* a későbbiekben újból megjelent nyomtatásban latin nyelven – márpedig erre többször is akadt példa –, az minden esetben Clauser fordításának újraközlését jelentette. Konrad Clauser fordítása éppúgy megtalálható a Baumbach-féle editio princepsben, mint Fabrot párizsi kiadásában, majd Bekkernek a bonni corpusban kiadott változatában, vagy éppen a *Patrologia Graeca* megfelelő kötetében.

TAMÁS MÉSZÁROS

**A Byzantine Historiographer in Latin:
Konrad Clauser's Translation of Chalkokondyles**

Zurich scholar Konrad Clauser's translation of Chalkokondyles was printed in 1556 at Oporinus' publishing house in Basel. The present paper reconstructs the circumstances of the formation of that translation, provides a detailed account of the publication, attempts to establish which manuscript may have served as the basis for the translation, and presents an outline of the immediate reception of the translation.

recipiat, nisi forte iam caeperis excudere ... Quid ergo si tu (si verum est, Clauserum nostrum obiisse) DD Fuggeris dedicares?"

GRAMMATIKA – OKTATÁS

TÓTH GERGELY

Bél Máttyás nézetei a latin nyelv iskolai oktatásáról

Európai horizont: a humanista iskolázás kritikája a 17–18. században

„Régen meggyökeresedett sokaknál az a vélemény, miszerint a grammatikusok szabályaiból lehet latinul megtanulni – főleg ha azok elég szószátyárok és véget nem érő megjegyzésekre támaszkodnak –; ezért aztán ifjúságuk nagyobb részét ezek között a kátyúk között fecserlik el, egyik haszontalansággal tetézik a másikat, és úgy fejtik ki az egyes nehézségeket, hogy azt hihetnéd, éppen a gordiuszi csomó kibogozásával vannak elfoglalva.”¹ A fenti szarkasztikus megjegyzés Bél Máttyástól származik 1717-ből, de ha az olvasó számára ismerősen csengenek e szavak, az nem a véletlen műve. A pozsonyi tudós a fenti megjegyzésével azok egyre gyarapodó kórusához csatlakozott, akik már régóta kritikával illették a humanista iskolai programot, vagyis a latin grammatika hosszú éveket tartó oktatását, Donatus nyelvtanának lelketlen biflázását, majd pedig az antik auktorokkal való, további éveken át tartó küzdelmet, és a retorikai osztály újabb megpróbáltatásait.

A kórus a 17. században csapott át fortissimóba. Sokan vélték úgy, hogy az egész antikvitásra épülő tudományosmény felett eljárt az idő, és nincs gyakorlati haszna a való életben. Ismeretes Montaigne kritikája, Petrus Ramusnak a klasszikusoktól már eltávolodó, helyettük új alapokon nyugvó tudásanyaggal felvértezett iskolai tankönyvei, vagy Descartes kategorikus álláspontja, aki számára az antik kultúra már semmilyen különleges beccsel nem bírt. Leibniz szintén úgy látta, hogy az ókori szerzők írásaiban lévő tudásanyag elavult, haszontalan. Bacon szerint a latin iskola kiüresedett, csupán a szavak börtöne, Locke pedig badarságnak tartotta az antik költészet iránti rajongást.²

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Inveterata multorum opinio est, ex grammaticorum praeceptionibus, in primis si eae sint prolixiores, et infinitis adnotationibus subnixae, linguam addisci posse latinam; hinc meliorem iuventutis aetatem inter istas salebras conterunt, tricas tricis augent, atque explanant difficultates, ut circa nodum gordium solvendum occupatos crederes.” Matthias BEL, *Rhetorices veteris et novae praecepta* (Lipsiae: Martini, 1717), 4.

² A témára már elavult, de jól adatolt magyar nyelvű monográfiák, s azok vonatkozó részei: FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: vezérfonal egyetemi előadásokhoz* (Budapest: Hornyánszky,

De nemcsak a racionalista gondolkodók voltak elégedetlenek az iskolai tananyaggal, hanem a diákok igényei is megváltoztak. A 16. században kialakított humanista modell már nem felelt meg az egyre nagyobb tömegben iskolákba iratkozó, alacsonyabb társadalmi rétegekből is érkező diákok számára, akik praktikus, alapvető ismereteket szerettek volna kapni a tanulmányaik során, nem (csak) antik auktorok olvasását.³ A kérdés az volt, hogyan és milyen mértékben kell átalakítani az iskolai tananyagot. Akadtak olyanok, akik drasztikus reformokat javasoltak, de olyanok is, akik csak finomhangolást szerettek volna a rendszeren, így a grammatikai anyag csökkentését, észszerűsítését, és az olvasmányanyag részleges frissítését tűzik ki célul – a radikálisabb programokat azonban hevesen ellenezték.⁴

A kritikusok sorából számunkra most két figura bír különös jelentőséggel. Az egyik a nagy hatású pedagógus, Comenius, aki a gyökeresebb változásokat követelők közé sorolható. Úgy vélekedett, hogy az antik auktorok áradatát nem lehet a gyerekekre rázúdítani, s egyébként is a jelenkor szókinsét kellene tanítani az iskolákban, de azt a régi szerzőktől nem lehet megtanulni. A fő kifogása azonban a következő: ha valaki a [latin] nyelv tanulásával tölt el annyi évet, vajon mikor jut majd el a reáliáig? („Si quis linguae discendae gratia tot transmittat annos, ecquando ad realia veniet?”) Mikor fog teológiát, orvostudományt, jogtudományt tanulni?⁵ Emellett a klasszikusokkal szemben teológiai és morális ellenérzései is voltak: a tisztátalan Ovidius, a parázna Catullus vagy a trágár Martialis szerinte nem való az iskolába.⁶ Így a lomtárba utalt klasszikusok helyett a latin oktatásának az értelmét a hétköznapi nyelv megtanításában látta, amelyet híres szemléltető tankönyveivel, a *Vestibulummal*, a *Ianuával* és az *Atriummal* kívánt megvalósítani.⁷

A másik fontos személy a nagy hallei vallási reformer, iskolaalapító és pedagógus, a pietista August Hermann Francke, aki az általa létrehozott gimnáziumokban már anyanyelvű, észszerűsített latinoktatást szorgalmazott, és az egyetemen tanító professzorok, Joachim Lange és Christoph Cellarius német nyelvű latin grammatikái révén ezt meg is tudta valósítani. Emellett sikerült elérnie, hogy a régóta és sokak által óhajtott reáliák is megjelenjenek a tanrendben, így a német nyelv, föld-

1919), 110–113, 128–130, 134; Uő, *Az újkorai nevelés története (1600–1800): vezérfonal egyetemi előadásokhoz* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1927), 50–52, 87–88; BALASSA Brúnó, *A latintanítás története: neveléstörténeti forrástanulmány* (Budapest: Sárkány Nyomda, 1930), különösen 74, 94–95, 104–107. Nemrég jelent meg egy témánk szempontjából fontos monográfia, amely elsősorban a rámis-ta és Comenius-féle reformpedagógiák recepcióját és kritikáját tekinti át: Howard HOTSON, *The Reformation of Common Learning: Post-Ramist Method and the Reception of the New Philosophy, 1618–1670* (Oxford: Oxford University Press, 2020).

³ HOTSON, *The Reformation...*, 419–420. (et passim.)

⁴ Uo., 327, 407–410, 413, et passim.

⁵ I[ohannes] A[mos] COMENIUS, *Ianua Aurea reserata quatuor Linguarum* (Lugduni Batavorum: Elsevir, 1640), Ad lectores eruditos, [*7]r.

⁶ Lásd BALASSA, *A latintanítás...*, 55–56.

⁷ Uo., 201–202.

rajz, történelem és számtan, valamint a nemesifjak számára létrehozott elitgimnáziumban, a Paedagogiumban a francia is. Ami az antik olvasmányanyagot illeti, favorizálta a keresztény szerzők olvasását, de a klasszikusok stabilan megmaradtak a helyükön, így Cicero, Terentius, Caesar, Livius, Sallustius, Quintilianus. Ovidius és Vergilius azonban kimaradt. Óvatos reformkezdeményezés volt a lipcsei latin hírlap olvastatása a diákokkal, aminek a korabeli kifejezések tanulása volt a célja.⁸

Franckén keresztül jutunk el Bél Mátyáshoz, aki a nagy hallei pedagógusreformer kedves tanítványa volt 1704 és 1707 között, olyannyira, hogy Francke a fia nevelőjévé tette meg, s a latin iskolában mint tanárt alkalmazta.⁹ Ebből következik, hogy nyilván a Francke-féle univerzumban kell keresni Bél pedagógiai elveinek többségét – de nem elégséges csak a hallei hatást vizsgálni, illetve ez a hatás sem csupán Francke nézeteiből áll. Az is hamar kiderült számunkra a kutatás során, hogy a hazai, vagyis besztercebányai, pozsonyi terep sok módosítást kívánt meg, tehát az itthoni praxis ugyancsak alakította a fiatal lelkész-tanár nézeteit. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy mennyire modern, és mennyiben „hallei” Bél latinoktatási programja; más iskolákhoz képest miben lépett előre –, és miben különbözött tőlük.¹⁰

⁸ Francke iskolaszervezésére, illetve az általa alapított gimnáziumokban a latinoktatás alapelveire és gyakorlatára lásd A(ugust) H(ermann) FRANCKE's *Pädagogische Schriften: Nebst der Darstellung seines Lebens und seiner Stiftungen*, hrsg. von G. KRAMER (Langensalza: Beyer, Hermann, 1885), passim; PAYR Sándor, *A pietismus paedagogikája: Spener, Francke és a magyar pietista nevelők* (Pozsony: Wigand Ny., 1908), 34–61, a latinra vonatkozóan 53–54; Johannes WALLMANN, *A pietismus* (Budapest: Kálvin, 2000), 85–93; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietismus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietismus történetéhez* (Budapest: Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000), 15–18; FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietismus vonzásában*, (Szeged: [SZTE], 2001), 18–33.

⁹ Ezt magától Bél Mátyástól tudjuk meg: tőle származik ugyanis az az életrajz, amely Johann Jakob Brucker tudósportré sorozatában, a Bélről készült metszet után található. Lásd Johannes BRUCKERUS[–Matthias BEL], „Matthias Belius”, in Johannes BRUCKERUS, *Pinacotheca scriptorum nostra aetate litteris illustrium...* Decas V. (Augustae Vindelicorum: Haid, 1766 [! 1746]), [4]–[5]. (A számozatlan oldalakra így hivatkozunk, beleszámolva az elején lévő, metszetet tartalmazó oldalt és verzóját is.) Az (ön)életrajzról írt hosszabb elemzésünket lásd: TÓTH Gergely, „Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai. Bél Mátyás elfeledett (ön)életrajza”, *Történelmi Szemle* 64, 3. sz. (2022): 417–445.

¹⁰ Bél pedagógiai munkásságának tekintélyes irodalma van. A fontosabb művek, s vonatkozó részeik: HAAN Lajos, *Bél Mátyás*, Székfoglaló értekezés (Budapest: Akadémia, 1879), 19–30. et passim; MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története* (Pozsony: Wigand, 1896), 127–224; SIPOS Istvánné, „Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései”, *Magyar Pedagógia* 62 (1962): 82–103, 207–234; TARNAI Andor, „Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány”, *Irodalomtörténet* 66 (1984): 817–831; MÉSZÁROS István, *Az iskoláügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai, 1981), különösen 565–568, 584–585. A szlovák szakirodalomból feltétlenül megemlítendő: Július SOPKO, „Matej Bel a vyučovanie latinčiny”, in *Pedagóg Matej Bel: zborník referátov vedeckej konferencie: Bratislava, 29. a 30. mája 1984*, Zborník Muzea školstva a pedagogiky na Slovensku (Bratislava: Slov. ped. knižnica–Ustav skolských informácií, 1985), 181–201; illetve UŐ, „Belova metodika a vyučovania latinčiny”, in *Matej Bel: Doba – život – dielo*, Zostavotavel Ján TIBENSKÝ, (Bratislava: Veda, 1987), 122–132. Emellett a szlovák nyelvű Bél Mátyás-monográfiák is haszonnal forgathatók a témában, amelyek közül a jelentő-

Egyszerű grammatika, tiszta latinság, anyanyelvi oktatás:
Bél célkitűzései és azok korlátai

Bél Mátyás Halléből hazaérkezve rögtön lelkészi és tanári feladatokat vállalt Besztercebányán, majd 1710-ben a rektori tisztséget is elnyerte. 1714-ben a pozsonyiak átcsábították iskolájuk igazgatói székébe, amelyet aztán 1719-ben cserélt fel az ottani német evangélikus gyülekezet lelkészi hivatalával. A tanítással és iskolaigazgatással töltött majd 12 év alatt számos tankönyvet adott ki, és ezek közül a legtöbb a latin szókincs, grammatika, és retorika tárgyára terjed ki.¹¹ Az említett művekben bőséges előszavak találhatók, amelyekben Bél részletesen ír a könyve tartalmáról, illetve a tananyag oktatásával kapcsolatban saját álláspontjáról. Ezek tehát – kiegészítve a pozsonyi evangélikus konventhez benyújtott memorandumával, amelyben az iskolai oktatásra vonatkozó tervezetét vázolta¹² – kiválóan alkalmasak arra, hogy megvizsgáljuk elképzeléseit.

Az első kérdésünk az lehet Bél működésével kapcsolatban, hogy hogyan próbálta meg az általa is érzékelt problémát, vagyis a grammatikai anyag felesleges terjengősségét orvosolni, illetve hogyan igyekezett a diákok elégtelen szókincsét fejleszteni. Ami az alapokat, vagyis a szótanulást illeti, ráléphetett volna arra az útra, amit Comenius kijelölt a tankönyveivel. Bél azonban éles szavakkal mondott ítéletet a nagy morva pedagógus teljes tankönyvcsomagja felett. A legfőbb érve egyrészt a Comeniusnál hemzsegó neologizmusok, „barbár” kifejezések voltak;¹³ emellett azt is károsnak tartotta, hogy a *Ianua* és a többi nomenclator magolása miatt a diákok

sebbek: Jean OBERUC (JÁN OBERUČ), *Matthieu Bel: un pietiste en Slovaquie au 18e siècle* (Strasbourg: Librairie Evangelique, 1936); JÁN TIBENSKÝ, *Veľka oždoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela* ([Bratislava]: Tatran, 1984); IVONA KOLLÁROVÁ–IMRICH NAGY, *Matej Bel: Osobnosť, médium a transfer ideí na prahu osvietenstva* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2021). Frissen Bél Mátyás nyelvtankönyveiről: PETER BENKA, „Jazyky uhorskej vlasti: Jazykové učebnice Mateja Bela”, in *Liber – Verbum – Monumentumque vol. V: Jazyk, školstvo a literatúra v dejinách Slovenska*, ed. Marcela DOMENOVÁ (Prešov: Štátna Vedecká Knižnica v Prešove, 2021), 9–21.

¹¹ Az igen gazdag termést pontos bibliográfiai adatokkal közli: Blažej BELÁK et al. (zost.), *Matej Bel 1684–1749: Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela* ([Martin:] Matica Slovenská, 1984), 32–49. passim.

¹² Az iskola rektori állására való meghívása után, 1714 májusában benyújtott tervezet: [Matthias BEL:] *Ohnmaßgebliches Project wie Die hiesige Evangelische Schule, unter dem Segen Des Allerhöchsten, Zur Aufnahm des gemeinen Besten, Wohleinzurichten und fortzuführen sey, auf hochgenügetes Begehren Eines Hochlöbl. Kirchen Convents wohlbedächtigt entworfen und gehorsamst überreicht Anno 1714. Mense Majo, Ústredná Knižnica Slovenskej Akadémie Vied – Lyceálna knižnica (Bratislava), 429. kt./II. A szöveg tartalmát összefoglalja MARKUSOVSKÝ, *A pozsony...*, 165–193.*

¹³ „In istis Comenii libellis, quos ille scholarum causa edidit, sordes atque barbaries, non modo dictionem contaminant, sed res etiam ipsas, quibus adspurguntur, coinquinare videntur...” Matthias BEL, „Bonae mentis lectori salutem” [Előszó], in Matthias BEL, *Grammatica Latina facilitati restituta; hoc est, praecepta etymologiae, syntaxeos et orthographiae... ad modum... Christophori Cellarii... adornata... in usum dissentium concinnavit et praefatus est Matthias Bel* (Leutschoviae: Brewer, 1717), a4v. A szöveg magyar fordítása: Bél Mátyás, „Latin nyelvtan (1717)” [Előszó], In BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., gond., bev. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina,

csak későn jutnak el a jó (latin) auktorokhoz.¹⁴ Szavainak az adott különös jelentőséget, hogy Magyarországon a korszakban számos (evangélikus és református) gimnáziumban használatban voltak a szóban forgó tankönyvek.¹⁵

Bél eme határozott álláspontja ugyanakkor szintén nem előzmények nélküli. Ramus és Comenius gyakorlatias, szélesebb rétegeket megcélzó pedagógiai programjai kategorikus elutasításban részesültek a nyugat-európai egyetemi tudományos szféra professzorai, humanista tudósai részéről, kezdve Lipsiustól, Morhofon, Vossiuson, Wilhelm Mechowon keresztül Johann Heinrich Boecklerig. Az igen korán megjelenő kritikák a „barbár” nyelvezet mellett főleg azt kifogásolták, miszerint Ramus és Comenius módszerei elvonják a tanulót attól, hogy a klasszikus tanulmányokban jobban elmerüljön.¹⁶ Ennek lehetősége ugyanis olyan radikális paradigmaváltás volt, amelyet az egyetemi szféra a még erősen humanista tudományosságával elutasított – igaz, alsóbb regiszterekben, gimnáziumokban sikeres tudott lenni mindkét reformpedagógus programja.¹⁷

Bél ugyanakkor távol tartotta magát – és diákjait – Comeniustól. Ebben a fenti szerzők (Vossius, Mechow, Morhof) bírálatának ismerete mellett – amely bírálatokat részben idézi is¹⁸ – erősíthette egyrészt, hogy a morva pedagógus tankönyveit Francke sem szorgalmazta saját iskoláiban. Másrészt Bél professzora volt Halléban a már említett Cellarius is, aki a *Collegium elegantioris litterae* tanáraként, egyben kiváló filológusként, ókortudósként a latin nyelvi purizmus híve volt, így az *Antibarbarus* és a *Posteriores curae* című műveiben éppen a nem klasszikus, nem aranykori szavakat listázta nagy apparátussal.¹⁹ Amint arra Tarnai Andor és Kecskeméti Gábor rámu-

TARNAI Andor, *Magyar ritkaságok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 45–66 (Déri Balázs fordítása), 54.

¹⁴ BÉL, „Bonae mentis...”, a4r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 54. Bél és Comenius kapcsán egy szlovák kutató, Jozef Pšenák jelezte ugyan a pozsonyi tudós eme határozott kritikáját a morva pedagógus tankönyvei kapcsán, de úgy látta, hogy egyéb területeken nagyon is hatott Comenius Bél tanári módszereire – pl. anyanyelv oktatása, reáliák szorgalmazása stb. terén. Lásd Jozef PŠENÁK, „Comenius és Bél Mátyás”, in *Comenius és a magyar művelődés*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Bibliotheca Comeniana 5 (Sárospatak: Magyar Comenius Társaság, 1994), 84–88. Véleményem szerint ugyanakkor ezeken a területeken inkább Francke hatása volt a döntő. Comenius és Bél viszonyára még lásd Dagmar ČAPKOVA, „Komenský – Osvícenství – Matej Bel”, in *Pedagóg Matej Bel...*, 111–124; SOPKO, „Belova metodika...”, 124–125.

¹⁵ Erre, vagyis a Comenius-tankönyvek elterjedtségére maga is utal. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a4r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 53. Még lásd MÉSZÁROS, *Az iskolaügy...*, 360–361, 362, 364, 367. stb. A Comenius-tankönyvekkel való szakítás jelentőségére lásd KOLLÁROVÁ–NAGY, *Matej Bel...*, 37.

¹⁶ HOTSON, *The Reformation...*, 329–335.

¹⁷ Uo., 406–407, 419–420.

¹⁸ BÉL, „Bonae mentis...”, a4v–a5r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 54–56. Vossiusat más vonatkozásban, de szorosan a témához kapcsolódva (Donatus kritikájához, a tiszta latinság védelmében) idézi. Lásd uo. a3v–a4r; uo. 52–53.

¹⁹ Személyére és műveire, purizmusára lásd Marcus BECK, „Antibarbari Halenses”, in *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*, hrsg. Wolfram AX, Wolfenbütteler Forschungen 95 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 255–277; RESTÁS Attila, „A »methodus Cellariana« Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár* (Debrecen) 24 (2002): 111–123, 112–117.

tat, Bél ehhez a purista latinitáshoz csatlakozott, és saját latin prózájában szigorúan betartotta a nyelvi tisztaságot: modern kifejezésekre is antik, aranykori kifejezést keresett, még ha ritka vagy netán hapax is volt.²⁰ Mindezzel szöges ellentétben állt a morva pedagógus módszere.

Bél ezért az alapok lerakásához Comenius helyett Cellarius *Liber memorialis*-át használta, amely voltaképpen egy kisszótár avagy szószedet, szóbokrokkal; és persze a nyelvi tisztasága is garantálva volt.²¹ De itt felmerült egy súlyos probléma: Bélnek már Besztercebányán ki kellett egészítenie annak anyagát az igényeknek megfelelően a német mellett „cseh” és magyar jelentéssel, mivel a tanulók nem csupán németajkúak voltak, Pozsonyban pedig még vegyesebb volt a diákság.²² Ezt a kiegészített *Liber memorialis*-t később nyomtatásban is publikálta 1719-ben, majd 1735-ben is, sőt, 1743-ban egy egyszerűsített változatot is kiadott *Primitiva Latina* címmel.²³

A grammatika oktatása terén Bél többször is kárhóztatta a Donatus-féle nyelvtant és annak Johann Rhenius-féle átdolgozását, egyrészt rossz latinságuk mi-

²⁰ Lásd TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 823; KECSKEMÉTI Gábor, „Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti, 2020), 11–32, 20.

²¹ Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitiae liber memorialis* (Merseburgi: Christianus Forbergerus, 1689).

²² A diákság Bél Mátyás rektorsága alatti összetételét jól ismerjük a két iskola anyakönyvéből, és a nevek, valamint a származási hely (illetve a felekezet) alapján elég jól lehet következtetni a nemzetiségi megoszlásra is. Besztercebányán a német ajkú diákok mellett nagy számban voltak (s a németeket meg is haladták) a szlovák családnevűek, és kis számban, de magyarok is voltak (pl. a Győr vármegyei diákok). Lásd TÓTH Gergely, „Bél Mátyás besztercebányai diákjai: A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel”, in: *Lymbus: Magyarságtudományi forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, felelős szerk. KERÉKES Dóra (Budapest: Balassi Intézet [et al.], OSZK, 2009), 135–170, itt: 140–141. et passim. Pozsonyban még vegyesebb a kép: a szlovákok és németek mellett sokan tanultak magyar anyanyelvűek (a hat református diák biztosan, de elég bizonyosan a Komárom, Borsod, Győr stb. vármegyéből érkezők is), és a Vas vármegyei vendek. Lásd TÓTH Gergely, „Bél Mátyás pozsonyi tanítványai: A pozsonyi evangélikus liceum anyakönyvének vonatkozó részei Bél és utóda megjegyzéseivel”, in *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények*, főszerk. UJVÁRY Gábor, felelős szerk. Kerekes Dóra (Budapest: Balassi Intézet [et al.], 2007), 179–208, itt: 185–186.

²³ Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitiae liber memorialis... in usum scholarum patriae, plurimis vocibus Latinis, atque interpretatione Hungarica et Bohemica locupletavit, et de usu libri praefatus est* Matthias BEL (Noribergae: Petrus Conradus Monath, 1719); az 1735. évi kiadás: Christophorus CELLARIUS, *Latinitatis probatae et exercitiae liber memorialis... locupletatus a Matthia BELIO; editio secunda auctior et emendatior* (Leutschoviae: Brewer, 1735); a kezdő latinisták részére készített kivonat (nem Bél készítette, de ő írta hozzá az előszót): *Primitiva Latina ex libro memoriali Christophori Cellarii, quem Matthias Belius et Latinis vocabulis auxit et interpretatione Hungarica atque Bohemica locupletavit...* (Pozonii: Royer, 1743). Bél eme műveire lásd OBERÜC, *Matthieu Bel*, 83–85; TARNAI Andor, „Bél Mátyás ismeretlen művei”, *Magyar Könyvszemle* 71 (1955): 123–128, 123–125; TIBENSKÝ, *Vel'ka oždoba Uhorska*, 57–58, 75–76; Izidor KOTULIČ, „Lexikografické práce Mateja Bela”, in *Pedagóg Matej Bel*, 251–262; SOPKO, „Belova metodika...”, 124–127; további kiadásaira még lásd MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon* (Dabas: Tankönyvkiadó–Budapest-Dabasi nyomda, 1989), 57; BENKA, „Jazyky...”, 11.

att, másrészt azért is, mert latinul íródtak, holott Bél – ismét csatlakozva korábbi grammatikusok, és persze Francke álláspontjához – az anyanyelvi oktatást tartotta megfelelőnek.²⁴ Ezért vezette be már Besztercebányán is a Cellarius-féle német nyelvű latin grammatikát, amely valóban rövidebb és egyszerűbb is volt, mint a Rhenius-féle Donatus-nyelvtan. Ám Cellarius *Grammaticájával* pontosan ugyanaz volt a probléma, mint a *Liber memorialisszal*. Ahogy fentebb már utaltunk rá, Bél Besztercebányán és Pozsonyban is soknemzetiségű diákságot talált, a németajkúakon kívül szlovákokat, magyarokat, „horvátokat” (vend, evangélikus diákokat).²⁵ Pozsonyban rögtön támadni is kezdték őt amiatt, hogy a Cellarius-könyv nem felel meg a nem német anyanyelvű diákságnak.²⁶

Igy született meg a Cellarius-nyelvtan Bél által kiadott változata, amelyben egyrészt egyszerűsítette az eredeti szöveget, illetve néhol kiegészítette azt, de ami a legfontosabb: párhuzamos latin fordítást adott hozzá.²⁷ Ez persze szükségmegoldás volt: a soknemzetiségű osztályokban a latin fordítás a nem német ajkú gyermekek számára némi segítséget jelenthetett. Azt viszont látni kell, hogy itt elbukott a franckeai reformer kezdeményezés, vagyis az anyanyelven való oktatás, legalábbis a tankönyv szintjén.

A probléma nemcsak a tankönyveknél, hanem általában a tanítás során is jelentkezett. 1719. évi retorikatankönyve, a *Praecepta* elején Bél azt írja, hogy a tanároknak németül, magyarul és „csehül” is el kell magyarázniuk egy-egy latin szöveg értelmezése során a szavak és kifejezések jelentését, különben mindig lesz olyan diák, aki nem fogja érteni.²⁸ Nagy kérdés azonban, hogy ez technikailag lehetséges volt-e. Egyrészt joggal merül fel a kétely, hogy vajon a tanárok mindnyájan alkalmasak voltak-e szlovácul, németül és magyarul egyaránt tanítani. Tudjuk, hogy a korszakban az evangélikus (elsősorban szlovák) diákok az országon belüli gimnáziumi peregrináció során megtanulták a másik két náció nyelvét, de az eredmény nem volt mindig kiváló.²⁹ Felvethető továbbá, hogy a háromnyelvű tanítás nem tette-e lehetetlenné a haladást, illetve az órai munkát. A probléma persze nem volt

²⁴ Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a4v–a5r; BÉL, „Latin nyelvten...”, 48–53.

²⁵ Bél erre vonatkozó megjegyzését lásd BÉL, „Bonae mentis...”, a5v; BÉL, „Latin nyelvten...”, 58.

²⁶ Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r; BÉL, „Latin nyelvten...”, 62.

²⁷ Bél a fentebb már sűrűn idézett előszóban írta le, hogyan járt el a könyv készítése során. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r–v; BÉL, „Latin nyelvten...”, 62–64.

²⁸ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 9. Még lásd BENKA, „Jazyky...”, 15.

²⁹ Maga Bél Mátyás bizonyosan jól beszélt mindhárom nyelvet – mint önéletrajzában írja, éppen eme hármas nyelvtudása miatt javasolták II. Rákóczi Ferenc számára tábori lelkésznek. Lásd BRUCKERUS[–BÉL], „Matthias Belius”, [5]–[6]. Hruskovic Sámuel azonban, a későbbi szuperintendens, Bél korábbi besztercebányai tanítványa az önéletrajzában bevallja, hogy bár szlovák anyanyelvüként tanult magyar szót Gömörön, és később Losoncon is, nem sikerült igazán jól elsajátítania, mivel nem gyakorolta eleget. Lásd Samuel HRUSKOVIC, *Život Samuela Hruskovicia (Vita Samuelis Hruscovitz)*, z latinského rukopisu pripravila na vydanie, preklad J. VILIKOVSKÉHO z r. 1943 upravila, štúdiu a poznámky napísala Ľudmila OZÁBALOVÁ (Bratislava: KT, 2000), 48, 50, 52, 94, 96. (Ezzel az értékes forrással a jövőben részletesebben is kívánunk foglalkozni.)

ismeretlen, Észak-Magyarországon folyamatosan jelen volt a kora újkorban, már Oláh Miklós nagyszombati káptalani iskolájában, illetve Besztercebányán is – a megoldás az volt, hogy a legalsó osztályokat nyelvi alapon több csoportra bontották.³⁰ Csakhogy Bélnél háromfelé kellett volna osztani az osztályt, s nemcsak a legalsó classist, hanem az összes grammatista osztályt – ha az anyanyelvi nyelvtanoktatást végbe akarta volna vinni.

Bél azáltal is orvosolni akarta a problémát, hogy Cellarius művét le akarta fordítani magyarra és szlovákra³¹ – amint arra Tarnai Andor és Mészáros István is felhívták a figyelmet.³² Szlovákból két változat is volt. Az elsőhöz 1710. március 10-én fogott hozzá, tehát besztercebányai rektorsága idején – ez a kezdemény a Cellarius-szöveg erősen egyszerűsített változata.³³ A másikat 1716. június 9-én kezdte el, és már egy pontosabb, az eredetihez közelebb álló fordítást célzott meg vele.³⁴ A magyar változat tisztázat, és sajnos datálatlan, de láthatók benne Bél autográf bejegyzései, a magyar fordításban tett kisebb javításai, amelyek csekély számuk miatt önkorrektciók lehetnek.³⁵ Ez a két ígéretes vállalkozás azonban nem jutott el a nyomtatásig, aminek az oka minden bizonnyal a pozsonyi tudós lelkésszé való kinevezése volt.

Bél az iskolai olvasmányokról

Bél Mátyás figyelme az iskolai olvasmányokra is kiterjedt. Ebben a kérdésben szembement Cellariusszal, aki rögtön klasszikus auktorokat ajánlott és ellenezte a latinoktatásban a középkor óta kedvelt dialógusokat. Bél ugyanis saját tapasztalat alapján úgy vélte, hogy zsenge korban, az alapok elsajátításakor jobbak ezek a beszélgetések: a diákok jobban élvezik, és nagyobb sikerélményt ad, mint egy klaszikus szerző, például Terentius.³⁶

³⁰ MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 233, 257.

³¹ Eme szándékát már a *Grammatica Latina* előszavában is jelzi. Lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a7]r–v; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 62–63.

³² Lásd TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 826; MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 584. A szlovák szakirodalomból lásd Beata RICZIOVÁ, „Rukopisný zlomok latinskej gramatiky písanej po Maďarsky a po Český”, in *Pedagóg Matej Bel*, 202–212.

³³ [Matthias BEL:] *Grammatica Latina Slavice reddita*. (Autográf kézirat.) Lelőhely: Ústředná knižnica Slovenskej akadémie vied, Lyceálna knižnica, Fragm. XXI. A kézíratra még lásd TÓTH Gergely, *Bél Mátyás kézíratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)*. – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bel, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, Nemzeti Téka (Budapest: OSZK, 2006), 64. (nr. 103.)

³⁴ [Matthias BEL], *Grammatica Slavonica*. (Autográf kézirat.) Lelőhely: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár, Hist. V. h. ff. 51–56. A kézíratra lásd SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kézíratos hagyatékának katalógusa* (Budapest: Akadémiai Könyvtár, 1984), 109. (nr. 337.)

³⁵ [Matthias BEL], *Grammatica Hungarolatina*. (Idegen kéz által adott cím; másolat.) Lelőhely: EFK Kézirattár, Hist. V. h. pp. 1–50. Bél javításait lásd pp. 1, 3, 4, 5. stb. A kézíratra lásd SZELESTEI N., *Bél Mátyás...*, 109. (nr. 337.)

³⁶ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 8–9.

Bél tehát kimondottan helyeselte ezeknek a segédszövegeknek a használatát. Ezen a téren is eltért azonban a honi gyakorlattól. Ő ugyanis az itthon addig nem különösebben forgatott Castellio-féle *Dialogi sacri* adta tanítványai – a quinta és a quarta osztály – kezébe.³⁷ A jeles francia reformátor és humanista, Sebastian Castellio e művében szép és elegáns latinsággal, az erasmusi colloquiumok nyomdokain dolgozta át frappáns párbeszédbe az Ó- és Újszövetség egyes epizódjait, ezzel egyszersmind a diákok lelki épülését szolgálva³⁸ – ezért is lehetett vonzó a nyelvi purizmust és az erkölcsös nevelést előtérbe helyező Cellarius-tanítvány számára. Igaz, a *Dialogi sacri* BéL valószínűleg szintén nem egyéni ízlés alapján választotta ki, hanem Francke elvárásait és elveit követte: ugyanis a nagy hallei reformer is Castelliót ajánlotta az általa alapított elit-gimnázium, a Paedagogium diákjainak a IV. osztályban.³⁹ BéL ugyanakkor Castellio nyelvi-stilisztikai programját később is propagálta: az ő közreműködésével és előszavával jelent meg 1724-ben a humanista tudós Újszövetség-fordítása, illetve a következő évben a Kempis Tamás által írt *Imitatio Christi*, szintén Castellio stilizált átdolgozásában.⁴⁰

Bél gondosságát és gyakorlatias szemléletét jelzi továbbá, hogy a Cellarius-féle grammatika általa készített kiadásához a már említett Joachim Lange ugyancsak dialógusokat tartalmazó *Tirocinium*át is hozzácsatolta, sőt, ezt maga is megtoldotta néhányval (ezek között néhány jellemző módon a szőlőművelésről szól, ami a magyarországi diákoknak igen otthonos lehetett).⁴¹ Az iskolai oktatásban megfelelőnek tartotta emellett a már említett Johann Rhenius dialógusait, illetve a francia humanista teológus, Corderius (Mathurin Cordier, 1479 k.–1564) szintén népszerű párbeszédeit is.⁴² Jellemző ugyanakkor, hogy éppen a műfaj egyik ősforrásától, Erasmustól ódzkodik: mint mondja, „Erasmus gyakran sikamlós” („Erasmus enim passim lascivit”).⁴³ Itt esetleg megint a hallei mintát tartotta szem előtt, mivel

³⁷ Lásd MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 169, 176, 177, 214. Még lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a6]r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 58; BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7.

³⁸ Castellióra és művére lásd Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio, 1515–1563: Humanist and Defender of Religious Toleration in a Confessional Age*, St Andrews Studies in Reformation History (Aldershot, Hants: Ashgate, 2003); Ruth B. BOTTIGHEIMER, „Sebastian Castellio and his Dialogi Sacri”, in *Die Bibel als Buch der Bildung: Festschrift für Gottfried Adam zum 65. Geburtstag*, eds. Volker EISENBAST et al., Forum Theologie und Pädagogik 12 (Münster: Lit, 2004), 331–343; Barbara MAHLMANN-BAUER, „Catholic and Protestant Textbooks in Elementary Latin Conversation: Manuals of Religious Combat or Guide to Avoiding Conflict?”, in *Scholarly Knowledge: Textbooks in Early Modern Europe*, eds. Emidio CAMPI et al., Travaux d’humanisme et Renaissance – Textes et travaux de la Fondation Barbier-Mueller pour l’Etude de la Poésie Italienne de la Renaissance 447 (Genève: Librairie Droz, 2008), 341–390, 363–373.

³⁹ FRANCKE’S *Pädagogische Schriften...*, 255.

⁴⁰ Lásd erre TARNAI, „Bél Mátyás és a magyar...”, 824; FONT, *Erdélyiek...*, 104–105.

⁴¹ Lásd BÉL, *Grammatica Latina*, Pars Quarta, seu Tirocinium Paradigmatico-Dialogicum (újrakezdődő oldalszámozással, 1–40). A szőlőművelésről szóló dialógusok: uo. 33–36.

⁴² Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7–8.

⁴³ Uo., 8.

Francke szintén mellőzi a nagy humanista ikon munkáit a pedagógiai írásaiban – és vélhetőleg hasonló (erkölcsi) okokból.

A felsőbb osztályokban az antik szerzők olvasmánylistája nem okoz nagy meglepetést. Bél Nepos ajánlotta szép és tiszta latinsága, illetve egyszerűsége miatt a III. osztályba.⁴⁴ Ahogy Restás Attila jelzi, Nepos favorizálása Cellarius hatása lehet.⁴⁵ Ezután Caesart és Cicero leveleit javasolta a II. osztályba, majd pedig Cicero szónoki műveit, s egyéb római szerzőket a legfelső (*prima*) osztályba.⁴⁶ Annyi sajátság mégis adódik, hogy a *Praeceptában* keresztény szerzőket is ajánl, vélhetőleg ugyancsak hallei mintára: Lactantius, Sulpicius Severus, Prudentius, Sedulius szerepelnek itt.⁴⁷ Bár kérdés, hogy ez valóban megvalósult-e, mert a tantervében csak Sulpicius Severus tűnik fel, a *prima classis*-ban.⁴⁸

Ami az antik poézist illeti, úgy vélte, jobb a diákoknak előbb keresztény szerzőket olvasni (Eobanus Hessus, Hermannus Hugo, Caspar Barlaeus), s ezután jöhetnek az antik szerzők, de csak óvatosan, és csak az erkölcsnemesítő, és nem romboló műveket szabad a diákok kezébe adni.⁴⁹ Tehát Bélnél is érzékelhető az az attitűd, mint Comeniusnál, és részben Franckénél is. De ez a hozzáállás a jezsuita iskolákra ugyanúgy jellemző volt, akik tudvalevőleg kipurgált, delfinizált kiadásokat jelentettek meg az antik költőktől.

Reáliák és realitások

Bél Halléből hozhatta magával a reáliák tanításának gondolatát – bár eme ismeretek átadása részben még a latin tanítási anyaghoz kapcsolódik. Így a tantervében Nepos olvasásakor előírta, hogy a tanár az iskolai térképen mutassa meg az egyes földrajzi helyeket.⁵⁰ Cicero esetében is javasolt a tantervben régészeti, történelmi, földrajzi magyarázatokat,⁵¹ sőt, a Cicero-levelek kapcsán egyenesen régiségtani, történelmi segédkönyveket ajánl a tanároknak segítségül (Cellarius posztumusz *Breviari-*

⁴⁴ Uo., 13. Még lásd BÉL, „Bonae mentis...”, [a6]r; BÉL, „Latin nyelvtan...”, 59.

⁴⁵ RESTÁS, „A »Methodus Cellariana«...”, 122. Tanulmányában Kecskeméti Gábor azt feltételezi, hogy Bél Cellarius kommentált kiadásában olvastatta az auktort. KECSKEMÉTI, „Tarnai Andor...”, 20. Véleményét részben igazolja Bél jegyzete a *Praeceptában*, ahol a tanárok részére más kiadások mellett a Cellarius-féle Nepos-edítiót ajánlja, leginkább az 1715. (helyesen 1714.) évi kiadást; a diákoknak ugyanakkor a német jegyzetekkel ellátott Sincerus-féle kiadást javasolja használatra (amelynek jegyzetanyaga viszont jelentős mértékben épített Cellarius jegyzeteire, és annak térképeit is közölte). Lásd Matthias BÉL, *Rhetorices veteris...*, 13.

⁴⁶ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 14–15. Még lásd MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 170, 214–215; MÉSZÁROS, *Az iskolaiügy...*, 566.

⁴⁷ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 7.

⁴⁸ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 184. A kérdésre még lásd SOPKO, „Belova metodika...”, 127–129.

⁴⁹ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 19–20.

⁵⁰ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 180.

⁵¹ Uo. 185.

*um antiquitatum Romanarum*át és geográfiai könyveit, illetve Nieuportnak a rómaiak szertartásairól szóló könyvét).⁵²

Bél emellett a memorandumában homályosan megjegyezte még, hogy a három legfelső osztályban tanítani fogják a földrajzot és a történelmet, így a hazai históriát is, de erről semmi konkrétat nem mondott – sem azt, hogy mi lenne a tulajdonképeni anyag, sem azt, hogy milyen tankönyvből tanítanak.⁵³ Mégis úgy tűnik, hogy Bél komolyan vette ezt a célkitűzését. (Ön)életrajza szerint már Besztercebányán is bevezette a felső *classis*okba a filológiai, filozófiai, történeti, földrajzi, teológiai ismeretek oktatását, sőt, a „római régiségekről” tartott előadásairól iskolai jegyzet is fennmaradt.⁵⁴ Ami pedig a pozsonyi gimnáziumot illeti, a hagyományos tanrenden kívül, a nyári hónapokban históriát és geográfiát tanított a diákoknak. Elmondása szerint ebből nőtt ki nagy országleíró műve, a *Notitia* ötlete: tanítás közben ugyanis azt kellett látnia, hogy hazája földrajza egyáltalán nincs föltárva, s ezért saját hazájában volt „idegen”.⁵⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a rendes tanrendből kiszoruló, tankönyveket nélkülöző reáliák nem voltak egyenrangúak a hagyományos tantárgyakkal – még Bél iskolájában sem.

Kell-e ennyi latin? Bél válaszai

Bél elég pontosan látta a humanista iskolázás hiányosságait, gyengeségeit, hiszen maga is ebben szocializálódott; emellett tanárként is érzekelte a korabeli iskolai kínálattal kapcsolatos, Magyarországon is éledező elégedetlenséget, ahogyan más pedagógusok is a korszakban.⁵⁶ Ami a saját tapasztalatokat illeti, a nyelvtani szabályok lelketlen magoltatása kapcsán azt írta, hogy maga is nehezen boldogult a nyelvtannal, még a *mensát* is alig tudta elragozni; rossz iskolai konyhalatinja volt, és csak a remekírók olvasása segített rajta.⁵⁷ De elavultnak tartotta a retorika oktatását is. Azt vette ugyanis észre, hogy a forgalomban lévő tankönyvek elsősorban az antik szónoklatok megértéséhez készültek, ami dicséretes dolog, de a mai világban már nem elég. Nincs meg bennük ugyanis, ami az ékesszólás szabályait, előírásait megtanítaná, és még kevésbé, ami a mindennapi használathoz kell; ezt a diákok is megmondhatják, akik hiába tanulták annak idején a retorikát.⁵⁸ Bél emellett érzekelte azt is, hogy túl nagy az átadandó anyag, például a verstani ismeretek. Ő sze-

⁵² Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 17.

⁵³ MARKUSOVSKY, *Az ágostai...*, 170, 171, 180, 182, 184, 212, 213.

⁵⁴ Bél beszámolója az új tantárgyak bevezetéséről: BRUCKERUS[-BÉL], „Matthias Belius”, [6]. A jegyzetekre lásd HAAN, *Bél Mátyás...*, 22.

⁵⁵ BRUCKERUS[-BÉL], „Matthias Belius”, [7].

⁵⁶ A magyar kritikusokra lásd pl. PAYR, *A pietismus...*, 105–106.

⁵⁷ Lásd BÉL, *Rhetorices veteris...*, 5.

⁵⁸ Uo., 32–33.

mély szerint fontosnak tartotta a költői művek tanulását, szókincs, helyes kiejtés, stb. okán, de aztán hozzátette, hogy bárcsak a diákok is így gondolnák, ám ők inkább torkig vannak a poézissel („ut eos potius nauseant”).⁵⁹

Igen tanulságos az is, amikor az általa előírt auktorlistával kapcsolatban megjegyzi: egyesek szerint ennyi olvasnivaló csak annak kell, aki tudományos pályára készül: „civil” pályán, vagy a közéletben nincs rá szükség.⁶⁰ Láthattuk: ez a korban már igen sokszor megfogalmazódó kritika. Bél egyébként úgy válaszol, hogy ez csak részben igaz. Szerinte ugyanis a polgári és politikai életben is fontos az igényes, tiszta latinság. Úgy gondolja, nem lehet azt politikusnak nevezni, aki nem tudja szóban és írásban az elvárt módon kifejezni magát.⁶¹ Nem is az érvelés tartalma érdekes itt, hanem az érvelés ténye maga: már bizonygatnia kell az ékes latinság el-sajátításának fontosságát! Ez akár néhány évtizeddel korábban is elképzelhetetlen lett volna: Magyarországon legalábbis bizonyosan.⁶²

Bél praktikus szempontoknak akar megfelelni akkor is, amikor retorikai tan-könyve előszavában kifejti: a diákoknak elsősorban szónoklattani témák (*cbria*) kidolgozásában és a levélírásban kell gyakorolniuk magukat – a többi bolondozás (*nugae*) nem szükséges. Szerinte az említett két területen szerzett gyakorlat a fontos, mert ezek hasonlítanak a legjobban azokhoz a tevékenységekhez, amelyeket manapság latinul szoktak kifejezni („quae assimilant negotia latino sermone hodie explicari sueta”). E tevékenységek Bél szerint: levelezés, alkalmi beszédek, hivatalos okmányok, történeti, földrajzi művek.⁶³ Visszautasítja ugyanakkor azt a – másik oldalról jövő – ellenvetést, hogy ő azt akarná: a diák ne „iskolai” latint tanuljon, hanem a „fórumon”, vagyis közügyekben gyakorolja magát.⁶⁴ „Mi értelme ezekben [tehát a retorikai gyakorlatokban – T. G.] fáradozni – teszi fel a költői kérdést –, ha az életben nem vesszük hasznukat; avagy mi más lehet [a célunk], mint az, hogy hozzászokjunk ahhoz, hogy a latin szavakat saját tényleges ügyeinkhez alkalmazzuk?”⁶⁵ Véleményem szerint ez a részlet is árulkodó. Bél itt is egy gyakorlatias álláspontot fogalmaz meg, amellyel a retorika oktatásának ad racionális alapozást – illetve ész-

⁵⁹ Uo., 19.

⁶⁰ „Sunt alii quoque, quos audio, illud obiectare: ad scholastica ingenia hanc talem diligentiam pertinere, qua fatigari haud debeant adolescentes rebus civilibus sive politicae nati.” Uo., 26.

⁶¹ Uo., 27–28.

⁶² Mindennek ellenére a latin visszaszorulása Magyarországon köztudottan sokkal lassabb, mint Európa más részein, az anyanyelvű irodalmak megkésettisége – és a vegyes lakosságú területeken a latin közvetítőnyelvi szerepe – miatt; a 18. század még a latin évszázada az országban. Lásd újabban ALMÁSI Gábor–LAV SUBARIĆ, „Introduction”, in *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, ed. ALMÁSI Gábor–LAV SUBARIĆ, Central and Eastern Europe – Regional Perspectives in Global Context 5 (Leiden–Boston: Brill, 2015), 4–8, et passim. (Még ld. a kötetben lévő tanulmányokat is.)

⁶³ Matthias BEL, *Rhetorices veteris...*, 31.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ „...quorsum enim pertinet in his elaborare, quae ad usus vitae nequeunt transferri, aut quid nisi adsuescamus verba Latina rebus nostris, uti iam sunt, accommodare?” Uo., 32.

szerűsíti annak tananyagát. Érveléséből az következik, hogy az ő nézőpontjából – illetve a közvélemény szemében – az antik szónoklattan ismerete és elsajátítása *önmagában* már nem volt értékes és elérendő tudás.

Összegzés: kihívások, kudarcok, eredmények

A fentiekből kiderülhetett, hogy Bél nagyon határozott elképzelésekkel érkezett haza Halléból, s a frankei pedagógiai módszereket akarta itthon elplántálni: így a latin nyelv oktatása terén az anyanyelvi oktatást, illetve a grammatika és a retorika anyagának egyszerűsítését, észszerűsítését. Alapvető volt nála ugyanakkor Cellarius tankönyveinek hatása is, a *Liber memorialis* és a német nyelvű latin grammatika, amelyek egyrészt a frankei célokat szolgálták, másrészt purista nézőpontjukkal egy sajátos irányt képviseltek. Az bizonyos, hogy Bél Comenius- és Donatus-ellenessége merőben különbözött a hazai praxistól.

Az ifjú tudósak az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elképzelése ugyanakkor akadályba ütközött a többnyelvű iskolai osztályokban. A négy nyelvű szöszedetek sikeresek lettek – mind a *Liber Memorialis*, mind pedig ennek kivonata, az ugyancsak Bél által publikált, alapszókincset tartalmazó *Primitiva Latina* (1743) sok kiadást megért –, a német-latin nyelvű Cellarius-nyelvtan azonban, amelyet Bél kiadott, megbukott az iskolafelügyelők és iskolaigazgatók ellenállásán. Ezt maga Bél árulja el meglehetősen keserű szavakkal a *Primitiva* bevezetőjében, de még ekkor is kiáll a Cellarius-módszer helyessége mellett: mint írja, a tapasztalat azt mutatta neki, hogy a diákok nagyon könnyen megértik és alkalmazzák az anyanyelvükön (!) írt szabályokat.⁶⁶ Ám ez nyilván csak a német ajkú diákokra volt érvényes. Másként történt volna talán, ha Bél tovább marad a rektori székben, és sikerül megvalósítania

⁶⁶ „Nam *Praeceptiones* quidem *Grammaticas*, tametsi experimentis conductum fuerit, sine ulla memoriae defatigatione, quod vernaculae essent, egregie in iis, et intelligendis, et applicandis, profecisse tirones; ne invalesceret salutare institutum, mature fastidiosus quidam, sive inspectores scholarum, sive ludi magistri, ante diem iugularunt...” [Matthias BEL:], *Lectori salutem!*, in C. CELLARIUS–Matthias BEL, *Primitiva Latina ex Libro Memoriali Christophori Cellarii, quem Mathias Belius et Latinis vocabulis auxit, et interpretatione Hungarica Atque Bohemica locupletavit...* (Pozonii: Landerer, 1772.), A2r–v. (Az 1772-es kiadást használtam, de ebben is megtalálható az eredeti, 1743. március 15-én kelt Bél Mátyás-előszó.) A *Grammatica* kudarca már csak azért is fájó lehetett Bélnak, mert maga is buzgón igyekezett terjeszteni tankönyveit a vele baráti kapcsolatban lévő iskola-mesterek, tanárok (így Hajnóczy Dániel, Bohus György és Buchholtz György) körében. Ezzel kapcsolatban számos levele fennmaradt. Ld. BÉL Mátyás levelezése, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Magyarországi tudósok levelezése 3 (Budapest: Balassi, 1993), nr. 59, 64, 93, 95, 97, 101, 102, 107, 108, 393. Ld. erre még KINCSES Katalin Mária, „Bél Mátyás soproni tudóskapcsolatai”, in BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis*, I, a latin szöveget gond. és ford. DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós, TÓTH Gergely, szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron város történeti forrásai C/2 (Sopron Soproni Levéltár, 2001), 209–220, 219–220 (Hajnóczyra); BOGÁR Judit, *Egy késmárki polihisztor élete és munkái, felfejlesztéseinek tükrében: Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*, doktori (PhD) értekezés (Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2009), 63, 73, 86,

a többnyelvű programját ezen a téren is, vagyis sikerül kiadnia a Cellarius-nyelvtan magyar és szlovák változatait is: ezek azonban, mint láttuk, kéziratban, félkész állapotban maradtak. Tegyük viszont hozzá, hogy az 1717-es *Grammatica Latina* elutasítása mögött más okok is állhattak: például az, hogy a honi tanárok inkább a jól megszokott korábbi tankönyvekhez ragaszkodtak. Beszédes adat, hogy még a pozsonyi gimnáziumban is visszahozták Rheniust Bél távozása után.⁶⁷

Bél iskolai programja mégsem tekinthető kudarcosnak. Az általa vezetett iskolákat nagy népszerűség övezte, és bizonyosan magas színvonal jellemezte, a latintanítás terén is. A jelek szerint valóban sikerült valamelyest észszerűsíteni és befogadhatóbbá tennie a grammatikai és retorikai anyagot, és a szószedetek is egyértelműen beváltak a diákság körében. Úgy tűnik emellett, hogy a Debreceni Református Kollégium tanítási anyagára is hatottak Bél reformjai. Amint azt G. Szabó Botond és utóbb Restás Attila felvetette, Bél Mátyás hatását tükrözheti, hogy Maróthi György 1741-ben Cellarius *Liber memorialis*ának oktatását szorgalmazta az intézményben, ahogy talán az is, hogy Comenius tankönyveit már kizárta volna a tananyagból.⁶⁸ Ehhez tegyük még hozzá, hogy Castellio *Dialogi sacrj*ának három debreceni kiadása (1748, 1758, 1766)⁶⁹ ugyancsak Bél programjának befolyását jelezheti.⁷⁰

Azt is láthattuk, hogy Bél már elég jól érzékelt a latinközpontú, emellett a retorikai és poétikai stúdiumokra igen nagy hangsúlyt fektető humanista iskolai program elavultságát, illetve a diákság részéről megmutatkozó elégedetlenséget, például a poétikai ismeretek tekintetében. Ezért is igyekezett már a hasznosságra helyezni a hangsúlyt, és rámutatni, hogy mely területeken nélkülözhetetlen a hatalmas erőfeszítések árán megtanított és megtanult tiszta latinság. Az iskolázás alapvető jellegén, a görög és latin tanulmányok dominanciáján ennek ellenére nem tudott változtatni – újabb kutatások szerint ez Franckénak sem sikerült a híres Paedagogiumban⁷¹ –, de a reáliák behozatalának, a földrajzi és történelmi ismeretek oktatásának mégis meglelt az eredménye. Tomka Szászky János, Bél tanítványa, majd 1732-től a pozsonyi iskola konrektora s később rektora 1734-ben elkezdte tanítani

106, 110 (fontos adatokkal a Bél-féle tankönyvek használata és terjesztése terén); KOLLÁROVÁ-NAGY, *Matej Bel...*, 39–40.

⁶⁷ MARKUSOVSKY, *A pozsonyi...*, 230, 231; TARNAI, „Bél Mátyás ismeretlen művei...”, 123. Ide kapcsolódik még a már említett Hruskovic Sámuel talányos megjegyzése 1719-ből, aki szerint Bél „rövidesen meg fogja bánni” („ipsum brevi [...] poenitebit”), hogy megjelentette a tankönyveit, és ez alól csak a négyelvű *Liber memorialis* jelent kivételt – amelyet ezek szerint még a Béllal szemben többször kritikus Hruskovic is jónak tartott. HRUSKOVIC, *Život Samuela Hruškovica*, 74. Még ld. erre OBERUČ, *Matthieu Bel*, 81.

⁶⁸ G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel* (Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyhker. Gyűjt., 1996), 67–68; RESTÁS, „A »Methodus Cellariana«...”, 118–119.

⁶⁹ Vö. BOTTIGHEIMER, „Sebastian Castellio...”, 342; G. SZABÓ, *A Debreceni Református Kollégium...*, 62.

⁷⁰ Ugyanez felvehető Langius grammatikájának debreceni kiadásai (1744, 1750, 1754, 1762) kapcsán is. A kiadásokra lásd uo.

⁷¹ Vö. FONT, *Erdélyiek...*, 32–33.

a történelmet a secunda (azaz a második legmagasabb) osztályban,⁷² később pedig egyetemes földrajztankönyvet, és magyar történelmi atlaszt adott ki, továbbá Bél nagy országismertetésének, a *Notitiának* a fia, Bél Károly András által készített kivonatát is publikálta tankönyv gyanánt – s ezzel egykori mestere pedagógiai törekvéseinek legsikeresebb folytatója és propagálója lett.⁷³

GERGELY TÓTH

Mátyás Bél's Views on the Teaching of Latin in Schools

In my study, I examined the views of Mátyás Bél (Matthias Bel, 1684–1749), a prominent Hungarian pedagogue, geographer and historian, on the teaching of Latin. In the schools he led (Banská Bystrica, Bratislava), Bél wanted to implement the pedagogical guidelines of August Hermann Francke, the great Pietist school organizer and church reformer, and his beloved professor, in the teaching of Latin, for example, teaching in the mother tongue, and simplifying the material of grammar and rhetoric. He also wanted to introduce the textbooks of Christoph Cellarius, another of his professors, namely the Latin-German dictionary *Liber memorialis* and the Latin grammar in German, which served Francke's objectives but also represented a particular direction with their purist viewpoint. Consequently, Bél firmly rejected the old-fashioned and pretentious Donatus grammars and the textbooks of Comenius, which he considered to have been filled with “barbaric” neologisms. Bél also intended Castellio's *Dialogi sacri* to be a practice reading for the lower classes, in which he also followed Francke.

Bél's ideas on mother tongue education were challenged by the multi-ethnic (German-Slovak-Hungarian, sometimes „Vend” or Hungarian Slovene) student population in his schools. He therefore expanded Cellarius's dictionary into a quadrilingual one (Latin-German-Hungarian-“Czech”, the latter for Slovaks), which proved to be a successful initiative. However, his German professor's Latin grammar in German was published only with a Latin translation by him, and this failed because of the disapproval of Hungarian school inspectors and administrators, who

⁷² Lásd MARKUSOVSKY, *A pozsonyi...*, 236–237; SIPOS, „Bél Mátyás...”, 220.

⁷³ Tomka Szászky János történelmi atlaszának faksimile kiadását lásd TOMKA SZÁSZKY János, *Magyarország első történelmi atlasza*, magyarázatok, jegyz., ford., tanulm. TÓTH Gergely, TÖRÖK Enikő (Budapest: Szépművészeti Kiadó, 2004); munkásságára lásd újabban TÓTH Gergely, „Tomka Szászky János”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, XII, főszerk. KŐSZEGHY Péter – szerk. TAMÁS Zsuzsanna (Budapest: Balassi, 2011), 79–82; Bél *Notitiájának* iskolai tankönyvként használt kivonatára, a számos kiadást megért *Compendiumra* alapvető tanulmány: REISZ T. Csaba, „Magyarország rövid földrajza: A Compendium Hungariae geographicum ismertetése”, *Fons* 10 (2003): 291–318.

preferred to stick to the familiar old textbooks. Bél started translating the Cellarius grammar into Slovak and Hungarian, but did not finish them.

Bél was already well aware of the obsolescence of the humanist school programme, which focused on Latin language and placed great emphasis on rhetorical and poetic studies, and he experienced the dissatisfaction of the students with it. That is why he has already tried to emphasise the usefulness of learning Latin and to point out the areas where pure Latinism is important. He could not, however, change the fundamental nature of schooling, namely the dominance of Greek and Latin studies, but he was already striving to teach the *realia* (especially geography and history).

TÓTH SÁNDOR ATTILA

Grigely Józsefnek a latin grammatikába bevezető könyve(i)
(*Institutiones grammaticae*) néhány fejezetéről

Célkitűzésünk, hogy Grigely József grammatikatankönyveit abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mennyiben alapozta meg, és segítette elő a poézis oktatását s művelését, hiszen – bár a tudomány propedeutikájaként értelmezték a költészetet – ezzel több szintű (az iskolás költészettől a magas poézisig) s fontos irodalmi szövegek (versek) keletkeztek.

A tankönyvíró Grigely József (1760–1818) rövid pályaképe és munkái

Grigely József rövid életrajzát Szinnyei József lexikonjából ismerjük.¹ Ebből kiderül, hogy a későbbi *gymnasiumi igazgató-tanár* ifjúkorában végigjárva a piarista rendtartomány jelentősebb iskoláit (Privigye – ahol a rend tagja lett, Kalocsa, Kecskemét) 1785 és 1787 között Nyitrán volt gimnáziumi tanár és hitoktató. A rendből kilépve (1790) Zólyomban volt tanár, majd 1800-ban a budai főgimnáziumban, ahol ő tanította a humaniórákat. Később az intézmény *prodirektora*.

Munkásságával kapcsolatban már az is ismert, hogy a *studia humanitatis*nak a 16. században kialakult rendszerét Magyarországon Grigely József könyvei szolgálták ki a 19. század elején (egészen a magyar nyelvet bevezető 1844-es törvénycikkig). Lefedték a latin nyelvű középfokú oktatás három nagy területét: a grammatikát, a rétorikát és a poétikát.² Tankönyvírásának lendületét az 1777-es *Ratio educationis*, majd az 1806-ban újra kiadott II. *Ratio educationis* adta.³ Az 1806. évi *Ratio Educa-*

¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III. (Budapest: MTA, 1894), 1468–1470.

² Lásd erről (a poétikatankönyve kapcsán) Tóth Sándor [Attila], *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában* (Szeged: Gradus ad Parnasum, 1994), különösen: 17–26.

³ MÉSZÁROS István, ford. és jegyzetek, *Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása* (Budapest: Akadémiai kiadó, 1981).

tionis által rögzített középszintű iskolában, a kisgimnáziumból és gimnáziumból álló hat osztályos *latin* iskolában a legfőbb, legterjedelmesebb központi tananyag a latin nyelv és irodalom volt. „Ezért erősen szembeötlő, hogy ennek ellenére a dokumentum szerzői eléggé felemás módon rendelkeztek a vele kapcsolatos tankönyvekről: a több évszázadot megélt Alvarez-sorozat egyes köteteinek, illetőleg Juvencius és Dominicus de Colonia ugyancsak régi műveinek címeit adták meg, s csupán az első, kisgimnáziumi tankönyvnél jelezték, hogy átdolgozása szükséges. Maga a szöveg sehol sem utalt arra, hogy új tankönyvsorozat lenne munkában. Pedig minden valószínűség szerint ekkor – 1806-ban, a királyi dokumentum megjelenésekor – már dolgozott az új tankönyveken Grigely József, a budai gimnázium tanára” – írja Mészáros István.⁴

1807-től folyamatosan jelentek meg humanióra-tankönyvei (grammatika–poétika–rétorika). Elsőként az *Institutiones poeticae in usum gymnasiorum regni Hungariae et adnexarum provinciarum* (Budae, 1807; majd kiadásai: 1827 és 1831) című tankönyve, ezután az *Institutiones grammaticae* (a Magyar Királyság és csatolt részei grammatikai iskoláinak használatára [*in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*] (Budae, 1809 – négy rész⁵), végül pedig az *Institutiones oratoriae* (Budae, 1814).⁶ Látható tankönyveinek nemcsak a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában való használata, hanem reformkori alkalmazása is. A több kiadást megért tankönyveket 1848-ig alkalmazták.⁷

Grigely József grammatikatankönyvei

Részletesen foglalkoztunk már poétikatankönyvével, amelynek igyekeztünk meghatározni helyét részint a *studia humanitatis* oktatási rendszerében s tankönyvei között is. Feltártuk e tankönyv kivonatos és összefoglaló mechanizmusát (kompendium-jellegét és kompilációját), s ebből eredően forrásait. Főként a francia jezsuita, Juvencius (Josephus Jouvancy; 1643–1719) és az 1787-es *Institutiones poeticae* című kompendium alapján dolgozott.⁸ Már akkor megállapítottuk, hogy a poétika tudománya a grammatikai, a stilisztikai, valamint a rétorikai ismeretek közé szorult. Az előbbi megalapozását, az utóbbi célját határozta meg, vagyis a *kötött eloquentia* szolgálja a prózai beszédszerkesztést (*szabad eloquentia*). Ismert, hogy ennek ellenére poétikatankönyve készült először, majd ezt követték a grammatikai ismeretek

⁴ Mészáros István, „Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei”, *Magyar Könyvszemle* 96, 4. sz. (1980): 550–369., itt: 366.

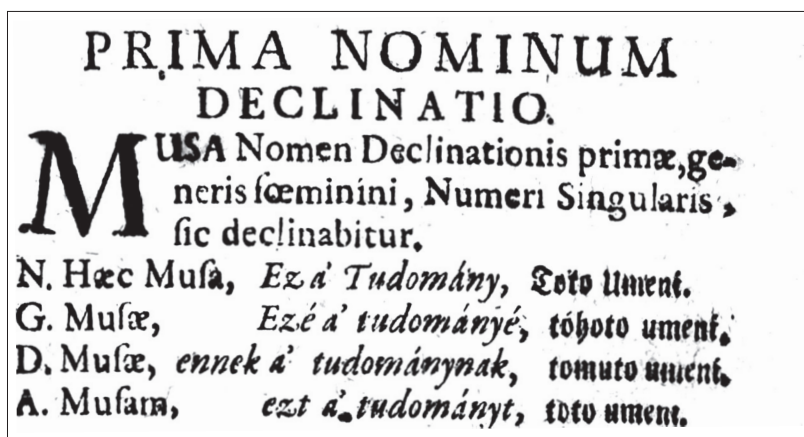
⁵ Az I–III. rész második kiadása: Budae, 1817, 1821, 1840.

⁶ E kiadás még Budán 1823-ban is megjelent.

⁷ A kiadásokat említi még: VÍGH Árpád, *Rétorika és történelem* (Budapest: Gondolat, 1981), 440. A poétikai tankönyvről és az *eloquentia* oktatásáról lásd TÓTH, *A latin nyelvű...*, 17–26.

⁸ TÓTH, *A latin nyelvű...*

tankönyvei. Ezeknél is különféle forrásokkal számolhatunk (ezekre a szövegében, jegyzeteiben utal is), mégis kézenfekvő a portugál jezsuita, Emmanuel Alvarez (Alvarus; Manuel Álvares; 1526–1582) grammatikatankönyveinek hatása (*Institutionum grammaticarum libri I–III.*), amelyek igen sok kiadást értek meg a 17–18. században, s még Bécsben és Nagyszombatban is kiadták.⁹ E grammatikatankönyvek felölelik a teljes latin nyelvtant, s különösen érdemes figyelni a nagyszombati kiadásokra, ahol magyar és német nyelven is közli a latin declinációkat, a mottóként megjelenő *Proverbium* (10. v. 1.) pedig a következő: „Filius sapiens laetificat patrem: Filius vero stultus moestitia est Matris suae. Példa-beszédek Könyvének 10. részében, 1. versében. A' Bölcs Fiú örvendezteti az Attyát: A' bolond Fiú pedig szomorúsága az Anyjának.”¹⁰

Részlet az 1. declinációból Alvarez tankönyvében (Nagyszombat, 1698. 3.)

Témánk szempontjából fontos Alvarez munkájának harmadik kötete (*Liber tertius*), amelyben már a szótagok mérésével (*de syllabarum dimensione*), vagyis a prozódiaival foglalkozik. Ismerünk olyan kiadást, amely e grammatikakönyvet már a prozódiai, azaz a verstani ismeretek témakörével jelöli meg.¹¹

⁹ Az általunk használt példányok címe és kiadása: *Emmanuelis Alvari e Societatis Iesu Principia grammaticarum institutionum liber primus* (Tyrnaviae: kiadó/nyomda, 1698); *Emmanuelis Alvari e Societatis Iesu Institutionum grammaticarum liber II., De constructione octo partium orationis in usum mediae et supremae grammatices classium*, Tyrnaviae, 1763; *Emmanuelis Alvari e Societatis Iesu Institutionum grammaticarum liber III., De syllabarum dimensione etc.*, (Viennae Austriae, 1694).

¹⁰ ALVAREZ 1698, 2.

¹¹ Pl.: *Prosodia: sive De syllabarum Dimensione; Institutionum Grammaticarum liber tertius*. Authore R. P. Emmenaulle Alvaro, e Societate Iesu (Pragae, 1715).

A prozódiai pedig a szótagfogalommal kezdődik, majd az egyes versfajták (később szövegfajták) tanával végződik. Az előbbinél Alvarez munkája elején egy vagy több betűből álló szótagot különböztet meg, a betűk pedig magán-, illetve mássalhangzókat jelölhetnek: „Syllabae fiunt vel ex una, vel pluribus litteris: ut: i, e, sunt. Litterae partim sunt vocales, partim consonantes. Vacaes sunt sex, A, E, I, O U, Y, ut Proemium, aurum, hei, Europa, poena Harpya.”¹² Stb. Az utóbbinál már verssorokat és strófafajtákat ismertet (*De pedibus*), ahogy például a hexametert (*Carmen hexametrum, sive heroicum*), amely (ismerten) hat lábból áll, amelyek közül az ötödik daktilus, a hatodik spondeus, de lehet daktilus is. Példaként Vergilius *Aeneise* 2. énekéből idéz: „*Urbs antiqua ruit, multos dominata per Annos.*”¹³ Vagy a *Sapphicum carment*, amely öt verslábból áll, choreus, spondeus, daktilus, aztán két choreus, a harmadik sor adoniszi, amelyet daktilus és spondeus alkot. Példája Horatius 1. 22. ódájának (*Integer vitae...*) első két strófája.¹⁴

Az Alvarez mintája alapján dolgozó Grigely Józsefnél is hasonlóra számíthatunk, kidolgozása azonban megjegyzéseivel (*Nota*) és figyelmeztetéseivel (*Monitum*), valamint gyakorló szövegeivel részletesebb. Itt jegyzendő meg, hogy a tankönyvekhez (a grammatikakönyvekhez) új szöveggyűjtemények is készültek, méghozzá a latin nyelvű horatiusi költészetével magyar Horácnak tartott piarista Hannulik János Krizosztom (1745–1816) munkájaként. Hannulik a francia Petrus (Pierre) Compré-nek (1698–1760) a 18. században a magyar iskolákban is használt (s Bécsben igen sokszor kiadott)¹⁵ *Selecta Latini sermonis exempla* műcímét megtartva adta ki négy kötetben olvasókönyvét. A négy kötet 1809 és 1849 között számos kiadásban látott napvilágot.¹⁶ A műnek a *studia humanitatis* II. évfolyamának szóló kötete¹⁷ tartalomjegyzékének első részében (*Conspectus partis prioris*) költői szövegrészleteket találunk (*Auctorum Stili Poeticum*), többek között pl. *Delectus e sex libris Ovidii Fastorum; Tibulli elegiis, Propertius elegiis; Metamorphoses Ovidii, Bucolicis Virgili; Epistulae et Satyres Horatii ac Juvenalis, Lyrici Horatii lib. III.; Ex Aeneide Lib. II.* stb. A második rész tartalomjegyzékében (*Conspectus partis posterioris*) prózai munkák szerepelnek, pl. *Ciceronis Oratio pro Archia Poeta; Post reditum ad Quirites; Sallustii Orationes; Livii Historiae pars, quam supra ceteras omni studio, et elegantia elaboravit.*¹⁸ Főként ez utóbbi szövegrész leírása mutat rá a grammatikában megvalósuló stíluskövetelmények megismerésére, amelyet az 1806. évi *Ratio* is megfogalmaz.¹⁹

¹² ALVAREZ, 1694, 2.

¹³ Uo., 52.

¹⁴ Uo., 55.

¹⁵ A mű címe: P[etrus] CHOMPRÉ, *Selecta a Latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis [...]* In usum juventutis provinciarum Hungariae recusa, I. (Typis Regiae Universitatis, Budae: 1787).

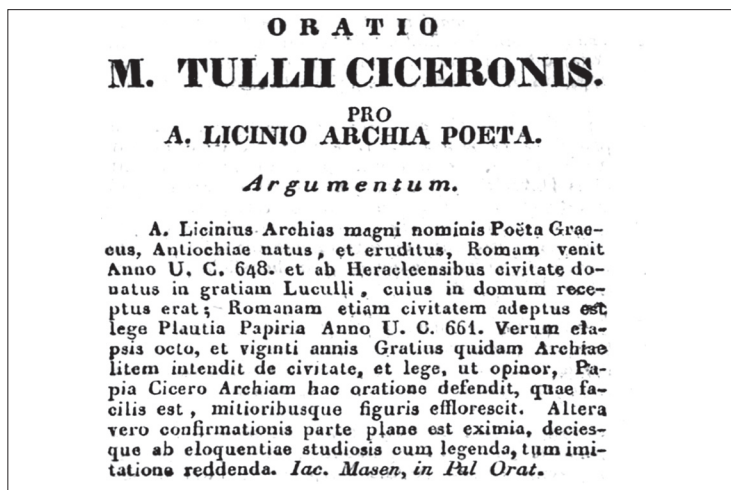
¹⁶ Erről lásd MÉSZÁROS, „Az 1777-i...”, 367.

¹⁷ E kiadást használtuk: *Selecta latini sermonis exempla e scriptoribus probatissimis excerpta in usum II. humanitatis scholae per M. Transilvaniae principatum adnexarum partium* (Typis Lycei Regii, Claudipoli: 1837).

¹⁸ Uo., számozatlan.

¹⁹ Pl. a 81. §: „A stílus, amelyet az eloquentia tanulói eddig a latin nyelv tanulásából, a klasszikus szerzők műveinek olvasásából, a különféle írásbeli gyakorlatokból maguknak megszereztek, itt tovább finomítandó.” MÉSZÁROS, ford., *Ratio educationis*, 259.

Grigely négy testes grammatikakönyve tehát szintén felöleli az egész latin grammatikát, s csakúgy, mint Alvarezé, a latin ortográfiától prózai és versszövegek tanulmányozásáig s a szöveg-előállításig terjed. A grammatikát a következőképpen határozza meg:

Részlet Hannulik szöveggyűjteményéből (1837, 213.)

„Grammatica est ars loquendi et scribendi?” (*A grammatika a beszéd és az írás művészeté*), majd a „Quid est Grammartica Latina?” kérdésre hosszabban: „Est ars bene Latine legendi, scribendi, intelligendi et loquendi” (*a latinul jól olvasásnak, írásnak, megértésnek és beszédnek a mestersége/művészeté*).²⁰ Itt közli a grammatikai rendszer felépítését is: „Quot partibus constat? Quinque: Orthoepia, Ortographia, Etymologia, Syntaxis, et Prosodia.”²¹ Az *orthoepia* (kiejtés) később az *orthographiával* olvad össze, de itt a következő meghatározást olvassuk: „Est, quae Litteras earum discrimen, scripturam, et Syllabas coitionem docet; seu est ars bene legendi” (*Ez az, ami a betűket s azok különbségét, az írást és a szótagok összekötését tanítja; vagyis a jól olvasásnak mestersége*).²² Másutt általában (Alvareznél és másoknál) csak négy területtel számolnak: „Partes Grammaticae sunt quattuor”, majd így határozzák meg (általában) a részeket: „I. ORTOGRAPHIA, quae docet discrimina literarum. II. ETYMOLOGIA, quae singularum vocum naturam et proprietates explicat. III. SYNTAXIS, quae tradit regulas de recta compositione vocum in oratione. IV. PROSODIA, quae syllabarum quantitates et accentus, versuumque fabricandorum artificium tradit” (*Az ortográfia a betűk különbö-*

²⁰ GRIGELY, *Institutiones grammaticae...* Pars prima (Budae, 1808) 1.

²¹ Uo.

²² Uo.

zőségét tanítja meg, az etimológia az egyes szavak természetét és sajátosságát fejti ki, a szintaxis a szavak helyes szerkesztéséről oktatja a szabályokat, a prozódia a szótagok mennyiségét és súlyát, s a verssorok elkészítésének mesterségét adja át).²³

Mivel a poétika tanításának határait keressük a grammatikában, a továbbiakban főként műve negyedik kötetét fogjuk behatóbban tanulmányozni, ahol e jellemzők fellelhetőek.

Grigely grammatikai *Institutiones*ének IV. kötete

Jeleztük, hogy a grammatikai ismeretek a képzés végén, a prozódia és a prózai és verses szövegfajták megismerésével poétizálódnak át, vagyis a grammatikától/ból haladunk a poétika felé, de jeleztük, nem ez a képzés csúcsa, hanem a rétorika. Így beszélhetünk (megismételve) a grammatika és a rétorika közé szorult poétikáról. Az ismeretek lépcsőfokai a tudományok felé vezetnek, ezért a poézis propedeutikai fokozat, amelyhez a grammatika és a stilisztika vezet. Ezt határozza meg Grigely *Institutiones grammaticae* című művében olvasható *Praefatio* is: „Pars haec quarta, qua Institutionibus Grammaticis finis imponitur, est PRODROMI instar ad Institutiones Oratorias et Poeticas, in quibus Candidati Scholarum Humaniorum decurrent tanto felicius, quanto in Grammaticis solidius versati fuerint. *Corruet enim quidquid supertruxeris, recte ait Fabius, nisi Grammatica Oratori futuro fundamenta fideliter iecerit.*”²⁴ A régi latin szerzők alapján fontosnak tartja, hogy a latin nyelv *puritas*ával (tisztaság), *elegantia*jával (ízlésességével) és *copiá*jával (szóbőségével) foglalkozzon. Csak így jöhet létre a *syntaxis ornata*, vagyis az ékes szófüzés, az irodalmi szöveg alapja.

A továbbiakban az előszóban olvasható a könyv felosztásának (sectio) argumentuma. Így az I. sectio a *De syntaxi ornata* témakörével foglalkozik, bőven tárgyalva a puritas, az elegantia és a copia kérdését, a II. sectionán már a mondatok megformálásával keletkező levél, az elbeszélés és a dialógus a témája (*De formandis periodis, scribendis epistolis, narrationibus, dialogis*), végül a III. a költői mesterség elemeivel foglalkozik: *De elementis artis poeticae*.

A könyv elején különféle mutatók vannak, többek között jellemzi a latin nyelv korszakait: *Quae aetates Linguae latinae?* Hat periódust említ (az életkorokkal: *pueritia*,

²³ Lásd pl. Thomas Ruddiman (1674–1754) grammatikáját: *Institutiones grammaticae Latinae*, sok kiadásban, pl. Lipsiae, 1823, 1.

²⁴ „Ez a negyedik rész, amelyben a grammatikai tanításoknak határát tesszük ide, mintegy *előfutár*ként a szónoki és a költészettani tanokhoz, amelyekben a humán iskolák tanulói annál szerencsésebben haladnak előre, amennyivel derekabban szereztek jártasságot a grammatikaiakban. *Ha ez nem rak erős alapot a jövőendő szónok alá, mindaz, amit ráépítesz, összeomlik*, mondja helyesen Fabius [Quintilianus].” GRIGELY, *Institutiones grammaticae...* Pars quarta (Budae, 1823). VII. A quintilianusi idézet: *Inst. Orator.* 1. 4. 5. 5. Magyarul: Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan* (Pozsony: Kalligram, 2008), 86. Ford. KRUPP József.

adolescentia, virilis aetas, senium, mors) s a szempontunkból kiemelendő *resuscitatio* (új életre keltés) korszakát. Ez a *neolatin irodalom* kezdete, melyről a következőket írja: „*Resuscitatio illius ad novam vitam Seculo XIV. ab immortalibus viris Francisco Petrarcha et Albertino Musato aliisque plurimis tentata et feliciter perfecta fuisset, in qua ut vires identidem capiat atque ad pristinum virilis aetatis suae vigorem aliquando iterum exurgat, infinitis conatibus in hodiernum diem desudatum est.*”²⁵ A latin nyelv új életre keltését a 14. századra, a reneszánsz műveltség idejétől számítja, s kiemeli a babérkoszorús költőket, Petrarcat és a padovai történészt és poétát, Albertino Mus[s]atót (1261–1329), akit a klasszikus ókor után elsőként koszorúztak költővé Itáliában.²⁶

Egy másik hasznos mutató a latin szerzőkről (*Index auctorum*) ad összefoglalót, amely a latin irodalom korszakait követve (az aranykortól a vaskorig) említi meg a jeles auktorokat s néhány szóval jellemzi őket.

Ezután (már az I. sectio I. fejezet)²⁷ a *puritas* kérdésével foglalkozik, a klasszikus latin nyelv szójelentéseivel, ahol pl. a II. §-ban barbár és klasszikus szójelentéseket vet össze, német megfelelőit is megadva. Exempli gratia: *assistere, segíteni (belfen) – mellette lenni (dabei seyn); communis, köz (gemein) – közönséges, egyesült (gemeinschaftlich); copia, le-írás (Abschrift) – bőség (Menge)* stb.²⁸ Ugyanígy jár el a *tiszta latinságú* kifejezések közlésénél is: megadja a magyar jelentést, majd németül és (a cseh írásmódot használva) szlovákul is.

112	<i>De Puritate</i>	<i>Linguae Latinae.</i>	113
Paries vitium facit. <i>Repedez, hasadott a' fal.</i> Dio Mauer ist schadhaft. Stena se hubj, kazy, roz aedá se.		Vela facere. <i>A tengeren hajózkodni.</i> Segela. Na more se pustiti, plavati.	
Magni facere. <i>Nagyra bészálni.</i> Hoehschützen. Muoho waziti.		Foenus facere. <i>Usorát ázni.</i> Wuchern. Na lichvu dati neb na urok z penez puciti, zysk delati.	
Fac ita esse. <i>Ámbár ugy legyen.</i> Gesetzt dem sey also. Bud se gest tomu tak, nech gest tomu tak.		S T O.	
Diis facere. <i>Az Istennek áldozni.</i> DenGöttern opfern. Bohum obetowati.		Stare ab aliquo. <i>Falaki pártját fogni.</i> Eines Par they halten. S nekim drzeti, genu na stranu giti.	
Bellum alieni facere. <i>Falaki ellen hadat indítani.</i> Einen bekriegen. Vogau zdwjhmuti.		Stare animis. <i>Bátor, áthatatos szívvel lenni.</i> Stand haft, beherzt seyn. Udatnym, vdatného srdce, neb stalym byti.	
Verba facere. <i>Beszélni.</i> Eine Aured halten. Mlu witi, rec wésti, promluwiti.		Stare promissis. <i>Meg tártani ígérletit.</i> Versprechen halten. Pripowéd drzeti, pripowédi dosti ve niti.	

Részlet a Grigely-mű 1823-as kiadásából

²⁵ „A *resuscitatio* ennek [a nyelvnek] a 14. századi új életénél tettek próbát és szerencsésen végre is hajtották a halhatatlan férfiak, Francesco Petrarca és Alberinus [sic] Muratus s mások; abban fáradoztak sokan végtelenül igyekezettel a mai napig, hogy az erejét ugyanúgy visszanyerje, és virágzó korának régi életerejét valahára újra magasra reptsse.” GRIGELY, *Inst. grammaticae...*, 52–53.

²⁶ Concetta Carestia GREENFIELD, *Humanist and Scholastic Poetics 1250–1500* (Lewisburg: Bucknell University Press, 1981), 79–94, itt: 79.

²⁷ GRIGELY, *Inst. grammaticae...*, 67–154.

²⁸ Uo., 74.

A II. fejezet a latin nyelv ízléses használatát mutatja be: *De elegantia linguae Latinae*.²⁹ *Mi a latin nyelv ízlésessége általában?* – kérdezi katekizálva, majd a következő válasz adja: „Est selecta et exquisita quaedam loquendi aut scribendi ratio, quae non solum munda et emendata sit, sed etiam a quotidiano planoque sermone semper remota, et ad splendorem ac voluptatem ornata.”³⁰ Ezután következik a szokásos kifejezéstár, ahol a megtanulandó és a poézisbe beilleszthető stilizált kifejezések olvashatóak, ugyancsak német és szlovák nyelvű megfelelőikkel. Esetlegesen kiválasztott néhány példánkat kezdjük egy Livius-idézettel (*Ab Urbe condita*, 1. 47.5.): „*Facesse hinc Tarquinius* – Úzd el innen a Tarquiniusokat, lóduljanak el innét (Fort mit den Tarquiniern; Prec udtud s Tarquiniami)”; vagy (csak a magyar jelentést tekintve): „*Flagrat bello et peste haec regio* – Ez a’ Tartomány hartztúl és dög-haláltúl igen nyomorgattatik; *Fundere hostium copias* – Le vágni, le törölni az elenkedő sereget”; stb.³¹ A kiemelt igék jelzik azok ízléses elhelyezését és jelentését, amit a latinul verselő alkalmazhat az *elegantia* jegyében. A többnyelvűséget pedig a hungarusoknak, a *magyarországiaknak*, azaz az itt élő nemzetiségi tanulók kedvéért alakítja ki Grigely.

A III. fejezet a szóbőséggel foglalkozik: *De copia Latini sermonis in genere*.³² Ennek rövid meghatározása a katekizáló kérdéssel: „Quae intelligitur nomine copiae verborum? Intelligitur ea verborum abundantia, qua instructi eandem sententiam Latinam non modo proprie eleganter, sed etiam multipliciter et varie efferre possumus.”³³

Ezután az első nagyobb egységben (Articulus I.) a szinonimákkal foglalkozik (§. 1. *De Synonymia*), majd az *immutatio* kérdését tárgyalja (§. 2. *De enallage*), amelyet így határoz meg: „Est vox Graeca quae latine *immutationem* significat, est eiusdem vocis paullum deflexae variatio e. g. *Edo*, edax, edacitas, comedo. *Amo*, amor, amicitia, de amore etc.”³⁴ Az *immutatio* három fajtájával foglalkozik ezután: *heterosis*, *antimetria*, *polyzygia*.³⁵ Nagy alaposággal beszél e nyelvi jelenségekről, s alapos a példatára is.

Mielőtt áttérnénk a következő fejezetre, úgy véljük, minden bizonnyal a latin humanitás (műveltség) grammatikai rendszerének e hármassága (*puritas*, *elegantia*,

²⁹ Uo., 155–251.

³⁰ „Valamiféle beszédnek és írásnak válogatott és keresett módja, amely nemcsak takaros és hibátlan, hanem a mindennapi és lapos beszédétől mindig legyen távol, és a méltósághoz és a gyönyörűséghez emelkedjen fel.” Uo., 155.

³¹ Uo., 172.

³² Uo., 252–314.

³³ „Mit értünk a szavak bősége alatt? Értjük a szavak azon gazdagságát, amellyel ellátva ugyanazon latin mondatot, nemcsak sajátosan, ízlésesen, hanem sokféleképpen és különbözően tudjuk kifejezni.” Uo., 252.

³⁴ „Ez a görög szó latinul az *immutatiót* jelenti, ugyanannak a kissé átformált szónak a változata, a példa kedvéért: *eszik*, nagyétkű, nagyétkűség. *Szeret*, szeretet/szerelem, rokonszenv, a szeretetről stb.” Uo., 257.

³⁵ Uo., 257–261.

copia) sugallhatta Kazinczynak már a magyar nyelvre vonatkoztatott *fentebb styl* eszményét, ugyanis e stíluskíváncsolom éppen a népies, dunántúli s archaikus szavaktól való megtisztításban, a szavak finom ízlésű használatában, valamint a nyelvújítás-sal a szóbőség megteremtésében nyilvánult meg. Álljon itt saját szóalkotása a szőlővesszőre: *borág*, amely az ízlésességet és a szóbővítést is jelképezi.

A IV. fejezet a grammatikai alakzatokkal (*De figuris grammaticis*) foglalkozik. Nyilvánvalóan mind a retorikánál, mind a poétikánál visszatér még erre, a retorikai és poétikai alakzatokat vizsgálva. Itt négy fajtáját különíti el: *orthographica, ethymologica, syntactica, prosodica*. Definíciót (*Quid est figura?*) és példaanyagot ad.³⁶ Az *etimológiai figuráknál* tárgyalja pl. a hellenizmus vagy az archaizmus jelenségét.³⁷

Ezzel át is térhetünk a mű II. sectiójához, amelynek fejezetei a mondatok szöveggé formálásával, így három szövegfajttával, a levelek, az elbeszélés és a dialógusok (s más írásművek) előállításával foglalkozik: *De formandis periodis, scribendis epistolis, narratonibus dialogis etc.*³⁸ A II. fejezet foglalkozik az episztolával (*De ratione conscribendi epistolas*), amelynek meghatározásához Cicerót hívja segítségül: „*Quid est epistola? Est scriptus ad absentem sermo: vel ut Cicero L. II. ep. 4. ad famil[iares] scribit: est nuntia earum rerum, quarum absentes certiores facere vel nostra vel ipsorum interest.*”³⁹ Tudjuk, hogy e definíció szerepel pl. az Alvarez–Gretser-féle *Institutiones linguae Latinae et Graecae* című műben, a jegyzetekkel s egyebekkel innen kölcsönöz- te Grigely. Itt szerepel, hogy a fenti meghatározás cicerói lenne, de az adat téves, a római auktornál e mondat nem található.⁴⁰ Közli e meghatározást a Lipszében, 1761-ben már a harmadik kiadását is megért s Johannes Georgius Walchius által jegyzett *Historia critica Latinae linguae* című mű is, de már Cicero említése nélkül.⁴¹ Mindez rávilágít Grigely tankönyvének jellegére, valamint arra, hogy a misszilis levélírás mesterségbeli tudása a szépírás, azaz a szépirodalom felé mutat. Két fajtájával foglalkozik (ahogy Alvarez is): *familiares, elaboratae*. Ez utóbbi (melyet a *gravior, selectiores* szavak is jelölnek) egy tudományágban kiművelt emberekhez szólnak, amelyek témája a köszönetnyilvánítás vagy a buzdítás, s ez különféle területeken nyilvánul meg: filozófia, matematika, orvostudomány, történetírás stb.⁴²

Rátérve a III. fejezetre: ez az elbeszélésekkel foglalkozik (*De narrationibus*), s a következő meghatározást olvassuk: „*Quid est Narratio in genere, et quotuplex? Narratio, ut a Cicerone L. I. de Invent. N. 19. definitur, rerum gestarum aut ut gestarum expositio;*

³⁶ Uo., 315–327.

³⁷ Uo., 319.

³⁸ Uo., 329–403.; itt: 329.

³⁹ „*A távollévőhöz írt beszéd: vagy, ahogy Cicero írja: azon dolgok küldötte, akár a mi dolgunknak, akár sajátunknak, amelyekbe a tartósan távollévőket fontos beavatni.*” Uo., 351.

⁴⁰ Lásd: Emmanuelis ALVARI et Jacobi GRETSERI, *Institutiones linguae Latinae et Graecae [...]* (Mannhemii, 1752), 184.

⁴¹ Johannes Georgius WALCHIUS, *Historia critica latinae linguae [...]* (Lipsiae, 1762), 724. (§ XI.)

⁴² GRIGELY, *Inst. grammaticae...*, 352.

estque omnino triplex. 1. *historicus*; 2. *oratoria*; 3. *fabulosa* seu *poetica*. Quid discriminis intersingulas harum intercedat, in *Institutiones oratoriis, et Poeticis* in Scholis Humanioribus uberius explanatur. In haec Classe de Narratione historica proprie sermo est.⁴³ Itt a cicerói hivatkozás szövegszerűen is jelen van, a beszédfajták elkülönítése pedig részint a rétorikai és poétikai ismeretek felé mutat, másrészt a *narratio* történelmi és poétikai (valóságos és kitalált) elkülönítése műfajelméleti s a műfajmegfontolások irányába mutat.

Az elbeszélés jó tulajdonságai között (*Quae virtutes Narrationis?*) Cicero alapján négyet említ: 1. *brevitas* (rövidség); 2. *perspicuitas* (értettség); 3. *probabilitas* (hibetőség); 4. *suauietas* (kellemesség). Ezek kifejtésével foglalkozik a továbbiakban, s jegyzeteket is fűz mondandójához.⁴⁴ A mű *eredetiségét* tekintve e megjegyzések tekinthetők Grigely szövegeinek, amelyben alapos olvasottságáról is számol ad.

A IV. fejezet a dialógusokkal foglalkozik (*De dialogis*),⁴⁵ inkább térjünk át azonban a harmadik részre (*Sectio III.*), amelyben a költői mesterség alapszabályairól értekeznek: *De elementis artis poeticae*.⁴⁶ E rész rövid bevezetőjében arra utal, hogy a *Ratio educationis* 62. és 64. §-a (*Pars. 1. Sect. II. Cap. V.*), hogyan határozza meg a tanítandó anyagot, s idézi is.⁴⁷ Ennek megfelelően tárgyalja e rész a prozódia (*De quantitate syllabarum*), a verslábakat (*De pedibus*) és a verssorok sajátosságos fajtáit (*De praecipuis versuum generibus*), vagyis a strófafajtákat.

Hosszú rész a prozódia, amely (a *Ratio* szerint) még nem a versírást szolgálja, hanem a latin kiejtést. Ezért elég terjedelmes e rész.⁴⁸ Ehhez képest töredéknyi (mindössze három oldal) a verslábokról szóló fejezet: *Caput II. De pedibus poeticis*.⁴⁹

Terjedelmesebb viszont a strófákról szóló rész (*Caput III. De versibus in genere*)⁵⁰ s itt már nem tudja mellőzni (mint a prozodiánál) a költészettanra és a versírás-

⁴³ „Mi az elbeszélés általában s hány fajtája van? Az elbeszélés, ahogy Cicero meghatározza *A feltalálásról* 1. könyve 19. részében, a *meg történet dolgok vagy, ahogy történetnek, az* előadása; és háromféle. 1. *historiai*, 2. *szónoki*, 3. *mesés vagy költői*. Miféle különbség van az egyes fajták között, a szónoki és költői tanok a humaniorák iskoláiban bővebben kifejtik. Ebben az osztályban a történelmi elbeszéléstől valódi értelemben van szó.” Uo., 389. Cicero meghatározását magyarul lásd: CICERO, *Összes retorikaelméleti művei*, ford. SIMON L. Zoltán (Pozsony: Kalligram, 2012), 100.

⁴⁴ GRIGELY, *Inst. grammaticae...*, 390–393.

⁴⁵ Uo., 394–402.

⁴⁶ Uo., 403–475.

⁴⁷ Uo., 403. „Accedit non postrema Grammaticae portio *Prosodia*, non tam, ut hic ex Arte Metrica versus componantur, quam ut e regulari syllabarum mensura verus ac naturalis in nunciatione verborum sonus procuretur. Parcendum non est labori, ut omnis inde turpitudine avertatur, et ne aures etiam audientium offendantur, Euphonia orationis ope Prosodiae abtineatur. [...] Denique, si Magistro, spectato suorum ingenio, et in usu Grammaticae profectu, visum fuerit, prope finem anni scholastici ducet aliqua Carminis condendi lineamenta, et num versificare possint, experietur.” Lásd még: *Ratio educationis* (Budae, 1806), 55, 56. Magyarul lásd: MÉSZÁROS István, ford., *Ratio educationis*, 253, 254.

⁴⁸ Uo., 401–453.

⁴⁹ Uo., 454–456.

⁵⁰ Uo., 457–475.

ra felkészítő szemléletet. A *versor/vers* (*Quid versus?*) meghatározása a következő: „1) Si voxis etymon consideres, versus venit a *verto*; nam cum ceterarum scripturarum series ad limbum prorsus paginarum continenter excurrit; Poeticae modum tenet, et postquam praescriptum versui numerum et ordinem syllabarum percurrit, ad principium hujusmodi numeri et ordinis *revertitur*; atque cum ceteris in scripturis post punctum fere maius maior sequatur littera, Poetica recte scribendi ratio *grandiri* postulat litteram, quoties ad initium paginae reditur. 2) Si rei significationem spectes; est *oratio certa syllabarum quantitate, certoque pedum genere et ordine numeroso illigata.*”⁵¹

A poézis tehát *oratio ligata*, mint ahogy a próza *oratio soluta*, amelyek egyként szolgálják az eloquentia szóközi beszéd- és írásmódra vonatkozó felfogását.

Ezután a lábak és verssorok tagolásának kérdései következnek (*scansio, dimensio, caesura*), majd néhány metrikai tudnivaló s hosszabb rész a *licentia poeticá*ról (§. IV).⁵² Az V. § a különféle verssorokat tárgyalja: *De diversis versuum e diverso pedum genere et ordine oriundorum* (A verssorok különféleségéről a születendő verslábak különféle fajtája és rendje alapján).⁵³ Itt a következő sorfajtákat állapítja meg: I. Versus Hexameter; huc pertinet species: a) *V[ersus] Adonicus*. b) *V. Pherecratius*. c) *V. Heroicus tetrameter*. d) *Dactilus Alemanius*. II. Versus pentameter, ad quem pertinet: *V. Archilochius*. III. Versus Iambicus, ad quem duae pertinent species: a) *V. Anacreonticus*. b) *V. Scazon*. IV. Versus Trochaicus. V. *V[ersus] Saphicus*. VI. *V. Phalaecius*. VII. *V. Choriambicus*. VIII. *V. Alcaicus*. IX. *V. Anapaesticus*. X. *V. Ionicus a Minore*. A folytatásban e sorfajtákat mutatja be.

A VI. § már a versírás kísérleteire buzdít, s közli is azt a táblázatot, amely a poetikai ismereteknél majd visszatér.⁵⁴

⁵¹ „Ha a szó eredetét vizsgálod, a verssor a *verto* (*megfordulni*) igéből jön; ugyanis mivel a hátralévő írásoknak sora ismét folytonosan az oldalak széléhez ér; a költészet mértékét tartja, és miután a verssornak előírt mérték és a szótagok rendje szerint halad, az ilyen jellegű mérték és rend kezdetéhez *fordul vissza*, és más írásokban is a pont után a majdnem nagyobb pontot nagyobb betű követi, egyenesen az írás költői érve kéri megnagyobbítani a betűt, ahányszor a lap elejére tér vissza. 2) Ha a dolog jelentését keresed; a *szótagok mennyiségével meghatározott [megkötött] beszéd, és a verslábak bizonyos fajtájával és dallamrenddel.*” Uo., 457.

⁵² Uo., 458–462.; a *licentia poeticá*ról példákkal: 462.

⁵³ Uo., 463–475.; itt: 463.

⁵⁴ TÓTH, *A latin nyelvű...*, 90–91.

1. *Magister versum Fractum* per tirones in ordinem metricum redigendum dictans, signa quaedam, quae quinque vocalibus latinis, a, e, i, o, u, operae in versu restituendo adhibendae genus indicantibus, versui fracto praefigenda curet, et quidem:

a)	T P R O D	Simplicem transpositionem, sive, ut in vulgus vocamus <i>Restitutionem</i> .
e)		Ordinem vocum retinendum, sed <i>Mutationem</i> tamen aliquam circa easdem adhibendam, e. g. <i>Synonymum</i> substituendum.
i)		<i>Transpositionem</i> , seu <i>Restitutionem cum Mutatione</i> .
o)		<i>Omissionem</i> , cum simplici <i>Transpositione</i> seu <i>Restitutione</i> .
u)		<i>Omissionem</i> cum <i>Transpositione</i> et aliqua simul <i>Mutatione</i> .

A verssorok átalakításának módja Grigely *Grammaticájában* (469).⁵⁵

A példaszorokat követve az adoniszi versornál pl. Boethiusnak a *Filozófia vizsgálása* című műve I. könyvében olvasható 7. verset közli, majd a fenti séma alapján átalakításának lépéseit: „Nubibus atris / Condita nullum / Fundere possunt / Sidera lumen. / ⁵ Si mare volvens / Turbidus Auster / Miscet aestum, / Vitrea dudum / Parque serenis / ¹⁰ Unda diebus / Mox resoluto / Sordida caeno / Visibus obstat.” Átalakítása (csak néhány lépés): „a) Artis nubibus / e) *Vecta* nullum / i) *Queunt* fundere / e) Sidera *splendorem* / e) Si *maria* volvens / e) Turbidus *Notus* / a) Aestum misceat: / o) Dudum *plane vitreum* / e) *Simileque* serenis / e) *Aequor* diebus. / e) *Confestim* resoluto / e) *Sordidum* coeno / e) *Visui* obstat.”⁵⁶

Összegzésként

Grigely József tankönyvei, így grammatikai kompendiuma is kompiláció, más művekből való összeállítás, s ebből eredően gazdag forrásanyaggal rendelkezik. Fő útmutatója Alvarez munkája, de az előzményeket tekintve műve forrásai Lorenzo Vallától Julius Caesar Scaligeren át (vagyis a reneszánsz elméleti művektől) a 17–18. század jeles (jezsuita) kompendiumaiig terjednek. Ahogy jeleztük, jegyzetei tekinthetők csak saját megfogalmazásúnak, főszövegeit különféle művekből meríti,

⁵⁵ Ugyanezt lásd az *Institutiones poeticae...* (Budae, 1809), 305. oldalán.

⁵⁶ Uo., 472–473. A szöveget magyarul lásd: BOETHIUS, *A filozófia vizsgálása*, Ford. HEGYI György, Az ókori irodalom kiskönyvtára (Budapest: Európa, 1979), 24.

amelyre menet közben is találtunk példát. Az is igaz azonban, hogy e definíciók kézikönyvről kézikönyvre jártak, mélyre kellene ásunk forrásaik megtalálásához.

A négy testes kötet a betűk (hangok) tanától a poétikai és retorikai bevezetőkig terjed. A negyedik kötet célja már a költészettani ismeretek megalapozása stilisztikai tudnivalókkal. További célja a klasszikus római literátorok s azok szövegeinek megismertetése gyakorlati példákkal. Klasszikus irodalmi szövegekkel dolgozik, mégsem az irodalomértés a célja, hanem az adott *grammatikai/stilisztikai* jelenség bemutatása. A *versificatióra* (versszerzés) készít fel, s a *litterae*-t tudományként értelmezi, nem literatúraként. Nem a művészi, de ugyanakkor a megkomponált szöveg megismertetése a cél, hogy ezzel szolgálja az *eloquentia* megismerését, legyen az kötött (*versificatio*) vagy szabad. Ez utóbbi már a retorikai szöveg felé mutat, amelynek megkomponálása a hivatali világ felé irányul, hiszen a latin hivatalos nyelvként mind beszélt (szónoklatok), mind írott (oklevelek, hivatali iratok) állami feladatot tölt be. A latinul jól beszélő s író kiváló férfiú (*vir bonus*) eszményét szolgálja tehát tankönyvcsaládja, amelynek poétikai vetülete, hogy műveltségével (latin humanitas) verset is tudjon komponálni, s ez elvigue a magas költészet, a poézis, a literatúra irányába is.

Az 1806-os *Ratio educationis* címlaprészlete

SÁNDOR ATTILA TÓTH

**On some chapters of József Grigely's introductory book(s)
to Latin grammar (*Institutiones grammaticae*)**

It is known that József Grigely (1760–1818), who previously taught grammar in Privigyé and then in Kalocsa in Hungary, later used the system of *studia humanitatis* in Hungary in the 16th century. out at the beginning of the 19th century (until the 1844 Act introducing the Hungarian language). They covered three major areas of Latin secondary education: grammar, rhetoric, and poetics (the latter we have tried to present in more detail).

However, Latin studies and Latin *humanitas* are based on grammar, which is based on Emmanuel Alvarez (*De institutione grammaticae libri tres*; first published in 1572, later also in Hungarian). Grigely's books on grammar (*Institutiones grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, 1809; four parts [Pars I–IV, 2nd edition: Budae, 1817, 1821, 1840]) are not only They contained elements of Latin grammar, but also prosodic and stylistic knowledge (for later poetic knowledge and poets who later produced Latin poems or leaned towards poetry) with useful examples, where e.g. Latin grammatical phenomena were presented in Phaedrus tales. The aim of the textbook is to fully master and cultivate the Latin language, which functions as the state language in Hungary, and to create Latin erudition. The lecture selects from the most interesting chapters of Grigely's textbook.

KÖLCSÖNHATÁSOK

BAJÁKI RITA

*A 16. századi latin nyelvű imakönyvek hatása
a magyar nyelvű nyomtatott imairodalomra*

Jelen tanulmány a magyar nyelvű imakönyvek forrásainak feldolgozására irányuló és folyamatban lévő kutatásából közöl részösszefoglalást. Az eddigi vizsgálódások alapján kijelenthető, a 16–17. században megjelent imakönyvek vagy fordítás vagy valamilyen kompilációs eljárás eredményeként jöttek létre. Ezúttal arról lesz szó, hogy az 1650-ig megjelent magyar nyelvű kiadványok milyen forrásokból merítettek, melyek azok a 16. században megjelent latin nyelvű imakönyvek, amelyek hatást gyakoroltak, és ez a hatás hogyan jelentkezik a régi magyarországi imairodalom-történetben.

Előzetesen módszertani szempontokat vázolok, majd konkrét példák segítségével típusonként mutatom be, hogyan használták föl latin nyelvű forrásaikat az imádságos könyvek szerkesztői.

Amikor az imakönyvek forrásait általában vizsgáljuk – ez egynyelvű kompilációkor elsősorban a szó szerinti átvételek feltérképezését jelenti, bár bizonyos esetekben tartalmi átfedés is szolgálhat tanulságul – néhány nehézséggel számolnunk kell. Ezek közül a legjellemzőbb, hogy egy-egy kiadvány esetében nem találunk támpontot arra, hogy a megjelent szöveg saját alkotás vagy átvétel eredménye. A forrás megtalálásának ezért (is) van jelentősége, mert bizonyosság csak az átvétel tényét illetően lehet, az eredetiséget szinte lehetetlen igazolni. A másik nehézség, hogy ugyanazon cím alatt (például egy gyakori cím: *Reggeli könyörgés*), ugyanazon téma esetében viszonylag sok hasonló jellegű, felépítésű szöveg van, ezért egy-egy érvényes megállapításhoz részletekig menő, figyelmes elemzésre, sok befektetett munkára van szükség, hiszen az apró eltéréseknek is sokszor bizonyító erejük lehet. A harmadik említendő talán nem is nehézség, inkább jelenség, hogy bár úgy tű-

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 137815 sz. pályázat támogatási időszakában készült, szerzője az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

nik, hogy az online elérhető digitalizált másolatok gyarapodásának köszönhetően a forráskeresés hatékonysága megnőhet, ez azonban részizgazság, mivel ezek egyrészt nem kereshetőek, vagy nem föltétlen megbízható módon, ezért leginkább csupán utólagos ellenőrzésre használhatóak, másrészt az eredetiben, magában a nyomtatványban sokkal kézreállóbb mikrofilológiai vizsgálódásokat folytatni.

Ugyanakkor rendelkezésre áll – a szakirodalom mellett – két igen fontos segítség, az egyik a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfia, amelyben a példányleírásoknál jellemzően megbízható megjegyzéseket találunk a forrásokra vonatkozóan, a másik pedig a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban (BILK) készülő és folyamatosan gyarapodó imaadatbázis,¹ amelybe az imaszövegek incipitjét rögzítjük néhány fontos adat kíséretében. Az már korábban bizonyítást nyert, hogy az imakönyvek szövegei viszonylagos állandóság mellett kerülnek át egyik kiadványból a másikba, így az incipitek alapján megbízhatóan lehet a szövegátvételekre rákeresni. Amit még meg kell említeni, az az, hogy a Kutatócsoport vállalt feladatai közé tartozik az 1800-ig megjelent magyar nyelvű, nyomtatott imakönyvek bibliográfiájának összeállítása. Ez a jelenleg megjelenés előtt álló kézirat több mint ezer tételt tartalmaz, aminek áttekintése nyilvánvalóan szétfeszítené egy ilyen tanulmány kereteit, ezért most csak az 1650 előtt megjelent magyar nyelvű imakönyvekkel foglalkozom, ez a korpusz adja a bázisát jelen írásnak.

1650-ig tehát 36 magyar nyelvű imakönyvnek mintegy 69 kiadása jelent meg. Ezek közül nyolc olyan kiadvány van, amelyik példányból nem ismert, és későbbi kiadása sem szolgál támpontul,² így nincs tapasztalatunk a tartalmát illetően. Az ismert 61 kiadvány esetében, ha az újraközléseket nem számítjuk (ami közel sem olyan egyszerűen eldönthető kérdés), ténylegesen 28 különböző imakönyvről beszélhetünk. Ezen kiadványok áttekintése során a fókusz a latin nyelvű források azonosításán túl azon is volt, hogy honnan lehet tudni, hogy egy magyar nyelvű imakönyv eredeti alkotás, fordítás, netán korábbi kiadásból vagy kiadásokból kompilált munka, továbbá mindezt feltüntették vagy sem. Az alábbiakban mindezek alapján vázolom az imakönyvek forrásközlésének tipológiáját.

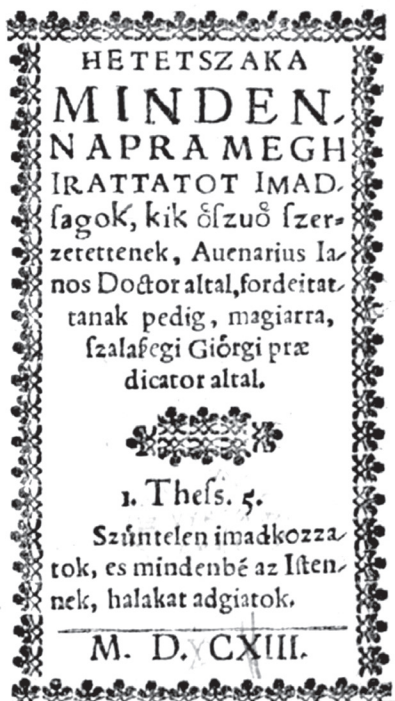
Hivatkozás a címlapon

Legkönnyebb helyzetben természetesen akkor vagyunk, ha egyetlen kiadvány fordításáról van szó, és az imakönyvben találunk hivatkozást a forrásra és a fordítóra vonatkozóan egyaránt. Ez az információ jellemzően vagy a címlapon, vagy az ajánlásban szerepel. Előbbire példa Szalaszegi György 1593-ban megjelent munkája, ez

¹ <http://ima.btk.ppke.hu/>

² RMNy 751; RMNy 856; RMNy 1138; RMNy 1249; RMNy 1291; RMNy 1425; RMNy 1553; RMNy 2239.

esetben minden információ rendelkezésre áll a címlapon, így az is, hogy Avenarius János munkája szolgált forrásul.³

Avenarius János, vagyis az evangélikus Johann Habermann imakönyve rendkívüli népszerűségnek örvendett, harmincnál több kiadása volt csak német nyelvterületen, de a magyar nyelvű imádságos könyvek esetében is meghatározó szerepe volt több évszázadon keresztül. Már az első magyar nyelvű imakönyv is ebből készült fordítás volt, ugyanis ennek egy német nyelvű változata volt forrása Heltai Gáspár unitárius imádságos könyvének, az első nyomtatott magyar nyelvű imakönyvnek.⁴ Szalaszegi ugyancsak Avenarius imakönyvét ültette át, de nem német, hanem latin nyelvű kiadásból dolgozott, hogy konkrétan melyikből, az az ajánlásából derül ki, ahol megnevezi forrása dedikáltját: „a szentírásbéli Avenarius Ianos Doctor, az Vitebergai academiában, az Sido nyelvnek tudományának tanétója, írta és ajánlotta, a Saxoniái Augustus hercegnek,⁵ valamint elmondja azt is, hogy deákból fordította, és megemlíti, hogy hallotta, hogy magyar és tót nyelvre is

lefordították már, „de azok közül még csak egy sem érközött az ISTENfélő Magyar keresztyén népnek közébe.”⁶ Avenarius imakönyvének egyedül 1576-ban jelent meg latin nyelvű változata, amely kiadást valóban *Augusto Duci Saxoniae* ajánlották, és ha ezek után még további igazolást keresnénk, hogy Szalaszegi valóban ebből az imakönyvből fordított, Avenarius titulusa a következőképpen szerepel ajánlása végén: „Iohannes Auenarius sacrae Theologiae D. et Hebraeae linguae Professor in Academia Vuitebergensi”, vagyis az Avenariusra vonatkozó előbb idézett infor-

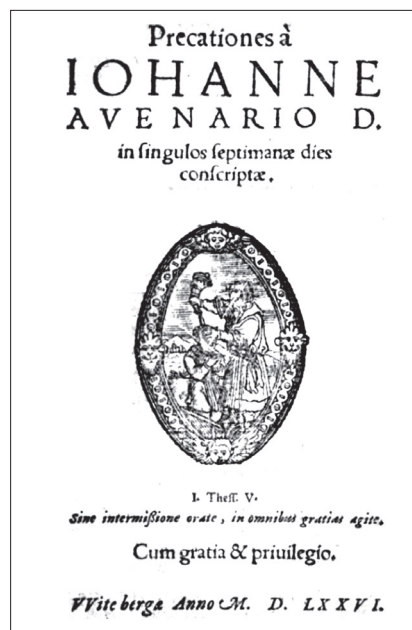
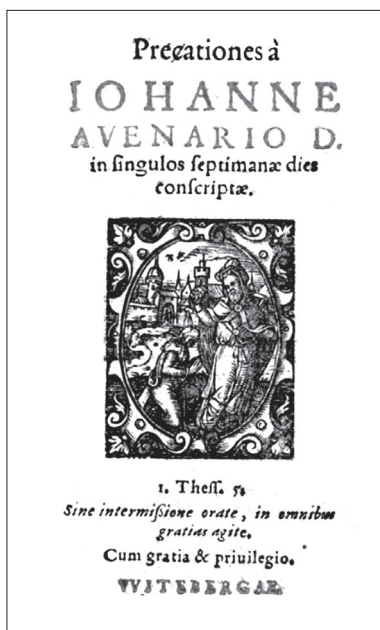
³ SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok*, (Sicz (Németlővő): Manlius János, 1593). RMNy 732. Azonban a tökéletes címlapba is csúszhat hiba, az azon szereplő nyomdahibás évszámot (M.D.CXIII.) az ajánlás végi dátum, illetve a kolofon alapján könnyen lehet javítani 1593-ra.

⁴ Heltai imakönyvét az eredeti fotómásolatával kísérvé betűhív átírásban Balázs Mihály adta ki a kolozsvári egyetemi könyvtárban található példány alapján, amihez részletes elemzést mellékel bevezető tanulmányában. HELTAI Gáspár, *Imádságos könyve (1570–1571)*, s. a. r., bev. BALÁZS Mihály, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 5 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2006).

⁵ SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, A2v.

⁶ SZALASZEGI, *Hetetszaka...*, A2v

mációkat is a forrásának ajánlása végén található titulusból vette át Szalaszegi. Az eredeti imakönyv címe pedig *Precationes in singulos dies conscriptae*, Wittenbergben 1576-ban jelent meg. Ami kis csavart visz ebbe a történetbe, hogy Avenarius latin nyelvű imakönyvét 1576-ban, Wittenbergben kétszer adták ki,⁷ a két címlap metszete eltér,⁸ a szedése is más a két kiadványnak,⁹ nyomdahelyre vonatkozó megállapítás azon túl, hogy Wittenberg, egyikben sincs, a betűtípusok eltérnek, és mivel az ajánlás szövege, valamint datálása is egyezik, 1576. április 27-én kelt Wittenbergben, és tartalmilag is ugyanarról van szó, olyan mintha két helyen szedték volna ugyanazt a kéziratot a hatékonyság jegyében.

Ha áttekintjük a magyar verziót és a latin kiadvány(oka)t, látjuk, hogy ugyanazt a 73 címmel is ellátott szöveget tartalmazzák. A két bevezető imát 56 könyörgés követi, beosztásuk a következő: vasárnaptól szombatig minden nap ugyanúgy, naponta nyolc ima szerepel, a reggeli hálaadás és esti könyörgés között napközbeni

⁷ Az ÖNB-ben található két példány jelzetei: 80.X.47; illetve 80.L.79.

⁸ Szövegszerűen annyi csak a különbség, hogy az egyikben rajta van a kiadás éve, a másikon nincs.

⁹ Az egyik folyamatosan hozza egymás után az imádságokat (80.L.79-es jelzetű), a másik minden önálló címmel rendelkezőt új lapon kezd. Ez valójában nem is annyira szembetűnő, mivel a szedéstükör kialakítása során igyekeztek, hogy az előző oldalon a szöveg a lap aljáig tartson, az új ima címe pedig tipográfailag nincs kiemelve, sokszor csak az élőfej változása árulkodik arról, hogy már másik imádságot látunk.

fohászokat találunk különböző intenciókért. Ezeket követően az imakönyvek egyaránt 15 bizonyos személyeknek szánt különböző könyörgéseket tartalmaznak. Kiválasztottam egy napot, a keddit, lássuk ezúttal csak az imák címeit, latin nyelven és Szalaszegi György magyar fordításában:

Die Martis

1. **Benedictio** matutina

Keddeon reggel elsődik imádság.

2. **Gratiarum actio** pro sanctificatione

Az mi meg szentölesünkről való második imádság.

3. **Precatio** petens spem firmam

Keddön harmadig! imádság, mikeppen kell az hiü keresztienöknek könyörögnyé, az eö alhatatos es erős hiütöknek bizodalmaert.

4. **Petitio** humilitatis

Keddön a keresztienöknek alázatosságokról való nagy szép imádság.

5. **Oratio** pro Coniugibus

[A házásokért]

6. **Oratio** pro Iuventute

Keddön az ifjú népért való imádság

7. [-] **Contra** regnum diaboli

Keddön az ördögnek országa ellen való betedik imádság

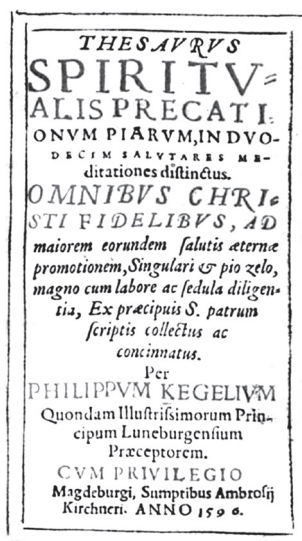
8. **Benedictio** vespertina

Keddön estvéli imádság.

Ebben a rövid részletben az egész mű fordítástechnikája, mint cseppben a tenger, jól látható. Az imák mindegyike szerepel Szalaszeginél, ugyanakkor hol bővebben, hol szűkebben írja körül az eredetit, hol elvesz, hol hozzátesz. Az is világos, csak ezen címek alapján is, hogy magyarul időnként körülményes visszaadni a latin tömörséget. Kiemeltem az imádság szót és szinonimáit, hogy érzékeltessem, kicsit egysíkú a magyar fordítás, öt különböző latin kifejezést ad vissza magyarul az *imádság* szóval. Arra is van példa, hogy ugyanazt különbözőképpen fordítja, az egész imakönyvben a *Gratiarum actio* kilencszer fordul elő a latin címekben, ebből hatszor *imádság*, háromszor viszont *hálaadás* szóval adja vissza a fordító. A *könyörgés* kifejezés is előfordul, és lehetne még példákat citálni, de valójában semmilyen következetességet nem lehet megállapítani, mikor miért milyen kifejezéssel élt Szalaszegi, egész egyszerűen ekkorra még – ezen kifejezések fordítása is mutatja – nem állt rendelkezésre kikristályosodott, egyértelműen alkalmazható magyar nyelvű terminológia, ami visszatükrözhetné az imádság különböző műfajait, még a legalapvetőbbeket sem.

A következő esetben is megtalálható a forrás szerzőjének neve a címlapon, így ezzel részletesebben nem is foglalkozom, de mert a korban nem volt még kritikai portál, így, ha valamivel elégedetlenek voltak, akkor vagy egy második kiadás aján-

lásában adtak hangot ennek, vagy készítettek egy új fordítást. Mivel ez nem tipikus, érdemes mégis egy pillanatra megállni. Philip Kegel latin nyelvű kiadványának magyar fordításáról, pontosabban fordításairól van szó.¹⁰ Debreczeni Péter fordította le először, ami 1637-ben Leidenben jelent meg,¹¹ majd ugyanennek második kiadása 1638-ban Lőcsén, a Brewer-nyomdából került ki,¹² amiről 1639-ben Klösz Jakab Bártfán feltehetőleg nem tudott, mivel a címlapon másodszeri kiadásnak nevezi a ténylegesen harmadik kiadást.¹³ Ekkor történt meg az, amire addig nem igazán volt példa, hogy ugyanebben az évben, 1639-ben Lőcsén Brewer ismét kiadta,¹⁴ de egy revideált fordítást, amely tényről a címlap a következő megjegyzéssel informálta a kegyes olvasókat: *Tizenkét üdvösséges elmélkedések [...] Mostan pedig újabb revisional az igaz ábétatos keresztényeknek kedvökért az Deákkal egybe vettvén meg jobbtattak Deselvits Istvántól.*

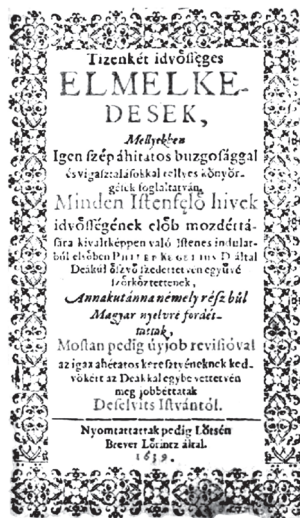
¹⁰ KEGEL, Philip, *Thesaurus spiritualis precationum piarum in duodecim salutare meditationes distinctus* [...] (Magdeburg: Ambrosius Kirchner, 1596). (Ez az első kiadása e munkának.)

¹¹ DEBRECENI Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben szép ábétatos és buzgóságos könyörgések vannak* [...] elsőben Philep Kegelius d. által deákuilíratattak [...] (Lugdunom: Wilhelmus Christianus, 1637). RMNy 1678.

¹² DEBRECENI Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben szép ábétatos és buzgóságos könyörgések vannak* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1638). RMNy 1730.

¹³ DEBRECENI Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben szép ábétatos és buzgóságos könyörgések vannak* [...], es másodszer ismét az Nemes Gönczy Kölböl István Uram költségével tisztán és újonnan kinyomtatott (Bártfa: Klösz Jakab, 1639). RMNy 1755.

¹⁴ DEBRECENI Péter fordítását revideálta DESELVITS István, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések, melyekben igen szép ábétatos buzgósággal és vizsgálatásokkal teljes könyörgések foglaltatván. Minden Istenfélő hűvek üdvösségének előbb moszádtására kiváltképpen való Istenes indulatból elsőben Philep Kegelius D. által Deákuilíratattatván együvé szörköszítettének, Annak utána némely részből Magyar nyelvre fordítottak, Mostan pedig újabb revisional az igaz ábétatos keresztényeknek kedvökért az Deákkal egybe vettvén meg jobbtattak Deselvits Istvántól* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1639). RMNy 1772.

Következzék tehát némi filológia az 1630-as évekből, miért is volt szükség a fordítás revideálására. Debreczeni Péter a fordítása elé írt ajánlását Ballingh Jánosnak, a munkácsi vár főkapitányának címezte. Ebben szinte egy kisebb prédikációt közöl, amely a Szent Ágostontól kölcsönzött mondatra épült, a „Vere novit recte vivere, qui recte novit orare” gondolatot fejti ki hosszan, már-már terjengősen. Az ajánlás végén magyarázatot ad, miért esett választása Kegel művére: eszerint olyat keresett, amiben az Anyaszentegyház lelki épülésére szolgáló könyörgések, isteni dicséretnek vannak, illetve lejegyezte azt is, hogy milyen szempontokat érvényesített a fordítás során. Tudatosságról árulkodnak szavai: „Az könyvnek fordításában pedig az magyar nyelvnek tulajdon folyásira vigyáztam, és hogy az szólásnak formái az könyörgőkben buzgóságot indítanak, egyedül azon voltam, sok helyen bővítettem, sok helyen viszont rövidítettem, sokakat kihagytam, és ismét sokaknak helyekben másokat helyeztettem”, a latin eredetihez való szövegűséggel szemben tehát Debreczeni inkább a magyar nyelvű hatást helyezte előtérbe. Így már nem is annyira különös, hogy két évvel később egy teljesen más felfogású fordítás készült ugyanebből a latin kiadványból.

Dessewits 1639-ben megjelent fordításának előszavában, amelyben a legrövidebb gondolatot is hosszan és terjengősen, véget nem érő mondatokban fejt ki – ebben Debreczeninek méltó párja – számol be patronájának, Drugeth Homonnai Máriának a fordítás körülményeiről. Dessewits leírja, hogy bár Debreczenit személyesen nem ismeri, de a fordítói szándéka önmagában dicséretes, ugyanakkor sokat elhagyott, valamit hozzá is tett Kegel művéhez, „ezért akarta Nagyságod, hogy revidealtassek, és a Deák-exemplárral conferaltassek, együvé hozattassek”. Természetesen nem a maga, hanem csak Úr nevének dicsőségére vállalta a feladatot. „Minémű fogatkozások lettenek pedig az első fordításban, nem illik arról szóllanom” írja, de

hozzáteszi, bárki meggyőződhet arról, ha az egybevetést elvégzi. A filológiai ars poetica pedig így hangzik: „Mert az Originale exemplárt meg kellett vala keresni az fordétónak. Ez megjobbításában pedig ugy alkalmaztattam magamat, hogy az mennyiben lehetett a Magyar szólásnak folyását megtartván, mindenben egyezzen a Deák exemplárral.”¹⁵

Paratextusok tanúsága

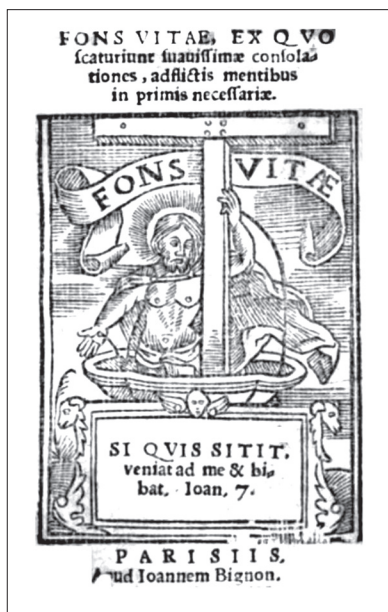
Következő típusa a forráshivatkozásnak, amikor a címlapról nem tudjuk (vagy azért, mert nem ismerjük, vagy mert nem szerepel rajta), viszont a dedikációban vagy előszóban utalnak arra, hogy deákból fordították az adott imakönyvet. Erre példa ismét a 16. századból való, ami így abból a szempontból is kivételes, hogy katolikus kiadványról van szó. A Heltai-féle imakönyv után mintegy egy évvel jelent meg A *Fons vitae* imakönyv magyar fordításával kolligátumban, Bécsben 1572-ben. Ez pedig az Angliában mártíromságot szenvedett, később szentté avatott John Fisher imakönyvének fordítása, amelynek csupán ez az egy magyar kiadása ismert, és csak néhány oldalnyi töredék maradt fenn belőle. Az ajánlásból nem derül ki, hogy melyik mű, csak a szerző neve, így két hasonló, de nem teljesen megegyező című és tartalmú imakönyv jöhet szóba Fishertől: *Psalmi seu precationes ex variis scripturae locis collectae*, illetve a másik: *Psalmi seu precationes, item psalmi aliquot selecti ex Davide*, ez a korábbi ismert verzió, 1525-ös megjelenéséről már van adat. Mintegy húsz ima, zsoltárparafraíz szerepel Fishernél, ezek közül a legelső ima, amely mind a két latin verzióban benne van, mintegy felét találjuk meg a csonka imakönyvben.¹⁶

Jelöletlen forráshasználat

A következőkben olyan kiadványokról lesz szó, amelyek nem jelzik, hogy fordítás vagy kompilálás eredményeként jöttek volna létre, s amelyekről csak a szakirodalom vagy a saját leleményünk segít kideríteni, hogy mi lehetett a forrásuk. Lássuk először a *Fons vitae* című kiadványt, amelynek forrásáról az RMNy is beszámol.

¹⁵ DESELYITS, *Tizenkét üdvösséges...*, [A6r–A6v]. A korabeli fordításelméletekről: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között* (Budapest: Akadémiai, Universitas, 1998), 260–265.

¹⁶ Erről részletesebben, a két latin egymáshoz való viszonyáról, a magyar nyelvű szövegről bővebben: BAJÁKI Rita, „John Fisher imakönyve és annak fordítása”, in *Lelkiség és Irodalom: Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 17 (Budapest: MTA–PPKE BILK, 2017), 37–41.

Ennek hat kiadása¹⁷ jelent meg magyarul, lényegében mind a 16. században, az 1589-ben megjelent kiadással dolgoztam.¹⁸ Ezen imakönyv sajátja, hogy Bibliából vett idézeteket tartalmaz, amelyek vigasztalásként szolgálhatnak. Az Ószövetségből elsősorban, valamint az Újszövetségből is, de a magyar változatok nem közvetlenül a Szentíráshoz nyúlnak vissza, hanem egy olyan latin kiadáshoz,¹⁹ amelyben ezek a könyörgések összegyűjtve már megtalálhatók. A magyar fordítás szorosan követi az eredetit, még az ajánlás szövege is megegyezik, de elsősorban a locus-hivatkozásokban találunk eltéréseket. A bibliai idézetek esetében a magyar egy-két szöveget elhagy, de elmondható, hogy érdemben követi a latin változatot. A bibliai idézetek után a magyar egy, a latinban nem lévő imabokrot tartalmaz, *Egynehány hasznos imádságok* címmel.

¹⁷ RMNy 308B; 337B; 373; 453; 623; 871.

¹⁸ *Fons vitae. Az életnek kútjeje, melyből folynak nagy bőséggel bizonyos ígéretek a megkeserített szomorú szíveknek vigasztalására* (Debrecen: Hoffhalter, 1589). RMNy 623.

¹⁹ *Fons vitae, ex quo scaturiunt suavissimae consolationes, afflictis mentibus in primis necessariae, ne in adversitate et dolore protinus animum despondeant* (Párizs: Johannes Bignon, 1538). ÖNB-jelzet: 17.J.78. 1533-ban jelentek meg első ismert kiadásai. Lásd: BORSA Gedeon, „Legújabbban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1968–1969): 207–216.

Szintén a szakirodalomból ismert,²⁰ hogy Kecskeméti C. János 1624-ben, Bártfán, Klöss Jakab által kiadott imádságoskönyve²¹ Andreas Musculus *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus* című imakönyve²² alapján készült. Kecskeméti Musculus imakönyvének minden fejezetéből híven, az eredetinek megfelelő sorrendben fordít, de mind a 18 fejezetből hagy el szövegeket.

A következő példa egy teljesen jelöletlen átvételről szól, ami 1570-ben jelent meg Krakkóban. Károlyi András református kiadványa, a *Szép ékes könyörgések* című esetében a lelemény segített a forrás feltalálásában. Károlyi szövege Szalaszegi, illetve Heltai Gáspár imakönyvére emlékeztetett, így felmerült, hogy esetleg ennek a kiadványnak is Avenarius imakönyve lenne a forrása. De az alapos összevetés után sikerült igazolni, hogy Károlyi munkája Heltai Gáspár magyar nyelvű *Imádságos könyv*éből átvétel, mégpedig oly módon, hogy abból kimásolta a neki megfelelő sorokat, szókapcsolatokat, így ahhoz képest egy jóval rövidebb imakönyv jött létre. Itt tehát egy olyan esetnek lehetünk tanúi, amikor a latin nyelvű evangélikus eredeti egy unitárius fordítás közvetítésével kerül át református magyar nyelvű imakönyvbe. Nem szokatlan az ilyen jellegű interkonfesszionális fordítás a 16–17. században.

Ha lehet mondani, még izgalmasabb az utolsóként említendő példa, ami az a típus, amikor több imakönyv hatását, közvetve vagy közvetlenül fedezhetjük fel egy újabb imakönyvben. Az eddig felsorolt latin nyelvű imakönyvek közül több is valamilyen szerepet játszik a Mihálykó János nevével jelzett 1642-ben megjelent kiadványban.²³

Ez az imakönyv több részre osztható, ami a forrását illeti. Mintegy negyede Kecskeméti C. János 1624-ben megjelent imádságos könyvével mutat egyezést, illetve majd fele Mihálykó első, bártfai kiadásával,²⁴ ami valójában Pázmány imakönyvének első kiadásából készült,²⁵ de Pázmány második, átdolgozott kiadásából²⁶ is talá-

²⁰ RMNy 1295.

²¹ KECSKEMÉTI C. János, *Szép és ájtatos imádságos könyvecske. Az régi írásmagyarászó doctoroknak és szent atyáknak, főképpén pedig az szent Ágoston doctornak írásából egyben szedegettetet és szép rendben helyezettett Andreas Musculustól; Magyarra pedig igéről igére fordítottat Kecskeméti C. János [...] által Vásáros Naményban (Bártfa: ífj. Klöss Jakab, 1624). RMNy 1295,*

²² ANDREAS MUSCULUS, *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus* (Erfurt: Georgius Bawman, 1561). VD16 ZV 27597.

²³ MIHÁLYKÓ János, *Keresztényi istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes időkben minden keresztény és Istenfélő embernek felette igen szükségesek és hasznosok* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1642). RMNy 1942.

²⁴ MIHÁLYKÓ János, *Keresztényi istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes időkben minden keresztény és Istenfélő embernek felette igen szükségesek és hasznosok* (Bártfa: Klöss Jakab, 1609). RMNy 976.

²⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyvecske, melyben szép és ájtatos könyörgések hálaadások és tanúságok foglaltatnak* (Graz: Widmanstadius, 1606). RMNy 945.

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv, melyben szép és ájtatos könyörgések és tanúságok foglaltatnak* (Pozsony: Érseki nyomda, 1610). RMNy 1003. Pázmány forrásaihoz lásd: BAJÁKI RITA, BOGÁR JUDIT, szerk., *Pázmány Péter Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, Pázmány Péter Művei Kritikai kiadás 6 (Budapest: Universitas Kiadó, Editio Princeps Kiadó, 2013).

lunk benne imádságokat, és néhány vegyes forrású imát, például a lőcsei 1632-ben megjelent²⁷ imádságoskönyvből, vagy a *Fons vitae* című imakönyvből, bár ez utóbbiban az idézett imák a latin forrásban nem szerepelnek, mert nem a naponkénti részből, hanem a végén található *Bizonyos személyek imádságaiból* vesz át az 1642-ben megjelent imakönyv szerkesztője. Ha a forrásul szolgáló imakönyvek forrásait térképezzük föl, azt láthatjuk, hogy alapvetően több 16. századi latin nyelvű imakönyv is fölbukkan a megnevezhető források között, így a már említett Andreas Musculus *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus*, vagy Avenarius 1576-ban Wittenbergben megjelent *Precationes in singulos septimanae dies conscriptae* című munkája is.

Ha áttekintjük a 17. század közepéig megjelent magyar nyelvű imakönyveket, még a típusonkénti egy-egy példa is jól szemlélteti, de az ezúttal részletesen nem tárgyalt kiadványok vizsgálata is azt támasztja alá, hogy az említett időszakban mind a protestáns mind a katolikus kiadványok elsősorban latin, kisebb mértékben német nyelvű forrásokból építkeztek, ami lehetett akár egyetlen imakönyv fordítása, vagy több kiadványból való válogatás eredménye. Majd a 17. század közepétől az egyre nagyobb mennyiségben megjelent magyar nyelvű imádságos könyvek hasonló eljárással készültek, de már nem volt szükség a latin vagy német forrásokig visszanyúlni, a már magyar nyelven megjelent imakönyvekből kompiláltak, s e késői szövegátvételek révén a 16. századi latin imakönyvek szövegszintű jelenléte a száz évvel későbbi, de még a 18. századi kiadványokban is kimutatható.

RITA BAJÁKI

The influence of the 16th-century Latin prayer books on the printed prayer literature in Hungarian

This paper presents a partial summary of the ongoing research on the sources of Hungarian prayer books. It shows which Latin prayer books published in the 16th century served as sources for the Hungarian-language editions up to 1650, and how they were quoted. Using concrete examples, I show the references to Latin sources by type, as far as they were mentioned by the editors of the prayer books. Until the first half of the 17th century, the direct use of sources was typical, and with the spread of Hungarian-language publications, later prayer book compilers compiled from them, at the same time, the direct use of Latin sources was less significant.

²⁷ *Szép imádságos könyvecske, embernek mindennemű szükségében való szép, hasznos és isteni dicséretekkel mostan újonnan felékesítettett és öregbítettett* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1632). RMNy 1552.

SZEBELÉDI ZSOLT

A kollokációk mint nyelvi hungarizmusok
Szerémi György Epistolájában

Szerémi György *Epistola de perdicione regni Hungarorum* című művéről a szöveggel csak érintőlegesen foglalkozó tudományos kutatás azt tartja, hogy egy igen rossz, nyelvi hungarizmusokban bővelkedő latin nyelven íródott. Az állítás első részében még van igazság, hiszen Szerémi latinsága valóban nem mérhető sem a kortárs humanista, sem pedig a középkori kancelláriai vagy a kolostori latinság nyelvi színvonalához, még úgy sem, hogy minden valószínűség szerint másolatról van szó, vagyis számos hiba valószínűleg a másolónak, nem pedig a szerzőnek róható fel. Azt azonban túlzás állítani, hogy a szövegben nagyon sok nyelvi hungarizmus lenne. A felfogás, hogy az *Epistola* kifejezetten magyaros latinsággal íródott egészen a szöveg első kiadójáig, Wenzel Gusztávig vezethető vissza.¹ A kiadást követő több mint másfél évszázad filológiai kutatásai alapján azonban mindenképpen árnyalható ez az értékelés. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az *Epistola* szerzője egy olyan nem humanista, középlatin nyelvet használ, amely helyenként igen közel állhat a korabeli élőszóban használt köznyelvi latinhoz. Ebből kifolyólag az is igaz, hogy valóban előfordulnak a műben olyan kifejezések vagy mondatok, amelyek a szerző anyanyelvéből tükörfordításként kerültek a latin szövegbe. Az egyik ilyen legnyilvánvalóbb, grammatikai és szemantikai szempontból is nyelvi hungarizmus a „Sic caesar caniter ambulabit” (jelentése: Így a császár kutyául fog járni) mondat.² Melléknév helyett a *canis* főnévből képzett *adverbium* („kutyául” értelemben) ugyanis idegen a latin grammatikától. Az *ambulo* (elsődleges jelentése: sétál, jár kel) ige pedig – noha létezik a latinban – kifejezetten a magyar nyelvben használatos ’valamilyen helyzetbe kerül’ jelentéssel fordítandó. Emiatt egy nem magyar anya-

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, FK – 137616 számú, *A magyar romlás krónikája* című projektjének támogatásával készült.

¹ SZERÉMI György, *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*, kiad. WENZEL Gusztáv, Magyar történelmi emlékek, Írók 1 (Pest: Akadémiai, 1857).

² OSZK Fol. Lat. 4020.

nyelvű olvasó aligha értheti meg a latin mondat valódi jelentését. Ennek ellenére mindig körültekintéssel kell eljárunk, ha első ránézésre nyelvi hungarizmussal találkozunk egy latin szövegben.

Az elhamarkodott értékelésre kiváló példa Borzsák Istvánnak a *Magyar nyelv* folyóiratban 1977-ben megjelent cikke, ahol Vitéz János leveleiben vélt felfedezni olyan kifejezéseket, szókapcsolatokat, amelyeket akkor nyelvi hungarizmusként azonosított.³ Megállapításaira Boronkai Iván adott csattanós választ.⁴ Boronkai bizonyította ugyanis, hogy a Borzsák által vizsgált nyelvi hungarizmusnak vélt szókapcsolatokat nemcsak a magyar, hanem az európai középkori latinságban is széleskörben használták nyilvánvalóan nem magyar ajkú szerzők. Sőt, Borzsák nem egy példája egészen az ókorig, a *Vulgatáig* vezethető vissza, és az említett kifejezések és szókapcsolatok csupán a klasszikus és humanista latin nyelvhez viszonyítva tűnnek szokatlannak, valójában nem hozhatók összefüggésbe a magyar nyelvvel. Viszontválaszában Borzsák lényegében elismerte a tévedését.⁵

Mindezeket figyelembe véve úgy vélem, hogy a közép- és neolatin szövegekben, így az *Epistolában* is, a magyar szavakból képzett vagy tükörfordításaként felbukkanó lexémákon, illetve mondatokon kívül nyelvi hungarizmusokat az állandósult szókapcsolatok egyik speciális, a frazeológiai szakirodalomban kollokációnak nevezett típusában érdemes keresnünk.

Mik is ezek a kollokációk és miért érdemes különösen odafigyelnünk, ha egy szövegben nyelvi hungarizmusok után kutakodunk? A nyelvtudományon belül az állandó szókapcsolatokat kutató frazeológia meglehetősen fiatal részdiszciplínának számít, ezen belül is kifejezetten modern fejlemény a kollokáció-kutatás.⁶ Még magának a kollokáció terminusnak sem egységes a meghatározása, de általánosan azokat a nem, vagy csupán kevésbé idiomatizált szókapcsolatokat értjük alatta, amelyek tagjai között egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre. Maga a csoport változatos frazémákat ölel föl a részben idiomatizált szókapcsolatoktól egészen az olyanokig, amelyek tagjai csupán a gyakori együtthasználat révén már olyan mértékben összeforrottnak tekinthetők, hogy már a frazeológia tárgykörébe tartoznak.⁷ Leginkább az különbözteti meg a szólásoktól, hogy míg a szólás egészében idiomatikus, vagyis a tagjai jelentéséből nem vezethető le a frazéma jelentése a kollokációknak legalább az egyik, de sok esetben mindkét tagja megőrzi az eredeti jelentését.⁸

³ BORZSÁK István, „Vitéz János latinsága – magyar szempontból”, *Magyar nyelv* 73, 2. sz. (1977): 201–204.

⁴ BORONKAI Iván, „Vitéz János latinsága – latin szempontból”, *Antik tanulmányok* 25, 2. sz. (1978): 206–215.

⁵ BORZSÁK István, „Vitéz János latinságához”, *Magyar nyelv* 75, 2. sz. (1979): 208–209.

⁶ Charles Bally svájci nyelvész használta először nyelvészeti értelemben a frazeológiát 1909-ben.

⁷ Forgács Tamás, *Bevezetés a frazeológiába: A szólás- és közmondáskutatás alapjai*, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012), 88–89.

⁸ Ilyen kollokációk például a következők: ’pótolhatatlan veszteség’, ’technikai okokból’, ’élni és élni hagyni’, ’társadalmi összefogás’ stb.

Ami a vizsgálatom szempontjából különösen fontos, hogy bizonyos kollokációk szorosan egy-egy nyelvhez kötődnek, és azokat nem szerencsés egy az egyben egy másik nyelvre fordítani, hiszen még ha a célnyelv használója a legtöbb esetben talán meg is érti a szókapcsolat fordítását, mégis kissé idegenül hathat számára. Erre a legszemléletesebb példa a kollokációk egy olyan fajtája, ahol a nyelvi megformáláskor a lehetséges kombinációk közül az adott nyelvben az egyik emelkedett a norma szintjére. A magyar nyelvben a 'fogat mos' kétségtávol egy ilyen szókapcsolat, mert az ige elvileg helyettesíthető valamilyen szinonimával: 'pucol' vagy 'tisztít', de az általánosan bevett norma szerint az anyanyelvi beszélő a 'fogat mos' kifejezést használja. Ezzel szemben a német nyelvben a *Zähne putzen* (fogat pucolni) a bevett norma. Noha nyelvtanilag helyes lenne a *Zähne waschen*, és egy német anyanyelvű azt meg is értené, mindenképpen furcsán hangozna számára.⁹

Mindebből következően a nyelvész joggal kereshet bármilyen idegen nyelvű szövegben olyan kollokációkat, amelyek az adott szerző anyanyelvéből kerülhettek tükörfordításként az idegen nyelvű szövegbe. Szerémi művében most két, a korabeli magyar nyelvben használatos kollokációt fogok megvizsgálni, és arra keresem a választ, hogy bizonyossággal állíthatjuk-e róluk, hogy azok a latin nyelvbe ágyazott nyelvi hungarizmusok.

Az első kollokáció a középkori és kora újkori magyar nyelvű forrásainkban felbukkanó 'kimúlik a világból', ritkábban 'kimegy a világból' vagy 'kiköltözik az életből' állandósult szókapcsolat, amellyel valakinek a halálát fejezték ki. A magyar nyelvű frazémák neves kutatója Forgács Tamás a fenti szókapcsolatot olyan esetre hozza fel példaként, amikor egy igéből és egy határozóból álló kollokáció olyannyira összeforrott, hogy a mai nyelvhasználatban a szókapcsolatból már teljesen kikopott a határozó, szaknyelven defrazeologizálódás következett be, és a korábbi frazéma lexikalizálódott.¹⁰ Számos ó- és középmagyar példát hoz arra, amikor a 'kimúlik' ige mellett rendszeresen, szinte elválaszthatatlanul ott áll még a 'világból' határozó.¹¹ Ma már főleg egy állat elpusztulására az önmagában álló 'kimúlt' igét szokás használni. Meg kell jegyeznem és a tanulmányom szempontjából is fontos tényező, hogy a 'múlik' ige eredeti, Szerémi korában is általánosan ismert jelentése 'megy' vagy 'elhalad valahol'.¹²

A fentiek fényében most térjünk rá Szerémi latin nyelvű szövegére. Valakinek a halálára vonatkozóan huszonkilenc alkalommal fordul elő az *exalare de mundo* kifejezés, illetve annak valamelyik variánsa, a *migrare* vagy *transmigrare de mundo* szó-

⁹ Az olaszban példának okáért a *pulire i denti* (fogat tisztogat), a franciában a magyarhoz hasonlóan a *laver les dents* (fogat mos) emelkedett a norma szintjére.

¹⁰ FORGÁCS Tamás, „Újabb vizsgálatok a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatai körében”, in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, szerk. BAKRÓ–NAGY Marianne, FORGÁCS Tamás, 49–64 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2011).

¹¹ Uo. 52–53.

¹² Uo. 52.

kapcsolat. Még a klasszikus és humanista latinhoz szokott filológusnak is magyarázatra szorulhat a kollokációban legtöbbször szereplő *exalare* ige jelentése. Első ránézésre gondolhatnánk, hogy a szó a *Középkori Latinság Szótárában* is megtalálható *exhalare* aspirációs változata, amelynek magyar fordítása ’kileheli a lelkét’.¹³ Ilyen jelentésben viszont kevésbé magyarázható és szükséges a kollokációban szereplő *de mundo* határozó. Megpróbálhatunk azonban a vulgáris latin szónak látszó *alare*ből kiindulni, hiszen Bartal latin szótárában – igaz, éppen Szerémire hivatkozva – külön *allare* szócikk is található, ahol a kifejezést a ’megy’ jelentésű francia *aller* igével hozza összefüggésbe a szótáríró, és a ’repülni’ vagy ’sietni’ jelentést adja neki.¹⁴ Meg kell azonban jegyeznem, hogy a kéziratban következetesen két *ll*-lel felbukkanó *allare* első *coniugatiós* igét Szerémi a vulgáris latinban szokásos képzési mód szerint az *affer*ből fabrikálta, ám a jelentése Bartal megállapításával ellentétben ’átad’ vagy ’átnyújt’.¹⁵ Bartal Antal meghatározása szerint szintén Szerémi egyik szöveghelyét citálva az *exalare* jelentése ’elpárolog’, ’elillan’, de véleményem szerint nem biztos, hogy igaza van.¹⁶

Jóllehet az ’átad’ vagy ’átnyújt’ jelentésű *allo* ige esetében Bartal tévedett, nem zárható ki teljesen azon sejtése, hogy az *exalare* viszont valóban a francia *aller* szóból származó vulgáris latin kifejezéshez köthető. Egyrészt a középkori ortográfiában teljesen bevett az eredetileg hosszú magánhangzók rövidülése, bár ez önmagában nem túl jelentős érv.¹⁷ Juhász László, a szöveg egyik legjobb ismerője és magyar fordítója viszont a tárgyalt szókapcsolatot ’kimúlik a világból’, illetve ’eltávozik a világból’ formában ültette át magyarra.¹⁸ Vagyis Juhász azt is tudta, hogy a ’múlik’ ige eredeti jelentése ’megy’, és ha az *exalare* valóban az *aller* vulgáris latin változata, akkor a ’kimúlik a világból’ tökéletesen megfeleltethető a ’kimegy a világból’ kollokációnak. Harmadrészt a szöveggörnyezet is az *exalare* ’megy’ jelentését támogatja („Et ipsa exalavit de mundo ad patrem nostrum...”) / És eltávozott a világból Atyánkhoz...).¹⁹ Negyedszer a valakinek a halálára vonatkozó szókapcsolat *Epistolában* szereplő variánsai a *migrare* vagy *transmigrare de mundo* is azt mutatják, hogy az *exalare* szót mozgást jelentő igeként kell értelmeznünk, hiszen az előző kettő szí-

¹³ *A magyarországi középkori latinság szótára: Lexicon medii aevii Hungariae*, I–II, ed. Iván BORONKAI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1991), III, ed. Iván BORONKAI, Ibolya BELLUS (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), IV, ed. Iván BORONKAI, Kornél SZOVÁK (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), V, ed. Kornél SZOVÁK (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999). III. „exhalare” szócikk.

¹⁴ *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae: A magyarországi latinság szótára*, kiad. BARTAL Antal (Budapest: Franklin Kiadó, 1901).

¹⁵ Lásd Bartal szótárában az ’Allare’ szócikket.

¹⁶ Lásd Bartal szótárában az ’Exalare’ szócikket.

¹⁷ Pl. *litterae – literae, sollempnitas – solemnitas* stb.

¹⁸ SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László (Budapest: Helikon Kiadó 1961); SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László (Budapest: Olcsó Könyvtár, 1979).

¹⁹ Fol. Lat. 4020. 19^r; János evangéliumában egy igen közel álló variáns olvasható: Jn 1,13: „...quia venit eius hora transeat ex hoc mundo ad Patrem”.

nonimájaként fogható fel. Arra viszont nehéz magyarázatot adni, hogy egy nem túl művelt magyarországi pap, miért éppen egy franciából származó vulgáris kifejezést használt a 16. század közepén, ráadásul máshol ennek a szónak eddig nyoma sincs a magyarországi latin forrásokban. Erre a kérdésre adandó válasz viszont egy külön kutatást érdemelne. Mindenesetre joggal merülhet föl, hogy ez az állandósult szókapcsolat a magyar kollokáció latin tükörfordítása. Az állítást erősíti Szerémi magyar anyanyelve, és az a tény, hogy pontosan ebben a formában eleddig sem a magyarországi, sem pedig az egyetemes latinságban nem találtam nyomát ennek az állandósult szókapcsolatnak. Vannak azonban erre rácsafoló tényezők is. A kollokáció Szerémi szövegében ritkábban előforduló változatai, a már többször említett *migrare* vagy *transmigrare de mundo*. Egyrészt a magyar nyelvben is használt ’elköltözik az életből’ szókapcsolat nem magyar ajkú latin szerzőknél számos változatban (*de vita migrare; de hac luce migrare; a hoc saeculo migrare*) az ókorban és a magyarországi középkori forrásainkban egyaránt felbukkannak. Ezen felül léteznek Szerémi változatához hasonló vagy majdnem teljesen megegyező késő ókori és kora középkori, a magyar nyelvvel semmiféle kapcsolatba nem hozható változatok is (*e mundo migrare, ab hoc mundo migrare, transire ex hoc mundo*).²⁰

Mindezek alapján nagy bátorság lenne – még ha oly kecsesítő is – az *exalare / migrare / transmigrare de mundo* kollokációt nyelvi hungarizmusnak tekintenünk. Van már arra példa, hogy egy latin nyelvből a magyar nyelvben meghonosodott közmondás bukkant fel Szerémi szövegében, így ennek az állandósult szókapcsolatnak az útja is éppen fordított.²¹ Ez annyit jelent, hogy a vizsgált kollokáció a latin nyelvből, a latinul tudó magyar ajkú írástudókon keresztül kerülhetett át a magyarba és vált szép lassan általánosan használttá a magyar ajkakon.

Ennek fényében érdemes közelítenünk a fenti kollokációval párhuzamba állítható, az *Epistolában* előforduló *extirpare/exterminare de mundo* állandósult szókapcsolathoz is, amelynek jelentése ’kiirt a világból’. Forgács erre a kollokációra is hoz példákat a magyar nyelvből, és bizonyítja, hogy ebben az esetben is defrazeologizálódás és lexikalizálódás következett be az idők során, vagyis a ’világból’ idővel teljesen elmaradt a szókapcsolatból.²² A helyzet azonban az, hogy mind az *extirpare* mind pedig az *exterminare* igével álló változatra is van olyan latin példa, amely,

²⁰ Victor SCHMIDT, „A humanist’s life summarized – Leonardo Bruni’s epitaph”, in *Humanistica Lovaniensia*, eds. Jozef IJSEWIJN, Gilbert TOURNOY, Constant MATHEEUSSEN, Dirk SACRÉ, 1–14. Journal of Neo-Latin Studies 48. Leuven: Leuven University Press, 1998.; Thesaurus Linguae Latinae „migro” és „transeo” szócikkek <https://tll.degruyter.com/>

²¹ SZEBELÉDI Zsolt, „Egy közmondás lehetséges forrása Szerémi György *Epistolájában*”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENCSELY RÉKA, Convia Neolatina Hungarica 1, 84–90 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015).

²² FORGÁCS Tamás, „Újabb vizsgálatok a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatai körében”, in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, szerk. BAKRÓ-NAGY Marianne, FORGÁCS Tamás, 49–64 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2011) 53.

bár a szöveg szerzője biztosan nem magyar anyanyelvű, teljesen vagy szinte teljesen megegyezik a Szerémi által használt formával.²³ Egyéb, kissé távolabb álló változatai, ahol a határozó variánsai bukkanak fel (*ex orbe; e terra*) hemzsegek az egyetemes latin forrásainkban.²⁴ Ezek alapján erről a kollokációról is ugyanaz állapítható meg, mint amit az előbbi állandósult szókapcsolatról fejtettem ki.

Összefoglalva a következő állításokat fogalmazhatom meg. Általánosságban véve a kollokációk akár Szerémi, akár más magyar anyanyelvű szerzők idegen nyelvű szövegeiben lehetnek nyelvi hungarizmusok, vagyis az ezirányú kutatás semmiképpen sem felesleges. A nyelvi hungarizmusok megállapításakor viszont nagy körültekintéssel kell eljárni, mert előfordulhat, hogy az adott kollokáció éppen a használt idegen nyelven keresztül került a szerző anyanyelvébe. Konkrétan a két vizsgált állandósult szókapcsolat esetében az egyetemes latinságban való előfordulásuk miatt nem állapítható meg a nyelvi hungarizmus ténye, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy a konkrét esetekben Szerémi nem is ismerte a latin változatokat – ami majdhogynem lehetetlen – és a magyar kollokációt fordította volna latinra. Ez objektív módon ugyanis nem igazolható. Nyelvi hungarizmusként csakis az olyan nyelvi jelenségek azonosíthatók, amelyek bizonyíthatóan csakis a magyar nyelv alapján értelmezhetők, vagyis az adott szövegben a magyarul nem tudó olvasó alig, vagy leginkább egyáltalán nem tud megérteni.

Végezetül a vizsgálat negatív eredménye nem változtat azon a tényen, hogy az *Epistola* globálisan szemlélve nyelvi szempontból is egyedülálló a latin nyelvű források között. Nyelvi igényesség tekintetében egy olyan szövegről van szó ugyanis, amelyen keresztül a latin nyelv mindennapi, gyakorlatban használt rétegéhez kerülhetünk közelebb. Egyszerűsége és igénytelensége ellenére – vagy éppen ezért – színesíti a későbbi korok latinságánál jóval változatosabb késő középkori és kora újkori latin nyelvhasználatról alkotott ismereteinket.

²³ *Seder Olam Rabbah et Seder Olam Zutta Sive Chronicon Hebraeorum Majus et Minus*, ed. transl. Johannes MEYER (Amsterdam: Johann Wolters, 1699) 108: „*Sed Deus Optimus Maximus et ipsum et Hamanem illum improbum funditus de hoc mundo exstirpavit.*” Petrus DE TAPIA, *Catena moralis doctrinae tomii secundi de virtutibus et in specie pars prior.* (Sevilla: Juan Gomez a Blase, 1657) 100: „*Executionem autem huius poenae non exercet ecclesia per se; sed per brachium saeculare tradendo ei haereticos puniendos per mortem, quando opus fuerit eos a mundo exterminare.*”

²⁴ Thesaurus Linguae Latinae: <https://tll.degruyter.com/> „extermino” szócikk. Letöltés dátuma: 2022. 09. 10.

ZSOLT SZEBELÉDI

Collocations as linguistic Hungarisms in Szerémi's *Epistola*

György Szerémi's *Epistola de perdicione regni Hunagrorum* is generally considered to be written in a very poor kitchenlatin language, containing a great deal of linguistic Hungarism. While it is true that Szerémi's Latin is not up to the linguistic standards of either contemporary humanist or sophisticated medieval chancellery or less polished monastic Latin, it would be a gross oversimplification to claim that the *Epistola* is rife with linguistic Hungarisms. It is true, however, that there are a number of linguistic components in the text which are rare or unusual vulgar elements not only in classical humanist language but even in Middle Latin, and among which we can indeed find linguistic Hungarisms. A characteristic feature of collocations is that their use is often closely linked to a particular language, and their literal translation into another language may seem foreign. In my presentation, I would like to point out that, when looking for linguistic Hungarisms in the *Epistola*, it is worth looking first at the collocations in order to be successful.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Rimay János latin verset fordít

Tanulmányom központjában *Az orosz feslett erkölcs...* kezdetű Rimay-János vers és mintája áll. A vers Rimay sokat tárgyalt munkájában, az I. Rákóczi György fejedelemhez 1629. május 25-én írt, nagyrészt Prágai András Guevara-fordítását értékelő levelében található. Rimay a levél utolsó harmadában – az elfajzott udvari emberek kárhoztatása után – írja le.

A szöveg jobb változata 18. századi másolatban maradt ránk, ez alapján először Ipolyi Arnold közölte.¹ A levelet és a verset Rimay-kiadásában Eckhardt Sándor külön publikálta, kiadásának elvei mellett azért is, mert az utóbbi romlott változata a *Madách–Rimay-kódex*-ben is fennmaradt, s ezt az eljárást követte kiadásában Ács Pál is.² A levélben Rimay készülők munkájáról ír a fejedelemnek: „Most irogatok, raggatok Ngos Uram egy Satyrás dorgáló feddő írást a nem udvari udvariság ellen... Abban az írásomban magyarázom im ez Verseket, akik méltók, hogy minden házakban felszegeztessenek, minden emberek előtt is tartassanak úgy, hogy kinek kinek szívében elméjében is plántáltassanak: *Morum malorum pestilens spiritus, sive afflat, affert, sive stringit, inficit, ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis, namque si mores malos non oderimus, non ambimus bonos.*” Rimay a latin szöveghez először prózai fordítást ad: „A rosz gonosz erkölcsöknek pestises lehelete, ha széllyel fulalhatja is magát, dögöt hoz magával beléd, ha öelve szorít is magához, mirigyésít. Viselj gondot azért ellenek, hogy valami módon magokhoz való édesgetésekkel kecségdegetető viszketést, tőlök való sértegetésedet ne hoz-

¹ RIMAY János, Alsósztrégovai és Rimai. *Államiratai és levelezése*, szerk., IPOLYI Arnold (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1955, 332–333).

² RIMAY János, *Összes művei*, összeállította ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), a vers 122, a levél vonatkozó része 439; RIMAY János, *Írásai*, összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál, Régi Magyar Könyvtár: Források 1 (Budapest: Balassi, 1992), a vers 163–164, a levél vonatkozó része 232. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért Eckhardt kiadását idézzük és arra hivatkozunk.

zának beléd. Amely tőlök való fertelmezésedet úgy távoztathatod magadtól el, ha távol kerülsz nem kedveléssel őket. Ugyanis peniglen ha a gonosz erkölcsöket nem gyűlöljük, nem szeretjük, sem szerethetjük a jókat.” Majd így folytatja: „Rhit-musos Versecskékkel is így magyaráztam meg ezeket:

Az rosz feslett erkölcs, ha csak rád lehel is,
Elhidd, mirigyesít s igen dögösít is,
Ne nyeld s nyald hát bátor kóstoló ízit is,
Érezheted annak jó távul büzit is.

Távoztasd magadtul az gaz társaságot,
S húzni vonni vélek ne siess egy hámot,
Igasságot szólván nem beszéllek álmot,
Barátságok adat lelkedről nagy számot.

Az undok rútságot soha ne szépítsed,
Magadot előtte félen tekerítsed,
Jó erkölcsöd véle ne fertelmesítsed,
S hozzája szivedet ne kéntelenítsed.

Egy summában szólván jó erkölcsöt szeress,
Szű azt nem rághatja, mert zöld, mindenkor nyers,
A gaz erkölcs penig természettül evess,
Sokakra ragad el, minthogy szurkos s enyvess.

Szeretetire ez valakit gerjeszthet,
Szép s jó erkölcsöt az soha nem kedvelhet,
Virtus jóságival ékesült nem lehet,
S így rosz érdemével nagy böcsre sem mehet.”

A latin szöveg forrása Joseph Justus Scaliger 40. számú *iambus gnomica*.³ A szerző által jóváhagyott 1607-es kiadásban így olvasható:

Morum malorum pestilentus spiritus
Sive adflat, aufert; sive stringit, inficit.
Ne forte te ullis allinat contagiis
Pruritus aliquis, tale contubernium

³ JANKOVITS László, „Rimay János: Örülhetne szívem...”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 246–255.

Vitare propera namque si mores malos
Non oderimus, non amabimus bonos.⁴

(A rossz erkölcsök dögletes lehellete akár csak rád fú, elveszejt: akár csak megszorongat, megfertőz. Nehogy bármilyen kívánság véletlenül bemocskoljon bármilyen fertőzéssel, igyekezz elkerülni az ilyen cimboraságot. Hiszen ha nem gyűlöljük meg a rossz erkölcsöket, nem szeretjük a jókat.)⁵

A Rimaynál található, verssorokra nem tördelt latin szöveg hiányt és változást egyaránt mutat. Vegyük számba ezeket először magyarázat nélkül.

Az általa idézett szöveg első sorában a *pestilentus* jelző helyett *pestilens* található. A második sorban az *adflat* helyett *afflat*, az *aufert* helyett *affert* áll. A harmadik sor elején a *ne* tagadószó hiányzik a 18. századi másolatban, de megvan mind Ipolyi, mind Eckhardt kiadásában. A harmadik sorban az *allinat* (ráragaszt) helyett Rimaynál az *afficiat* (befolyásol) igét olvassuk. Az utolsó sorban az *amabimus* második a-ja hiányzik, *ambimus* (keressük) olvasható. Végül a legszembetűnőbb eltérés két felsor (*tale contubernium / vitare propera*) hiánya a vers közepén.

Az eltérésekre éppenséggel akkor is találhatunk magyarázatot, ha nem kutakodunk a források után, hanem hozzávetőleges magyarázatokkal élünk, egyszersmind összevetjük az eltérő szavakat Rimay átdolgozásaival. Amint meglátjuk, a források számba vétele esetén sem érdektelenek ezek a magyarázatok.

Kezdjük a legegyszerűbbel. A harmadik sor elején a *ne* tagadószó hiányzik a forrásban, ezt Ipolyi és Eckhardt jelöletlenül korigálja, alighanem Rimay alapján („ne hozzanak beléd” a prózában, „ne nyeld” stb. a versben). A másolatban a *forte* szó a sor elején áll: nem kizárt, hogy a forrás csonkult, s lehet, hogy a tagadósztót a másoló véletlenül elhagyta.

Folytassuk a *pestilentus*–*pestilens* variációval. A *Morum malorum* első sorának ritka, a régieknél egyedül Gellius *Attikai éjszakáiban* (19, 7, 7) megtalálható, már nála is a meghökkentő és újszerű szavak közé sorolt *pestilentus* jelző a banalizálódás vagy a másolt szövegben talált szövégi rövidítés révén válhatott *pestilens*szé. Az utóbbi lehetőség kevésbé valószínű, mivel Rimay levélkézirataiban a hasonló végződések nem kapnak rövidítést. A változás a metrumot elrontja ugyan, de a szöveg jelentését nem.

Három esetben viszont változik a jelentés, és itt érdemes a magyar szövegre is figyelni.

Az utolsó sorban *ambimus*ra alakuló *amabimus* változásának nincs nyoma a magyarban: Scaliger *amabimus* igéje nyomatékosan megjelenik a prózában: „nem sze-

⁴ SCALIGER, Iosephus, *Iambi gnomici*. Nunc primum ed. Daniel HEINSIUS (Lugduni Batavorum: Ioannes a Maire, 1607), 30.

⁵ A szerző fordítása

retjük, sem szerethetjük”, és kiemelt szerepet kap a versben: „egy summában szólván jó erkölcsöt szeress.” Itt alighanem ismét a másolás során történt a változás.

Ambivalensnek látszik a harmadik sor *allinat–afficiat* változása. Ezt, ha csupán a két szöveget tekintjük, legfeljebb az előző sor végi *inficit* igének tudhatjuk be azzal, hogy analógián alapuló elírást feltételezünk. Az *afficio* ige jelentése túl általános ahhoz, hogy valamelyik magyar kifejezéshez köthessük. Az *allino* viszont megjelenik Rimay negyedik strófájában: „A gaz erkölcs pedig természetül evess, / Sokakra ragad el, minthogy szurkos s enyves.”

A második sor *aufert* (elveszejt) – *affert* (talán: bajt hoz ránk) változásához hozzájárulhat az, ha a rá következő *adflat* ige *afflat* alakban áll. Rimay szövege talán az *affert* igével rokonítható mind a prózában, mind a versben: „dögöt hoz magával beléd”, illetve „igen dögösít is”.

Kerítsünk sort csak a két szöveget nézve a Scaliger-iambus 4–5 félsorának hiányára, és ami még fontosabb, igazán rejtélyes meglétére Rimay magyar adaptációjában. *Tale contubernium vitare propera*, igyekezz kerülni az ilyen cimboraságot, szól a latin szöveg. „Amely tőlök való fertelmezésedet úgy távoztathatod magadtól el, ha távol kerüled nem kedveléssdel őket” – a magyar prózai szövegből csak a *contubernium* hiányzik. A versben viszont nagyon is megvan – a 3–4. strófa kiindulópontjaként tekinthetjük. A „gaz társaság” a *contubernium* fordítása. A *vitare* pedig kétféle parafrázist is kap.

Miért hiányozhat a két latin félsor? A rutinszerű válasz a másolás során bekövetkező csonkulás. Lehetett-e ennek fizikai oka, a papír sérülése az eredetin vagy egy köztes másolaton? Aligha. Nehéz elképzelni olyan csonkulást, amely éppen egy sor végét és a másik elejét érintené. Hasonlóan kevésbé lehetséges a papír olyan kiszakadása az esetleges összehajtás vonalán, hogy éppen ezek a sorok tűntek el.

Ezen a ponton érdemes Scaliger *iambus gnomiusa* nyomtatott kiadásainak hagyományát áttekinteni.

A *Iambi gnomici* 1607-es kiadója, Scaliger kollégája, egykori tanítványa, Daniel Heinsius előszavában hosszasan taglalja, mennyire nem sikerült se neki, se másnak kicsalni a mester éji multságul alkotott verseit. Végül egy olyan német kiadás törte meg Scaliger tartózkodását, „amelyekben a szerző alig ismert magára”.⁶

A szóban forgó, Heinsius által romlottnak bélyegzett, de lehet, hogy egyszerűen korábbi változatot tartalmazó munka egy évvel korábban Ambergben jelent meg. Ez a kötet a helmstedti egyetem professzora, Joannes Caselius *Parainészi sze*, nevelési értekezése és *Eiréné* című költeménye után tartalmazza Joseph Scaliger egynéhány, a kiadó szerint először megjelentetett bölcs jambusait, köztük a számunkra fontos verset is, itt a 26. szám alatt.⁷ Mivel ez a szöveg három szempontból is tanulságos Rimay latin szövegére nézve, másolatban is közöljük.

⁶ Uo., A/3/v.

⁷ CASELIUS, Joannes, *Ad generosum adolescentem Jacobum Schenck in Flechtingen* ΠΑΡΑΙΝΕΣΙΣ ... CASELIUS, Joannes, *EIPHNH*. SCALIGER, Josephus, *Jambi aliquot gnomici nunquam antebac editi* (Amberg: Schönfeld, 1606), 47.

X X V I.

**Morum malorum pestilentis spiritus
Sive adflat, aufert; sive stringit, inficit.
Ne fortè te ullis alliciat contagiis
Pruritus aliquis. namque si mores malos
Non oderimus, non amabimus bonos.**

Láthatjuk, hogy egyrészt ugyanúgy hiányzik belőle az ominózus két félsor, mint Rimay latin szövegéből. Emellett az első sorban itt is egyszerűsödik a *pestilentus* jelző: a *pestilens* genitivusát (*pestilentis*) látjuk, s így a kezdő mondat eléggé zavarossá válik (a dögvészes ember rossz erkölceinek lehellete?). Ennél, különösen ha a Heinsius-kiadás *pestilentus* jelzőjét figyelembe vesszük, jóval egyszerűbb a *pestilens*, alanyesetben. Végül az *allinat* helyén az *alliciat* ige található. Magyar megfelelője a Calepinus-szótárban és az azt követő Szenci Molnár-szótárban „hozzám édesgetöm”.⁸ Ez jóval közelebb áll ahhoz, amit Rimaynál olvasunk: „Viselj gondot azért ellenek, hogy valami módon magokhoz való *édesgetésekkel kecségdegeltető* viszketést, tőlök való sértegetésedet ne hozzanak beléd”, illetve a versben, a prózától leleményesen elrugaskodva, az édes ízből kiindulva: „Ne nyeld s nyald hát bátor kóstoló ízit is, Érezheted annak jó távul bűzit is.” Érdeemes azt is észrevenni, hogy a másolás során jóval könnyebben lesz *afficiat* az *alliciat*-ból, mint az *allinat*-ból.⁹

Két kérdés marad még hátra.

Az egyik az, hogy miért bővebb a magyar prózai és verses adaptáció, mint az alapjául szolgáló latin szöveg. A másik pedig, hogy miért nem jelenik meg a hírneves, Rimay által máskor is használt szerző, Scaliger neve a tőle származó, s mint láthattuk, minden házban felszegeztetni érdemes bölcsesség mellett.

A választ részben, bármilyen regényesnek tűnik, lehet, hogy Rimay levele adja. Ebben felpanaszolja könyvtárának pusztulását: „azon veszedelemben keveredék, kibben keveredtenek vele együtt a több könyveim is házamnak felprédálásában. 609 könyveim számából 131 könyvemnél nem marada több meg, azok is sok fogyat-

⁸ CALEPINUS, Ambrosius, *Dictionarium decem linguarum* (Lugduni: 1586), 53. MOLNÁR SZENCIENSIS, Albertus, *Dictionarium Latinoungaricum* (Noribergae: 1604), B/8/r.

⁹ A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a *Morum malorum* nem Caseliusnál jelent meg először. Van egy jóval korábbi, Heinsius kiadásától szintén eltérő változata is, egy először 1598-ban megjelent peregrinációtani kötetben, Georgius Loysius számos költő munkájával illusztrált munkájában. A szöveg itt a végén tér el az 1607-es Scaliger-kiadásétól: vitare helyett odisse áll, és hiányzik a záró másfél sor. Aligha köthető Rimay latinjához. LOYSIUS, Georgius, *Pervigilium Mercurii, quo in agitur de praestantissimis peregrinantis virtutibus ... praeterea addita sunt carmina politissima a Ios. Scaligero ... scripta* (Curiae Variscorum: Pfeilsmidius), 1598, F/5/r.

kozással, szakadozott, mocskolt, és marcongolt állapattal elpredáltatván...¹⁰ Ilyen rongált példányt ismerünk is Ritoókné Szalay Ágnes jóvoltából.¹¹

Tételezzük fel, hogy az elpusztult 478 könyv közt volt egy olyan kiadás, amely a Scaliger által jóváhagyott, teljesebb változatot tartalmazta. Ez alapján készülhetett a próza- és a versfordítás első változata. A felpredálás után viszont csak egy olyan, akár „marcongolt”, akár újonnan beszerzett forrás állhatott a költő rendelkezésére, amelyben a rövidebb változatot találta meg.

Mely kötet tűnhetett el?

A Scaliger által jóváhagyott, Heinsius által 1607-ben kiadott iambusok egy évvel később újra megjelentek önálló kiadásban.¹² Az 1612-es válogatott életműkiadásban, majd az 1615-ös teljes verskiadásban¹³ is ott vannak, csekély eltérésektől eltekintve változatlan szöveggel. Bekerültek a Ianus Gruterus szerkesztette *Delitiae poetarum Gallorum* gyűjteményébe is 1609-ben.¹⁴ Ezt a gyűjteményt, általában a *Delitiae*-antológiákat régóta és okkal hozza kapcsolatba a kutatás Rimay értekező és költői életművével.¹⁵ A legvalószínűbb, hogy ez a könyv volt a birtokában.

Miért nincs ott a név? Nos, az ambergi kiadás rövidebb szövege, ítéltetett légyen bármilyen romlottnak, tovább élt. Megtalálható a wittenbergi egyetem poétika-professzora, az idő tájt rektora, Friedrich Taubmann *Otium semestri* című munkájában, amely 1609-ben és 1610-ben is napvilágot látott.¹⁶ Taubmann a szerző neve nélkül idézte a *Morum malorum*ot 1608. augusztus 24-ei rektori beszédében. Az ott feldicsért alumnus, az unnai Johannes Goclenius, úgymond, „nem azok közé tartozott, akik, ahogy Lukianosz mondja, »csak szájukkal bölcselkednek« [*Apológia*, 6.], hanem szívéből és legbelsőbb érzéseiből bölcselkedett: vagyis nem elégedett meg azzal, hogy jól szóljon, csakis akkor, ha jól is élt. Szinte a sajátjának tartotta a hírneves férfiú (*illustris vir*) eme közmondását” – s itt ismét érdemes az eredeti szöveg képeire pillantani:

¹⁰ RIMAY, *Összes művei...*, 439.

¹¹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Rimaiana”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 33, 201–209 (Budapest: Balassi, 2012), 204–207.

¹² SCALIGER, Iosephus, *Iambi gnomici*. Nunc primum [!] ed. Daniel HEINSIUS (Gorlici: Iohannes Rhamba, 1607), B/3/v.

¹³ SCALIGER, Ios[ephus] Iustus, *Opuscula varia antebac non edita, nunc vero multis partibus aucta* (Frankfurti: Fischerus, 1612), X/4/r–X/4/v. A *pestilentus* helyett itt értelemzavaróan *pestilentes* áll. SCALIGER, Iosephus, *Poemata omnia, ex museo Petri SCRIVERII* ([Leiden:] Raphelengii, 1615), 121.

¹⁴ GHERUS, Rhanutius [GRUTERUS, Janus], coll., *Delitiae c[arminum] poetarum Gallorum ...*, pars 3. ([Frankfurt:] Ionas Rosa, 1619), 570.

¹⁵ Tudomásunk szerint először Eckhardt Sándor említette. RIMAY, *Összes művei...*, 183–184.

¹⁶ TAUBMANNUS, Fridericus, *Otium semestri publicum; Oratio de Hercule academico* (Giessae Hassorum: Hampelius, 1609), 86. TAUBMANUS (sic!), Fridericus, *Otium semestri publicum; Oratiuncula de Hercule academico* (Witebergae: Gormannus, 1610), 96 (itt szintén az *affert* alawk olvasható).

**MORUM malorum pestilentis spiritus
Sive afflat, aufert; sive stringit, inficit.
Ne fortè te ullis alliciat contagiis
Pruritus aliquis, namque fi mores malos
Non oderimus, non amabimus bonos.**

A szöveg a központosítást és az ékezetést nem tekintve egy ponton tér el a Heinsius által kalózkiadásnak bélyegzett 1606-os ambergi editio rövidebb változatától: az *adflat* helyett a második sorban itt is *afflat* látható, akárcsak a Rimay-levél másolatában. Ez a változat akár az emlékezetből történő idézés, akár a mechanikus másolás során könnyen vezethetett oda, hogy analogikus tévesztéssel az *aufert*-ből is *affert* legyen.

A legérdekesebb eltérés azonban a szerző nevének elhagyása. A poétikaprofesszor Taubmann bizonyára ismerte Scaliger életművét, mégsem tüntette fel az idézet mellett.

Lehetett rá oka. Az első megjelenés évében, 1609-ben látott napvilágot az imént említett *Delitiae poetarum Gallorum*. Az antológia harmadik kötetét, amely a Scaliger által jóváhagyott, teljesebb szöveget tartalmazta, Janus Gruterus két, alaposan felmagasztalt professzornak és poétának ajánlotta. Egyikük éppen Taubmann volt. Jóllehet a kiadó sem az előszóban, sem a szövegben nem tért ki Scaliger műveire (miért is tette volna egy gyűjteményes kiadásban?), az előszóban így megisztelt professzor, aki immár a neki ajánlott kiadványban olvashatta a bővebb, megigazított verset, okkal tartózkodhatott attól, hogy a kurtább változat előtt feltüntesse Scaliger nevét.

A Taubmann által név nélkül idézett rövidebb, eltérő szöveg hagyományozása nem szakadt meg. A vers változatlan szövege majdnem húsz évvel később, Rimay levelének kelte előtt egy évvel, 1628-ban újra megjelent a *Mellificium oratorium* című szónoki mézesbödönben, frázisgyűjteményben, a *Philosophus* címszó alatt. A szerző egykori wittenbergi diák, a megjelenés idején a coburgi gimnázium igazgatója, Johann Matthäus Meyfart, aki Taubmann magyarázó szövegét és a verset változatlanul közölte úgy, hogy forrására, Taubmann rektori beszédére a „Taubm.” rövidítéssel utalt.¹⁷ Mind a rektori beszédekről, mind a szónoki frázistárról feltételezhetjük, hogy a könyvtárát újragyarapító Rimay kezébe kerülhetett.

Összefoglalva a fenti feltételezéseket, a következőkre juthatunk. Akár fejben, akár papíron, Rimay korábban már legalább a prózafordítást elkészíthette a bővebb, hitelesebb változat alapján. De a latin szöveg, amelyből ezen dolgozott, könyvtárának pusztulása miatt nem állt rendelkezésére, csak egy olyan változatban, amelyről látta, hogy rövidebb, részben eltérő. Egy ponton felhasználta ezt a rövidebb válto-

¹⁷ MEYFART, Johannes Matthaues, *Mellificium Oratorium* (Lipsiae: Lanckisch, 1628), 589.

zatot, így került be az *alliciat* ige az édesgetésről, kecségtetésről szóló strófába versében. A latin szöveg szerzőjének nevét azonban, talán annak jelöletlen volta miatt, talán a magyar és a latin szöveg eltérése miatti bizonytalanságból nem tüntette fel, s így írta be a minden ember házába szánt sorokat Rákóczihoz írt, a későbbi másolatban kissé romlott szövegű levelébe.

LÁSZLÓ JANKOVITS

János Rimay translates Latin poetry

This paper focuses on a literary epistle of the Hungarian poet and diplomat, János Rimay to Prince George I. Rákóczi in 1629 that was preserved in a 18th century copy. Here Rimay cited the 40th *iambus gnomicus* of Joseph Justus Scaliger, and added to the Latin poem his Hungarian translation both in prose and verse. Rimay's Hungarian renderings correspond mainly to the longer version of the *iambus*, authorized by Scaliger, while the Latin text cited in the epistle is rather similar to the unauthorized, shorter and partly altered versions. This discrepancy can be explained by a survey the textual tradition of Scaliger's *iambi gnomici* and the change of Rimay's conditions in the late 1620s. Scaliger's poems circulated both in authorized and unauthorized versions in the printed sources of the 16th-17th century. In his epistle Rimay complains that about two-thirds of his outstanding library was destroyed in the previous year. It is possible that he prepared his Hungarian rendering in possession of the authorized, longer text while his library was intact. After its damage this source was probably lost; however, he could possess or obtain another edition that contained the *iambus*'s shorter version, and it was this source that he used for his epistle.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Baróti Szabó Dávid

magyar nyelvű költészetének antik és neolatin forrásai

Az oktatás és költészet a korábbi korokban sokkal inkább együtt élt, mint az ma tudatunkban van. És nem elsősorban azért, mert a diák tananyagként jobban elsajátította az elméleti tudnivalókat, hanem mert a tanár tehetséges diákjait a humanizmus óta megtanította alkalmi verseket írni. A humanizmus idején latinul; de az 1710-es évekből ránk maradt lestinai evangélikus artikuláris iskolában a diákok-készítette verseskönyvecskében már az iskolai versgyakorlatok között jelen van az anyanyelvű vers is.¹ Arany János nagykorösi diákjaival hasonló módon íratott alkalmi anyanyelvű, kijelölt témájú verseket – és azokat gondosan ki is javította.²

A magyarországi latin költészet újkori emlékeinek szervezett számbavétele és értékelése éppen csak megkezdődött.³ Néhány üde színfolt, kutatók egyéni munkája az egyik oldalon, a másikon pedig csalogatóan várakozik a kéziratossá és nyomtatott költői emlékek sokasága, köztük kutatásra érdemes életművekkel. A szakirodalom gyakran felveti, hogy a hajdan együtt, nem ritkán azonos személy által létrehozott latin és anyanyelvű irodalom nyelvenkénti szeletekre bontása nem szerencsés. Nem szerencsés az sem, ha az irodalmi folyamatokról kizárólag a kánonba kiemelt művek, szerzők és a korábbi rendező elvek alapján elmélkedik a kutató, mert így nem találkozik a peremre szorult vagy mellőzött művekkel. Érdemes előítéletek nélkül

¹ SZELESTEI N. László, „Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből”, in SZELESTEI N. László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, 169–174 (Budapest: Szent István Társulat, 2019).

² HEGEDŰS András, *Arany János a katedrán*, (Budapest: Tankönyvkiadó, 1957), 94–130.

³ Vö. LENGYEL Réka, szerk., *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016); BALOGH Pirooska, LENGYEL Réka, szerk., *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius* [Tanulmányok], (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017).

olvasgatni ezen a nagyon sokszínű területen, ahol a kéziratos és nyomtatott művek egy része nem minőségi vagy esztétikai szempontok miatt maradt ismeretlenségben.

Szádóczki Vera még kéziratban lévő PhD-dolgozata⁴ jól dokumentálja: hogyan, milyen felkészültséggel került katedrára (évtizednél is hosszabb tanulás után) a költészet oktatására kizemelt jezsuita tanár, ott milyen témákkal foglalkozott és milyen minták alapján, kiket tartott követendőnek a versírásban.

Az alábbiakban a Baróti Szabó Dávid verseinek kiadása közben tapasztaltakról számolok be.

A *Régi Magyar Költők XVIII. századi* sorozatának szerkesztői Hubert Ildikóra bízta Baróti Szabó Dávid *Új Mértékre Vett Külömb' Verseinek Három Könyvei* (Kassa, 1777) című kötet kiadásra való előkészítését, de ő Baróti Szabó verseinek gyűjteményes közzétételét vette célba, mert csak úgy tartotta lehetségesnek magyarázatok készítését a kötet verseihez, ha azok többször átírt változatait is figyelembe veszi. Baróti Szabónak az volt a célja az átírásokkal, hogy azok minél költőibb módon szólaljanak meg, fordított versek esetében pedig minél jobban egybehangolja a latin versformát a magyar ritmussal.

Ha a költő által közzétett versekhez (1777, 1786, 1789, 1802) hozzátesszük még a kéziratban maradtakat, melyeknek jó részét Hubert Ildikó eddig a szakma előtt is ismeretlen kéziratokból gyűjtötte össze, tanúi lehetünk az írói tudatosodás folyamatának, sok jó fordítás és vers keletkezésének. Kár lett volna minderről lemondani és a sorozatban Baróti Szabó Dávid neve alá életmű-töredéket elhelyezni, még akkor is, ha a magyar nyelvű költészet történetében kivételes jelentőségű kötetről van szó.

Nem tárgyalom az önálló fordításkötetekben kiadott műveket: Jacques Vanière *Paraszti majorságát* és Vergilius *Aeneisét*, tíz eklogáját, továbbá Baróti Szabó versben írt szótárát.⁵

Az „új mértékre vett” versek (1777) közt gyakori a bilingvis, latin-magyar közlés. A fordításoknál mindig tanulságos a latin változat, forrás, akár Baróti Szabó szerzeménye az, akár másé. Itt kerültem én képbe, latin források keresése és gondozása lett a feladatom. Azt előre bocsátom, hogy Baróti Szabó gondosan és jól fordított, az ókori és a neolatin költők egész életében együtt hatottak rá.

A jezsuita oktatás során a tanulók alapos latin nyelvi és jó költészetelméleti képzést kaptak. Atán, a rendbe belépett ifjakat arra készítették, hogy tanár korukban jól és a társadalmi elvárásoknak megfelelően tanítsanak. Collegium repentiumokat szerveztek, ahol a leendő tanárokkal azt is gyakoroltatták, hogyan kell a társas érintkezés területeire illő műfajú, latin nyelvű verseket írni, íratni. Ezen versek kö-

⁴ SZÁDOCZKI Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, PhD dolgozat, Budapest: PPKÉ BTK, 2019. (Kézirat.)

⁵ Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordításának kritikai kiadása, különösen az ismeretlen kéziratok előkerülése után, elvégzendő feladat. Vö. SZÖRÉNYI László, „Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordítása”, in SZÖRÉNYI László, *A nagy, a várt, rettegett jövő: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomból*, Tempevölgy könyvek, 26–33 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015), 30.

zül kéziratban és kinyomtatva is sok ránk maradt. A gimnáziumi poétika osztályok által kiadott ajándékkönyvecskék verseinek szerzője általában még tanárunk.⁶ A konviktusban lakók azonban egy érdemkönyvbe már jutalmul saját verseiket másolhatták be.⁷

Baróti Szabó két év jezsuita noviciátusság után 1760-ban Szokolcán töltött egy évet a humaniőrak repetenciáján, ahol a Collegium repetentium latin tanára Samuel Matz volt.⁸ Hogy a repetenseknek milyen jellegű verseket kellett készíteniük, megismerhetjük a győri repetensek 1750–1773 közötti „érdemkönyvekben” ránk maradt munkáiból. Ezek formai és tartalmi szempontból is változatosak, a tanult poétikai szabályokhoz igazodnak. Találhatók közöttük verstani ajánlásokat megfogalmazók; az ókori szerzőkön kívül gyakran megneveznek, vagy utánoznak neolatin költőket. Antonius Ibellaaker az 1758. évi költemények közé másolhatta Győrött, Pray György irányítása alatt készített *Elegia didactica de ratione legendi, et imitandi veteres poetas* című versét.⁹ Az 1744-ben Győrött repetens Makó Pál 1752-ben közzétett elégiás könyvében szintén megemlékezett általa nagyra tartott ókori és neolatin elégiászerzőkről.¹⁰

Baróti Szabó Dávid költészeti újdonsága, hogy 1777-ben magyarul adott ki időmértékes verskötetet. 1802-ben *A koporsó-írásokról* című versének lapalji jegyzetében jelent meg először (de már az 1777. évi kötetben még *Beteg* címmel szereplő vers kéziratában is olvashatjuk) szerzőnk visszaemlékezése arról, hogy 1773 végén rendtársa, Rauch Ignác unszolására kezdte „mértékre próbálgatni a verset”. Az adat elterjedését, közhellyé válását elősegítette Kazinczy Ferenc kiszínezett leírása arról a költővel folytatott beszélgetésről, amelyben előkerült, hogy Baróti Szabó azt szerette volna, ha versei Rájniséival egy kötetben jelennének meg, miként a 17. századi két híres jezsuita neolatin költőé, Hosschiusé és Walliusé.¹¹ (Róluk később még lesz szó.)

⁶ A versírás tanításáról lásd SZÁDOCZKI, *Neolatin elégiaköltészet...*, (4. j.) 104–105.

⁷ Uo., *A kolozsvári nemesi konviktus poeta növendékeinek elégiái 1766–1773* című részfejezetben.

⁸ Matz (Mác) Sámuel (1716–1788) szlovák származású jezsuita. 1755–1765 között Szokolcán a repetensek latintanára. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, II. (Romae: Institutum Historicum, 1988), 958. A rend feloszlása után 1779–1785 közötti 184 latin nyelvű alkalmi és történelmi tárgyú verséről: VAGNER József, *A nyitrai Egyházmegyei Könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai* (Nyitra: Schempek és Huszár, 1886), 110–113.

⁹ Pannonhalmi, Bencés Főapátsági Könyvtár, 118. E. 1, 393–399; SZÁDOCZKI, *Neolatin elégiaköltészet...*, 104–105 (4. j.). Talán a remélt kiadás függelékében olvasható lesz a vers teljes terjedelmében. Ugyancsak e dolgozat függelékeként készült el e repetensmunkák annotált jegyzéke: *A kolozsvári poetaosztály 1766–1773 közötti kézíratos verseinek és a győri repetensek 1750–1773 közötti verseinek és orációinak jegyzéke*.

¹⁰ HAJDÚ [SZÁDOCZKI] Vera, „Makó Pál mintái és versalkotási módszere az *Ad amicum* című elégiája alapján”, *Egyháztörténeti Szemle* 11, 2. sz. (2010), 33–58. – Makó verseinek kritikai kiadása: MAKÓ Pál, *Költői munkái*, kiad., bev. és jegyz. SZÁDOCZKI Vera, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 6. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018), 69–77.

¹¹ „... kevéssel azután meg-értvén, hogy Rájnis már rég-olta ír ilyeneket, némelly darabjait közlötte véle; s óhajtani látszott, hogy kettejeknek Munkáik a Hoschius és Wallius példája szerint

A továbbiakban a latin és magyar szövegek felismert azonosságaira hívom fel a figyelmet, szemmel tartva a fordítások milyenségét, több magyar változat esetében a változások forráshoz és egymáshoz való viszonyát.

Az 1777-es kötetben a 49 epigramma esetében még kivétel nélkül ott áll a latin szöveg a magyar fordítás előtt. Az epigrammák többsége korabeli latin antológiákban és stíluskönyvekben visszakereshető.¹² Nyolcnak a szerzője Martialis.

Egyik görög eredetiből származó epigrammának (nr. 54)¹³ a szövege Morus Tamás latin fordítása révén terjedt el nemzeti nyelveken is.¹⁴ Baróti Szabó 1777-es és 1786-os kötetében ez így hangzik:

1777

*(In valde nasutum)*¹⁵

1786

Az igen nagy Orrúra

Orrod ha napra veted, 's fel tátod szádat, eléggé
Meg mutatja fogad, hányadik óra vagyon.

Orrod' napra szegezd, és szájad' tátsd fel: eléggé,
Hányadik óra legyen, fogja jegyezni fogad.

A további kötetekben (már csak magyarul) még sok epigramma található, ezek között azonban gyakori az ismétlődés/variálódás. További tíz esetben szintén Martialis a szerző.¹⁶

együtt lépjenek nap-fényre. Nem tudom, min és kin múlt, hogy ez a szándéka nem tellyesedett; elég az, hogy Szabó még-előzte [!] a Nonum prematur in annumot váró Rájnist, s tsak ugyan...” KAZINCZY Ferenc, *Magyarországi utak*, kiad. ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 14.

¹² Az epigrammák többsége (49-ből 38) előfordul Bartoldus Nihusius az epigrammák szerzőit is megnevező gyűjteményében (*Epigrammata disticha poetarum Latinorum, veterum et recentum, nobiliora*. Coloniae Agrippinae: Johannes Antonius Kinckius, 1642). Johannes Owen, Thomas Morus Barótinál előkerülő tételei mind szerepelnek Nihusiusnál. Nem kizárt azonban, hogy Owen önálló kötetét is használta Baróti Szabó. Minden bizonnyal forrásul szolgált még neki Bohuslavus Balbinus (*Examen Melissaicum, id est Novarum apicularum in colonia*. Viennae Austriae: Blaeu [et] Hartung, 1670), egy-egy tételt pedig Hermannus Goldhagentól (*Institutiones stili Latini soluti et ligati pro classe humanitatis...* ed. 2. Mannhemii: Pierron, 1758) vagy Jacobus Maseniustól (*Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis in duas partes divisa. Prima est epigrammatum, altera inscriptionum*. Coloniae Agrippinae: Apud Joannem Antonium Kinckium, 1668) származhat. – Az epigrammákat feltételezésemről eltérő módon is egybegyűjthette Baróti Szabó.

¹³ A tanulmányban a nr. utáni szám a szóban forgó vers sorszámát jelenti a tervezett Baróti Szabó Dávid összegyűjtött verseinek kiadásában.

¹⁴ Petneházi Gábor nazológiai megjegyzéseiben Baróti Szabó magyar fordításáról nem tett említést. PETNEHÁZI Gábor, „Tirade du nez, avagy nazológiai megjegyzések egy barátság történetéhez”, in *Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Ibofya tiszteletére*, szerk. CZEROVSKY Mariann, NAGYILLÉS János, Acta Universitatis Szegediensis Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum XIII, 235–239 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2010).

¹⁵ Az 1777. évi kötet latinul és magyarul is közölt epigrammái előtt csak latinul szerepel a cím.

¹⁶ Nr. 181, 182, 185, 191, 192, 194, 196, 198, 201, 224. Vö. GÁLOS Rezső, *Adatok a deákös költészet kialakulásának történetéhez* (Győr: Győri Hírlap Ny., 1932) (Különlenyomat a győri női felső kereskedelmi iskola értesítőjéből), 26–28.

Jacopo Sannazaro közismert epigrammája Baróti Szabónál először az 1786. évi kötetben tűnt fel (nr. 188). Érdemes itt is összehasonlítani két fordítást.

Jacopo SANNAZARO, *De mirabili urbe Venetiis*

Viderat Hadriacis Venetam Neptunus in undis
Stare Urbem, et toto ponere jura mari:
Nunc mihi Tarpejas quantumvis, Juppiter, arces
Objice, et illa tui moenia Martis, ait.
Si Pelago Tybrim praefers; Urbem adspice utramque:
Illam homines dices, hanc posuisse Deos.

1786

Velentze-, és Romáról

Állani Tenger közt Neptún szemlélte Velentzét,
'S ő Birodalmától függeni mérges habot.
Jupiter el-viheted Rómának kő-falit, úgy mond,

'S Mársodnak bástyás széke felejtve lehet.
Tenger' elejbe ha téssz Tiberist, két várra
szemet vess:
'S mondjad, hogy azt rakták emberek,
Istenek[!] ezt.

1802

*Rómáról, és Velentzéről**

Látván Neptúnus Tengerben áll'ni Velentzét,
'S űzni nagy országlást erre, meg' arra vizén:
Monda: Ha Rómával, 's Mársod' bástyájival
engem'
Bosz'ontván, Tyberist Tenger' elej'be teszed:
Mind a' két várust jól meg-nézd, Júpiter, elsőbb;

'S valld meg: hogy azt Isten rakta, tsak Ember
ezent.

Időben előre haladva feltűnnek olyanok is, amelyeknek névanyaga, témája magyar. Egy példát (nr. 227) idézek még arra, hogy (latin változatot nem ismerve) mérlegel-hessük a korábbi és későbbi változat közötti eltéréseket. Három kiadásban is (1786, 1789, 1802) a külön álló epigrammákat lezáró tételről van szó.

1786

A' Mú'zákhoz

Számotok hat, 's három, Mú'zák: majd bé-telik
immár
Hogy néktek tömjént áldozok, annyi tavasz.
Bútsúzó: közelít éltem' fonalához az olló:
Majd fog az ajtómonn állni halotti tziprus.
Bért nem kívánok: kész szívem néktek ha tetszett,
'S gyenge tehetségem, jól ki-fizetve vagyok.

1802

A' Múzsákhoz

Számotok hat, 's három, Múzsák! hogy titeket
híven
Szólgállak, majd majd el-telik annyi tavasz.
Bútsúzó: közelített' em' fonalához az olló,
'S a' nyugalmat-adó föld, kebelébe le-hí.
Bért nem kívánok; tartások jobbnak. Ha viz' a
Nem fog tett munkám tetszeni, nékem elég.

A változatok egyre gördülékenyebbek, többször is jelentős átfogalmazás figyelhető meg bennük. (Mindenképpen alaposan vizsgálni kell majd Baróti Szabó fordítása-

inál és verseinél, hogy nyelvi, formai szempontból mint vélekedünk róluk, a költő véleményével egyetértve jobbnak tartjuk-e a későbbi változatokat, vagy elfogadjuk a szakirodalom ettől eltérő értékítéletét.)

Az epigrammákon kívül további 30 latin versfordítás és azok fordításváltozatai állnak rendelkezésemre, ezekből kell következtetéseket levonnom. Baróti Szabó többségében jelzi, hogy a verseket latinból fordította. Az első, 1777-es kötetben általában még a szerzőt is megnevezi. Második kötetében (1786-ban) csak monogrammal tüntette fel (a cím előtt vagy után) a fordítás tényét. „L. F.” vagy „D. F.” (Latinból, deákból fordított.) Az 1802-dik kötetben az *Egy’ egri vitéz-asz’ony* című versénél lap alatt oldja fel a címek után sokszor használt csillag jelentését: „A’ *-jel, Deákból (hol magaméból, hol másokéból tett fordítást jelent mindenütt.” A vers 1786. évi első kiadásának a címe után „D. F.” áll.¹⁷

Az 1777. évi kötet hatodik verse Renatus Rapinus (1621–1687), francia jezsuita újlatin költő híres ekloga-gyűjteményéből került ide: „A’ pásztorok Dafnínak halálát siratják. P. Rapinusból Fordított *Ekloga*.” Az idilleket és pásztorjátékokat, eklogákat az iskolai oktatás élő műfajjá tette. Jól érzékelhető a versvariánsok alapján Baróti Szabó igyekezete arra, hogy magyar nyelven is minél könnyedebbé tegye a 18. század közepe után már Magyarországon is elterjedt árkádikus költészetet.¹⁸ Ebben a témakörben és versműfajban már kezdettől fogva vannak önálló munkái. Jól illik ezekhez Vergilius I. eklogájának fordítása (nr. 250, már az 1786. évi kötetben). 1938-ban Waldapfel Imre Vergilius tíz eklogáját más-más fordító munkájaként tette közzé, Baróti Szabó Dávid is helyet kapott a kiadványban.

Az 1777-es kötet verseinél még jelentős a tanári kézben forgó mintakötetek szerepe, és általában olvashatjuk a mintát szolgáltató szerző nevét is. Baróti Szabó a versek keletkezésének idején gimnazistákat oktató (Komáromban, majd Kassán), a versírás tanításához olyan segédkönyveket használhatott, amelyekben a verstani szabályok mellett versírásról való tudnivalók, a verstani sajátosságok alapos magyarázása és a leírtak szerinti mintapéldák olvashatók.

Az 1777-ben nyomtatott versek között hét, a kéziratok között egy további származik a kortárs, délnémet Franciscus Neumayr (1697–1765) gyakorlati célú, versírásra oktató tankönyvéből, mely első (1751-es ingolstadt) kiadását követően a jezsuitáknál elterjedt segédkönyvvé vált.¹⁹ Ha csak a verscímeket felsorolom: *Egy Gorombának törökéke változtatása* (nr. 18); *Szent Ignátz a’ rósának szemléléséből Isteni szeretetre fel gyűlad*

¹⁷ BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Vers-koszorú ... 1786*, Első szakasz, 145; BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Meg-jobbított, s bővített költeményes munkái* (Komárom: Weinmüller Ny., 1802), I, 11–13.

¹⁸ SZELESTEI N. LÁSZLÓ, „Eklogák a XVIII. századi magyarországi irodalomban az 1770-es évekig”, in SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, 197–202 (Budapest: Szent István Társulat, 2019).

¹⁹ FRANCISCUS NEUMAYR, *Idea poeseos, sive Methodica institutio de praeceptis, praxi, et usu artis ad ingeniorum culturam, animorum oblectationem, ac morum doctrinam accommodata* (Ingolstadt: Typis Joannes Paulus Schlegel, 1751).

(nr. 93); *Zeuksestől íratott agg nő Asklepiades rendi szerént* (nr. 103); *Az egészségről Dombiboz* (nr. 107–110), nem mindig azokról a témákról van szó, amelyek a jezsuitáknál magától értődnének. Hasonlók a kortárs Faludi Ferenc (nem időmértékes) fordításai.²⁰ Faludira egyébként, tavaszról írván, utal Baróti Szabó. (*Reggeli üdő*, nr. 129, az 1802. évi kiadásban alcím: *Faludi után'*.) A Neumayrtól fordított egyik vallásos vers kéziratban maradt. (*Kostka a' Nagy-Aszszonyhoz*, nr. 444.) A Szent Ignácról szóló vers fordításánál (nr. 93) Baróti Szabó formát váltott, Neumayr hexameterait alkaioszi strófékban adta vissza.²¹ A jelenséggel kézikönyvekben, iskolai feladatként, másutt is találkozunk.

Az 1777. évi verskötet zárásaként hat Horatius-vers magyarítása olvasható (nr. 111–116).

Ki egy'ben', ki másban' gyönyörködik – *Ad Maecenatem*, Carm. I, 1;
Quintilius haláláról – *Ad Vergilium Maronem*, Carm. I, 24;
Az ártatlanság mindenütt bátorságos – *Ad Fuscum*, Carm. I, 22;
Az balandóságról – *Ad Postumum* – *Ad Postumum*, Carm. II, 14;
A' mezzei paraszt életnek hasznairól – *Laudatio vitae rusticae*; Epod. II, 2;
A' költeményes munkák' dítserete – *Ad Melpomenen*, Carm. III, 30.

Az antik auktorokat diákoknak oktató Baróti Szabó magyar időmértékes fordításaiban és saját versfogalmazásaiban is feltűnnek a latinul olvasottak. Az 1777-es kötetben *A kevélységről* címmel (nr. 45), az *Ad Licinium* című Horatius-óda (Carm. II, 10) központi gondolatán töpreng, megtoldja azt Ovidius *Metamorphose*séből vett történetek parafrázisaival. A mindkét irányba mértéket tartó virtust ajánlja életelvül disztichonokban.²² Bizonyára verseinek újabb közzététele után további gondolati és képi egyezéseket, áthallásokat is kimutatnak majd a latin költészetben jártas szakemberek.

A kötetben szereplő ókori és neolatin szerzők együtt jelentették a versírási mintákat. De kitapintható-e valamiféle változás ezen a területen? A második kötetbe terjedelmesebb, gyakran történeti műveket fordított Baróti Szabó, már nem csak tankönyvekből, és nem csak iskolai mintaverseket. A 17. század második felében, majd a 18. században a történelmi múlt a költészeti példákön keresztül jelen volt az oktatásban. Nemcsak a szentek, hanem a magyarság hősei is.

²⁰ GÁLOS, *Adatok...*, (16. j.) 21. szintén azt írja, hogy ez a vers Faludinak is szeme előtt lebegtetett a *Nincsen neve* című verse írásakor.

²¹ Uo., 20.

²² TÓTH Sándor Attila, „A közép (meszótész) elméletének költői recepciója Baróti Szabó Dávid *A kevélységről* szóló versében”, *Danubius noster*, 2018 (különszám), 25–37.

Az 1786-ban megjelent *Vers-kegyzori* élén a kortárs Friz András (1711–1790) *Zrinus ad Sigethum* iskoladrámájának verses fordítását olvashatjuk (nr. 118).²³ Baróti Szabó e művet háromszor kiadta, természetesen folyton javítva sorolta költeményei közé.

A török elleni harcokról szól az *Eggy Egri Asszony' Vitéz tselekedete* című, eposzi hangnemű tétel is (nr. 124). Julius Caesar Coturius (1606–1678) jezsuita szerzetes, először 1653-ban Prágában megjelent versfüzéréből (*Octodecim heroum Christianorum spectacula in Amphitheatro*)²⁴ fordította. A versfüzért 1691-ben és 1696-ban Nagyszombatban is megjelentették.²⁵ Hegedüs István 1909-ben „költőileg is értékes”-nek, „szép s költői feldolgozású”-nak mondta az egri asszonyról szóló darabot, 40 sort maga is lefordított belőle.²⁶ Waldapfel Imre tíz sor Baróti Szabó fordítást (a latin eredetivel együtt) közölt 1934-ben „Baróti Szabó Dávid fordító művészetének jellemzésére” (a részletet Hegedüs is lefordította).²⁷ Az *Egy vitézkedő Magyar Asszony' Beszéde a' Törökökhöz* (nr. 125) című vers szintén csillaggal jelzett – azaz fordítás. Közvetlen forrását nem találtam meg, ám lehetségesnek tartom, hogy az előző törökellenes tétel kiemelt soraiból fogalmazta Baróti Szabó egygyé.

Kassán 1725-ben a bakkalaureusokat Kövér Andrásnak (1699–1765), a poéták tanárának heroidáival köszöntötték.²⁸ Ezek közül kettőt olvashatunk Baróti Szabó 1786. évi kötetében: *Salamon Lászlóhoz* és *Mária Királyné az ő Férjéhez, 'Sigmondhoz* (nr. 131. és 132.). Ezek a versek az iskolai versírástanítással párhuzamosan keletkeztek, másutt is találhatunk hasonlókat. Hagyományos képekkel és költői eszközökkel írt levelek, melyekben az érzelmi állapotok kifejezésében nagy a természetleírás szerepe. A barokk képekkel, ekhó-val tüzdelt levél fordítása jól sikerült. Ezek a költemények is három változatban jelentek meg.²⁹

A majdani gyűjteményes kiadás 126. és 127. számú verseinél szintén jelezte költőnk, hogy azokat deákból ültette át magyarra. *Dávidnak Jonatástól el-bútsúzása* – Deákból fordított és *Dávidnak keserve az el-esett Saúlonn, és Jonatásonn*. D. F. Ezek

²³ A latin alapszöveg 1738-ban Esterházy Imre hercegprímás költségén jelent meg, (*Zrinus ad Sigethum. Acta in Aula Celsissimi Principis Primatis Hungariae, et Archi-Episcopi Strigoniensis XI. Cal. Feb. Anni MDCCXXXVIII. a Rhetoribus Poseniensibus, deinde Ejusdem jussu, et impensis typis data*. Posenii: typis Mariae Magdalenaey Royerin, [1738]), prózai magyar fordítás: Szigeti Zrínyi Miklós. Nagyszombat: 1753 – Varga Imre kritikai kiadása a latin alapszöveg közlésével: *Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 4/1, Jezsuita iskoladrámát, Ismert szerzők*, kiad. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre (Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó, 1992), 211–248.

²⁴ A Baróti Szabó által lefordított vers címe: *Hungaridis in Agriensi obsidione facinus*.

²⁵ RMK II 1694. és 1852. (Az utóbbi kiadás szerző megnevezése nélkül)

²⁶ HEGEDÜS István, „Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 33 (1909), 331–334.

²⁷ [TRENCSÉNYI-]WALDAPFEL Imre, „Baróti Szabó Dávid heroidái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44 (1934), 302–303.

²⁸ [Andreas KÖVÉR], *Epistolae heroum et heroidum Ungariae, honoribus ... neo-baccalaureorum, cum in ... Cassoviensi Universitate Societatis Jesu prima A.A. LL. et philosophiae laurea insignierentur, promotore ... Petro MAYR ... Philosophiae doctore, ejusdemue professore ordinario ab Illustrissima Humanitate Cassoviensi dedicatae, Anno 1725* (Cassoviae: Typ. Acad., 1725).

²⁹ A két heroidáról lásd a 27. sz. jegyzetet.

a versek esetleg kapcsolatba hozhatók Robert Lowth püspöknek (1710–1787) az óhéber költészetéről írt művével,³⁰ első változataik 1786-ban jelentek meg, közvetlen latin forrásukat nem találtam meg.

Az 1786-os *Vers-keszörű*-ben egyszer olvashatunk fordításra utaló alcímet: a Petrus Justus Sautel (1613–1662) jezsuita szerzetes költészet gyakorlásához készített *Lusus poetici allegorici* című elégiagyűjtemény első hosszabb, allegorikus költeményének rövidített fordításánál (*Musca in lacte naufraga* – Baróti Szabónál: *A' Légynek a' téjbe-veszése*, nr. 166).³¹

Bizonyára több Baróti Szabó Dávid-vers is kapcsolható lesz majd még latin forráshoz, a kritikai kiadás feladata az is, hogy rögzítse a korábban és most felderített helyzetet.

A kortársaknak is feltűnt, hogy Baróti Szabó jól fordított. Több nagyobb lélegzetű, jelentős mű fordítására biztatták: Milton *Elveszett paradicsomára* és Vergilius *Aeneis-ére*.³² (Például Batsányi János, Döme Károly, Péteri Takács József, Pyber Benedek).

Milton (1608–1674) angol nyelvű eposzát Ludwig Bertrand Neumann latin átdolgozásából fordította (*Lapsus protoparentum*, Bécs, 1769), s kétszer is (1789, 1802) megjelentette, persze átdolgozva, költeményei közé beosztva (nr. 249).³³

1802 után még készített kiadásra „kész” kéziratos kötetet (*Futó versek*, 1810), és ezen kívül is vannak kéziratai. Fordítások és önálló versek is. Feladatom most az, hogy az ekkori fordításokról szóljak. A költő már nem iskolai tanítási segédkönyvekből válogatott, hanem jeles neolatin költők versei közül. A nagy tiszteletben álló németalföldi jezsuita triász (Sidronius Hosschius, Guilielmus Becanus, Jacobus Wallius) mindegyikétől fordított.

Sidronius Hosschiusnak (1596–1653) gyakran kiadott elégiái a 18. század végén Egerben is megjelentek.³⁴ Döme Károly unszolására készült el a költő 1809-ben *A' szenvedő Krisztusról* tizenhét (nr. 422) és *Szent Péter siralmairól* tizenegy (nr. 427) elégia fordításával. A Mária-siralmak (melyeket a *De Christo patiente* tartalmaz) a középkor óta az irodalom, a liturgia, imák, énekek révén a korájú ember számára még

³⁰ Robert Lowth foglalta először a *parallelismus membrorum* tudományos rendszerébe az óhéber költészet jellegzetességeit (*De sacra poesi Hebraeorum*. Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1753). Lowth 18. századi magyarországi ismeretéről: HORVÁTH Iván, „A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972), 290–306. (Változata: HORVÁTH Iván, *A vers* (2000 Könyvek), (Budapest: Gondolat, 1991), 50–88. – Lowth versei közti hasonló sirató: Robert LOWTH, *Carmina Latina in usum scholarum*. Basileae: Emanuel Thurneisen, 1783, 18–22: *Tbreni Davidis in Saulem, et Jonathanum, in proelio occisos*. A bibliai hely: 2 Kir 1, 17–27 (Dávid siratóéneke). – Az ószövegségi történetekről a neolatin költőknél bőven akadnak azonos témájú versek.

³¹ Hazai kiadásai: Nagyszombat: 1729 és 1757.

³² Vergilius Aeneisének második része után, az eklogák előtt (Pest: Trattner, 1813), 313 egyszerre említi Batsányi János, Pyber Benedek és Döme Károly biztatását.

³³ A megjelenés utáni irodalmi vitákról: TARNAI Andor, „A deákos klasszicizmus és a Milton-vita”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1959), 67–83.

³⁴ Sidronius HOSSCHIUS, *Elegiae selectae* (Agriae: Typ. Episc., 1793).

lelki táplálékot jelentettek. Baróti Szabó Dávid, a jezsuita szerzetes nagy átéléssel úgy szorította az időmérték keretei közé sorait, hogy azok a magyar hangsúllyal, az archaikus formákkal szépen illeszkedjenek. Ezt segíti, hogy a Hosschius feszesebb, pattogó disztichonjait hexameterekkel adta vissza. Itt már költői megfontolás alapján cselekedett: korábban néha csak a költői próbálkozások, lehetőségek eszközeként tanulta és tanította, hogy más öltözéket is adhat mondandójának.

Guilelmus Becanustól (1608–1683) három bibliai témájú elégiát fordított, (nagyon könnyedén), azokat 1811-es dátummal látta el: *A medvén és az oroszlánynon győzedelmeskedő Dávid* (nr. 423); *Moses, kit tsetsemő korában Nílus vizébe ki-tett az anyja* (nr. 424), *Moysest A' Faraó' leánya Merris, a' vízben találván, Fijának fogadgya* (nr. 425).³⁵

Jacobus Wallius (1599–1680) Horatius-parafrázisai közül az *Ad Alexandrum Paridem* című Horatius-ódára (Carm. I., 15) írtat³⁶ választotta ki Baróti Szabó, hogy annak fordításával és szerkezetileg bővített változatával köszöntse kedves tanítványát, a Seneca-fordítással kísérletező Pyber Benedeket (nr. 420). Tanulságos tanulmányt tett közzé ezen köszöntő versről Hubert Ildikó *Adalék az alkalmi költészetről egy szövegjavítás ürügyén* címmel.³⁷ Wallius alkalmi verse Horatius strofikus ódájának tartalmát (Figyelmeztetés Trója pusztulására) mondja el hexameterekben (Horatius-parafrázis), egyúttal kifejezi az erkölcsi romlás következményeitől való 17. századi aggodást. A Wallius-kiadás páratlan oldalakon Horatius ódáját (ahogy a tartalom kívánta, sorkihagyásokkal) közölte, a párosokon Wallius Horatius ódája alapján írt hexameterait. Baróti Szabó keret-szövegbe építve adott névnapi köszöntő jelleget – és immár harmadik időszíntet a versnek. A keret első hét sora így végződik: „A' mit el-éneklett ez előtt Flakkusnak utána / Vallius; én, tudván, lanttyát melly nagyra betsüllöd, / Szittyai hangra veszem. Még meg-történhetik, hallyad.” Aztán következik Wallius versének teljes fordítása, majd a végén sorkihagyás után: „Minden féle veszélyt, kegyes Ég, fordíts-el Hazánkról.” Ezt a költői fogást (Wallius versével való köszöntés) a költészeti szakirodalom szakszavával *parodiának* tarthatjuk.

Baróti Szabó Dávid versei között továbbiak is akadhatnak, amelyek fordítások lehetnek, pl. *Az Halálról, A' Pokolról, Az Ítéletről, A' Menny-Országáról*. Az sem zárható ki, hogy ritmisták deákul írt, esetleg iskolai színpadon előadott darbjait is időmértékes formában szólaltatta meg.³⁸ Talán már a felhozott fordítási példákkal

³⁵ Guilelmus BECANUS, *Idyllia et elegiae* (Antverpiae: Plantin, 1655). (Sok kiadása van.)

³⁶ Jacobus WALLIUS, *Poematum libri novem* (Antverpiae: ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1656), 119–178: *Heroicorum liber singularis: Paraphrases Horatianae*; 144–151: *Nerei vaticinatio de ruina Troiae* (Horatius, Ode I. 15.)

³⁷ *Irodalmi Szemle* 65, 9. sz. (2021), 80–84.

³⁸ A víz és bor közti perről írt párbeszédés vers elején ezt olvashatjuk (nr. 14., 4–8. sorok):

[.....] Előttem

Irt röviden erről némelly Rithmista Deákul:

Meg tetszett. Egy engem azért sarkallani kezde:

Vetném rá magam arra: Magyar versekbe szorítám.

Húzogatóm magamot [.....]

is sikerült érzékeltetnem, hogy Baróti Szabó Dávidot nem lehet azonosítani sem azzal a költővel, aki, nagyjából az antik időmérték magyarba ültetésének kényszere miatt a szórendet felforgatta; sem azzal, aki később (miként Arany János megfogalmazta) merészségét feladva ellapult dikciójúbbá vált.³⁹ Megfontolandók a kortárs Péteri Takács József szavai: „a lábra szedett versekben néha felzavarta a szavakat. E nem volt csuda. Szoros volt a korlát, útmutató nélkül dolgozott. De ebben is úgy megjobbította magát, hogy versei, mind a belső tűzre, mind az igaz római ízlésre, mind a számra, mind a könnyű folyamatra nézve hasonlíthatatlanok...”⁴⁰ Egyre tudatosabban dolgozott, egyre tudatosabb költővé vált. Összegyűjtött verseinek és fordításainak együttes és alapos vizsgálata bizonyára hozzá fog járulni ahhoz, hogy reális vélemény alakuljon ki róla.

LÁSZLÓ SZELESTEI N.

The Neo-Latin sources of Dávid Szabó Baróti's poetry

Based on the upcoming edition of the poems of Dávid Szabó Baróti, the study examines the extent to which the “voice” of the ancient and neo-Latin poets who served as models for him can be heard in the poems of the poet, who was the first to compose in Hungarian in metric poems. The presence of ancient authors read in school education (Horace, Virgil, Martial) is continuous. In the beginning, he translated rather from the sample poems taken from manuals of poetics (Renatus Rapinus, Petrus Justus Sautel from the 17th century and the contemporary Franciscus Neumayr). He took the historical topics no longer from educational books, but from the publications of the Jesuits during their education (Julius Caesar Coturius, Andreas Friz, András Kövér). His later sources are the most prominent Jesuit poets in the Netherlands (Sidronius Hosschius, Guilelmus Becanus, Jacobus Wallius). The translated poems had a great influence on the development of his independent poetry.

³⁹ ARANY János „Szabó Dávid”, in ARANY János, *Prózaí dolgozatai*, 312–321 (Budapest: Akadémiai Kvk., 1879).

⁴⁰ Idézi HUBERT Ildikó, „Baróti Szabó Dávid és a Magyar Minerva körének szellemi kapcsolódása”, *Életünk* 60, 7. sz. (2022), 66–72, 70.

FILOLÓGIA ÉS RECEPCIÓ

„Reperit ipsum caput... insudatum”

Egy váradi Szent László-legenda megalkotása

A címbeli idézet Szent László váradi fejereklyéjének csodatörténetében olvasható.¹ A szöveg szerint a(z I.) Lajos király koronázását követő harmadik évben, 1345. gyertyaszentelőjének táján „a székelyek” némely magyarral együtt jelentős hadjáratra indultak a tatárok ellen, melynek során egy hosszan tartó ütközetben annak köszönhetően arattak győzelmet, hogy Szűz Mária oltalma alatt, ágaskodó, avagy hatalmas lován (*super arduum equum*) ülve maga a bárdját forgató Szent László aprította előttük az ellenséget.² A csak az utóbbiak számára látható mennyei lovas nagy munkáját bizonyította, hogy fejereklyéje az ütközet napjaira eltűnt a váradi székesegyházból, ám a diadal után a nevezett egyház *subcustosa* azt megszokott őrzési helyén, ám verejtékezve lelte meg. A csodatörténet egyedül a közgyűjteménybe kerülése előtti utolsó őrzési helyéről Dubnici Krónikának nevezett kompilációban

¹ A csodatörténet a korántsem hibátlan, de jelenleg mérvadó kiadásban: *Chronicon Dubnicense...* Recensuit et praefatus est Matthias FLORIANUS (Quinqueecclesiis: s. n., 1884) (c. 161–162), 151–152. A datálás két eleme (c. 161: uo. 151) egybevág, minthogy I. Lajost 1342. július 21-én koronázták magyar királlyá.

² A csodat elbeszélő, az ütközet során fogságba esett öreg tatár szájába adott szavakkal (*Chronicon...* [c. 162], 152): ...*quidam magnus miles, sedens super arduum equum, habensque in capite eius coronam auream, et in manu sua dolabrum suum, qui omnes nos cum validissimis ictibus et percussionebus consummebat. Super caput enim huius militis in aere quedam speciosissima domina mirabili fulgure apparuit, in cuius capite corona aurea, decore nimio ac claritate adornata videbatur. Unde manifestum est, predictos siculos pro fide Jesu Christi certantes, ipsam beatam virginem Mariam et beatum regem Ladislaum... adiunasse.* Az *arduus equus* kifejezés a XIV. századi krónikakompozícióból (c. 121) származik, ahol a mogoródi csata előtt bátyja és egyben saját seregét bátorító László herceg lovát minősítette eképpen az ismeretlen szerző (a kifejezés a kompiláció összes szövegváltozatában, így a Budai Krónikában is szerepel) in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum* (=SRH). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY (Budapestini: s. n., 1937–1938), I., 390 (1–2). Vö. VESZPRÉMY László, *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)* (Budapest: Line Design, 2019), 110. Bár – mint rövidesen világossá válik – ez kapóra jöhetett a csodatörténet kidolgozójának, ám a szövegszerű kapcsolat miatt az idézett kifejezésből önmagában nem lehet arra következtetni, hogy Szent László váradi lovas szobrának lóalakja ágaskodott volna.

maradt ránk, mely Nagy Lajos uralkodásáról alapvetően János küküllői főesperes a királyról írt életrajzában a Budai Krónikában olvasható változata alapján ad számot.³ Ezt azonban megszakítja egy ismeretlen nevű – nyilván ferences – szerző I. Lajos uralkodásának 1345-től 1355-ig tartó korszakát feldolgozó munkájának közlése; Szent László imént idézett csodájának elbeszélése e részbe került.⁴

A Mátyás-kori kompiláció e része azzal kezdődik, hogy a szöveg magyarázat nélkül utal a király egy korábbi litván hadjáratára.⁵ Ez kétféleképpen értelmezhető: vagy arról van szó, hogy a XV. századi kompilátor elhagyta az ismeretlen nevű ferences szerző írásának elejét, vagy pedig evvel az utalással pont ő kapcsolta össze a részéletrajz kezdetét a János küküllői főesperes művéből ezt közvetlenül megelőzően átvett elbeszéléssel, melyben a (Lajos) magyar király, annak apósa (Károly morva örgróf) és az utóbbi apja, az öreg cseh király (János) a korai jégzajlás miatt eredménytelenül végződött litván hadjáratáról esik szó.⁶ Az ismeretlen nevű szerzőtől származó Lajos-részéletrajz a Dubnici Krónikába került szövege (II. Albert) osztrák herceg Lajoshoz intézett köszönőleveléből vett állítólagos idézettel végződik, melyben az előbbi egy 1355-ös svábföldi hadjáratához küldött magyar segédcsapat vitézségét magasztalja.⁷ Nehéz megítélni, hogy a ferences szerző ezt elegendő zárásnak gondolta-e, esetleg félbehagyta művét, vagy pedig az még folytatódott a

³ DOMANOVSKY Sándor, „Dubnici Krónika” *Századok* 33 (1899): 348–355.

⁴ *Chronicon...* (c. 154–172), 143–167. A szöveg szerzőjét már annak első kiadója, Stephan Endlicher ferencesnek tartotta, és az abban említett (Kétyi) János *lectorral*, későbbi provinciálissal azonosította: Stephan Friedrich Ladislaw ENDLICHER, „*Cronica de gestis Hungarorum* nach einer Handschrift der gräflich Illéshazyschen Bibliothek zu Dubnitz”, *Jahrbücher der Literatur* 33 (1826): Anzeige Blatt, 4. Ennek az álláspontnak másfél évszázadon át számos követője akadt, ám újabban elterjedtebb Domanovszky Sándor óvatosabb megközelítése, aki szerint a szerzőt érdemesebb az említett ferences környezetében keresni: DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 431. Kristó Gyula ettől részben eltérő elképzeléséről lásd alább.

⁵ *Chronicon...* (c. 154), 143: *Postquam autem dominus rex Lodouicus reuersus fuerat de lythuanis...*

⁶ Uo. (c. 153), 142–143. Az ismeretlen nevű ferences a Dubnici Krónikában olvasható szövegét először nevezte töredéknek (vagyis a XV. századi kompilátor által kiragadott részletnek): DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 436. Az előző jegyzetben idézett kezdő(fél)mondat alapján foglalt így állást: KRISTÓ Gyula, *Az Anjou-kor háborúi* (Budapest: Zrínyi, 2000), 104. Az ellenkező értelmezés irányába elindulva a ferences szerző művét „félbemaradt”-nak nevezi: KARÁCSONYI János, *Szűt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1924), II., 566. János főesperes művének Thuróczy által közölt változatában az öreg *lengyel* királyról, illetve annak fiáról olvashatunk a párhuzamos szöveghelyen (§ 564): JOHANNES DE THUROCY, *Chronica Hungarorum*, I.: *Textus*. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ (Budapest: Akadémiai, 1985), 165 (11–13). E ponton a Budai Krónika őrizte meg jobban a küküllői főesperes szövegét: DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 349. Thuróczyt egyrészt az zavarhatta: a szóban forgó elbeszélésben szó sem esik arról, hogy a három rokon III. Kázmér lengyel király segítségére sietve indult a litvánok ellen; másrészt pedig elődje művének folytatásából arról értesült, hogy nem sokkal utóbb Lajos már a Krakkóra támadó János cseh király ellen küld segédcsapatokat Kázmérnak: uo. (§ 565), 165 (18–25). Ez a fejezet azonban kimaradt a Budai – és így a Dubnici – Krónikából.

⁷ *Chronicon...* (c. 172), 167.

Mátyás-kori kompilátor által mellőzött részekkel.⁸ A ferences szerző érdemben András herceg a nápolyi trónhoz fűződő jogait leszögez, majd meggyilkolását esetelő eszmefuttatással indítja szövegét, melynek java része I. Lajos dél-itáliai hadjárataival, illetve ottani csapatai a két királyi expedíció közti harcaival foglalkozik; azok után tér ki két későbbi litván hadjáratra, az uralkodó egy vadászkalandjára és az említett svábföldi akcióra.⁹ Mintha az ismeretlen nevű szerző célja ezzel az lett volna, hogy a hatalmas emberi és anyagi áldozatok ellenére tökéletesen eredménytelen nápolyi vállalkozást olyan indokolt becsületbeli ügynek tüntesse fel, mely – a műben említett egyéb háborúkhöz hasonlóan – még siker híján is tanúsítja Lajos rátermettségét (nem ritkán a személyes vitézség terén).¹⁰ A királyi életforma eszerint egyenesen megköveteli, hogy az uralkodó szinte minden évben hadjáratra vonuljon vagy küldje csapatait – döntő csatában elszenvedett vereség híján pedig alaptalan megkérdőjelezni a katonai vállalkozásokat elrendelő Lajos politikai ítélőképességét.¹¹

Kérdés ugyanakkor, hogy miért került be ez a szöveg a Dubnici Krónikába. A modern kor történetészei ugyan többször hangot adtak afeletti örömüknek, hogy az elbeszélő források terén roppant szerény mennyiségi (és általában minőségi) teljesítményt mutató hazai elbeszélő hagyomány egy máskülönben ismeretlen, igen

⁸ Valószínűbbnek tartom, hogy a mai Dubnici Krónika 161. fejezetét nyitó, a korábbi litván hadjáratra tett utalással a kompilátor kötötte János főesperes általa félbeszakított szövegét az ismeretlen nevű szerző Lajos királyról írt részletrajzához; a mai 172. fejezet zárásával pedig az utóbbi mű – akár tervezett, akár „spontán” módon – véget ért. A ferences szerző szövegéből ugyanakkor a kompilátor elhagyhatta a bevezetést, ahogy az János főesperes művének a Budai Krónikában megőrzött változatával is történt (e beavatkozás akár az utóbbi kompiláció összeállítójának, akár egyik elődjének műve lehet).

⁹ A velenceiek által ostromolt Zára felmentésére 1346-ban tett sikertelen kísérlet elbeszélése (*Chronicon*... [c. 156], 144–146) szorosabban nem kapcsolódik a dél-itáliai eseményekhez, ám a szükséges katonai vállalkozás miatt el kellett halasztani az András herceg halálára válaszul készülő hadjáratot, melynek útvonalt is befolyásolta. Említése egy a nápolyi ügy tárgyalásával megelégedő feldolgozásban is elengedhetetlen lett volna, a neki szentelt terjedelem viszont ott nem lett volna indokolt. E fejezet tehát tematikusan mintegy félúton áll a dél-itáliai eseményeket feldolgozó főtéma és a részletrajz zárófejezetei között.

¹⁰ A ferences szerző egyedül a vadászkaland kapcsán értékeli felelőtlennek Lajos viselkedését. Uo. (c. 171), 166: a király *propter suam audaciam* támad a medvére, mely elől a helyzet veszélyesre fordultakor *proprie reputacionis arrogancia impediēte* nem menekül el. Ugyanakkor az elbeszélés a király bajtársaival közös sorsára irányítja a figyelmet, amikor Aversa és Belz ostromakor szerzett sebe, illetve utóbbi hadjáratról hazatérőben, a folyami átkeléskor tanúsított példaadó viselkedése kerül szóba: uo. (c. 167.), 158–159.; uo. (c. 170.), 163–166. A szerző minden bizonnyal úgy gondolta, hogy Lajosra általában igaz az első dél-itáliai hadjárat elbeszélésekor adott jellemzés: *Nam cunctis Lodouici regis aduersarijs ut murum tutissimum omnibus aduersancium icibus se opposuit, et omnia sua pollicita et bona fidelissime administravit*. Uo. (c. 158), 147.

¹¹ Ez annál is kevésbé állítható az ismeretlen nevű szerző szerint, hiszen a király szükséghelyzetben ravaszságra is képes. Így *prudenter*, illetve *sapienter* leplezte, hogy tudna az őt Zára alatt eláruló főurak tettéről: uo. (c. 156), 145. Amellett, hogy rendre kiemeli a Lackfiak hősiességét, a szerzőnél Kont Miklós két ízben is a politikai ítélőképesség példájává válik (*semper pacis amator et treugarum dispositior, uir magni consilij*): uo. (c. 169), 161–162. és uo. (c. 170.), 164. (A szó szerinti idézet – tárgyesetben – az utóbbi helyen.)

egyéni hangú produktuma maradt így ránk, ám egy, a XV. század második felében működő kompilátort régiségbúvári szempontok legfeljebb kisebb részben indíthatták arra, hogy „megmentsse” valamikori elődje szövegét. Ha a Mátyás-kori kompilátort esetleg az 1345–1355-ös évek hadi eseményeit elbeszélő részéletrajz a kükküllői főesperes művéhez képest jelentkező „többletadatai” érdekelték, akkor mindenesetre nagyon ügyetlenül járt el. Minthogy a „Lajos-kort” tárgyaló, két elődje adatait önálló szövegezésben egyesítő szintézis megalkotásáról eleve lemondott, ezzel e korszakot illetően önisméltésre kényszerült. Ráadásul János főesperes Lajos trónra léptével kezdődő szövegét sem a kézenfekvő helyen szakította félbe, hogy beillesse a jelzett évtizedet feldolgozó részéletrajzot. Mivel a két szerző egyaránt tárgyalja az 1346-os dalmáciai kudarcot, a kükküllői főesperes pedig csak azt követően „jelenti be” András herceg előző évi meggyilkolását, így a Zára elvesztéséről tudósító fejezet¹² előtt lett volna érdemes felfüggeszteni ennek a munkának a közlését. A részéletrajz szerint Lajos király öccsének megölése 1345. szeptember 19-én történt, a kükküllői főesperes pedig ezt megelőző legkésőbbi dátált eseményként – mint láttuk – János, Károly és Lajos (Kázmér érdekét szolgáló) közös litvániai hadjáratát említi, melynek időpontjaként az 1345-ös – a szokásosnál korábbi – litvániai jégzajlás idejére eső Mária-ünnep (február 9. vagy március 25.) tájékát jelölte meg.¹³ A Mátyás-kori kompilátor az ismeretlen szerző részéletrajzát az utóbbi eseményt tárgyaló fejezet után, a királyi parancsra Lackfi András vezetésével a tatárok ellen indított támadás elbeszélése, nem pedig a zárai ostrommal foglalkozó fejezet elé illesztette be krónikájába.¹⁴ Ez a kompilátor János főesperes Lajos-életrajzának átvételekor olykor mind nyelvileg, mind tartalmilag képesnek bizonyult arra, hogy önállóan javítsa az előtte fekvő szöveget.¹⁵ A részéletrajz beillesztésekor tanúsított következetlenségre esetleg az említett tatár hadjárat iránti érdeklődése indította.

Mint azt korábban bizonyítani próbáltam, a Dubnici Krónika ránk maradt szövegének csak a Várad 1474 eleji felprédálásával bezárólag megfogalmazott részét írhatta az az utóbbi városban működő klerikus, akiben a korábbi szakirodalom az egész kompiláció megalkotóját tisztelte.¹⁶ Itt számunkra éppen ez a klerikus lesz

¹² JOHANNES DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum* I., 167 (§ 569–571).

¹³ Az előbbi dátum: *Chronicon...* (c. 154), 144; az utóbbi: JOHANNES DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum* I., 165 (10–11 és 13–14).

¹⁴ A tatárok elleni hadjárat János kükküllői főesperes művének Thuróczy Jánosnál olvasható változatában (§ 566): uo., 166 (1–11). Ugyanez a Dubnici Krónikában: *Chronicon...* (c. 173), 167–168. Az utóbbi kompiláció szövege itt is a Budai Krónika szövegváltozatát követi: *Chronica Hungarorum*. Hasonmás kiadásban, HORVÁTH János fordításában, SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával (Budapest: Magyar Helikon, 1973), [a *facsimile* rész lapjai számozatlanok]. A mű a Budai Krónikában sem olvasható fejezetéről lásd fent, 6. j.

¹⁵ DOMANOVSKÝ, „Dubnici...”, 351. A javítások alapjául nem az utóbb Thuróczy által használt szövegváltozat szolgált.

¹⁶ MOLNÁR Péter, „Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben. Az *Epitaphium super excisione urbis Waradiensis* alakváltozásai”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor (Szeged: Lazi, 2021),

azonban érdekes, aki utal arra: valaha Szent László űzte el a Váradot (is) pusztító „tatárokat”.¹⁷ Noha a szent leghíresebb „pogányokkal” vívott küzdelme során, vagyis a krónikakompozícióban (c. 102–103) olvasható¹⁸ és – annak szövegétől több ponton eltérve – falképciklusokon is megörökített kerlési csatában, valamint az azt követő leányszabadítás során az ellenfelek kunok, a XIV. század második harmadától azonban olykor tatárnak nevezték ezt az ellenséget.¹⁹ A „Szent László pénze”-történet legkorábbi, a XVI. század első negyedében keletkezett változatában szintén a tatárok válnak az országra a szent uralkodása idején törő ellenségé.²⁰ Az utóbbiról azonban a Dubnici Krónika egyáltalán nem tud, a kerlési csata kapcsán pedig csak a kunokat említi.²¹ A magyarországi „tatár” invázió emlékét és a László nevéhez fűzött leányszabadítási történet sémáját ugyanakkor Váradhoz köti egy az orosz évkönyvekbe a XV. század vége felé bekerült elbeszélés, melynek magja csakis e városban és Szent László lovas szobrának 1389-es (vagy esetleg 1390-es) felállítása után keletkezhetett, mivel a király legendakörének több ágát a

45–56. Az ott írtakat egy ponton egészíteném ki. A Várad tragédiájáról szóló szöveget kísérő, a Dubnici Krónikában azt követő, Magyi János formuláskönyvében pedig azt mintegy bevezető, kronosztichont tartalmazó disztichon önálló pályáját bizonyítja, hogy – egyéb hasonló megfogalmazású kétsorosok társaságában – bejegyezték a Budai Krónika utóbb az Országos Széchényi Könyvtárba került példányának (Inc. 326) utolsó oldalára. Képét lásd: *Chronica Hungarorum*... – a hasonló rész végén. Vö. MAGYI János jegyző formuláskönyve. Formularium notarii publici Iohannis MAGYI. Közreadja DRESKA Gábor (Budapest: Közjegyzői Akadémia Kiadó, Pécsi Egyházmegye, 2019), (No. 40a), 36 (2–3); *Chronicon*... (c. 228), 199.

¹⁷ MAGYI... (No. 40b), 37 (8–11): *Post expulsionem Tartarorum gencium per felicissimum defensorem et tutorem nostrum nulla vis nullave potencia magna in te taliter arridere valuerat, quantam nunc miserabiliter accepisti, o Waradinum!* Arról, hogy a szerző e megjegyzését a formuláskönyvbe került változat hívebben tartotta fenn, lásd MOLNÁR, „Kultusz és kritika...”, 50.

¹⁸ SRH I., 366–369.

¹⁹ A Magyar Anjou Legendárium a legendát megjelenítő képeihez mellékelt titulusok közül az első szerint László „a tatárokkal” harcolt, a leányszabadítás során azonban ellenfelét „kun”-nak nevezi a titulus: SZAKÁCS Béla Zsolt, *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei* (Budapest: Balassi, 2006), 289. Mügelni Henrik (német művében: c. 36; a latinban: c. 46–47) csak tatárokról ír, míg a Béli-kódexben (1473 után) „tatároknak nevezett kunok”-ról esik szó. A mesterdálnoknál: SRH II., 176–177 és 269–270. A Béli-kódex kérdéses fejezetének *rubruma*: SRH I., 366 (20–21). Az utóbbi bizonyítja, hogy a tatárok nem a szász költő fantáziájának termékei; ez a változat a magyar krónikás hagyományból ered. A XVI. század közepén Székely István szállt vitába „a koeszig” felfogásával, mely a leányrabló vitézt tatárnak vélte, noha „Laszlo kiral’ ideiebe soha ide az tataroc nem ioettenec rablani”. SZEKEL’ Estvan [SZÉKELY István], *Chronica ex vilagnac yeles dolgaírol* (Cracoba: Strykoviái Lázár, 1559), 168. Bár csak általában sorolja őket a Szent László által legyőzött pogányok közé, de tatárokat említi a *Szent László-ének* is: Gyöngyösi kódex az 1500-as évek elejéről. *A nyelvemlék hasonmása és betűbű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közéleti, a bevezetést és a jegyzeteket írta DÖMÖTÖR Adrienne (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2001), 2 (5 és 7). Mindkét nyelven hegyvidéki ütközetről esik szó.

²⁰ Krosnói Pál 1509-ben megjelent *László-panegyricus*ában, illetve a Karthauzi Névtelen a királyról 1526 táján írt legendájában találkozunk ezzel a jelenséggel: GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei* (Budapest: Akadémiai, 1962), 157–158, 39. j.

²¹ *Chronicon*... (c. 96–97), 75–78.

lovas szobor aitiológiai történetének megalkotása céljából ötvözte.²² Lévén László e történetben a magyarok, csehek és németek királya, „és az egész Tengermelléké, mind a Nagy Tengerig”, ezért Perényi József a szent király által uralt terület mögött Zsigmond 1410-re kialakult birodalmát vélte felsejleni.²³ Kérdés ugyanakkor, hogy a Nagy Tenger itt valóban az óceánt vagy inkább – az Adriától megkülönböztetve – a Földközi-tengert jelöli-e, és egyáltalán: érdemes-e döntően erre az elemre alapozni a történet korának meghatározását. A három „nemzet” feletti uralom képzete Zsigmondon kívül nemcsak az ő rövid ideig uralkodó utódához, Albert királyhoz, hanem a magyar és cseh királyság birtoklásán túl Ausztria legitim hercegének is számító V. László vagy akár az utóbbi címet 1487-től használó, uralma végén a nagyfejedelemmel kapcsolatokat építő Mátyás személyéhez is kapcsolódhatott a távoli Moszkvában. A kerlési csata (és vele a leányszabadítás története) e változatban – a már Kézainál (c. 63) feltűnő és a falképciklusokon is visszaköszönő megoldásnak megfelelően – László királysága idejére kerül, de a krónikakompozíciónak (c. 103) megfelelően a leány szerepe negatív. Ez arra utal, hogy az aitiológiai történetet megalkotó klerikus a krónikát nemcsak ismerte, hanem fontosabbnak tartotta a freskóknál.²⁴

A megfogalmazás szerint „ma” is álló szobor mellett ráadásul az orosz évkönyvekben ránk maradt történet tartalmaz még egy a kultusz váradi vonatkozásait felidéző elemet. E szerint, a pusztításon és nőtestvére fogságba esésén bánkodó Laszlav könnyei vájnak lyukat az oszlop alján található márványkőbe, mely azon „ma is látható”.²⁵ E mozzanat párhuzamát egy Benedek Esztergom-szenttamási prépost, majd váradi püspök magánhasználatú, XIII. század végi kódexébe utólag beírt Szent László-*sermő*ban olvashatjuk, ahol a király a Sátánnal vívott lelki harca során ont könnyeket, melyek kivájják a váradi monostor kemény köveit.²⁶ A két változat ugyanahhoz a váradi ereklyéhez kapcsolódik, az orosz évkönyvek által fenntartott történet helyi vonatkozása azonban hangsúlyosabb. Leginkább er-

²² *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai.* Ford. HODINKA Antal (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916), 462–467. (II/A. Melléklet: a tveri változat) és 470–483. (II/B. Melléklet: a Nyikon- és a Voszkreszenszkij-évkönyv vonatkozó részletei). A szerb eredetű legenda lényegéről és változataival *A keleti keresztény Szent László-legenda keletkezése és változatai* cím alatt készülő tanulmányomban foglalkozom. A lovas szobor feliratáról és az ott olvasható dátumról lásd elsősorban: MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai, 1995), 94, 208, 475. j., 212, 522. és 529. j.

²³ PERÉNYI József, „A Szent László-legenda Oroszországban”, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1. (1957), 179–180.

²⁴ A kerlési (*in monte, qui Kyrioleis dicitur*) csata Kézainál László uralmának egyetlen említést érdemlő eseménye: SRH I., 182 (11–15). A krónikakompozícióban a megszabadított leány *forte amore stupri* Lászlóhoz könyörög elrablója életéért: uo. 369, (3–7).

²⁵ *Az orosz évkönyvek...*, 464–465 és 476–479.

²⁶ MADAS Edit, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról (Kétnyelvű kiadás)* (Debrecen: Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék, 2004), 92. (No. 6.: 1.1.2). A kódexről és a szóban forgó prédikációról lásd uo., 29–32.

re a kerlési történetet a szent király kultuszának központjába, Váradra áthelyező, a város a tatárok elleni védelmét Lászlónak tulajdonító, ottani eredetű történetre utalhatott a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részét összeállító helyi klerikus fentebb idézett megjegyzésében, ahol – a hazai krónikás hagyomány ismeretében – azonban jónak látta mellőzni a kerlési történet elemeit. Emberünk tehát a tatárok felett diadalmas Szent László elképzelését fennen hirdette kompilációjának abban a városa oszmán prédálását felpanaszoló fejezetében, melyben legnyilvánvalóbban lép elének szerzőként. Ezt szem előtt tartva érdemes visszatérnünk a tatárokat holtában is megsemmisítő Szent László a kompiláció Nagy Lajos uralkodását tárgyaló részébe ékelődő történetéhez.

A Dubnici Krónika szövegének első, 1826-os megjelenése után nem sokkal Podhradczky József azzal hívta fel a figyelmet a tatárokon holtában diadalmas Szent László történetére, hogy a kompiláció e részletét két ízben is újraközölte.²⁷ A legenda ezzel szélesebb körben vált ismertté – így ihlethette Arany Jánost nevezetes 1853-as balladájának (*Szent László*) megírására. A szövegrészletet akkoriban XIV. század közepének tartották. Ezt az egyhangú vélekedést – melynek újabban is sok követője akad – először Domanovszky Sándor kérdőjelezte meg a Dubnici Krónika módszeres tudományos feldolgozását megkezdő nagy tanulmányában. Amikor Domanovszky részben az 1474-es prédálás élményszerű leírásából arra következtetett, hogy a kompiláció összeállítója váradi klerikus lehetett, azt is felvetette, hogy az ő interpolációjaként került a szóban forgó csodás történet a Nagy Lajos királyról szóló, csak a Dubnici Krónika által fenntartott részéletrajzba.²⁸ Az alábbiakban csak azon szerzők álláspontját ismertetem és értékelem, akik vagy XV. századi interpolációnak tartották a kompiláció szóban forgó két fejezetét, vagy – e tételt vitatva – a hagyományos álláspontot megtámogató érvekkel álltak elő. 1928-ban Horváth Cyrill tollán tűnt fel az az elképzelés, mely szerint Szent László a tatárok elleni 1345-ös csatában feltűnő alakjának ihletője a szent váradi lovas szobra lehetett.²⁹

²⁷ A két fejezet első kiadása: ENDLICHER, „*Cronica de gestis Hungarorum...*”, *Jahrbücher der Literatur* 34 (1826): Anzeige Blatt, 7–8. Podhradczky József előbb a szent királyról írt életrajzában, majd pedig a Budai Krónika általa gondozott kiadásának apparátusában közölte a szöveget: PODHRADCZKY József, *Szent László királynak és viselt dolgainak históriája... Első rész* (Budán, 1836), 83–84 (itt nem szerepel a Dubnici Krónika 162. fejezetének vége, melyben a székelyek a Lackfi András vezette hadjárat utáni keleti portyázásairól esik szó); *Chronicon Budense...* Textum recognovit, notis illustravit, ... et praefatus est Iosephus PODHRADCZKY (Budae: Typis Ioannis Gyurián et Martini Bagó, 1838), 277 (jegyzetszám az előző oldalon), 1. j., valamint a Dubnici Krónika 162. fejezetének vége: uo., 277(–278), 2. j.

²⁸ DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 449–450. Maga Domanovszky Sándor azonban pár oldallal előbb még az ismeretlen nevű, XIV. század közepi ferences szerzőnek tulajdonította ezt a szövegrészt: uo. 420. A részéletrajz egyébként nem csak ezen a ponton szentel figyelmet Szent László váradi kultuszhelyének: *Chronicon...* (c. 170), 166.

²⁹ HORVÁTH Cyrill, „Szent László-legendáink eredetéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 38 (1928): 56. A történet általa vélt hagiográfiai forrásairól lásd uo. 161–165. Más alkalommal tervezem áttekinteni a szerző és mások e tárgykört illető felvetéseit.

Ez alapján a legenda a XIV. század végétől a Dubnici Krónika összeállításáig tartó korszakban keletkezhetett. Bóta László 1962-ben mintha e két elődjének elképzelését egyesítette volna, amikor azért kötötte a Mátyás-kori kompilátorhoz a legendát, mert egyrészt az megtöri a részéletrajz időrendjét, másrészt pedig azért, mert az óriási lován ülő, kezében csatabárdját forgató koronás nagy lovag ábrázolásában szerinte a váradi Szent László-lovasszobor képe öltött irodalmi formát.³⁰ Ezt az álláspontot kevéssel utóbb vitatva Kurcz Ágnes az utóbbi felvetésre ugyan nem tért ki, ám megkérdőjelezte az időrendi probléma súlyát, melyhez hasonlók – mint írja – akadnak még a részéletrajzban. Felhívta ugyanakkor a figyelmet a Szent László-történet és a részéletrajz egyéb részeinek szerinte hasonló stílusára is.³¹ Érveit Kristó Gyula 1967-ben azzal egészítette ki, hogy a Dubnici Krónika a székelyek 1345-ös tatárföldi támadásáról szóló két fejezete a részéletrajz azokat közrefogó *caputj*aihoz hasonló mértékben ritmizált.³² Kurcz és Kristó nem hoztak fel példákat az általuk említett stilisztikai-ritmikai sajátosságok bizonyítására.³³ Ez annál érdekesebb lehetett volna, mert a részéletrajzot – az addigi közfelfogásnak megfelelően – egyetlen, ferences szerző művének tartó Kurcz álláspontjával szemben Kristó itt fogalmazta meg azt az elképzelését, mely szerint a ferences szerző csak a részéletrajz későbbi részét írhatta. Kristó ekkor még a *gestatöredék* első tizenkét fejezetét a XIV. századi krónikakompozíció – általa Kálti Márkkal azonosított – utolsó kompilátorára vezette vissza.³⁴ Ugyanő 1988-ban két ízben is a század végére tette a „monda” keletkezését vagy lejegyzését (mely e szerint interpolációként került a Lajos királyról nem sokkal az ott említett utolsó eseményt követően írt részéletrajzba).³⁵ Pályája

³⁰ BÓTA László, „Küküllői János és a Névtelen Minorita krónikája”, *Irodalomtörténet* 50 (1962): 333. A szerző szakirodalmi hivatkozásokkal nem támasztotta alá egy recenzió keretei között felvázolt álláspontját. Domanovszky Sándor tanulmányát esetleg, Horváth Cyrillét és Perényi Józsefét biztosan ismerte. Az idézetet lásd fent, 2. j. Utóbb is a váradi lovas szobor hatására vezette vissza Szent László a csatában feltűnő alakjának megformálását: BÓTA László, „Arany János *Szent László*-jának forrása és a leányszabadítás mondájának keletkezése középkori orosz krónikaszövegek és a ’legrégibb’ magyar népballadák tükrében”, in *Arany János ma, 1817–1977*, szerk. MEZEI József (Budapest: Tankönyvkiadó, 1980), 43.

³¹ KURCZ Ágnes, „Anjou-kori történetíróink kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68. (1964): 363. Ekkor cáfolta Kardos Tibor elképzelését, aki a részéletrajz szerzőjét a ferences Lackfi Dénesben vélte felfedezni: *uo.*, 365–366.

³² KRISTÓ Gyula, „Anjou-kori krónikáink”, *Századok* 101 (1967): 488, 180. j.

³³ Mint ismert, Kristó Gyula e tanulmányában (*uo.* 467–480.) stilisztikai példákkal alátámasztva először érvelt amellett, hogy a XIV. századi krónikakompozíció az 1272–1342 közti eseményeket feldolgozó része négy szerző műve lehetett. A kérdést újból – és igen alaposan – megvizsgálva, Somogyi Szilvia azonban arra az eredményre jutott, hogy nem lehet bizonyítani Kristó e téziséit: SOMOGYI Szilvia, „A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete (A budai minorita krónika latin nyelve)”, *Fons* 18 (2011) *passim*; a végkövetkeztetések: *uo.*, 262–268.

³⁴ KRISTÓ Gyula, „Anjou-kori krónikáink”, 487–500. Vö. KURCZ, „Anjou-kori...”, 367–368.

³⁵ KRISTÓ, *Az Anjou-kor háborúi*, 97–98: itt arról ír, hogy a „mondát” „néhány évtized elteltével” jegyezték le. A Thuróczy-krónika apparátusában a váradi lovas szobor felállításához köti a le-

végén indoklás nélkül feladta az utóbbi elképzelést, miközben módosította 1967-es tézisé: ekkor már lényegesebbnek látta az 1345-ös hadjáratról írt két fejezet és a részéletrajz szerinte is ferences szerző által írt második fele közti stilisztikai rokonságot. Amikor pedig a legendában a Szent László-fejereklyéjével történt csodát a székesegyház *subcustosa* a kanonokokon kívül *multis religiosus viris* adja hírül, Kristó az utóbbiakban ferenceseket vélt felfedezni. Kristó Gyula ugyan e ponton nem említette Kurcz Ágnest, ám ekkor már határozottan szembefordult néhai kolléganője valaha számára is kiindulópontul szolgáló álláspontjával. Míg ugyanis Kurcz viszonylagosnak állította be a részéletrajzban a szóban forgó két fejezet által okozott időrendi zavart, addig Kristó e kérdésnek szentelt utolsó eszmefuttatásaiban éppenséggel aláhúzta annak jelentőségét.³⁶

Kristó Gyula a kérdéssel pályája végén foglalkozva egyébként figyelmen kívül hagyta Marosi Ernőnek a szóban forgó történet interpolált jellege melletti érveit. Horváth Cyrill nyomán – bár őt nem említve – a művészettörténész szintén úgy foglalt állást, hogy a jelenet „a szentnek a [váradi] székesegyház előtt álló bronzszobra ihlethette”.³⁷ Új elemként jelenik meg érvelésében a történetnek az a mozzanata, hogy a tatárokkal szembeszálló lovagszent felett maga a koronás Szűz Mária tűnt fel.³⁸ Márpedig Szent Lászlót – aki a XV. század végére vált elsődlegesen lovas alakká elbeszélő szövegekben és ábrázolásokon egyaránt – Mátyás korszakától hozták rendszeresen összefüggésbe a Szent Szűzzel.³⁹ Így pedig a tatárok ellen az Ő védelme alatt küzdő szent király története is akkor, vagyis a Dubnici Krónika összeállításakor kerülhetett be a Nagy Lajos-kori hadieseményeket tárgyaló szövegrézbe.

genda keletkezését: JOHANNES DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum*, II.: *Commentarii*. Composuit Elemér MÁLYUSZ, adjuvante Julius KRISTÓ (Budapest: Akadémiai, 1988), 109.

³⁶ KRISTÓ Gyula, „Utószó”, in KÜKÜLLEI János, *Lajos király krónikája*. NÉVTELEN SZERZŐ, *Geszta Lajos királyról*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KRISTÓ Gyula (Budapest: Osiris, 2000), 107–108. Ezt rövidebben megismételte: KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia*, I.: *Történetírás a középkori Magyarországon* (Budapest: Osiris, 2002), 91. A szerző ekkoriban úgy vélte, hogy az életrajztörök általunk ismert szövegét részben író, részben átszerkesztő ferences szerzetes az 1345-ös tatár földi hadjárat csodás elbeszélésével váltotta fel elődje a király első nápolyi bevonulásáról írt fejezetét: KRISTÓ Gyula, „Utószó”, 108; KRISTÓ, *Magyar historiográfia*, 92. A szerzetesek említése a krónikában: *Chronicon...* (c. 162), 152.

³⁷ MAROSI, *Kép és hasonmás*, 84. Később kategorikusabban fogalmazva arról írt, hogy „az epizód... tárgyi alapja” „kétségtelenül” ez a szobor volt: Uő, „Szent László zászlaja”, in *Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária és NAGY Iлона (Budapest: L'Harmattan, 2004), 450. E két helyen a szerző általánosságban ugyan hivatkozik Domanovszky Sándor említett tanulmányára, ám nem írja: az utóbbi vetette fel elsőként, hogy a tatár hadjáratról szóló „betét” interpoláció lehet: MAROSI, *Kép és hasonmás*, 207, 471. j.; MAROSI, „Szent László zászlaja”, 450, 18. j.

³⁸ Lásd fent, 2. j.

³⁹ MAROSI, *Kép és hasonmás*, 82–85, főleg 84–85; MAROSI, „Szent László zászlaja”, 450. „Szűz Mária lonagja”. *Mikortól kapcsolódott össze szorosabban a Patrona Hungariae és Szent László király kultusza?* cím alatt, máshol tárgyalom a kérdéskört.

Egy kifejezetten váradi szerző számára persze már korábban kézenfekvő lehetett, hogy lovas alakként jelenítse meg a királyt – ilyen származásának azonban csak a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részét összeállító-kiegészítő kompilátort tarthatjuk, a műbe beemelt I. Lajos-részéletrajz ismeretlen nevű szerzőjét nem (arról nem is beszélve, hogy ő nem láthatta a több mint egy nemzedékkel később emelt lovas szobrot). Az értelmezés e szálát, a szóban forgó László-legendát XV. századi interpolációnak tartó álláspontot valószínűsítő következtetéssel lezárva térjünk rá annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a legendát tartalmazó két fejezet mennyire töri meg a részéletrajz alapvetően egyenes vonalú történeti elbeszélését, illetve hogy ez kivételes vagy gyakori-e a Dubnici Krónika szóban forgó részében. E szempontból nem érdemel nagyobb figyelmet az a két szöveghely, ahol az ismeretlen nevű szerző datálási hibája miatt zavarodik össze az időrend: az események lineáris sora ezek miatt csak párnapos időszakokon belül borul fel.⁴⁰ Az érdemi esetek közül először azzal találkozunk, melyben I. Lajos a nápolyi trón megszerzését célzó első akciójának előkészítéséről esik szó. Az előző fejezet Zára 1346. végi kapitulációjának felidézésével zárul, ami után a szerző arról ír, hogy az itálieiak már András „király” halálától kezdve sürgették Lajost: foglalja el az immár őt illető nápolyi trónt.⁴¹ A bő egyéves „visszakanyarodás” látszólagos: a szerző azért utal sommásan a korábban már általa elbeszél⁴² eseményre, hogy igazolja uralkodója készülődő hadjáratának politikai legitimitását. A második ilyen szöveghely ugyanezt a célt más szempontból szolgálja: két egyaránt 1347. novemberi esemény között azért idézi fel röviden a tatárokat 1346-ban sújtó pestist, hogy alátámassza: távozásával Lajos nem hagyta cserben eredeti országát, mert azt veszély ekkoriban nem fenyegette.⁴³ A harmadik ilyen esettel akkor találkozunk, amikor az ismeretlen nevű ferences a király

⁴⁰ I. Lajos 1350-es dél-itáliai hadjárata kapcsán ír arról a szerző, hogy a király ellen (Páduai) „Szent Antal hitvalló ünnepén”, vagyis június 13-án tört ki lázadás Barlettában; az uralkodó „másnap” érkezett Ascoliba, ahol „ugyanaznap” kapta a hírt: ellenséges zsoldosok elfogására készülnek. Erre a Lackfiak csapata „másnap, Szent Pál ünnepén” támadta meg az említett zsoldosokat – ez az ünnepnap azonban június 30. Az idézett dátumok sorozata: *Chronicon...* (c. 166), 157–158. A király a litvánok elleni 1351. évi hadjáratának elbeszélését a szerző azzal zárja, hogy Lajos „Kisasszony nyolcadán”, vagyis szeptember 15-én ért vissza Budára. Hazatérőben, Krakkóban tartózkodva emberei megöltek egy lengyel nemes, aki a ferences szerző szerint azzal érdemelte ki sorsát, hogy megsértette Szent Ferenc emlékét a gyilkosság előtt három nappal, „a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén”, vagyis szeptember 14-én. Az idézett dátumok: uo. (c. 169), 162–163. (Ráadásul az utóbbi ünnepet vasárnapra teszi, noha az abban az évben szerdára esett.) Egy harmadik helyen az időrendi hiba más jellegű, az események sora nem borul fel. A szerző arról ír, hogy az 1352. évi litván hadjáratról hazatérőben a király „nagyhét szerdáján” kelt át az „Olth” folyón: uo. (c. 170), 164. „Másnap” ért az „Ethel” folyóhoz, az azt követő „reggel” „ment be a rutének havasaiba”, melyen „négy nap alatt” lovagolt át: uo., 165. Ehhez képest „nagyépente” érkezett volna meg Beregbe: uo., 166.

⁴¹ Uo. (c. 157), 146. Zára a velenceiek által elfoglalásáról lásd fent, 9. j.

⁴² Lásd fent, 13. j.

⁴³ Lásd alább, 49. j. A két novemberi esemény korábbika a király útját előkészítő nádor, a későbbi pedig maga Lajos elindulása.

1350-es aversai sebesüléséről ír: Lajos két évvel később beváltotta betegágyán tett fogadalmát.⁴⁴ Végül pedig az 1351 nyarán III. Kázmért támogatandó Kęstutis ellen hadba vonuló magyar uralkodó és e litván fejedelem között békét szerző Kont Miklós dicséretes tevékenységéről beszámolva némi késéssel jut a szerző eszébe, hogy ugyanez a magyar nagyúr hasonló érdemeket szerzett pont egy évvel korábban Aversa ostromának sikeres lezárásakor.⁴⁵

Utóbbi ügyetlenségét az ismeretlen nevű szerző tehát úgy javította, hogy pótlólag közölte a művében már tárgyalt ostrom korábban kifelejtett részletét: az események időrendje ezzel érdemben nem borult fel.⁴⁶ A másik három esetben a vissza-, illetve előreutalás abban segít, hogy jobban megérthessük az egyenes vonalú időrendben csordogáló elbeszélés adott pontját. A holtában a székeleyeket a tatárokon aratott győzelemhez segítő Szent László történetével nem elsősorban az a gond, hogy az azt megelőzően tárgyalt eseménynél, András árvája, a gyermek Martell Károly 1348. március eleji Budára érkezésénél⁴⁷ bő három évvel korábbi történésekhez kanyarodik vissza (bár e távolság némileg nagyobb, mint amit az imént tárgyalt előres és visszautalásoknál tapasztalhattunk). A legenda tematikailag és logikailag teljesen idegenül ékelődik be az ismeretlen nevű szerző szövegébe, ráadásul viszonylag hosszan szakítja meg annak menetét. A két I. Lajosról írt, a Dubnici Krónikában egymás mellé rendelt mű – a legenda szövegét leszámítva – közös sajátossága, hogy még a király személyes jelenléte nélküli hadjáratok esetén is jelzik: az adott vállalkozás az uralkodó parancsára indult. Nem illenek tehát az „öntevékeny honvédelem” legendából kirajzolódó képéhez – mely oly magától értetődő lehetett a Mátyás által magára hagyott Várad oszmán felprédálásán kesergő helyi klerikus számára.⁴⁸ János kükküllői főesperes művében Lajos jó keresztény – ezt az életrajz végéhez közeledve a király kolostoralapításai és (jórészt erőszakos) térítő akciói hivatottak alátámasztani –, ám csodás eseménnyel szövegében nem találkozunk. Tőle eltérően az ismeretlen nevű szerző a király és vezérei sikerét olykor az isteni gondviselésnek is tulajdonítja, de mennyei hatalom csak egyszer játszik művében kizárólagos szerepet: éppen a tatárokat sújtó 1346-os pestisjárványt vezeti vissza az Úr (nem valamely szent) beavatkozására.⁴⁹ Az utóbbi szerzőnél Lajos király lerója háláját László

⁴⁴ *Chronicon...* (c. 167), 159.

⁴⁵ Uo. (c. 169), 162.

⁴⁶ Aversa ostromáról lásd fent, 44. j.

⁴⁷ *Chronicon...* (c. 160), 151.

⁴⁸ A váradi kompilátor a „második honfoglalás” tárgyalásakor hagyott fel azzal, hogy megpróbálja kibővíteni fő forrása, a Budai Krónika szövegét valamely a Képes Krónika családjába tartozó kézirat többletadataival: DOMANOVSKY, „Dubnici...”, 241–247. Ez talán azzal magyarázható, hogy a Váradot ért támadás nyomán sietőssé vált számára munkája befejezése, annak közlése a Mátyást bíráló (akkori) zárófejezettel együtt: MOLNÁR, „Kultusz és kritika...”, 52, 27. j.

⁴⁹ *Chronicon...* (c. 158), 148: ...*maius enim hostilitatis et aduersitatis periculum ipsi regni Hungarie a tartaris et saracenis imminebat. Sed dominus deus eciam cum attemtacione [sic] fecit prouentum, quia taliter eos flagellauit, ut ipsorum terrorem timere et formidare non oporteret. Nam anno domini millesimo trecentesimo quad-*

váradai sírjánál, mert védelmezte őt az 1352-es litván hadjáratáról kevesedmagával hazatérőben, hosszú és veszélyes útja során – arról azonban itt nem esik szó, hogy mást, jelesül a szent csodás haditettét is megköszönte volna.⁵⁰ Nyilván kortársként, pontosan tudósít névtelenünk arról, ahogy a Nagy Pestis első hulláma elindult – valóban az általa jelzett évben – az Arany Horda területének déli pereméről.⁵¹ E megjegyzése pedig szempontunkból azért különlegesen fontos, mert világossá teszi: a tatárok emlegetésére ezt követően nem lesz szüksége, minthogy azok immár nem akadályozzák a fő témájaul szolgáló esemény sor, Lajos király dél-itáliai vállalkozásának kibontakozását. Egy a tatárok ellen 1345-ben indított hadjárat időrendileg ugyan nem mond ellent annak, hogy egy évre rá pestis tizedelte meg őket, ám az ismeretlen nevű szerző dramaturgiája szempontjából a tatárok újabb feltűnése kifejezetten illogikus a szövegnek azon a pontján, ahol Szent László ellenük vívott csodás küzdelméről olvashatunk.

Térjünk is rá magára a Dubnici Krónikában ez utóbbit elbeszélő két fejezetre! A szöveget modern kori kiadója – a Mátyás-kori másoló tagolását követve – két fejezetre osztotta, ám tematikusan máshogy bontható két részre: egyrészt a tatárok elleni 1345., illetve 1346. évi székely támadásokról szóló keretelbeszélésre,⁵² másrészt a szűkebben vett csodatörténetre. A keretelbeszélés egymástól a csodás küzdelem leírása által elválasztott két szövegegységét a tematikai rokonságon túl ismétlődő szófordulatok kötik össze (így a székelyek mindkét helyen *innumerabilem multitudinem tartarorum* mészárolnak le, a zsákmány része az előbbiben *spolia multa... in... gemmis et vestibus preciosis*, az utóbbiban *spolia infinita... in gemmis et lapidibus preciosis*).⁵³ A keretelbeszélés két részét tehát bizvást azonos szerzőnek tulajdoníthatjuk, mint ahogy nyilván ő írta a szűkebben vett csodatörténetet is, mely logikailag rászorul a keretelbeszélésnek legalábbis az első részére. Maga a keretelbeszélés olyan nyilvánvaló-

ragesimo sexto dominus deus misit pestilenciam in eos, que tantum in eos deseynt, quod infra paucos menses, ut dicitur, trecentena millia [sic] tartarorum prostravit et consumpsit.

⁵⁰ Uo. (c. 170), 166.

⁵¹ A járvány szörványos belső-ázsiai előzményeiről lásd Michael W. DOLS, *The Black Death in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1977), 43–48. Az Arany Hordával akkoriban szövetséges Bizánban működő kortárs Niképhorosz Grégorasz úgy tudja, hogy a kór 1346 tavaszán ütötte fel a fejét „Szkítiában”, a Meótság vidékén. Az aleppói Ibn al-Vardí szerint – a keresztény időszámításra áttéve – 1346. októbere–novembere táján tört ki a járvány „Uzbek földjén” (vagyis a Hordát kevéssel előbb teljes nemzedéken át uraló Özbek kán valamikori birtokán). Uo., 50–52. A Nagy Pestis jelenleg mérvadó monografikus feldolgozása e téren jórészt Dols eredményeit veszi át, azt annyiban egészíti ki, hogy orosz évkönyvek is 1346-ra teszik az esemény sor kezdetét; a betegség szerintük először a Horda területén és az ottani „frankok” között (vagyis a Krímben található genovai gyarmatokon) jelentkezett: Ole J. BENEDICTOW, *The Black Death, 1346-1383* (Woodbridge: Boydell, 2004), 50.

⁵² A keretelbeszélés eleje azonos a kézirat és a modern kiadás szerinti első egységgel: *Chronicon...* (c. 161), 151–152. A vége a második egység utolsó két mondatából áll (az *Alio quoque tempore* kezdőszavaktól): uo. (c. 162), 152.

⁵³ A tatárok: uo. (c. 161), 151, illetve uo. (c. 162), 152. A zsákmány mindkét fejezetben az utóbbi oldalon.

an rokon a Lackfi András vezetésével a tatárok ellen indult expedíció János főesperesnél olvasható történetével, hogy már Pór Antal magyarázat nélkül vonta össze a két tudósítás adatait, Vásáry István pedig az I. Lajos-kori tatár hadjáratok legújabb áttekintésében úgy fogalmazott: „A két forrás szerencsésen egészíti ki egymást.”⁵⁴ Ez a párhuzam annál különösebb, mert a Dubnici Krónikában mindkét elbeszélés olvasható, sőt az utóbbi 1474-ig tartó részének kompilátora – mint láttuk – pont János főesperes szóban forgó szövege elé illesztette be az ismeretlen nevű szerző I. Lajosról írt részletrajzát.⁵⁵ Érdemes tehát közelebbről megvizsgáljunk a holtában a tatárokon diadalmas Szent László szűkebben vett legendájának keretelbeszélése, illetve Lackfi András tatár hadjáratának János főesperesnél szereplő története eltérő és rokon vonásait (a csak az egyik forrásban szereplő elemeket aláhúzással emelem ki).

Lackfi András tatárok elleni hadjárata János kükküllői főesperesnél (a Dubnici Krónika szövege alapján) ⁵⁶	Az 1345. és 1346. évi tatár hadjáratok a Dubnici Krónikában (a Szent László-legenda keretelbeszélése) ⁵⁷
<i>Item cum gentes tartarorum in regnum Hungarie sevientis confinia partis Transsilvaniensis et siculos sepe in/festarent, rex ipse strenuum et bellicosum virum Andream filium Lachk vayuodam transsilvaniensem contra ipsos tartaros cum siculis nobilibus et valida gente destinavit, qui terram in qua habitabant potenter subintrantes</i>	<i>Item anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo quinto, post coronacionem regis Lodouici tercio, circa festum Purificationis beate virginis Marie, Siculi cum paucis Hungaris, qui tunc in medio eorum existerant, contra Tartaros procedentes</i>
<i>cum principe eorum nomine Athlamus ad resistendum eisdem cum magno exercitu in campo obuian-tes debellarunt,</i>	<i>deo auxiliante, innumerabilem multitudinem Tartarorum in terra ipsorum in ore glady percusserunt.</i>
<i>et ipsum principem eorum decapitauerunt,</i>	<i>Ubi etiam princeps eorum valde potens nomine Othlamus, secundus post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani, viuis captus est; sed postea decollatus: pro cuius redempcione quasi infinitam pecuniam promittebant. Sed hungari spreuerunt, / precauentes futura;</i>
<i>ac multa banderia</i>	<i>vexilla etiam portantes in terram suam,</i>
<i>et captiuos tartaros</i>	<i>multosque captiuos,</i>
	<i>et spolia multa nimis in auro et argento, curialibus, necnon gemmis et vestibus preciosis,</i>

⁵⁴ PÓR Antal, *Nagy Lajos (1326–1382)* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1892), 81–82; VÁSÁRY István, „Nagy Lajos tatár hadjáratai”, *Studia Caroliensia* 7/3–4 (2006): 20.

⁵⁵ Lásd fent, 4. o.

⁵⁶ Lásd fent, 14. j. A fenti táblázatban jelzem az utóbbi jegyzetben hivatkozott részen belüli oldaltörést.

⁵⁷ Lásd fent, 52. j. A fenti táblázatban jelzem az utóbbi jegyzetben hivatkozott részen belüli oldaltörést.

	<i>duravitque bellum inter eos tribus continuis diebus.</i>
<i>regie maiestati in Vysegrad transmiserunt.</i>	
<i>Post hec etiam siculi eosdem tartaros sepius inuasunt,</i>	<i>Alio quoque tempore, videlicet anno domini millesimo trecentesimo quadagesimo sexto predicti siculi soli cum ingenti multitudine ad predictam terram tartarorum intrantes, ibique prelio commisso, superna eis gracia victoriam concedente innumerabilem multitudinem tartarorum trucidarunt.</i>
<i>et cum magna preda ad propria redierunt.</i>	<i>Ubi multa arma valde preciosa recipientes; spoliaque infinita, tam in animalibus, quam etiam in gemmis et lapidibus preciosis, sicque reuertentes glorificabant deum, qui dedit eis victoriam.</i>
<i>Qui autem ex ipsis tartaris remanserunt, ad partes maritimas longe distantes ad alios tartaros fugerunt.</i>	

A két párhuzamos szöveg túlnyomórészt tartalmilag egyező, ám megfogalmazásukban teljesen eltérő elemekből épül fel (még a tatár *princeps* neve sem teljesen azonos a kódex két szöveghelyén). A tartalmi egyezések rendszeressége túlmegy azon a szinten, amit a megörökített események azonossága indokolna. Még a zsákmányolt zászlók, illetve foglyok említése is ugyanabban a sorrendben követi egymást a két szövegben. A tematikus egyezés ilyen szintje nem lehet véletlenszerű: az egyik szerzője a másik ismeretében dolgozott. Mivel János főesperes művét Thuróczy és a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részének alapjául szolgáló Budai Krónika is fenntartotta, így kézenfekvő azt feltételezni, hogy az előbbit összeállító váradi klerikus írta a legenda keretelbeszélését, melyhez kiinduló pontul János főesperes párhuzamos szövegének a Budai Krónika révén megismert változata szolgált. Márpedig a legenda a keretelbeszéléssel együtt kaphatott csak helyet a kompilációban.

Ezt a feltételezést megerősítendő, árnyalendő, avagy cáfolendő tekintsük most át a két szöveg önálló elemeit! Közülük János kükküllői főesperesé a másikhoz képest kevés, ám konkrét, jórészt korabeli okleveles adatokkal megerősíthető többletadatot tartalmaz. Ő az erdélyieket és a székelyeket kevéssel előbb ért pusztítással indokolja, hogy királyi parancsra had indult a tatárok ellen – ezzel összhangban az akkortájt kiadott, tatárokkal szembeni hadi érdemeket magasztaló oklevelek egy kivétellel védekező harcokat említenek.⁵⁸ A támadó vállalkozásról hírt adó egyetlen diploma viszont pont egy királyi parancsra Lackfi András vezetésével indított hadjáratot említ – hitelesítve a kükküllői főesperes következő többletadatát.⁵⁹ A szerző pontatlan,

⁵⁸ A szakirodalomban addig feltűnt ilyen oklevelek körét Engel Pál gyűjtésével bővítette: VÁSÁRY, „Nagy Lajos...”, 21–23.

⁵⁹ Az 1349. október 16-án kelt királyi oklevél 1357. január 21-i uralkodói átírását a nyitrai káptalan 1357. április 2-i átírása tartotta fenn: DF 274724. A számunkra fontos adatokat tartalmazó *narratio* legjobb kiadása: Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.

amennyiben ez a Lackfi akkoriban még nem erdélyi vajda, hanem székelyispán volt,⁶⁰ kézenfekvőnek tűnik ugyanakkor állítása, mely szerint a győztes vezér a zsákmányolt hadi jelvényekkel és (fontosabb) foglyokkal az udvar akkori állandó székhelye felé vette az irányt.⁶¹ Végül pedig szintén megalapozottnak tűnik, amikor a szerző arról ír: a nagy expedíció és a rá következő kisebb székely támadások nyomán a tatárok a Fekete-tenger melléki társaikhoz húzódtak vissza – hiszen tudjuk, hogy 1352/3 táján már I. Lajostól függő román előjáró állt az ekkortájt a magyar király okleveleiben *terra nostra Molduana* néven emlegetett térség élén.⁶²

Ezzel az összképpel szemben a Dubnici Krónikában ránk maradt párhuzamos szöveg egyedi elemeinek tekintélyes részét a két hadjárat során ejtett zsákmány összetevőinek részletező, gyanúsán keleties gazdagságú felsorolása adja – melyben helyet kapnak a Várad 1474-es felprédálása miatt panaszkodó helyi klerikusra jellemző „gemmak” és ékkövek.⁶³ Az is furcsa, hogy sem a korabeli orosz évkönyvek, sem bizánci vagy – amennyire ez a szakirodalom alapján megállapítható – iszlám források nem tudnak arról: magyar kéztől veszett el az Arany Horda második embere.⁶⁴ A szerző a keretelbeszélés e pontját valóságos erkölcsi tanmesévé alakítja,

III: 1340-1359. Regesztákban jegyzetekkel közzéteszi HEGYI Géza és W. KOVÁCS András közreműködésével JAKÓ Zsigmond (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008), 207–208. (No. 533), 208. Ugyanez a szöveg az átíró oklevél és a benne átírtak teljes kiadásában: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis studio et opera Georgii FEJÉR* (Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829-1844), XI., 549–554 (no. XX), 550. Vö. *Anjou-kori Oklevéltár XXXIII: 1349*, szerk. SEBŐK Ferenc (Budapest–Szeged: s. n., 2015), no. 785. (Nem tud az átíró oklevél teljes kiadásáról.)

⁶⁰ ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457* (Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 1996), I., 192. Lackfi András egyben besztercei és brassói ispán is volt: *uo.*, 111, 121. Ekkortájt András fivére, István volt az erdélyi vajda; maga András 1356-tól 1359-ig töltötte be ezt a tiszteletet: *uo.*, 12.

⁶¹ A kükküllői főesperes művének két változata közül az elemzett fejezetet valószínűleg a Thuróczy-krónikában olvasható (c. 136) tartotta fenn hívebben. Ott ugyanis egyedül Lackfi András győzi le (*debellavit*) a tatárokat, ő fejezi le (*decapitavit*) Athlamoszt, és ő viszi (*transmisit*) a zsákmányolt hadi jelvényeket és tatár foglyokat Visegrádra: JOHANNES DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum I.*, 166 (7–9).

⁶² Összegző jelleggel lásd elsősorban MENASÁGI Sándor, „Moldva”, in *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál és MAKK Ferenc (Budapest: Akadémiai, 1994), 463; GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* (Budapest: Akadémiai, 1963–1998), IV, 119–120.

⁶³ Az 1345-ös hadjárat zsákmányairól lásd fent, 53. j. 1474-ben a helyi klerikus többek között az *indumenta sacerdotalia gemmis atque lapidibus preciosis* elrablása miatt szörnyülködik: *Chronicon...* (c. 228), 198.

⁶⁴ *Az orosz évkönyvek... passim; A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkeori görög nyelvű forrásai.* Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta BAÁN István (Budapest: Balassi–Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2015), *passim*. Itt leginkább Ióánnész Kantakuzénosznál számíthatnánk ilyen adatra: *uo.*, 32–39. Ám sem itt, sem máshol nem olvashatunk ilyenről a szöveggyűjteményben. Az Arany Horda eseménytörténetének még mérvadó feldolgozása a Budai Krónika Podhradczky-féle – a Dubnici Krónika párhuzamos szövegét lábjegyzetben közlő – kiadására támaszkodva (lásd fent, 27. j.) arról ír, hogy a több ízben Magyarországra törő tatárokat 1345-ben „Erdélyben” győzték le, vezérük is elesett; az ütközetet követően pedig a magyar befolyási övezet egészen a Dnyeszterig terjedt ki: Bertold SPULER, *Die Goldene Horde.*

amikor arról ír: az előrelátó székelyek a felajánlott jelentős váltságdíj ellenében sem eresztették el, hanem inkább lefejezték a tatár *princep*et. Az utóbbi kivételes rangja és a csata epikus hossza leginkább az egyre mesészerűbbé változó eseménysor jelentőségét lehetett hivatva kiemelni. A keretelbeszélést – vele az egész tágabban vett, az I. Lajos első dél-itáliai vállalkozásának történetét megszakító legendát – záró mondat végén „a székelyek” úgy adnak hálát győzelmükért Istennek, ahogy azt a János főesperesnél egyébként ájtatosabb ismeretlen nevű szerző szövegének biztosan hiteles részeiben senki nem teszi.⁶⁵ A keretelbeszélés ellenben hallgat arról a Lackfi Andrásról, aki az I. Lajosról írt részletrajz valóban Anjou-kori szövegében többször szóba kerül,⁶⁶ és akinek fivére, István e mű a király után legfontosabb szereplője. Míg a kükküllői főesperes a tatárok elleni nagy hadjárat után több kisebb székely akcióról ír, addig a legenda keretelbeszélése 1346-ra teszi az egyetlen újabb expedíciót – a székelyek e szerint kifejezetten akkor merészkedtek volna tatár földre, amikor ott éppen pestis dühöngött. Ezzel szemben áll ugyanebben a szövegben az első hadjárat pontos datálása, mely – legalábbis ami az évet illeti – teljesen valószínűnek tűnik.⁶⁷ János főesperes nem jelöli meg a tatár hadjárat évét (általában takarékosabb a datálásokkal, mint az ismeretlen nevű ferences szerző), ám a művében tárgyalt események sorrendje alapján következtethetünk arra, hogy mikor került sor erre a vállalkozásra. Már láttuk, hogy Lackfi András expedíciója előtti legkésőbbi datált eseményként a magyar király egy 1345. korai hónapjaira eső Mária-ünnep táján vezetett litván hadjáratát említi.⁶⁸ Lackfi vállalkozása után két egymást követő, horvát urak elleni akcióról ír.⁶⁹ Ezek beillesztését az időrendbe közülük a fontosabbik, a király személyes irányításával indult hadjárat határoz-

Die Mongolen in Russland, 1223-1502. Zweite, erweiterte Auflage (Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1965), 105. A csata helyszínének téves megjelölésén túl a szerző (uo. 25. j.) pontatlanul közli forrásszövegének oldalszámát és megjelenési évét is. Ezzel együtt is érdekes, hogy mellőzhetőnek tartja a tatár vezér nevét (ez máshol sem fordul elő a műben), és azt sem említi, hogy az illető a kán veje lett volna.

⁶⁵ Az 1352-es hadjárat után a király pusztá megmeneküléséért adott hálát Szent Lászlónak: lásd fent, 50. j. András „király” „megbosszulásáért” maga a szerző ad hálát Istennek: *Chronicon...* (c. 160), 151.

⁶⁶ Uo. (c. 163), 154.: rokonaival együtt említi „hűségét a Szent Koronához”. Uo. (c. 166), 157 és 158; uo. (c. 167), 159: I. Lajos 1350. évi dél-itáliai hadjárata kapcsán kerül szóba. Uo. (c. 166), 157: unokaöccse, (István fia) Miklós helyett egyszer András szerepel a szövegben (az idézett hely előtt).

⁶⁷ Kizárólag okleveles adatokra támaszkodva 1345-re tette ezt a hadjáratot már WERTNER Mór, „Nagy Lajos király hadjáratai”, *Hadtörténelmi Közlemények* 19 (1918), 65–67. Újabban lásd elsősorban: KRISTÓ, *Az Anjou-kor háborúi*, 97.; VÁSÁRY, „Nagy Lajos...”, 20.

⁶⁸ Lásd fent, 4. o., illetve uo., 13. j. János főesperes művének ezt követő, a Budai Krónikába be nem került, így a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részét összeállító kompilátor számára vélhetően ismeretlen fejezete (lásd fent, 6. j.) most nem érdekes a számunkra.

⁶⁹ JOHANNES DE THURO CZ, *Chronica Hungarorum* (c. 137) I., 166 (12–29); *Chronicon...* (c. 174), 168–169. A János főesperes által írtakkal ellentétben a király nem az első, hanem a második horvát hadjáratot vezette személyesen: lásd a következő jegyzetet!

hatta meg, melyre 1345 nyarán kerülhetett sor.⁷⁰ A korábbi kutatók tehát a Szent László-legenda keretelbeszélésének élén olvasható datálástól függetlenül is joggal teheték az év első felére Lackfi András tatár hadjáratát.⁷¹ A legendás elbeszélés szerzője, vagyis a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részének összeállítója nyilván abból a litván hadjáratot tárgyaló fejezetből vette az 1345-ös tatárok elleni expedíció hozzávetőleges időpontját, melyet követve megszakította a küüllői főesperes művének kimásolását, hogy helyette – éppen erre a litván expedícióra utaló megjegyzéssel bevezetve – megkezdjé az ismeretlen nevű szerző által írt részéletrajz közlését. A váradi kompilátor csak annyit változtatott a forrásában talált, eredetileg más eseményhez kapcsolódó datáláson, hogy az abban szereplő, meg nem nevezett Mária-ünnepet gyertyaszentelőként (*circa festum Purificationis beate virginis Marię*) határozta meg. Mivel két forrása egymás mellé rendelése 1345-től 1355-ig sok párhuzamosságot eredményezett, így a kompilátor bízhatott benne, hogy az általa közölt legenda keretelbeszélése és az annak kiinduló pontjául szolgáló szöveg közti hasonlóságok nem lesznek túl feltűnőek. Elhagyott néhány részletet (a király honvédő szerepének kiiktatása kézenfekvőnek tűnhetett számára 1474 februárja után), és irodalmiasan bővítette a maradékot. Mivel a Budai Krónikát mások is olvashatták, ezért nem merte egyszerűen kiiktatni a küüllői főesperes irodalmi nyersanyagul választott szövegét, ám a legendába átvett részeket teljesen átfogalmazta. A legnehezebb feladatot, a tatár vezér jelenthette számára: mivel e figura fontosságát forrásához képest növelte, ezért nem hagyhatta névtelenül. Teljesítménye (és nyelvismerete) határát jelzi, ahogy a kompilációja folytatásába pontosan bemásolt *Athlamost* mindössze *Othlamusszá* tudta alakítani.

Az utolsó – talán legfontosabb – megvizsgálandó kérdés mindezek fényében: a Mátyás-kori kompilátor lényegét tekintve egyénileg alkotta-e meg a vizsgált történetet, vagy csak egy már – legalább Váradon – ismert legendának adott irodalmi formát? Első látásra az utóbbi lehetőség mellett szólhat a Dubnici Krónikában ránk maradt elbeszélésnek az a vonatkozása, mely szerint: amikor a székesegyház *subcustosa* a szent király a csata napjaira eltűnt fejereklyéjét eredeti helyén fellelte, akkor azt verejtek borította.⁷² Ez a *caput insudatum* felidézi a Váradtól búcsúzó, Szent László lovas szobrát is említő Ianus a kultusz más vonatkozását megörökítő verssorait: *Cuius [scil. Ladislai] splendida marmorum columnis, / sudarunt liquidum sepulchra nectar.*⁷³ A *Szent László-ének* szintén a néhai király sírjából fakadó olajat említi: *oleo*

⁷⁰ KRISTÓ, *Az Anjou-kor bábortái*, 100–101.

⁷¹ Lajos király egyébként valamikor 1343 nyarán vagy kora őszén nevezhette ki székelyispánná Lackfi Andrást: lásd fent, 60. j. Ekkortól tartozott feladatkörébe, hogy védelmezze alárendeltjeit az ellenséges betörésektől.

⁷² *Chronicon...* (c. 162), 152: *...reperit ipsum [scil. capitem] insudatum, ac si viuis de maximo labore vel calore estus aliunde reuersus fuisset.*

⁷³ IANUS PANNONIUS, *Opera quae mansuerunt omnia*, seriem redigunt Stephanus BORZSÁK (†), Agnes RITÓÓK-SZALAY, Vol. I.: *Epigrammata*. Fasc. 1.: *Textus*. Edidit, praefatus est et apparatus critico

sudat sacrum sepulcrum, avagy *olajj szármaszjke zenth koporsodbol*.⁷⁴ E két biztosan azonos, az idővel nyilván tumba-formájúra alakított síremléssel kapcsolatos csodatörténetre utaló szöveghellyel szemben azonban a Dubnici Krónikában a már 1273-ban külön tisztelet tárgyául szolgáló fejereklyéről esik szó, melynek tartóját elsőként 1406-ban említik.⁷⁵ Úgy tűnik tehát, hogy az orosz évkönyvek által fenntartott, váradi eredetű László-legenda esetéhez hasonlóan a Dubnici Krónika 1474-ig tartó részét összeállító és kiegészítő helybéli klerikus a szent király verejtékező ereklyéiről a kultusz helyen kialakult elképzelést is meglehetősen szabadon adaptálta, amikor megalkotta a „nemzeti” múlt reprezentatív elbeszélésébe általa beillesztett csodás történetet. A remek irodalmi szüzsé ilyen értelemben vett eredetiségének bizonyítéka, hogy nem kapta fel a hír, amíg Joseph Endlicher nem közölte a Dubnici Krónika szövegét, illetve – főleg – amíg annak szóban forgó része balladájának megírására nem ihlette Arany Jánost.⁷⁶

PÉTER MOLNÁR

„Reperit ipsum caput... insudatum.”

Construction of a legend of Saint Ladislav in Várad (Oradea), c. 1474

The so-called Dubnic Chronicle, a compilation of the medieval Hungarian history, contains a remarkable hagiographic narrative, popularized by the romantic literature after the publication of the aforementioned chronicle. According to the story, in 1345, the Szeklers defeated the Tartars on their territory. But the victory was actually won by the King Saint Ladislav of Hungary (†1095) – visible only for the enemy – who, accompanied by the Holy Virgin Mary, annihilated and / or dispersed the Tartars. Meanwhile, the head of the Saint disappeared from the cathedral of Várad for three days, and, reappearing, it was covered in sweat. The majority of scholars

instruxit Julius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK (Budapest: Balassi, 2006), 194–196 (no. 321), 196. (A vers 39–40. sora.)

⁷⁴ *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea és OSZKÓ Beatrix (Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000), 676 és 677 (8–9): a latin szöveg; uo., 678 és 679 (4–6): a magyar változat. Az előbbit vö. *Gyöngyösi kódex*, 1, (18).

⁷⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I.: 1191–1342. Von Franz ZIMMERMANN und Carl WERNER (Hermannstadt: Franz Michaelis, 1892), 122–123, (no. 169), 123: Lodomér váradi püspök 1273-ban, csak évvel datált oklevele említ egy *super Sanctissimum Caput* tett esküt. *Codex diplomaticus...*, T. X/4., 518–525 (no. 233), 522–523: Zsigmond király 1406. október 19-i, a váradi egyház kiváltságait megerősítő oklevelében idézi fel, hogy a fejereklyetartó „pár évvel korábban” tűzvészben elolvadt, ám maga az ereklye csodásan fennmaradt. Vö. *Zsigmondkori Oklevéltár II.* (1400–1410), szerk. MÁLYUSZ Elemér (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1956–1958), no. 5066.

⁷⁶ Nem találtam jelét, hogy bárkire hatást gyakorolt volna az a példány, mellyel máshol foglalkozom majd, *A Dubnici Krónika kódexének kéziratos másolata (OSZK Fol. Lat. 331.)* cím alatt.

„REPERIT IPSUM CAPUT... INSUDATUM.”

trace the story back to the middle of the 14th century. They think that it has been integrated into the Dubnic Chronicle as a part of a fragmentary narrative about the reign of the King Louis I of Hungary (1342–1382), written by a contemporary anonymous franciscan author. On philological and historical grounds, the present paper argues for a later dating of the story. In fact, it was the compiler of the whole Dubnic Chronicle, a cleric living in Várád, who created the legend c. 1474.

Ecsedi Báthory István egy humanista olvasmányáról

Aragóniai Beatrix magyar királyné nagyapjának, V. (Nagylelkű) Alfonznak, Aragónia és Szicília (1416–1458) valamint Nápoly királyának (1442-től)¹ könyvszeretetét és irodalompártolását az egész kora újkorban számon tartották. A róla szóló beszámolók többnyire Antonio Beccadelli (Panormita, 1394–1471) művére mennek vissza (*De dictis et factis Alphonsi regis*, 1455), amelyhez Aeneas Sylvius Piccolomini készített épületes kommentárokat.² Beccadelli szerint Alfonz a legjobb tanácsosainak a könyveket tartotta (3, 1); elveszettnek mondta azt a napot, amelyen nem olvasott (2, 16); jelvényeül is nyitott könyvet választott (2, 14).³ Különösen kitüntet-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének kutató-professzora és igazgatója.

¹ Alfonz és Hunyadi János kapcsolatrendszeréről lásd újabban SZÖRÉNYI László, „Hunyadi angyalai”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, *Convivia Neolatina Hungarica* 4, 35–43 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021).

² Beccadelli szövege általában Piccolomini kommentárjaival együtt jelent meg; az általam látott kiadásaik között csak ortográfiai eltérések vannak: Bazel, 1538; Rostock, 1591; Hannover, 1611; Amszterdam, 1646. Arról, hogy Piccolomini III. Frigyes bécsi udvarában keletkezett több írásában is Alfonzt állította uralkodói eszményként reménybeli patrónusai elé: HUSZTI József, „Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 43 (1919): 96–107, 220–238, 104, 220–221.

³ Az utóbbi szöveghely („Librum et eum quidem apertum pro insigni gestavit...”) a végső forrása Alfonz említésének egy 1704. évi magyarországi biblikus cseh nyelvű gyászbeszédben, Daniel Krman szövegében; vö. PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia Litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 159; a közvetlen forrásról lásd alább. Arról, hogy Alfonz és leszármazottai, így Beatrix is milyen módon használták fel a nyitott könyvet ábrázoló imprézátkódexekben, drapérián, festményen, érmén, ágyúcsövön, a nápolyi Castel Nuovo boltozott előcsarnokának mennyezetén és diadalívének kazettáin, dolgozószobájában és dísztermében, a budai majolika padlócsempéken, s az impréza ismertségéről a 16–17. század emblémáskönyveiben, például Paolo Giovio és Gabriele Simeoni verses imprézagyjűteményében: GYULAI Éva, „Hunyadi Mátyás emblémái a 16–17. századi emblémáskönyvekben”, *Publicationes Universitatis*

te magát a Szentírás olvasásában: Beccadelli szerint tizennégyszer olvasta végig a Bibliát, mégpedig „cum glossis et commentariis” (2, 17).

A 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben meglehetősen jól ismert volt a Bibliát olvasó Alfonz király. A hozzá hasonló, szorgos Biblia-olvasásért, esetenként a bibliai könyvek lineáris folytonosságú, többször is ismételt végigolvasásáért számos magyar és erdélyi főurat és fejedelmet dicsértek meg prédikátoraik abban a formában, hogy párhuzamként Alfonzra is utaltak, így a lutheránus Gradeczi Horváth Gergelyt (1597), a kálvinista Ecsedi Báthory Istvánt (1605), Bethlen Gábort (1622), Rhédei Ferencet (1669).⁴ Báthoryval kapcsolatban Hodászi Pap Lukácsnak az ecsedi főúrról a nyírbátori református templomban elmondott halotti beszéde említi meg a Bibliát tizennégyszer átolvasó Alfonzt,⁵ olyan megfogalmazásban, amelyben érezteti felekezeti fenntartását a katolikus uralkodóval szemben („azzal mért kerkedni, hogy...”). A szorgos Biblia-olvasás e nevezetes exemplumának azonban a szinte fanatikus kegyességet megelő, kemény kálvinista országbíróval kapcsolatban is meglehetett az érvényessége. Erre nemcsak a fölötte elmondott halotti beszédből következtethetünk. Amikor Szenci Molnár Albert, aki magyar–latin szótára 1604. évi első kiadásának latin nyelvű ajánlását többek között Ecsedi Báthory Istvánhoz címezte, négy évvel később az akkor már halott ecsedi főúr legfontosabb vallásépítő és kultúrarártoló vállalkozását, a Vizsolyi Bibliát rendezte ismét sajtó alá Hanauban, a Móric hesseni tartományfejedelemhez címzett, latin és magyar nyelven is közzétett ajánlásában ismét Alfonz királyra hivatkozott a Biblia-olvasásra serkentő legfontosabb példaként, aki tizennégyszer, mégpedig „Commentariusokkal es magyarazatokkal egybe” olvasta végig Bibliáját.⁶

Miskolcensis: Sectio Philosophica 14, 2. sz. (2009): 41–114; lásd még Gema Belia CAPILLA ALEDÓN, „Escritura, legitimidad y memoria: lemas y divisas de Alfonso V el Magnánimo (1416–1458)”, *Mirabilia/MedTrans: New Approaches in the Research on the Crown of Aragon – Nous aspects en la investigación sobre la Corona d’Aragó – Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão* 5, 1. sz. (2017): 1–40.

⁴ Részletesen adatolva KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia Litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 204–205.

⁵ RMNy 930, B6v. A prédikációról: KISS Sándor, „Egy egyetlen példányban fennmaradt debreceni nyomtatvány: Hodászi Lukács halotti beszéde 1605”, *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 43 (1948–1956): 105–112. Az özvegy meghívólevelei a temetésre: HANÁK Béla és SZABÓ András Péter, kiad., *Keresztvértől sírkeresztig: Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, 2 kötet. *Monumenta Hungariae Historica: Diplomataria – Magyar történelmi emlékek: Okmánytárak, Historiae Familiarum Hungaricarum: Fontes – Magyar családtörténet: Források 4–5* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 514–517.

⁶ STOLL Béla, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 6, Szenci Molnár Albert költői művei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 467; SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 224. Ennek volt köszönhető, hogy Alfonz exempluma a későbbiekben nem került el a felekezeti polémiaiban való felhasználást sem. Káldi György a maga Biblia-fordításához (1626) csatolt *Oktató intés* c. iratában már a katolikus híveknek mutat példát a király, egyikeként azoknak a dicséretes férfiaknak, akik álmélkodásra méltó igyekezettel és nagy lelki gyönyörűséggel foglalták magukat a Szentírás szüntelen olvasásában és a fölötte való elmélkedésben; ZVARA Edina, kiad., jegyz., „*Az keresztény olvasóknak*”:

A 16–17. században azonban nem volt olyan európai humanista, aki ne tudott volna Alfonz legkedveltebb világi olvasmányáról is. A király különösen Quintus Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzát szerette olvasni,⁷ annyira, hogy a könyvet egyenesen egészsége helyreállítójának tartotta, amellyel semmiképpen sem érnek fel Avicenna gyógymódjai. Curtius kedvtelve való olvasásában Alfonznak szintén sok követője támadt. Közéjük tartozott már Beatrix férje, Mátyás király is, akiről több itáliai emlékbeszéd rögzítette, hogy Curtius a legkedveltebb szerzőinek egyike volt. A bolognai Giovanni Garzoni (1419–1505) orvosprofesszor⁸ Liviust, Caesart és Curtiust említette mint Mátyás kedves olvasmányait, akiknek műveit otthon, a táborban és villájában egyaránt magánál tartotta, s ezeket gyakran párnája alatt is megtalálták.⁹ Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (Philippus Bergomensis, 1434–1520) világtörténeti kompilációja az 1463. évnél mesélte el, hogy az olvasni nagyon szerető Mátyás gyakran Livius, Curtius vagy más történetíró könyvével a párnája alatt aludt el.¹⁰ Minthogy Mátyásról maga is és humanistái is olyan imázst dolgoztak ki, hogy Nagy Sándort tekintette – mint Bonfini a történeti főművében fogalmazott – „életvitelében mindig példaképének” (*quem semper vite habuit archetypum*, 4, 8, 248),¹¹ a kedves könyv esti olvasgatásában és párna alá helyezésében sem nehéz felismerni a Nagy Sándorhoz való hasonlatosság szándékát, hiszen a makedón uralkodó Plutarkhosz szerint ugyanígy tett Homérosz műveivel.¹² Kreatív invenció,

Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból, szerk. JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 14 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 214.

⁷ KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 47.

⁸ A hajdani Guarino-tanítvány életéről és kéziratban maradt műveiről, közülük főként az asztrológiai tárgyúakról: Pearl KIBRE, „Giovanni Garzoni of Bologna (1419–1505), Professor of Medicine and Defender of Astrology”, *Isis* 58, 4. sz. (1967): 504–514.

⁹ Giovanni GARZONI, „Gyászbeszéd Mátyás király felett”, kiad., ford. HEGEDŰS István, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901): 296–307, 304 („Quoties in ipsius pulvinaribus inventus est Livius? quoties Caesar? quoties Curtius?”); vö. Eugenio ÁBEL, ex scriptis relictis ab, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, cum commentariis edidit partimque auxit Stephanus HEGEDŰS (Budapest: Hornyánszky, 1903), 198.

¹⁰ KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 187. Kardos adatáról és Foresti szövegéről szóló tanulmányom sajtó alatt a *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)* c. konferencia (Esztergom, 2022) készülő tanulmánykötetében.

¹¹ Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, edd. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI et Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR et Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, I (Lipsiae–Budapestini: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, (I–III:) 1936, (IV/1:) 1941, (IV/2:) 1976), 4:166; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 898.

¹² Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzának 8. szakaszában Ónézirikitoszra hivatkozva írja le Sándornak ezt a szokását: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, 2 köt. Bibliotheca Classica (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 1:588. A motívum szereplése a 16–17. század csaknem minden erdélyi fejedelmének reprezentációjában, részletesen adatolva: KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 202–204.

hogy Mátyás Nagy Sándor-imitációjában Homérosz helyébe a Nagy Sándor életrajzát megíró Curtius került, így a magyar király dicsőítésében Plutarkhosz Nagy Sándorról és Beccadelli Alfonzról szóló adatai kontaminálódtak. Curtius hatása a későbbi magyarországi humanizmusban sem jelentéktelen:¹³ Baranyai Decsi János Sallustius-fordításában egyike a lefordításra javasolt további szerzőknek,¹⁴ az egyetlen olyan az ott ajánlottak közül, akinek a lefordítására csakugyan sor is került a 17. században, Háportoni Forró Pál munkájaként.¹⁵ A fordító Bethlen Gáborhoz címzett dedikációja többek között a kultúrapártoló Mátyás hagyományának az erdélyi fejedelem reprezentációjában való aktív felhasználásáról tanúskodik.¹⁶

Alfonz király Curtius iránti lelkesedésének a 16. században egy topikusan ismétlődő verbális fordulata is kialakult, de nem abban a formában, ahogyan azt eredetileg Beccadelli rögzítette. Beccadellinél erről annyi áll, hogy Curtius megismerésének napjától „frequenter in medicos rex iocatus, Avicennam velut parabolanum parvifacere, Curtium laudibus cumulare” (1, 43). Curtius ismeretének tekintetében Piccolomini kommentárja sem tartalmaz további adatot vagy parafrázist. Az epizodikus és anekdotikus megformálásra valósággal kínálkozó, rövid történetet Conrad Lycosthenes (1518–1561) és Theodor Zwinger (1533–1588) exemplumtára tette szélesebb körben ismertté annál, mint ahányan Beccadelli művét olvasva közvetlenül találkozhattak vele. A *Theatrum vitae humanae* kiadásai 1565-től kezdve jelentek meg; a továbbiakban egyszerűen csak Zwinger-féle gyűjteményként hivatkozom rá, mert Zwinger nevelőapja, Lycosthenes már a munka első megjelenésekor sem élt. Az 1. könyv *Lectionis assiduitas* című fejezete a Beccadelli eredeti előadásához közelálló szöveget közöl, hivatkozik is a szerzőre. Másutt azonban, a 18. könyv csodás gyógyulásokról szóló fejezetének lázbetegekről írott részében, noha hivatkozása sze-

¹³ Európai recepciótörténetével kapcsolatban lásd Anthony Grafton könyvének első fejezetét, amely az *ars historica* addigi történetét Jean Le Clerc (1657–1736) 1697-ben Curtiusszal szemben megfogalmazott kifogásai alapján bontja ki (a retorikus történetírás korábbi fénykorának nevezetes olvasói között Alfonz is szóba kerül, de a filológiai részletek számbavétele nélkül): ANTHONY GRAFTON, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Canto Classics (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2012), 1–61.

¹⁴ BARANYAI DECSI JÁNOS, *Az Cains Crispus Salvstiusnac ket historiaia (Szegben, 1596, RMK I, 286 – RMNj 786)*, hasonmás kiadás, kiad. VARJAS Béla, tan. KURCZ Ágnes, BHA 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), (.)v.

¹⁵ HÁPORTONI FORRÓ PÁL, *Qvintus Cvrtiusnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatot historiaia, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNj 1174)*, hasonmás kiadás, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan., jegyz. MONOK István, BHA 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988). Ez így is jelentős késedelem az olasz (1438) vagy a francia (1468) fordítás elkészültének idejéhez képest; KLANICZAY Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században”, in KLANICZAY, *Palas magyar invadéka*, 48.

¹⁶ Bethlen reprezentációs törekvései a gyulafehérvári könyvtár történetének összefüggésében: MONOK István, „Uralkodói művelődéspolitikai és a humanista szöveghagyományozás: Megfontolások az erdélyi fejedelmi könyvtár történetének kutatásához”, in *Dulce et utile: Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk. KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit és VERÓK Attila, 197–206 (Eger: EKKE Líceum Kiadó, 2021), 202, 206.

rint ugyanonnet merít („Antonius Panormita de Reb. gestis Alphonssi, et Aeneas Syl. de eius dictis”), szövegezésében jelentősen eltér az itáliai humanista életrajzától: „Alphonsus Aragonum rex Capuae laborans adversa valetudine, medicis multa medicamenta adhibentibus, in gravissimo morbo, Quinti Curtii historias de Alexandri Magni rebus gestis descriptas legere coepit: cuius lectione delectatus, cum omnem morbi improbitatem superasset, sanitati restitutus: Valeat, inquit, Avicenna, valeat Hippocrates, et alii medici: et vivat Curtius, restitutor sanitatis meae.”¹⁷ Hogy honnét származik a *sermocinatio*s forma, nem világos: 1565-nél korábbi előfordulására nem sikerült rábukkanni, így az sem lehetetlen, hogy az Alfonzot megszólaltató megfogalmazás alkalmasint ebben az exemplumtárban is jött létre, vagyis Lycosthenes vagy Zwinger szövegezése volt. Annyi egészen bizonyos, hogy a Zwinger-féle gyűjteményben olvasható szöveg vált az exemplum kivételesen nagy hatású dinamizálójává. A *progymnaszmata* műfajainak retorikai terminológiájára utalva: a Zwinger-gyűjtemény formált a cselekményes *kbreiá*ból beszéddel kevert *kbreiát*.¹⁸

A 16. század másik népszerű exemplumgyűjteménye, a *Polyanthea* 1503 és 1565 közötti kiadásainak *historia* címszavában nem található az exemplum semmi nyoma, később viszont ez is felvette, nyilvánvalóan Zwinger nyomán, a bővebb változatot, ahogyan a Zwinger-gyűjtemény katolikus mutációja, Laurentius Beyerlinck (1578–1627) *Magnum theatrum vitae humanae*ja is.¹⁹ A 17–18. századi, ezeket az exemplumtárakat kikapcsoló említések felsorolhatatlanul bőségesek. A Curtiusért lelkesedő Alfonz nem kisebb jelentőségű munkába is bekerült, mint a tudományos történetírás szemléleti és módszertani elveit új alapokra helyezni kívánó Jean Bodin (1530–1596) monográfiájába. Bodin *Methodus*ában a történetírók olvasásának hasznaira tanúk, „ut alios omitam, Alphonsus ac Ferdinandus Hispaniae et Siciliae reges, quorum alter a T. Livio, alter a Q. Curtio valetudinem amissam, quam a medicis non poterant, recuperarunt”.²⁰

¹⁷ Conrad LYCOSTHENES és Theodor ZWINGER, *Theatrum vitae humanae* (Basileae, 1565), 16, 1164.

¹⁸ APHTHONIOSZ, „Kezdő szónoki gyakorlatok”, ford. BOLONYAI Gábor, in *Antik szónoki gyakorlatok*, szerk., bev., ford. BOLONYAI Gábor, 81–124 (Budapest: Typotex, 2001), 85.

¹⁹ Dominicus NANUS MIRABELLIUS és mások, edd., *Florilegii magni, seu Polyantheae floribus novissimis sparsae, libri XX* (Frankfurt, 1628), 1270; Laurentius BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631), C638a (*curatio*; a felkiáltás szövege itt így módosítva: „Valeat, inquit, Hippocrates Imperator, Galenus Rex, Avicenna Princeps (hisce enim epithetis coryphaeos suos medici exornare consueverunt), vivat Curtius, restitutor sanitatis meae”), H53d (*historia*, pontosan a zwingeri szövegezésben). Egyébként a „Librum apertum pro suo insigni gerebat” motívum és megfogalmazás is éppígy öröklődött a Zwinger-gyűjtemény *Docti principes* c. fejezete nyomán; lásd LYCOSTHENES és ZWINGER, *Theatrum vitae humanae*, 43; BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae...*, D392a, M165a, S342b; ezek valamelyike Krman említett biblikus cseh nyelvű gyászbeszédének közvetlen forrása.

²⁰ Jean BODIN, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Paris, 1566), 5 (a *sermocinatio* nélkül). Idézi BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae...*, H68d. A két uralkodó és kedves szerzőik kereszteszördő sorrendű itteni említése volt az oka, hogy Alsted enciklopédiájában a királyokat felgyógyító történetírók felcserélődtek: „Alphonsus Hisp. rex valetudinem amissam a Livio, patre illo historiae, Ferdinandus Siciliae rex a Curtio recuperavit”; Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia*, Herborn,

Bodinnél a példák a weinsbergi asszonyok történetén²¹ felviduló Lorenzo Medicivel, a Xenophónt olvasó Scipio Africanusszal,²² a Nagy Sándor és Caesar történetét törökre fordítottató I. Szelim szultánnal,²³ a Nagy Sándort imitáló Caesarral, a Homéroszt olvasó Nagy Sándorral („sine quo ne somnum quidam capiebat”) és a XI. Lajosról Philippe de Commines-t olvasó V. Károlylyal folytatódnak.²⁴ Gerardus Johannes Vossius (1577–1649) *ars historica*jának első kiadásában (1623) Alfonz a kissé rövidített és parafrazeált Zwinger-idézettel kiált fel: „Valeant Avicenna, Hippocrates, medici caeteri: vivat Curtius, sospitator meus” (a margóra vetett hivatkozás itt is Panormitára utal); a posztumusz második kiadásban (1653) viszont teljes konfúzió áll elő abból, hogy a Zwinger-parafrázis elé Bodin nyomán hosszabb szövegrészt illeszt be Alfonz, Ferdinánd és Lorenzo példájának kibontásával, de – akárcsak Alsted – a megfogalmazást félreértve felcseréli az első kettőre gyógyító hatással bíró auktorok nevét. A beillesztést követő, Zwinger felhasználó mondata változatlanul a „Qui” névmással kezdődik, mintha vagy Lorenzóra, vagy a weinsbergi asszonyoknak engedő III. Konrádra utalna vissza, pedig az alany Alfonz kellene legyen, aki itt is felkiált az első kiadásával megegyező szavakkal; vagyis Vossius (vagy a sajtó alá rendező) nem veszi észre, hogy egyugyanazon a lapon tulajdonítja Alfonz gyógyulását előbb Liviusnak, majd Curtiusnak.²⁵ A vossiusi megfogalmazásban olvasható a felkiáltás abban a hírekről, tudósításokról, újságírásról (*De relationibus novellis*) szóló disszertációban is, amelyet Tobias Peucer védett meg a lipcsei egyetemen 1690-ben.²⁶ A Curtiust olvasó Alfonz szavai Magyarországon Prágai András Guevara-fordítása I. Rákóczi Györgynek címzett ajánlásában jelentek meg: ő is a Zwinger-féle gyűjteményből parafrazeálta a Curtius gyógyító erejéről a király szájába adott dicsőítő mondatot.²⁷

1630, hasonmás kiadás, bev. Wilhelm SCHMIDT, a bibliográfiát összeáll. Jörg JUNGMAIR, 4 köt. (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog, 1989–1990), 1979 (I. 32, c. 1).

²¹ Lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kibaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 94.

²² Róla: KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 202.

²³ Róla: KECSKEMÉTI GÁBOR, „Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században”, *Studia Litteraria (Debrecen)* 32 (1994): 73–89, 81.

²⁴ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kibaladott...”, 97.

²⁵ Lásd Gerardus Johannes VOSSIUS, *Ars historica, sive De historiae, et historices natura, historiaeque scribendae praeceptis, commentatio* (Leiden, 1623), 30; Gerardus Johannes VOSSIUS, *Ars historica, sive De historiae, et historices natura, historiaeque scribendae praeceptis, commentatio* (Leiden, 1653), 29.

²⁶ Arnold S. DE BEER, Louis F. VAN RYNEVELD and Wadim N. SCHREINER, „Leipzig: From Tobias Peucer’s *De relationibus novellis* (1690) to *Equid Novi* (2000)”, *Equid Novi: African Journalism Studies* 21, 1. sz. (2000): 6–61, 39.

²⁷ PRÁGAI András, „Ajánlólevél és Előszó a *Fejedelmeknek serkentő órájához*”, in *Régi magyar költők tára: XVII. század, 8. Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 469–498 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 476–477; KECSKEMÉTI GÁBOR, „Alapítók (A trójai menekülés motívumainak hazai ismeretéhez)”, in *Septuagesimo anno humanissime peracto: Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, szerk. HORVÁTH Zita, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio philosophica, tom. IX, fasc. 4, 101–118 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2004), 108–109. A Prágait

Ecsedi Báthory István fölött elmondott, már hivatkozott halotti beszédében Hodászi Pap Lukács nem szól arról, hogy akár Alfonz, akár az ecsedi főúr a Biblián kívül Curtiust is olvasott volna. Ő maga azonban idéz Curtius szövegéből a prédikációban,²⁸ s ezzel máris csaknem unikális dolgot tesz: az 1711 előtt kinyomtatott magyar nyelvű halotti beszédekben mindössze két helyütt fordul elő ennek a klasszikus auktornak az idézése, és nagyon jellemző, hogy a második alkalommal, Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén ugyancsak Ecseden tevékenykedő lelképásztor, már Báthory Istvánnak másodpapja, Báthory Gábornak nevelője, a késő-humanista törekvések szempontjából maga iránt már többször figyelmet ébresztett Czeglédi János volt a szónok.²⁹

imitáló Gyárfás Istvánnál is megvan 1717-ben: GYÁRFÁS István, *Virgilius poétának Aeneise* (1717), kiad., bev., jegyz. THIMÁR Attila, *Historia Litteraria* 1 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1995), 17; Gyárfás *Aeneis*-fordításáról és Prágai nyomán faragcsált előljáró beszédéről lásd THIMÁR Attila, „Gyárfás István *Aeneis*-fordítása 1717-ből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 725–742.

²⁸ Hodászi Papnál Kürosz sírja felnyitásának története olvasható, pontos fordításban, arról, hogy a sírban Sándor „semmit egyebet nem talala, egy rothat paisnal, ket Scythiai kez ijnal es egy pallosnal”, RMNy 930, B6r. A locus Curtius 10. könyvének elején: „praeter clipeum eius putrem et arcus duos Scythicos et acinacem nihil repperit” (10, 1, 31). Vö. HÁPORTONI FORRÓ, *Quintus Curtiusnak...*, 610: „egy senyvet paisan, es ket Scythiai kez ijjan, es egy Persiai szablyajan kívül semmit nem talala”; Quintus CURTIUS RUFUS, *A makedón Nagy Sándor története*, ford., jegyz. KÁRPÁTY Csilla, utószó MARÓTI Egon, Századok – emberek (Budapest: Európa Kiadó, 1967), 282: „Kürosz korhadt pajzsán, két szkitha íjon és egy görbe perzsa szablyán kívül semmi egyebet nem talált”. Kürosz ott fellelt sírfeliratáról egyébként egy latinra fordított Plutarkhosz-idézet is áll a prédikáció ugyanazon lapján, a Nagy Sándor-életrajz 69. részéből; vö. PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, 1:655.

²⁹ Ő is csak magyar fordításban, de pontosan idéz: „...az nagy Alexander felől, Curtius azt írja, hogy harmintz ezer öszvéren, es számaron hordozták utanna kincset”, RMNy 1306, 141; vö. MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010), 177. A locus Curtius 8. könyvében: „At tibi XXX milia mulorum captivum aurum vehunt” (8, 7, 11). Vö. HÁPORTONI FORRÓ, *Quintus Curtiusnak...*, 485: „neked az meg gyözetetetet nemzetektől el nyert aranyat harmincz ezer öszver hordozza...”; CURTIUS RUFUS, *A makedón...*, 223: „Neked harmincezer öszvér szállítja a harárcsolt aranyat...” – Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna temetésén akadt még egy szónok, Keresszegi Herman István zilahi lelkész és szilágyi esperes, aki Curtiusra hivatkozott a maga prédikációjában, de attribúciója nyilvánvaló tévedés. Az emberi élet rövidségét az állatok gyakran hosszabb életidejével összevetve így fogalmazott: „írja Curtius, hogy mikor Alexander Asiaban hadakoznék, hoztak volt neki egy Szarvast, kinek szarvaban egy arany gyűrűt találtanak, melyből meg esmertek hogy egy néhány seculumokkal törték oda ez előtt”, RMNy 1306, 228. Keresszegi Herman – már mint debreceni lelkész és tiszántúli püspök – 1632-ben sajtó alá rendezte püspök-elődje, Margitai Láni Péter *Temető praedicatorok* című kötetét, amelyben a történet nem azonos szavakkal, de minden elemében megegyezően olvasható, ám Curtius említése nélkül, mindössze így bevezetve: „Az Alexander Macedo felől azt olvassuk, hogy...”, RMNy 1524, 13. préd., 138. Curtiusnál nyoma sincs ilyesminek, de nem találok a történetet a Sándor-regény különféle változataiban sem. A legközelebbi nyom Plinius (8, 50, 119) és az őt követő Caius Julius Solinus (19, 18), akik szerint maga Sándor helyeztetett fel aranygallért több szarvasra, hogy a jelölés segítségével életidejüket megállapíthassa, s ezek még száz évvel később sem mutatták az öregség jeleit. Az utóbbi cselekményváz van meg (forráshivatkozás nélkül) Mihályko János eperjesi lutheránus lelkész az örök életről szóló prédikációfordításainak

Alfonz vagy Curtius neve Ecsedi Báthory írásaiban nem fordul elő. Meditációinak mégis van egy részlete, amely – noha ezt korábban nem ismerték fel – nem jöhetett volna létre a Curtiusról véleményt formáló Alfonz anekdotájának ismerete nélkül. 1604 őszén (a kéziratlevél hátlapján szerencsére épp van egy pontos dátálás: a Giovan Giacomo Barbiano di Belgioiosóval való nevezetes ecsedi találkozás napjára, 1604. október 2-ára „tegnap”-ként utal³⁰) Istennel való párbeszédében a következő megfogalmazást vetette papírra: „Ne hagy uram, kötözzessed sebeymett, oruosichi betegsegimett, mert nekem sem auicenna sem galenus sem hipocrates sem teofrastus, sem uesalius, nem kellenek tefeletted, chiak tulaidon aldozatod es zentleked.”³¹ Ennek a megfogalmazásnak a retorikai megoldása csakis Alfonz király közkeletű *sermocinatió*jának a hatásával magyarázható. Az Istentől várt orvoslás metaforikus megfogalmazása mögött ráadásul – ugyanúgy, ahogyan a betegségből lábadozó Alfonz esetében – a személyes élettapasztalat referenciális hitele is ott van: elmékedéseiben igen sokszor, legutóbb másfél hónapja, 1604. augusztus 20-án idézte fel³² azt az „ez előtt ötödik niaronn”, 1599 augusztusában átélt napot, amikor gutaütés érte, sem Istenhez felfohászkodni, sem emberektől segítséget kérni nem tudott, ám csodálatos módon néhány órán belül végbement a gyógyulása is.³³ E történet és Ecsedi Báthory rendkívül elmélyült kálvinista kegyességének ismeretében teljesen érthető, rendkívül érdemi és sokatmondó az, ahogyan az Alfonz történetét záró, megszokott felkiáltáson változtatott: a gyógyító Curtius szerepébe a megváltó Isten, a felüdítő olvasgatás helyébe a mindenhatóság személyes tapasztalata, Krisztus áldozata és a Szentlélek került. Csodálkozni inkább azon le-

Thurzó Györgyné Czobor Erzsébethez címzett ajánlásában, RMNy 1030, a6r–v. Mihályko ajánlása az általa németből lefordított mű, a boroszlói lutheránus lelkész Lucas Pollio (1536–1583) prédikációgyűjteménye Niclas Redinger boroszlói tanácsoshoz címzett ajánlását követi, vö. Lucas POLLIO, *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes sieben Predigten, zu S. Maria Magdalena in Bresslaw gethan* (Leipzig, 1585), A5v–A6r. A Mihályko által is ismert cseh fordításhoz saját dedikáció készült, Pollióét a keresztény olvasónak szóló előszóvá alakították át, de az exemplum abban is változatlanul olvasható: Lucas POLLIO, *Sedm kázanj o životu věčném Synův Božjch, w kostele S. Marj Magdalény w městě Wratislavi kázanjch, a w německém jazyku včíněnjch*, překl. Mikuláš RYDL z NEUENPERKU (Praha, 1604), A5r. Az uralkodó meggyűrűzött szarvasának motívuma a petrarkista költészetben (a *Dalaskönyv* 190. darabja nyomán) szép pályát futott be mint a beteljesületlen szerelmi érzés vagy mint a *visio beatifica* kifejezője; értelmezéséhez újabban: Nicolò MORELLI, „Petrarch’s Deer in *Rerum vulgarium fragmenta* 190 and the visio beatifica”, *Italian Studies* 76, 3. sz. (2021): 237–253.

³⁰ Ecsedi Báthory István, *Meditációi*, kiad. ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, Adattár 8 (Budapest–Szeged: MTA Könyvtára, 1984), 37. A dátumot talán itt is „veteris calendarii” kell értenünk, mint az gyakran egyértelmű a meditációk szövegében, pl. 29, 157; de „novi stili” keltezés is előfordul, 20.

³¹ Uo., 36.

³² Uo., 29.

³³ Uo., 19–20; ugyanerről még: 158.

het, hogy a komor hangvétellő zsoldáros fohászok és önvallomások³⁴ világában egyáltalán felbukkanhatott ez a nyilvánvalóan latin világi olvasmányélményt magyar nyelven parafrázáló mondat, illetve azon, hogy eszerint el kell képzelnünk az életvidám alaptermészetű aragóniai uralkodóról szóló valamely derűs beszámólót Ecsedi Báthory István kezében.

Az előbbi problémát, vagyis a műfaji és hangnemi különműség kérdését illetően itt csak azt a példát említem meg, hogy humanista ismeretanyag teológiai értelem kifejtésébe való bevonása még a személyes kontempláció kegyességi műfajaiban, így az imádságban is megtörténhetett, mégpedig időben és felekezeti keretben sem nagyon távol az országbíró áhítatótól. Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjében* így kerül a leányasszonyok avagy szűz leánzók „kevélykedés és drága öltözetre való vágyás ellen” elmondandó könyörgésébe az a – szájukból talán nem igazán bensőből jövőnek és mélyen átélhetőnek hangzó – érv, hogy „meg emlékezzem arról es meggondoljam, miként régenten az Sparta városbéli nép, czac az nyilván való tisztátalan személyeknek engedte meg, hogy mód-nélkül való ékességgel es cifra öltözettel élne: Azonképpen ez mostani időben is, az föletteb való drága ékesgetés, az melly nem illic az én személyemhez, semmi beczületes helyen nem diczeretes sem tisztességes”.³⁵

Alfonz túlnyomó többségében derűs történeteinek a magyar főúr természetétől való idegensége nyilván elégséges magyarázatul szolgálhat ahhoz, hogy a világi olvasmányt élvező nápolyi király említésének Hodászi Pap Lukácsnál nincs nyoma, csakis a rendszeres Biblia-olvasásainak. Ennek ellenére nem lehetetlen, hogy tudomása volt a Beccadelli szövegéből kivont és a szólásként való felhasználásra alkalmas megfogalmazást felkínáló exemplumnak az urára tett hatásáról; sőt egészen a szokásos szürke zónáig is eljuthatunk, vagyis csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy a patrónus és a lelkipásztor közül ki volt az eredeti olvasó, az a kezdeményező, aki a másikkal megosztotta olvasmányélményét, tematizálta a könyvek olvasásától való megújulás a történet hőse által átélt tapasztalatát. Azt a kérdezőhorizontot pedig, amit az a probléma teremt, hogy a meditációkba beemelt, a Zwinger-féle kivonatra rezonáló retorikus forma eredetkontextusa alig illeszkedik az attól egészen eltérő sajátosságok mentén megalkotott mű gondolati és retorikai egészébe, valójában nem a csodálkozás artikulációjával helyénvaló illetni.

Arról a nagyon régi kérdésről van itt szó, hogy a helvét reformáció által meghatározott „prédikatori kultúrprogram” mellett milyen mértékben tartjuk Ecsedi Báthoryt „a sztoikus-maniemista elit-értelmiségi törekvések egyformán együttérző

³⁴ A munka műfaji kérdéseiről: ERDEI Klára, „Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 55–69; A. ERDEI Klára, „Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 620–626.

³⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke, Heidelberg, 1621 (RMKI, 514 – RMNy 1238)*, hasonló kiadás, kiad., tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, BHA 35 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet–OSZK, 2002), 132–133.

s nagyvonalú patrónusának” is,³⁶ vagyis hogy jogosult-e beszélnünk a konfesszionálisan nagyon kötött ecsedi kultúrapártolás és kulturális reprezentáció kapcsán a későreneszansz, humanista, újsztoikus nemesi eszmények a 17. század első harmadára is kiterjedő folytonosságáról.³⁷ Hodászi Pap körül már eddig is figyelemreméltóan sok olyan adat gyűlt össze, ami mintha e lehetőség felé mutatna. Csak az egy halotti beszédében kifejtette az euhémerezisztikus gondolkört,³⁸ idézte Hérodotoszt (latinul), Aiszküloszt (görögül), Horatiust, Senecát, Hadrianus *Soliloquiumát* a *Scriptores historiae augustae* Aelius Spartianus-szövegéből, Acciust, Ovidiust és Juvenalist (e hármat megnevezetlenül) és a világi műveltséganyagból még számos törmelékét,³⁹ Árpád-kori oklevélre hivatkozott,⁴⁰ több Janus Pannonius-⁴¹ és Bonfini-idézetet hozott,⁴² s minthogy az idézett Janus-sorokat egy másik Janus-elégia kiválasztott soraival együtt patrónusa tumbájára is felvésték, okkal lehet arra gondolni, hogy a feliratokat ő állította össze.⁴³

Magának Ecsedi Báthorynak a gondolkodásában meghatározó elemként élt a Mátyás-hagyomány. Öntudatosan őrizte Mátyást szolgáló őse, Báthory István emlékét: átvitette sírkövét a nyírbátori ferences templomból a 15. században általa építtetett családi sírkápolnába, a 16. század közepétől a kálvinistákat szolgáló templomba, ahol saját nyughelyét is kijelölte;⁴⁴ végrendeletében nem mulasztotta el intézkedni a tőle örökölt, ősei által megbecsült, Mátyástól vagy Hunyadi Jánostól származó sőtartó sorsáról.⁴⁵ A Mátyás-hagyományban nemcsak materiális, hanem szellemi tradíciót is ápol: Bocskai számára is Mátyásnak a német-római császárral vívott háborúit idézte fel abban a halálát kevéssel megelőző, különösen kiélezett pillanatban, amikor politikai véleményét és tanácsát első ízben tárta fel neki teljes nyíltsággal.⁴⁶ Hodászi Pap Lukács gyászbeszéde két ízben is szóba hozza Mátyás királyt: először az embereknek az uralkodóval szembeni hálátlanságát, majd halála

³⁶ Keserű Bálint megfogalmazása: ECSEDI BÁTHORY, *Meditációi*, 303.

³⁷ KESERŰ Bálint, „A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)* 6 (1966): 3–21, 5–7.

³⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 149.

³⁹ RMNy 930, A4r (Iuv. 6, 223; Acc. trag. 203–204), B1v (Hor. carm. 1, 4, 13–14), B2v (Sen. epist. 30, 12; Hist. Aug. Hadr. 25, 9), C1r (Plaut. Capt. 142–143; Hor. carm. 3, 24, 31–32), C3r (Ov. met. 13, 140–141).

⁴⁰ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 228.

⁴¹ KECSKEMÉTI Gábor, „Ismeretlen Janus-fordítás a XVII. század első évtizedéből”, in *Ritókék Zsigmondné Szalay Agnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 13–15 (Budapest: Rebakucs, 2001).

⁴² KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 186.

⁴³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „»Márvánkőben metszett írás kopik, vészhet« (Nevezetes verssorok Ecsedi Báthory István nyírbátori tumbáján)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 235–245.

⁴⁴ ECSEDI BÁTHORY István, *Végrendelete 1603*, kiad., bev. VADÁSZ Veronika, Fiala filológusok füzetek: Korai újkor 1 (Szeged: JATEPress, 2002), 33.

⁴⁵ Uo., 49.

⁴⁶ BALÁZS Mihály, „Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)* 10–11 (1971): 43–49, 48.

utáni elkeseredésüket szemlélteti Mátyás halálával, másodszer hirtelen haragú természetében mondja hasonlatosnak Ecsedi Báthory Istvánhoz.⁴⁷ Talán a Curtiust olvasó Alfonz hatását is ebben a kontextusban kell elhelyeznünk: a nápolyi király Mátyásnak második felesége révén nagyapósa volt; róla írták azt az életrajzi kötetet, amely a Mátyás humanista imázsán dolgozó Galeotto Marzio legfőbb mintája volt a maga – Gyalui Torda Zsigmond 1563. évi kiadása⁴⁸ után hamar közismertté vált – anekdotagyűjteménye számára, s Ecsedi Báthory idejére már jól felismerhető volt az is, hogy Curtius-kultusza milyen uralkodói és főúri reprezentációt tett lehetővé. Szenci Molnár legalábbis pontosan tudott erről, amikor 1604. évi, az ecsedi főurat is megcélzó dedikációjában, François Baudouin (1520–1573) nyomán, megrajzolta az Alfonz és Mátyás, következésképpen az Itália és Magyarország közötti kulturális kontinuitás humanista vízióját.⁴⁹ Egységes és erős magyar királyság ekkor már nem lévén, Szenci Molnár az észak-magyarországi protestáns főurakra, városi közösségekre és az erdélyi fejedelmi udvarra támaszkodott a maga nyelvi, irodalmi és vallási törekvéseiben, nekik címezte ajánlásait, s elégikusan idézte fel számukra Mátyás nemzeti államának szellemi erejét és ragyogását. Minden bizonnyal ez a legtágabb kontextusa annak, amit és ahogyan a Curtiusért rajongó Alfonz királyról Ecsedi Báthory István hallott, s annak is, hogy az erről szóló, Beccadellitől eredő, szövegszerűen azonban a Zwinger-féle exemplumtárig visszakövethető topikus megfogalmazás meditációinak írásakor is a fülében volt.

GÁBOR KECSKEMÉTI

On a humanist reading of István Báthory of Ecsed

There are many traces of István Báthory of Ecsed's erudition in theology in his main work (called meditations in recent decades), but little is known about the secular erudition of this tough Calvinist seneschal, who was almost fanatical about his piety. This is why an entry of his from the year 1604 is of significance, a paraphrase of a Latin-language humanist text in his mother tongue. According to Antonio Bec-

⁴⁷ Vö. KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 186.

⁴⁸ A Mátyás-kultusz problematikus voltáról az I. Miksa megkoronázása körüli időkben és a kiadás körülményeiről: RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, „Galeotto Marzio és Bonfini történeti művének kiadása”, in RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28, 207–211 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

⁴⁹ SZENCI MOLNÁR, *Válogatott művei*, 182–183; a latin eredeti: SZENCI MOLNÁR, *Régi magyar költők...*, 461. Vö. FRANCISCUS BALDUINUS [BAUDOUIN], *De institutione historiae universae, et eius cum iurisprudentia coniunctione, prolegomenon libri II* (Paris, 1561), 161–162; FRANCISCUS BALDUINUS [BAUDOUIN], *De institutione historiae universae, et eius cum iurisprudentia coniunctione, prolegomenon lib. II*, denuo ed. JOACHIMUS CLUTEN PARCHIMENSIS MEGAPOLITANUS (Argentorati, 1608), 279–280.

cadelli's (Panormita) *De dictis et factis Alphonsi regis*, Alfonso V (the Magnanimous), King of Aragon, Sicily, and Naples, particularly liked to read the biography of Alexander the Great by Quintus Curtius Rufus, so much so that he even believed that the book had restored his health, and that Avicenna's cures were no match for it. During the sixteenth century, a recurring verbal expression of King Alfonso's enthusiasm for Curtius also emerged, although not in the form in which Beccadelli had originally noted it down. Alfonso's exclamation first appeared in the exempla collection of Conrad Lycosthenes and Theodor Zwinger (1565), and it became an exceptionally influential energizing power behind the exemplum. The rhetorical exclamation in Báthory's entry can only be explained through the influence of King Alfonso's popular *sermocinatio*, although in the meditations Curtius the healer is replaced by God the saviour, while refreshing reading is replaced by the personal experience of almightiness, Christ's sacrifice, and the Holy Spirit.

SZABÓ ANDRÁS

Forgách Mihály ismeretlen levele

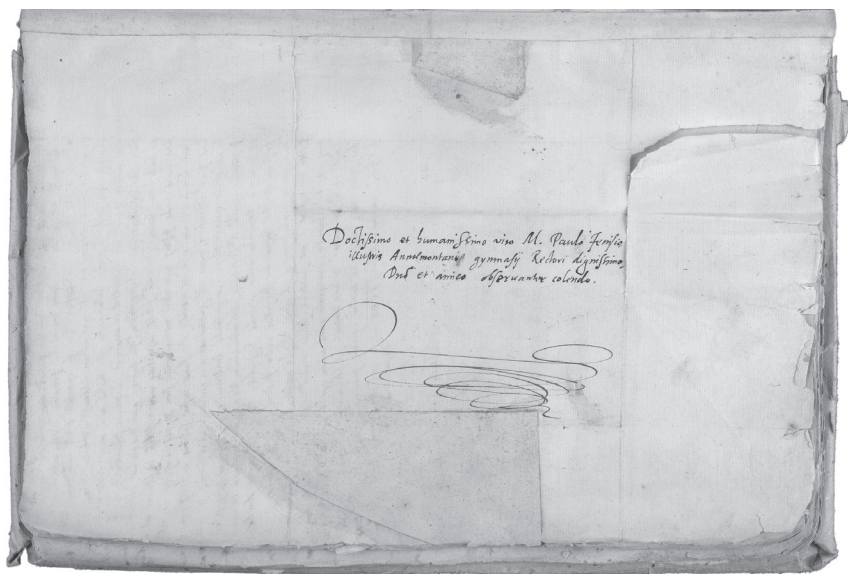
A Forgách-levelel története számomra több mint harminc évvel ezelőtt kezdődött. 1991 tavaszán két hónapot töltöttem a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. A kutatóutat az Irodalomtudományi Intézet és a német könyvtár csereszerződése tette lehetővé, amely három hónap ösztöndíjas tartózkodást adott annak idején minden esztendőben az intézet munkatársainak. Abban az évben csak egy hónapra volt még jelentkező, így kaphattam én kettőt. Nehéz utólag leírni azt az állapotot, amikor 1990 után, a politikai akadályok leomlásával szinte belevetettem magam német, svájci és osztrák könyvtárak világába. Mivel korábban már kiadtam Johann Jakob Grynaeus bázeli professzor magyarországi levelezését,¹ igyekeztem mindent felderíteni a késő humanista korszak tudós levelezéseinek világáról is. Így bukkantam rá Christian Gotthold Wilisch 1730-ban kiadott könyvére az annabergeri könyvtárról, amely a könyvtár kéziratait is részletesen ismerteti. A 28. lapon (30. szám alatt) a következő tétel olvasható: „Mich[ael] Forgacz, Bar[o] M[agistro] Paulo Jenisio. 1588. 6. Julii Witt[eberga]”.² Reménykedtem benne, hogy a jelzett levél megőrződött, ezért ezt az információt akkor megőriztem, a német országegyesítés utáni és az internet előtti időkben azonban nem látszott arra lehetőség, hogy az információt azonnal ellenőrizzem.

Annaberg egy középkori bányaváros volt a Szász Érchegeységben, Chemnitztől délre, közel a cseh határhoz.³ Ma már egybeépült és egyesítették a szomszédos Buch-

¹ Johann Jakob GYNAEUS, *Magyar kapcsolatai*, kiad. SZABÓ András, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 22 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1989).

² Christian Gotthold WILISCH, *Arcana bibliothecae Annaebergensis in partes III. divisa...* (Lipsiae: Haeredes Lanckischiani, 1730), 28. – A kötet azóta az interneten is elérhető: https://books.google.hu/books/about/Arcana_bibliothecae_Anaebergensis_in_pa.html?id=dQAjSP1RmK4C&redir_esc=y, hozzáférés: 2022.04.06.

³ Richard STECHE, *Amtshauptmannschaft Annaberg*, Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen 4 (Dresden: C. C. Meinhold & Söhne, 1885).

holz várossal, így a hivatalos neve ma Annaberg-Buchholz. A történelmi könyvtár, amely magába olvasztotta a középkori kolostorok anyagát is, az evangélikus Szent Anna templom és egyházközség tulajdona, a 16. század második felében azonban az iskolához tartozott. A gyűjteményt ma már nem gyarapítják, korlátozottan használható, csak úgy, ha valaki egy hónappal korábban jelzi kutatási szándékát.⁴ A Forgách Mihály-levél bő két és fél évtizeddel később, az 2010-es évek közepén került ismét a figyelmem középpontjába, amikor wittenbergi és hallei kutatóútjaim során földrajzilag viszonylag közel jártam Annaberghez. Hiába próbáltam azonban felvenni a kapcsolatot a könyvtárral, ezért az evangélikus egyházközség lelkészeit e-mailben kértem a kézirat másolatának megküldésére. Már el is felejtettem az egész ügyet, amikor – évek múlva – egyszer csak jelentkeztek, s rövidesen hozzájutottam a fotókhöz.

Amint a mellékelt illusztrációkból látható, a szöveg autográf és nem hosszú, nagyjából az ív felét tölti ki. A papír viszont sérült: jobb szélen szinte minden sorból eltűnt néhány betű, ennek ellenére a legtöbb helyen ki lehetett következtetni a csonkult vagy elveszett szavakat. Szakadás és lyuk van az aláírásnál is, ez azonban nem okoz problémát. A levél tartalmi összefoglalója és szövege a következő:

⁴ Bernhard FABIAN (szerk), *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa* https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?St._Annenkirche, hozzáférés: 2021.11.28.

S. Ego non momentaneam esse nostram amicitiam patiar. ornatisime dicitur Lenti. Sino
 inprobatorum talis sit, nostram, multis tuis miris firmatam, magis, imposturam firmatam
 ad di o nra duni esad. En igitur epistolam testem volentis, indubitanter
 nevolentia ega te mea; cur enim tibi, mutuum non reddam; quod cum in omni negotio
 inquam tunc vero in amore insumanum est. Libet enim, ut ait Ciceroni, minus se
 esse videtur quam non respondere in amicitia a quibus proventum. In hoc igitur te
 non video, in officio facili et superiorem esse patris, quo magis me obstruere
 et addidum venies. Ita enim tibi visus meus respicit, ut offituri aut
 dare nullo modo possis; quin uteri mecum, tunc sum Christus; impetrare de, tunc
 sum retulsi. Utinam vero ex mentis illis Anno usque salubus in hac plana
 liris frata descendere, omnis cori gratitudinis viros excitarem ut ex summis huius mundi
 in me officio magnum partem componendo deciderem, omnia enim ut assequar non
 in meam virum esse partium. Voluntas tamen, sic, apud te hominem benevolentem
 et humanum, facultatis locum abunde suppeditabit. De statu quoque Academicorum
 pristinus est. De Cassano tuo seu patris nostro, pudens, diligens, studiosus. De M. de
 ka. nam et industrius. quid ultra. Wirze noster, clarissimus vir, auctore
 q. et huius nomine a me salubris, salute multa impertit. Reliqua cum et
 plus et oia habuerit, quamquam quod ocium ego tecum colloquendi per hanc
 quise. tunc tibi pater cur non tempus. Sed tamen reliqua alias. Bene vale.
 doctissime, magis causa, ut ego tu, quam plurimum uelis. Witebergae
 6 Febr. 1588. Anno 1588. Collegis tuis humanissimis
 salutem antequam scribo.

Tuus

Michael Forgach Liber B.
 de G. Enganus

Barátságuk a címzettel örökre szól, a szeretettel küldött levélre válaszolni kell. Bárcsak eljönne a címzett Wittenbergbe. Kérdezi, milyen az egyetem helyzete – az olyan, mint régen. Gáspárunk, illetve Plewka magiszter szorgalmas. Weyhénk, akit üdvözölt a címzett, üdvözlését küldi. Forgáchnak most nincs ideje a levélírássra, csak futtában tud írni.

„Doctissimo et humanissimo viro M[agistro] Paulo Jenisio, illustris Annaemontani gymnasii Rectori, dignissimo, Domino et amico observanter colendo.

S[alutem]. Egone momentaneam esse nostram amicitiam patiar? ornatissime domine Jenisi. Imo [...] improborum talis sit, nostram multis tuis meritis firmatam, meisque imposterum firmand[um] οὐδ' ἂν ὁ πᾶς αἰῶν ἐξάλειψειεν. En igitur epistolam testem voluntatis indicem [be]nevolentiae erga te meae; cur enim tibi mutuam non reddam? quod cum in omni negot[io] iniquum tum vero in amore inhumanum est. Nihil enim, ut ait Cicero, minus ho[m]o esse videtur quam non respondere in amore iis a quibus provocere. In hoc igitur ti[bi] non cedo, in officiis facile te superiorem esse patior, quo magis me obstrictum t[ibi] et addictum teneas. Ita enim alte fibris visceribusque meis resedisti, ut effluere aut ex[ce]dere nullo modo possis; quin utere mecum, tuus sum χροῆσαι, imperata da, tuus sum χροῆσαι. Utinam vero ex montosis illis Annae vestrae saltibus in haec plana Ap[ol]linis prata descenderes, omnes certe gratitudinis vires excitarem ut ex summis tuis multis in me officiis magnam partem compensando deciderem, omnia enim ut assequar non est [...] in mearum virium etsi sit partium. Voluntas tamen, scio, apud te hominem benevolum et humanum, facultatis locum abunde supplebit. De statu quaeris Academiae, pristinus est. De Caspare tuo seu potius nostro? pudens, diligens, studiosus. De M[agistro] P[lew]ka? navus et industrius. Quid ultra? Weyhe noster, clarissimus vir, averte [...] qui etiam tuo nomine a me salutatus salute mutua te impertit. Reliqua cum et [ego] plus et ocii habuero, quanquam quod ocium ego tecum colloquendi per litteras [re]quiro. totus tibi pateo, cur non tempus? Sed tamen reliqua alias. Bene vale, [vir] doctissime, meique causa, ut ego tui, quam plurimum velis. Witebergae [die] 6 Julii raptim. Anno 1588.

Collegis tuis humanissimis [meam] salutem adscribo.

Tuus

Michael Forgacz Liber B[aro]
de G[imes] Ungarus”

Lépünk közelebb ezek után a szöveghez és ismerkedjünk meg a címmel. Paul Jenisch 1551-ben született Annabergben. Szülővárosa iskolájának rektora felismerte a tehetségét, így 1567-től a lipcsei, 1570-től a wittenbergi egyetemen tanult, ahol 1576-ban filozófiai magiszteri címet szerzett. Hazatérve először segédtanár, majd 1581-től rektor lett az annabergi gimnáziumban. Megnősült, három fia és egy lánya érte meg a felnőtt kort. 1594-től evangélikus lelkész Eulában, 1603-tól második, 1609-től első udvari prédikátor Drezdában, 1610-től pedig szász udvari főlelkész. 1612. november 19-én hunyt el ugyanitt. Egyházi művei (főként prédikációk) mellett megírta szülővárosa történetét.⁵ Nem derül ki a szövegből, honnan ismerte Jenisch Forgách Mihályt. Egy levelet írt neki, erre válaszul született meg a magyar főnemes ifjú itt tárgyalt episztolája. Feltehetően az a Casparus lehetett az összekötő kapocs kettejük között, akire Jenisch rákérdezett, s Forgách válaszolt: „De Caspare tuo seu potius nostro? pudens, diligens, studiosus.” A szövegösszefüggésből kitűnik, hogy Casparus lakótársa volt a levélírónak. Végignéztem az annabergi származású diákokat, de ebben az időszakban nem volt közöttük Caspar a wittenbergi egyetemen. Feltehetően inkább arról a Caspar Belvic z Nostvic nevű cseh lovagról van szó, aki 1587 augusztusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre,⁶ s még 1609-ben is élt.⁷ Egy 1588-as wittenbergi nyomtatványban együtt szerepel alkalmi verssel Forgách Mihállyal és Péchy Zsigmonddal.⁸ Unokaöccse, Caspar Melichar Belvic 1595–1596-ban Annabergben és Altdorfban tanult,⁹ ez az annabergi kapcsolat valószínűsíti, hogy a nagybácsi is ugyanezt tette korábban.

A wittenbergi kollégiumok kicsi befogadóképessége miatt a diákok többsége albérlletben lakott a városban. Forgách és nevelője, Krakкаи Demeter egy professzornál, Eberhard von Weyhénél bérelt szobát. A neves jogász sokszor változtatott állást és lakhelyet, így nem volt saját háza a városban, ő is csak bérelt, így nem tudjuk azonosítani, hogy pontosan melyik házban történt mindez.¹⁰ Mindenesetre Jenisch üdvözlétét küldte neki, amit ő Forgáchon keresztül viszonzott. Ki volt Eberhard von

⁵ Tudományos igényű életrajzát és arcképét lásd: *Paul Jenisch (Theologe)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Jenisch_\(Theologe\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Jenisch_(Theologe)), hozzáférés: 2022.04.08.

⁶ *Album Academiae Vitebergensis anno Christi MDII usque ad annum MDCII, Volumen secundum* (Halle: Maximilian Niemeger, 1894), 351. („Casparus Belvicius a Nosswitz nobilis Bohemus”)

⁷ Antonín TRUHLÁŘ, Karel HRDINA, Josef HEJNIC a Jan MARTÍNEK, *Rukovet' humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*, 1. A–C (Praha: Academia, 1966), 178–179.

⁸ Gyászversek Eberhard von Weyhe jogászprofesszor Theodora nevű kislányának halálára; a versgyűjteményt a magyar kutatás idáig nem tartotta nyilván (én magam sem a wittenbergi coetusról írott könyvemben), egy prédikáció függelékében búj meg, a digitalizálás tette elérhetővé: David VOLT, *Predigt aus der Prophetischen Historia von absterben des Soehneins Davidis...* (Wittenberg: 1588), G 1r–H 4v. – VD16 ZV 23864, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/VNW32O-KEAHAN7LP7HCX4JEDWOK5SRGJJ>, hozzáférés: 2022.04.08.

⁹ Marta VACULÍNOVÁ, „Alba amicorum Pavla z Jizbice”, *Studie o rukopisech* 39 (2010): 321–330. – Köszönettel tartozom a szerzőnek a cseh személyiségek azonosításában nyújtott segítségéért.

¹⁰ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktárság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 41.

Weyhe (Hannover, 1553. május 28 – Lüneburg, 1633 november)? Egyetemi tanulmányait Wittenbergben kezdte 1570-ben (ugyanabban az esztendőben, mint Jenisch!), majd következett Rostock, Marburg, Itália, Franciaország és Svájc. 1580 és 1583 között, illetve 1587-től a wittenbergi egyetemen tanított, innen azonban eltávolították az 1590-es évek elején, mert nem akarta aláírni az ortodox lutheránusok hitvallását, a *Formula Concordiaet*. Élete nagy részében udvari állásokban volt, mint híres jogász, 1623-ban a *Fruchtbringende Gesellschaft* tagjai közé is felvették.¹¹ Még egy lakótárs szerepel a levélben, akinek neve a lapszéli betűhiány ellenére is kikövetkeztethető volt: „De M[agistro] P[lew]jka? navus et industrius.” Johannes (Ján) Plewkáról van szó, aki Hradec Králové-i (königgrätzi) származású volt, s üdvözlőverssel szerepelt Péchy Zsigmond coetusban elmondott beszéde mellett (*Oratio de bonis animi et corporis*, 1588), természetesen Forgách-csal és nevelőjével együtt.¹² 1580. május 20-án a görllitzi gimnázium tanulója lett, majd ugyanezen év augusztus 24-én az altdorfi főiskolára iratkozott be. Ebben az időben két cseh nemes fiú, Jindřich és Jan Kusovec z Ouraz nevelője volt. 1583. április 24-én felvették a prágai egyetem egyik kollégiumába, majd szeptember 25-én baccalaureus, 1584. június 13-án pedig magiszter címet szerzett. Később a prágai Szent István iskola tanára volt, majd rektor 1590-től Rokycany-ban, 1591-től Žatec-ben. 1596-tól a helyi városi tanács tagja, itt hunyt el 1603-ban. A cseh diák furcsa módon nem iratkozott be a wittenbergi egyetemre, legalábbis nem találni őt az anyakönyvben. Ennek ellenére nyomtatott disputációja is megjelent itt 1588-ban Ludwig Person címzetes (extraordinarius) jogászprofesszornál.¹³ A 16. századot feldolgozó német bibliográfia (VD 16) hat 1588–1589-es itteni nyomtatványban regisztrálja a nevét, ott van a korábban már említett gyászversgyűjteményben,¹⁴ s még egy másik helyen is Eberhard von Weyhével és Forgách Mihállyal együtt.¹⁵

Habár a Forgách-levél hosszából és befejezéséből (raptim) nyilvánvaló, hogy futában és odavetve készült, mégis feltűnő, hogy Jenisch érdeklődésére a levélíró semmitmondó válaszokat ad. „De statu quaeris Academiae, pristinus est.” (Az egyetem állapotát kérdezed? Az a régi.) Ez a helyzetértékelés egyáltalán nem igaz. A lutheránus Jenischet nyilván nem akarta a kryptokálvinista fordulatot megelőző egyetem híreivel felzaklatni, de 1588-ban komoly, már-már fegyveres összecsapásokba is hajló feszültségek voltak a városban, s a magyar református diákok (akik közé nyugodtan odaszámíthatjuk Forgáchot is) ezekben az eseményekben tevékenyen részt vettek.¹⁶

¹¹ Wilhelm Christian von Lange, *Weyhe, Eberhard von*, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz85298.html>; https://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_von_Weyhe, hozzáférés: 2022.04.15.

¹² SZABÓ, *Coetus...*, 211.

¹³ TRUHLÁŘ, HRDINA, HEJNIC, a MARTÍNEK, *Rukovet'...*, 4. N-Ř (Praha: Academia, 1973), 202–203; Martin HOLÝ, *Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*, (Praha: Historický ústav, 2011), 258.

¹⁴ Lásd a 8. jegyzetet!

¹⁵ Eberhard von WEYHE, *Sub nomine genere... amplissimorum virorum... reipublicae Lunaeburgensis dominorum consiliariorum et senatorum* (Hely és év nélkül). – VD 16 ZV 15510.

¹⁶ SZABÓ, *Coetus...*, 30.

A szöveg stílusa könnyed és gyakorlott. Először Iszokratészt idézi görögül, a szöveg jelentése: a derék emberek barátságát az egész élet sem tudja megszüntetni. Vagyis: a barátságunk egész életre szól.¹⁷ Majd Cicero Brutushoz intézett VI. leveléből közöl egy részletet: „Nihil enim, ut ait Cicero, minus ho[m]o esse videtur quam non respondere in amore iis a quibus provocere.”¹⁸ A mondat a 16. században már közhelyszámba megy – ugyanezt ismétli mindenki, hisz a késő humanista kor értelmiségi rétege számára a barátság, s annak fenntartó eszköze, a humanista levél elsőrangúan fontos volt, nem válaszolni pedig a legnagyobb udvariatlanság. Szintén Cicero-allúzió, amelyet ezután két görög szó jelez: „quin utere mecum, tuus sum χρῆσαι” – azaz használj engem, a hasznodra vagyok, és „imperata da, tuus sum κτῆσαι” – vagyis parancsolj nekem, a tulajdonod vagyok. Ciceronál (Curius írja Ciceronak): „Sum enim χρῆσαι μὲν tuus, κτῆσαι δὲ Attici nostri.”¹⁹ „A használat joga személyemen téged, a birtoklásé Atticus barátunkat illeti.” (Nótári Tamás fordítása) Egyetlen igazán szellemes pontja van a levélnek, amikor arról van szó, hogy bárcsak Jenisch Wittenbergbe látogatna: „Utinam vero ex montosis illis Annae vestrae saltibus in haec plana Ap[ol]linis prata descenderes.” Anna erdős hegyeiből (Berg!) lejönne Apollo alföldi rétéjére, a wittenbergi egyetemre – a város ugyanis az északnémet alföldön, szinte teljesen lapos vidéken fekszik.

Őszintén be kell vallanom, az első reakcióm a fényképmásolatok kézhez vételekor kézhez vételekor a csalódás volt. Forgách Mihálytól, Justus Lipsius levelezőpartnerétől, akinek a németalföldi filozófus válaszolt is,²⁰ többet vártam. Amit kaptam, az viszont csak egy szokványos, futtában odavetett levélkének tűnt, összehasonlítva a Lipsiusnak írott episztola kalligrafikus megformálásával és bővebb tartalmával. Korábban már több alkalommal bíráltam Klaniczay Tibor egykori, az 1960-as évek elején kifejtett, de még az 1970-es években is vallott koncepcióját, amely szembeállította Pallas nemesi származású magyar ivadékait, a wittenbergi egyetemen tanult egyházi értelmiségi réteggel. Szerinte csak a nemesek képviselték a kor divatos filozófiáját, a neosztoicizmust, a mezővárosi polgári származású, és többnyire egyházi pályára készülő diákok az egyre provinciálisabbá váló wittenbergi egyetemről szereztek szellemi táplálékukat.²¹ Annak idején joggal mutattam rá, hogy Forgách a wittenbergi egyetemről szólította meg levelében Lipsiust,²² s találtam is konkrét egykorú szöveget az újsztoicizmus jelenlétére, Lipsius könyveinek olvasására Magyarországon egy polgári származású lelkésztől,

¹⁷ ἸΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, ΠΙΠΟΣ ΔΗΜΟΝΙΚΟΝ § 1–2. – Itt köszönöm meg Solti Dórának és Polgár Anikónak a görög szavak kiolvasásában, értelmezésében és azonosításában adott segítségét.

¹⁸ Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Brutum*, Liber I., VI.

¹⁹ Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad familiares*, Liber VII., 29, 1.

²⁰ FORGÁCH Mihály és JUSTUS LIPSIVS, *Levélváltása*, kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja (Budapest: Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, 1970).

²¹ KLANICZAY Tibor, „A magyar reneszánszkutatás másfél évtizede (1948–1963)”, in KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai* 123–165 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 162–163.

²² SZABÓ András, „Magyarok Wittenbergben (1555–1592)”, in SZABÓ András, *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról* 79–90 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 79.

a hitvitázó Sebastian Ambrosius késmárki prédikátortól.²³ Ennek ellenére Klaniczay felfogása mégis hatott rám, amikor Forgáchtól valami különlegesen kiemelkedőt reméltem. A tanulás az, amit a késő humanista értelmiségről már az 1930-as évek óta tudunk: többé-kevésbé egységes réteg, amely az egyetemi hallgatótól a professzorig, jeles humanistákig mindenkit magába foglalt felekezeti határoktól függetlenül.²⁴

Forgách Mihály után nem maradtak nagy számban művek, beszédei és alkalmi versein kívül ő elsősorban levélíró volt, azonban levelezésének nagy része elveszett, illetve lappang. Ez a sietősen írt episztola arra is felhívja a figyelmet, hogy akkor tudunk a késő humanista korszak neolatin irodalmáról többet kideríteni, ha átfésüljük az európai, elsősorban a német, svájci, francia, olasz könyvtárakat és levéltárakat a kiadatlan kéziratok szövegei után. Az utóbbi évek eseményei – lásd az ismeretlen Gian Michele Bruto (Brutus) kézirat előkerülése²⁵ – ezt csak megerősítik. Különös tekintettel az olyan furcsa helyekre, mint az annabergi Szent Anna templom lezárt és alig-alig kutatható könyvtára.

ANDRÁS SZABÓ

An Unknown Letter of Mihály Forgách

Mihály Forgách studied at the Athenaeum of Strasbourg, at the University of Wittenberg, and in Italy. He is a person of importance for the Hungarian scholars, as the famous and popular philosopher of this age, Justus Lipsius was ready to answer one of his letters. The Lutheran Library of Annaberg-Buchholz keeps one of his until now inedited epistle, from 1588, dedicated to a Lutheran theologian and the rector of Annaberg at that time. This short letter offers a colourful panorama of his life in Wittenberg, including his Bohemian fellow-students and his life in the home of Eberhard von Weyhe, professor of law. But he doesn't write a word about the denominational disharmonies of Lutherstadt Wittenberg. This precious finding, though a small text in itself, can call our attention concerning the significance of numerous unknown sources, in the depth of archives and libraries, which could all enrich or knowledge about the neo-Latin written culture of this age.

²³ SZABÓ András, „Ambrosius Lam Sebestyén levele Máriássy Zsigmondhoz”, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10, 225–229 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1990).

²⁴ ERICH TRUNZ, „Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur”, *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts* 21 (1931): 17–53.

²⁵ PETNEHÁZI Gábor, „Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KISS Farkas Gábor, KASZA Péter, *Convivia Neolatina Hungarica* 4, 167–196 (Szeged: Lazi Kiadó, 2021).

BALÁZS MIHÁLY

Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyei János

Az apophthegma a kora újkori Magyarországon

Bevezetés

Zsupán Edina alapvető tanulmánya a korábbinál is nyilvánvalóbbá tette, hogy Janus Pannonius teljesítménye az apophthegma és a vele rokonítható műfajok területén nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó.¹ Egy rokon műfaj hasonlóan invenciózus alkotásának tartja a szakirodalom Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis et factis regi Matthiae* című munkáját, amelyet a 16–18. században ismert módon nyomtatásban is megjelentettek, magyar fordítása azonban először csak a 19. században látott napvilágot. Nem foglalkoztatta ez a téma a hazai Erasmus-kutatókat sem, jóllehet azt természetesen regisztrálták, hogy a műfaj világi változatának 16. századi felvirágzása a nagy rotterdamihoz kötődik. Ő jelentette meg ugyanis 1531-ben azt a hatalmas terjedelmű antológiát,² amelynek folyamatos újrakiadásai, majd nemzeti nyelvű átdolgozásai döntően befolyásolták a rövid elbeszélő formák alakulástörténetét az európai irodalmakban.³ Dolgozatom elkészítésére az ösztönzött, hogy a hazai kutatásban nem tudatosult: Erasmusnak a rövid elbeszélő formák anyanyelvi alkalmazására is ösztönző recepciója nálunk elmaradt. Visszhang nélkül maradt az az egyetlen megnyilatkozás is, amely regisztrálta ezt az egyoldalúságot. Dankanits Ádámnak arra a nem csupán Erdélyre igaz megállapítására gondolok, hogy „Erasmus életművéből nálunk első sorban Erasmus nagy ókori idézetgyűjteményei – az *Adagia*, az *Epitome Adagiorum*, a *Collectanea* és az *Apophthegmata* – iránt

¹ ZSUPÁN Edina, „A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 472–495.

² Apophthegmatum opus cum primis frugiferum vigilanter ab ipso recognitum autore Greco codice correctis aliquot locis in quibus interpres Diogenis Laertii fefellerat locupletatum ... per Erasmum Rotterodamum (Basileae, 1531).

³ A nemzetközi szakirodalomról jól tájékoztat: ÁGNES JUHÁSZ ORMSBY, „Erasmus Apophthegmata in Henrician England”, *Erasmus Studies* 37 (2017): 45–67.

érdeklődtek. Ezek a kötetek a szerényebb pénzű, de az ókori gondolkodás iránt érdeklődő olvasó számára könyvtárnyi könyvet pótolnak, s értéküket növelte az a tény, hogy az antik maximákat Erasmus bölcs kommentárjai kísérték.” Dankanits ezt azzal folytatta, hogy „az utókor által leginkább értékelt – a leginkább eredeti – Erasmus-művek, azaz a *Balgaság dicsérete* és a *Colloquia* alig voltak ismertek a hazai olvasók előtt”, s így természetesen nem került napirendre magyarra fordításuk sem.⁴ Csak látszólag jobb a helyzet Erasmus *Apophthegmata*-kötete esetében, hiszen a könyv- és olvasmánytörténeti adatok alapján ugyan folyamatos jelenlétével számolhatunk, ám minden jel arra mutat, hogy a fent említett gyakorlati okokból a tudósabb felhasználók, vagy az iskolai oktatásban alkalmazók igényeit is kielégítette a latin változat. Az iskolai oktatásban is a mindennapi életben használatos szövegekből állítottak össze latin és magyar szövegmintákat tartalmazó kiadványokat, s ezek között ott voltak az Erasmus szellemében készültek is. Az ilyen iskolai használatra készült nyomtványoknak a 16. században Debrecenben megjelent darabjaiból egy a hazai iskolarendszer egészére reprezentatívnek tekinthető faksimile összeállítás jelent meg Bitskey István gondozásában. A társalgási formulákat és viselkedési szabályokat, bölcs mondásokat tartalmazó összeállítás (*Formulae puerilium, Dicta graeciae sapientium, Libellum elegantissimum, Civilitas morum*) kísérő tanulmányában Bitskey István joggal hangsúlyozza nyelvet pallérozó civilizatorikus szerepüket,⁵ a mostani tanulmányban vizsgált narratív kultúra gazdagításához azonban ezek sem járulhattak hozzá. Receptiótörténeti unikumnak tekinthetjük tehát, hogy Erasmusnak ebből a szempontból is releváns antológiájából magyar fordítás először 1785-ban jelent meg.

Leonhard Stöckel posztumusz kötetéről

Mindez azonban csak akkor igaz, ha kizárólag a magyar nyelvű reflexiókra figyelünk, s talán éppen ezért hagyta a hazai kutatás a legutóbbi időkig figyelmen kívül Leonard Stöckel egy évtizeddel halála után, 1570-ben Boroszlóban megjelent *Apophthegmata illustrium virorum* című kötetét,⁶ azt az Erasmus válogatásán alapuló kiadványt, amely fontos és korszerű kiadói reflexiók kíséretében úgy közöl 316 darabot a nagy humanista antológiájából, hogy ezekhez prózai latin és verses német értelmező kommentárokat is csatol. Amikor arra teszünk javaslatot, hogy ezt a művet is vonjuk be a fenti kérdéskör vizsgálatába, akkor természetesen támaszkodunk

⁴ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok* (Bukarest: Kriterion, 1974), 63.

⁵ *Formulae puerilium colloquiorum, Dicta Graeciae sapientium, Libellus elegantissimus, Civilitas morum Erasmi*, a szövegeket közzé teszi KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány szerzője BITSKEY István (Budapest: Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, 1985), 130.

⁶ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis illustrata per Leonhardum Stöckelium scholae Barthanae rectorem* ZV 31431 (Wrocław: Crispin Scharfenberg, 1570). VD 16ZV 31431 RMK III 607 RMNy App. 36.

a Stöckel életmű egészét, vagy fontos részleteit érintő újabb feldolgozásokra, Guitman Barnabás tanulmányaira⁷ és monográfiájára,⁸ Csepregi Zoltánnak a magyarországi reformáció kezdeteiről írott alapvető könyvére,⁹ vagy Kiss Farkas Gábornak a felsőmagyarországi humanizmus kérdéskörével foglalkozó dolgozatára,¹⁰ jóllehet magával az *Apophthegmata*-kötettel nem foglalkoznak részletesen. A szorosabban vett poétikatörténeti összefüggéseket a szlovák Škoviera dolgozatai sem érintik, a mű eszmeiségének értelmezésében azonban megkerülhetetlenek, s mivel az irodalomtörténeti kérdések ezek nélkül aligha vizsgálhatók, célszerű az ő eredményei áttekintésével indítani gondolatmenetünket.¹¹

A szlovák tudós a kiadványt megjelentető (a boroszlói Johannes Scholtius 18 disztichont tartalmazó köszöntő verse, Stöckel örököseinek ajánlása) szövegeiből következtet arra, hogy korai műről lehet szó, amely a szerző Bártfára kerülésének első időszakában, 1539 táján keletkezhetett. Életrajzi mozzanatokkal véli alátámasztani azt is, hogy megszületésében meghatározó szerepe lehetett a humanista erudíciót közismerten védelmező Melanchthonnak is, jóllehet Stöckel kizárólag Erasmus-szövegeket használt fel kiadványában. A tematikus elrendezésben ugyanakkor mintának tekintette Conrad Lycosthenes ugyancsak széles körben használatos kiadványát is.¹² Szorosabban vett filológia szempontból Škoviera tanulmányainak legfontosabb hozadéka az antik források nagyon eruditus számbavétele. Meggyőzően érvel amellett is, hogy Stöckel az apophthegmák, illetőleg a latin nyelvű prózai értelmezések többségében az antikvitás szemüvegén keresztül vizsgálja az eseményeket, s ez bölcséleti szempontól a tudáselvű sztoikus fiziofía markáns jelenlétében ragadható meg.

⁷ GUITMAN Barnabás, „Stöckel Lénárd és a reformáció fénykora”, in *Tanulmányok évszázadok történelméből*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Intézet, 2006), 73–90.

⁸ GUITMAN Barnabás, *Hit, hatalom, humanizmus. Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában* (Budapest: Szent István Társulat, 2017).

⁹ CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első nemzedékének vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya, 2013).

¹⁰ KISS FARKAS Gábor, „Humanist ethics and urban patriotism in Upper Hungary in the early sixteenth century: Valentin Ecks De republica emendatione”, in *Whose Love which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, ed. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICKY (Leiden: Brill 2010), 131–148.

¹¹ DANIEL ŠKOVIERA, „Sprüchensammlung Apophthegmata von Erasmus in Bearbeitung vom Leonhard Stöckel”, *Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia* 10, 1.sz. (1977): 87–112; Uő., „Leonard Stöckel und die Antike”, *Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia* 9–12, 1. sz. (1979): 41–58; Uő., „Pietas docta. Profil humanistu Leonarda Stöckela”, *Studia Academica Slovaca* 39, 1.sz. (2010): 235–245.

¹² CONRAD LYCOSTHENES, *Apophthegmatum sive responsorum memorabilium ex probatissimis tam graecis quam latinis auctoribus praeis pariter atque recentioribus collectorum loci communes ad ordinem redacti* (Basel: Johannes Oporinus, 1551).

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy már az örökösök előszavában megtörténik ennek a tradíciónak a keresztényi áthangolása is, hiszen megállapítják, hogy a szövegek először is az isteni gondviselés jelenlétét bizonyítják. Ezt követően az állam kormányzására vonatkozó kérdések, majd a mindenkire vonatkozó erkölcsöt érintő szövegek csoportját különítik el, negyedik gyanánt pedig a háztartásokat taglaló szövegeket említik, amelyek tehát a családi életre és az otthoni dolgokra vonatkoznak. A szöveget kiadók kiemelik itt a gyerekek neveléséről szóló szövegrészleteket.

A moralista pedagógus nézőpontja határozza meg tehát Škoviera szerint a mű egészét, s ezt igen termékenyen hozza kapcsolatba azzal, hogy a bölcs mondásokban kicsúcsosodó történeteket követően az iskolai helyzetet imitáló kérdések vezetnek fel a latin és német nyelvű értelmezéseket. A szlovák tudós szerint mindez nagyon közel hozza az összeállítást a *Colloquia familiaria*hoz. Škoviera tehát határozottan elkülöníti ezt a korai művet a felekezeti küzdelmek sodrában született későbbiektől, s nem csupán a polemikus hang hiányát említi bizonyítékként, hanem azt is, hogy a magyarázatokban dominálnak a politikai közösség harmonikus létét biztosító erények (megbízhatóság, igazságosság, józanság és bölcsesség). Érdekes azonban figyelmeztetnünk arra, hogy az antik világot idéző világias szemlélet intenzívebb kibontakozását több tényező is korlátozza. Egyfelől az, hogy az érvelés menetéből jól kivehetően a megidézett antik mozzanatok csupán eszközök az író jelenének elmarasztalására. Ez az instrumentális jelleg megragadható abban is, hogy az antik szövegrészletek az esetek többségében az Erasmusnál szó szerint olvasható idézetek megkurtított kivonatai.

Az antik szövegek megkurtítása mellett persze a legyakrabban Stöckel is azzal a kortárs szövegekben közhelyesen alkalmazott eljárással él, hogy a történetekben szereplő antik isteneket az értelmezése során a keresztény mindenhatóval helyettesíti. (Ez a gyakorlatias szinkretizmus rendre eljön az alább még említendő Pesti Gábor fabuláskönyvében is, akinél a 17. fabulában a Jupitertől önmaguknak tekintélyes királyt kikönyörgő békák megkapják uralodójukként a gólyát, ám az értelmezésben már a keresztény Isten szerepel.) Ennek az eljárásnak a dominanciája azt is jelenti, hogy Stöckel több esetben kiiktatja azokat a reflexiókat, amelyekkel Erasmus az antik szövegnek a keresztény világfelfogástól eltérő jellegére utal. Az Agasicles spártai királyt méltató apophthegmák között szerepel például az, hogy mielőtt a perzsák ellen háborút indított, először Jupiterhez fordult tanácsért, majd ezzel sem elégedett meg, hanem az ephoroszok tanácsára a delphoi jósdát is meghallgatta, s csak azután vágott bele a háborúba. Erasmusnál erről *religiose* margináliával ellátva a következőt olvashatjuk:

„Unico facto non unam rem nos docemus. Primum moderationem animi, qui cum rex esset, non gravatus sit Ephoris obtemperare rem supervacaneum imperantibus. Deinde declaravit, quod non temere sit bellum capassendum. Illis non sat erat Jovis oraculum, quum hodie principes frequenter inconsul-

tis vel potius invitis proceribus ac civitatibus ad arma persiliant. Postremo demonstravit quam religiosam haberet de diis opinionem, qui si inter dissentiant, non sint dii, obiter notans Homeri fabulas, qui fingit deorum ac dearum atrociam dissidia, et quod in principibus et magistratibus turpe sit, ascribit suis numinibus.”¹³

Mint alább mindjárt láthatjuk, Stöckel teljességgel eltekint a Homéroszra vonatkozó megjegyzéstől, s spártai viszonyokból vezeti le a kortársainak is megüzent helyes eljárást. Kommentárja szerint erre azért volt szükség, mert Spártában nem voltak írott törvények, s így föltétlenül szükségessé vált a bölcsekkel való folyamatos tanácskozás:

„De officio regis, cuius potestas legibus circumscripta esse debet. Cum autem apud Lacedaemonios nulla essent leges scriptae, haec moderatio adhibita est regiae potestati, ut quinque iudices, quos Ephoros nominabant constituerentur, quorum autoritate regum consilia gubernabantur, ne terminos officii sui egrederentur, et merito laudatur Agesilai moderatio, quod ad Ephoros omnia retulit, atque ex eorum consilio omnia fecit.”¹⁴

Az ilyen eljárás olykor csak azt jelenti, hogy lerövidülnek, vagy mellőzhetővé is válnak Erasmusnak azok a fejtegetései, hogy a pogány uralkodók és gondolkodók alkalmasint a keresztények számára is mintaadók lehetnek. Több helyütt természetesen csupán lerövidítésről van szó, hiszen az, hogy a csak a természet törvényeire és a józan eszükre hallgató pogány bölcsek olykor messzebbre jutottak az igazság keresésében, mint a szent lélek sugallta égi filozófia üzenetét meghallani képtelen mostaniak, állandóan ismétlődik. Vannak ugyanakkor olyan helyek is, ahol az erasmusi érvelés jelentősebb átalakítását figyelhetjük meg. Ezek egyike annak a közismert Szókratész-mondásnak a magyarázata, hogy ő csak azt tudja, hogy nem tud semmit. Erasmusnál erről a következőt olvassuk:

„Illud omnium maxime celebratur, quod dicebat se nihil scire, nisi hoc unum, quod nihil sciret, inquirebat enim de singulis, tanquam ambigens non quod revera nihil haberet certo cognitum, sed hac ironia et suam declarabat modestiam et aliorum redarguebat arrogantiam, quod se profitebatur nihil nescire, quum revera nihil scirent. Sophistae quidam publice profitebantur sese ex tempore responsuros ad omnem positam materiam. Horum arrogantem inscitiam saepenumero confutabat Socrates. Atque ob hoc ipsum, ut ipse quidem interpretatur, ab Apolline indicatus est sapiens, quod quamvis om-

¹³ *Apophthegmatum opus cum primis...*, a3r–v.

¹⁴ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 12r.

nium rerum ignorantiam cum caeteris haberet communem, eo nomine tamen illos superaret, quod suam incitiam agnosceret, quum illi hoc quoque nescirent, se nihil scire.”¹⁵

Erasmus magyarázata szerint tehát a mindent tudó szofisták önteltségét marasztalta el fölényes iróniával Szókratész híres szentenciája. Stöckel ezt talán túlságosan bonyolultnak találta, s ezért egy jóval egyszerűbbel helyettesítette. Ebben a felvezető kérdésre (*Nonne hoc falsum est?*) az lesz a válasz, hogy nem, mert tökéletes tudással senki sem rendelkezik, s ezért a legtudósabb emberek a legszerényebbek, s a csak vélekedések birtokosai pedig ugyanezért nagyon arrogánsak. Majd hozzáteszi, hogy e kijelentése alapján nyilvánította Apolló Szókratészt a legbölcsebb embernek.¹⁶ Van ugyanakkor olyan hely is, ahol nem lényegtelen változtatást kellett eszközölnie már Erasmus alapszövegén is. Idézzük először a Khilón-alfejezetben a rotterdaminál olvashatókat:

„Interrogatus, qua de re docti praecellent indoctos, bona, inquit, spe. Doctos autem appellabat honestis legibus ac moribus institutos, et iuxta rectam institutionem vitam agentes. Hic caeteris rebus pares hoc uno superant improbos, quod post hanc vitam sperant recte factorum praemia. Nam lacones existabant viros post obitum in vitam beatam translatos fieri divos.”¹⁷

Stöckelnél ugyanakkor a következőt találjuk:

„Doctos autem appallebat eos, qui vere hoc nomine digni sunt, non solum bene loquentes, verum etiam honeste viventes, vera enim doctrina ex verborum et rerum scientia constat, ac tum demum perfecta est, quando usus artium magister adiungitur:

Quare igitur docti indoctos spe excellent?

Sunt enim bene conscii et praeterea expectant a Deo praemia, qui bonis praesto est, eosque exalata. Indocti vero, hoc est, improbi cum malam habeant conscientiam, semper in metu vivunt, cum sciant Deum esse vindicem.”¹⁸

Érdekes módon a helyes életgyakorlat fontosságát erőteljesebben hangsúlyozza a büntető Istent is megidéző bártfai változat, s így éppen a másutt rendre az antikokat is keresztényesítő Stöckel ecseteli tárgyyszerűbben felfogásuk specifikumát azzal a megállapítással, hogy a spártaiaknál az okosok jutalma valamiféle megistenülés lesz haláluk után.

¹⁵ *Apophthegmatum opus cum primis...*, 78.

¹⁶ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmicis germanicis*, 66r.

¹⁷ *Apophthegmatum opus cum primis...*, 69.

¹⁸ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmicis germanicis*, 70r.

Mivel Škovieránál nagy hangsúlyt kapott, hogy Stöckel osztozott Erasmusszal Szókratész kultuszában is, nem látszik fölöslegesnek néhány, a dolgot árnyaló mozzanat megemlézése. Szerintünk ugyanis Stöckel a helyes kegyességi gyakorlat körvonalazásakor egyszerre kezelte mintaként az Erasmusnál olvasottakat, s hangolta át esetenként formálódó egyháza igényei szerint. Jól példázza ezt a Szókratész alfejezetben átvett következő részlet.

Erasmusnál a következőket olvassuk:

„Sacrificia volebat quam minimis impendiis constare, quod dii, ut non egent rebus hominum, ita magis spectant affectus immolantium, quam divitias. Alioqui cum improbissimi quique maxime abundant divitiis, actum esset de rebus humanis si malorum potiusque bonorum victimis delectarentur. Eoque versus hunc magnopere probare consuevit *Καθ'ὕναμιν ὁ > ἔρδειν ἰέρ> ἀθανάτοισι θεοῖσι. Hoc dictum ad nos christianos pertinet, qui immodicis impendiis ornamus templa, peragimus sacra et parentalia, gratus facturi Dei, si quod ultra frugalem mundiciem superest fratribus egenis erogaremus. Eandem frugalitatem adhibendam docuit in excipiendis hospitiibus eodem utens versiculo.*”¹⁹

Stöckel kis keresztényesítő változtatásokkal átveszi a bevezető részt, ám az általunk kurzivált sorokat már elhagyja, s előbb a szokásos módon kérdést tett fel a tanítvánnyal, majd megadja a latin és német nyelvű választ is:

„Unde tam piam sententiam retulit?

Hoc quoque natura eum docuit, quemadmodum omnes alios vere sapientes. Intelligunt enim Deum largiri nobis omnia, nos vero accipere, non dare. Cum ergo sacrificamus, tantum id voluntatis nostrae declarandae causa facimus, ut testemur nos agnoscere, quod haec ipsa quae a Deo accipimus, illumque a nobis honore afficiendum.

Socrates gar weit übertrifft
 Der heylosen Papisten stift
 Welche Gott dienender gestalt
 Das sie gestrafft werden manichfalt.
 Auch von ihrer eignen Vernunft
 Durch menschlich weisheit und kunst
 Wir dürfen nicht der Heiligen Schrift
 Die die Vernunft hoch übertrifft
 Socrates sie wirt lehren wol
 Das sie stecken thorheit vol.

¹⁹ *Apothegmatum opus cum primis...*, 73.

Und Gott dem herrn nicht dienen recht
In das er wirt durch sie geschmeckt.”²⁰

Láthatjuk, hogy a közös mozzanatot (Isten nem az áldozat nagyságát nézi, hanem a kegyes szándékot) gyökeresen eltérő magyarázattal látja el Erasmus és Stöckel. S nem csupán arról van szó, hogy a közösen igenelt antik mintát egyikük eruditusabb módon jeleníti meg, hanem arról is, hogy az elmélyült belső kegyesség Erasmusnál oda vezet, hogy a külsőségeket (díszes temlomok, misék, halotti szertartások) a felebaráti szeretet szegényeket megsegítő cselekedeteivel helyettesítse, míg Stöckel latinja ezt a mozzanatot mellőzve kissé tautologikusan ismétli meg a főszövegnek azt az üzenetét, hogy mindent Istentől kapunk, a német pedig átmegy a pápisták hite egészének indulatos szidalmazásába, akiknél a Szókratész esetében igenelhető ráció is csak eltorzult formában, a szentírást félremagyarázó módon képes megjeleníteni.

A felekezeti mozzanat markánsabb jelenlétét Stöckelnél egy újabb Szókratész példával is igazolhatjuk. Az alábbi alapszöveget Stöckel változatlanul veszi át, csupán a kurzivált részeket mellőzi a szokásos módon:

„Quum in somnis quidam Socratis visus esset, eique versiculum Homeri recitavit.

ἤματι κεν τριτάτῳ Φθίην ἐριβωλον ἔκοιο

Ad Phtiam venia simul, ac lux tertia surget

*Aeschini dixit, tertio die moriar, versus Homericum pro oraculo interpretantes, idque evenit, Phtia erat propria Achillis et amici conati sunt persuadere Socrati, ut in Thessaliam fugeret, quod illic haberet bonos amicos.”*²¹

A Stöckelnél olvasható latin összegzést ebben az esetben nem is egy, hanem két kérdés, majd a német vers követi:

„Tum Socrates espergefactus Aeschini dixit, se triduo moriturum.

Respondit ne eventus?

Maxime, tertio enim die damnatus, venenum bibere est coactus.

Unde hoc intellexit?

Est quaedam divinatio in animis vere sapientium, ut vel ex aliis indiciis, vel ex somniis, vel etiam occulto quodam praesagio futura prospiciant.

Grosse Leut offmals sagen weiss
Das macht grosser Verstand und fleiss
Solches wollen ihn Narre thun nach

²⁰ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 75r.

²¹ *Apophthegmatum opus cum primis...*, 84.

Meinen est ist geringe sacht
 Und sagen auss jeglichem Traum
 Was zukünfftiges und geschiecht doch
 Etwas aus ihrer Prophecey (kaum)
 Denn weysagen ist mancherley.”²²

Jól látható, hogy még Stöckel latinja is megengedően viszonyul ahhoz, hogy bizonyos kivételes képességű emberek bizonyos jelek vagy álmok alapján meszejthetik egyes események bekövetkeztét. A két latin szöveg között talán nincs is különbség, ám érdemes azt is figyelembe vennünk, hogy Stöckelnél ez a mozzanat csak ebben az egy esetben fordul elő, míg Erasmus művében többször visszatér. A Khilónhoz köthető történetek közül például átveszi a Diogenész Laertiosznál olvashatót. E szerint helyesen fogalmazott, amikor azt mondta Kúthéra szigetéről, hogy bárcsak soha létre ne jött volna, vagy ha létrejött, elsüllyedt volna, mert jóval később sok bajt okozott a spártaiaknak. Láthatjuk azonban, hogy bár a német is tesz engedményt a nagy embereknek, ezt követően hevesen elmarasztalja és bolondoknak titulálja az őket utánozni akarókat. Förköli Gábor²³ finom megfigyelésekben gazdag tanulmánya további helyeket idézve ezt meggyőzően hozza összefüggésbe a nagy elzászi humanista Sebastian Brant és a roppant termékeny laikus protestáns szerző, Hans Sachs műveivel. Mivel az utolsó sorok biblikus szóhasználatlalt prófétálásról beszélnek, arra is gondolhatunk, hogy itt a reformáció első évtizedeiben született gazdag profetikai irodalmat veszi célba, amelynek a spirituális tendenciáktól is ihletett szerzőit nem szokták kedvelni a már bevett intézményekben munkálkodó reformátorok.

Škoviera nagyon helyesen fogalmazott, amikor a felekezeti szempont hiányát konstataálta, ám a felekezeti meghatározottság előtti protestantizmus fontos mozzanatai nagyon is jelen vannak. Nem mutathatók ki például iskolás pontossággal a wittenbergi történelemszemlélet tételei, de többször beszél arról, hogy a mindenütt eluralkodó bűn következtében a világ a végső napjait éli. Nem részletezi teologizálva a kettős Antikrisztus mibenlétét, ám a világ rendjének megbomlását kétségbe vonhatatlan jelenlétével magyarázza. Nagyon jellemző, hogy a tanuló ifjúság lustaságától, a törvénykezés hiányosságaiig mindent az ördög ténykedésével hoz összefüggésbe, akit természetesen Isten a bűnök miatt szabadított rá az emberiségre. Azt mondhatjuk, hogy a társadalomtörténeti üzenet szempontjából a legközelebbi rokonának Heltai Gáspár fabuláskönyve látszik. Rokonítja őket az a világi és egyházi közösség harmonikus létének garanciáit kereső igyekezet, amelynek szakszerűbb változatát Eck Bálintnál mutatta ki Kiss Farkas Gábor. A legkonkrétabban

²² *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 93r.

²³ FÖRKÖLI Gábor, „Leonhard Stöckel mint német humanista költő”, in *Tanítványok. Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, hi70.hu/2018/03/14/ forkoli.

talán Utasi Csilla fogalmazott, aki szerint a kolozsvári reformáció még szinkretikus periódusában Heltai „a felekezethez identitás kialakítása helyett a városhoz tartozás tudatát kívánta erősíteni: a legtöbb mese az istentől elrendelt hivatalban való megmaradás hasznáról szól”.²⁴ E tekintetben Stöckel egészen bizonyosan Heltai előfutárának tekinthető, hiszen nála is az a történetek tanulsága, hogy az embernek jó polgárnak kell lennie. A sok hely közül csak egyet idézünk, amely a spártai Agesilaus követésére biztatja a fejedelmeket és az időseket:

„Wie sich herren und alde leut
Zieren und halten allezeit /
In seinem Leben drumb man soll
Sehr gorss achtung geben darauff/
Den es ist viel gelegen dran/
So man gute Bürger will han
Das die alten ein fürbild sein.”²⁵

Folyton visszatér a hivatal (*Obrigkeit*) különböző szintjein jelen lévő feladatainak körvonalazására, a harmónia biztosítására a felfordulás és a vérontás elkerülésére, s mint az említett Förköli-tanulmány is hangsúlyozza, ennek záloga az, hogy a fejedelemtől az utolsó alattvalóig mindenki betartsa a törvényeket és hivatalának megfelelően járjon el.

Fő témánkra visszatérve megállapítható tehát, hogy a boroszlói kiadvány – ha szükséges, önálló megoldásokat alkalmazva – invenciózusan kapcsolja össze Erasmus követését a protestáns egyházépítés szolgálatával. Úgy tűnik, hogy ezt a csendes összhangteremtést igenelték a szövegek kiadói is, jóllehet mellőzték Erasmusnak a műfajt az antik tradíció egészében elhelyező gondolatmenetét, aki szerint a nagy hozadéka az, hogy megkíméli a fejedelmeket és politikusokat a bonyolult filozófiai értékezések és terjedelmes történeti művek olvasásától. Ha tömörítve is, de Stöckel kiadói átveszik ugyanakkor Erasmustól a játékosság méltatását is, hiszen ő részletesen szól arról, hogy a vidám eszközökkel formált lélek könnyebben viseli el a gondokat, és a jó erkölcsökre is könnyebben áll rá. Átveszik azt is, hogy az erkölcsökről szóló súlyos és komoly szentenciák mellett helyes a tréfás és megnevettető szövegek olvasása is. Erasmus gazdagabb példatárából Lycurgust és Horatiust kiválasztva beszélnek aztán a játékos tréfákozás sójának sokak által használt ízesítő erejéről is, amely a szövegeket nem csupán hasznossá, hanem gyönyörködtetésre is képessé teszi.

²⁴ UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben* (Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar 2013), 102.

²⁵ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 99r.

Mondhatjuk persze, hogy itt azzal az Erasmusszal találkoztak a szerkesztők, aki ebben a késői vállalkozásában már tompított irodalmi programjának a *Colloquia familiaria* élére helyezett értekezésben (*De utilitate colloquiorum*), vagy *A balgaság dicsérete* Morus Tamáshoz intézett ajánlásában megragadható merészségén. Ám az az igazság, hogy az utóbbiban megfogalmazott radikalitást (ti. a világ leghaszontalanabb dolga komoly tárgyat semmirevaló módon feldolgozni, viszont nincs szórakoztatóbb, mint tréfás dolgokat úgy adni elő, mintha nem is bolondoznánk) többnyire már a korai recepció során letompították, a reformáció eszméitől megérintett világban pedig már másutt sem tolerálták. Persze már az is roppant figyelemre méltó, hogy a boroszlói nyomtatvány kiadói még 1570-ben is vállalkoztak az 1531-es nagy antológia hasznosítására. Igen beszédesnek tarthatjuk ugyanakkor, hogy a gyönyörködtetés ilyen hangsúlyos méltatásának 16. századi magyarországi analógiáit keresve Pesti Gábor fabuláskönyvéig kell visszanyúlnunk, akinek előszavában hasonló módon szerepel az *incredibilis voluptas*,²⁶ amely jelentős irodalomtörténészek szerint egészen kivételessé teszi a 16. századi nyomtatványok között.²⁷

Kicsit bonyolultabb a kép, ha az vizsgáljuk meg, hogy milyen következetességgel érvényesül ez az értékrend Stöckel kiadványának egészében. Pestivel rokonítja, hogy Erasmus nyomán a fentebb ecsetelt megkurtítás ellenére is tekintélyes antik szövegyanyagot használ fel. Nagyon izgalmas konkrétum továbbá, hogy a rotterdami antológiájától függetlenül Stöckel beemeli kiadványába Aiszóposzt is. Erasmus kiadványa második könyvének *Apophthegmata Chilonis Laconis* alfejezete ugyanis annak leszögezésével kezdődik, hogy a hét görög bölcs egyikeként Khilón honosította meg az apophthegma műfajában a spártai szellemet, jóllehet a másolók hibája miatt nem kapta meg a megfelelő elismerést. Ezt követően Diogenész Laertioszra hivatkozva következnek a zömmel valóban nála olvashatókat kibővítő bölcs megállapítások.

Ettől eltérően Stöckelnél elmarad ez a Diogenész Laertioszt forrásként megjelölő bevezetés, s helyette az első epizódban tisztázódik, hogy Aiszóposz bölcsességének a forrása is Khilón volt, majd az epizódok következnek. Érdemes talán ezt a megoldást szó szerint is idéznünk:

„Aesopo interroganti, quid Deus faceret, respondit: Alta deprimi, humilia extollit. Fuit autem Chilo unus ex sapientium. Est autem praecipium sapientis officium docere de Deo, idque a sapientibus debeant quaerere minus sapientes.”

²⁶ Gerézdi Rabán fordításában csodás gyönyörként szerepel: *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, szerk. és utószó Ács Pál (Budapest: Magvető Kiadó, 1980), 7.

²⁷ A legjelentősebb két tanulmányt tudománytörténeti áttekintés (*Függetlenségigény és példázatosság a magyarul író erasmisták munkásságában*) vezeti be a Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett irodalomtörténet online változatában: Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő* és HORVÁTH Iván, *A magyar vers a reneszánsz korában: 1536 Megjelenik két verses kötet*. <https://gepeskonyv.org/mi>

Ezután következik a megszokott kérdés: „Jam intelligo unde Aesopus suam sapientiam adeptus est?”

A válasz előbb latinul majd németül a következő:

„Vides ne eum fuisse sectatorem sapientum hominum, atque ab iis magno cum delectu de rebus necessariis percontatum esse. Cuiusmodi est haec questio de Deo et officiis eius, quae omnia brevius comprehendere non possunt, quam his verbis: Superbos humiliat, et humiles exultat.

Hic lernen schüler und lehrer zugleich/
Was da ist sein recht und reich.
Der schüler von sachen forschen soll/
Welche die mühe vergelten wol.
Der Lehrer auch soll sein bereit/
Mit rechten antwort alle zeit.
Also werden die leute gelernt
Und die Kunst immerzu gemehrt.”²⁸

Aiszóposz tehát a bölcsek, így Khilón tanítványának tekinthető, s ez a megoldás analóg azzal, ahogyan Pesti fabulás könyvének paratextusai kapcsolatot teremtettek Aiszóposz és Szókratész között.²⁹ (A hagyománynak megfelelőbb viszony rekonstruálását Stöckelnél persze megkönnyítette annak a Platónnál és Diogenész Laertiosznál olvasható információnak a mellőzése, hogy Szókratész lett volna az, aki Aiszóposz fabuláit versbe faragta.) Másfelől míg az előszóban az *utile et dulce* harmóniáját figyelhettük meg, a német versezetek többségében Stöckel már a szövegek hasznosságát tartja csupán méltánylandónak, s haszontalanoknak minősíti az olyan művészeteket (*unnützigē Künsten*), amelyek nem állnak a morális építés szolgálatában. Roppant érdekes ugyanakkor, hogy a zenéről képes árnyaltabb képet alkotni. A fülemüle énekénél a lovak nyerítését szívesebben hallgató barbár szkíta király szavait értelmezve megállapítja, hogy akiben csak egy kis ingenium van, nem idegenkedik a zenétől, hiszen egyformán nagy okból részesítette Isten az embert a beszéd és a zenélés adományában. A felnőtt korában citerán játszani megtanult Szókratész történetét helyeselve pedig a következőt olvassuk: „Opus enim est voluptate aliqua et recreatione honesta, ac talis est musica, propterea donata a Deo, ut hominum bonorum curas leniret, non malorum delicias auget.” A *voluptas* fogalom használata itt még akkor is figyelemre méltó, ha a német versezetben aztán jóval nagyobb hangsúlyt kap, hogy csak az Istent dicsérni tudó jó emberek képesek helyesen élni ezzel az adománnyal.³⁰

²⁸ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 98r.

²⁹ UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história...*, 99–109.

³⁰ *Apophthegmata illustrium virorum expositione latine et rhythmis germanicis*, 92r.

Stöckel és Heltai: azonosságok és különbségek

Ezen az úton elindulva kikerülhetetlennek látszik, hogy ebből a szempontból szembe-
 besítsük Stöckel kiadványát Heltai fabuláskönyvével is. Ha Heltainál is az előszóból
 indulunk el, a hasznosság elvének elsőprő dominanciáját kell regisztrálnunk, hi-
 szen az olvasóhoz intézett sorok legfontosabb mondanója, hogy „noha a fabulák
 embertől talált és meggondolt dolgok, de azért ugyan velejesek, és „külemb-kü-
 lemb szép és hasznos tanulságok vannak benne.”³¹ Nemeskürty Istvánnak a ko-
 rábbi évtizedekben domináns szerephez jutó értelmezése ennek nem tulajdonított
 nagy jelentőséget.³² Meggyőzőbbek azonban azoknak a régebbi és újabb szerzőknek
 (Waldapfel József,³³ Szigeti Csaba,³⁴ Utasi Csilla³⁵) az érvei, akik szerint az ajánlás-
 ban rögzített alapelv logikus következménye a fabulák értelmezésében szembeötlő
 prédikátoros didaktikusság. Ezek a szerzők nem tagadják, hogy a fabulák megfor-
 málásában olykor látványosan érvényesül a talán a megelőző szóbeliségen begya-
 korolt nyelvi erő, ám ez is a dogmatikaitól elválaszthatatlan morális épülés szol-
 gálatába állítódik. A felsorolt szerzők meggyőzően érveltek emellett is, hogy ez a
 felfogás Lutherre vezethető vissza, hiszen már az is nagyon valószínű, hogy az ő
 hatására nyúlt annak a könyvnek, az 1539-ben Freiburg im Breisgauban megjelent
 kiadásához (*Esopus Leben und Fabeln, mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi und etlichen
 Schimpffreden Poggii. Darzu usszüge schönen Fabeln...*), amelyet Luther is használt. Min-
 denesetre Lutherhez hasonlóan az ő fordítói programjában sincs helye az Eras-
 musnál megfigyelt gyönyörködtetésnek és/vagy tréfálkozásnak. Az *accessus ad au-
 torem* humanista elvét félretolva eltekint Erasmus életrajzának közlésétől, amiben
 bizonyosan szerepet játszott, hogy Luther erős kételyeket táplált az ő szerzősége
 iránt. A nagy reformátor legerősebben az 1530-ban megjelent fabuláskönyvében
 fogalmazta meg kételyeit.³⁶ Őt követve, Aiszóposzra magára Heltai is csak az első
 három fabula végén, az általános emberi vétkek elmarasztaló taglalása során hi-
 vatkozik. Hasonló módon ismétlődik ez meg néhányszor a több jelentést is elbíró
bölcs megjelölés használatával. Ezzel összefüggésbe hozható, hogy Heltai a kezében

³¹ HELTAI Gáspár, *Száz fabula*, jegyz., utószó BITSKEY István (Budapest: Európa könyvkiadó, 1987).

³² NEMESKÜRTY István, „A kortárs európai széppróza szabad átdolgozása, Heltai Gáspár: Száz fa-
 bula, 1566.” in Uő., *A magyar széppróza születése. Tanulmány* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1963),
 83–139.

³³ WALDAPFEL József, „Heltai Gáspárról”, in Uő., *Irodalmi tanulmányok. Válogatott cikkek, előadások,
 glosszák* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1957).

³⁴ SZIGETI Csaba, „A lutheri mozdulat és műfaji következményei Heltai Gáspár Száz fabulájában”,
 in *Esszék és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest:
 ELTE, 1977), 29–41.

³⁵ UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história...*, 136–138.

³⁶ Az előszó magyar fordítása: NYAKAS Szilárd, „Luther Márton és az aiszópuszi fabulák”, in *Em-
 lékkönyv a Teleki téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBES-
 TYÉN Mihály, NYAKAS Szilárd (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002), 467–483.

tartott kiadványt használva mellőz olyan darabokat is, amelyek pedig a protestáns progagandában hasznosíthatók lennének. Ez jól megragadható a Poggio Bracciolini-egységben, amelyből Heltai egyet sem vett át. Mivel ezt a szakirodalom ugyan régen regisztrálta, de nem vette számba, hogy valójában mit is hagyott el, nem tűnik fölöslegesnek ezekre kitérnünk.³⁷

Nyolc ilyen szöveg van, öt részletre bontva, mert a negyedikben össze van szerkesztve három olyan is, amely a különböző torzszülöttek világra jöttét és sorsát beszéli el. Valójában tehát három pajzán és egy papokat kigúnyoló történetről van szó. Az első (Poggiónál a VI.)³⁸ arról a boldog Paolóról szól, aki olyan közösülés résztvevője lett, amelynek során az asszony minden tekintetben maga szolgálta ki magát, s ily módon Paolo azt állíthatta magáról, hogy egyáltalán nem vétkezett. A második (Poggiónál a XLIII.) egy firenzei fiatalasszonyról szól, aki férje igencsak termetes szerszámát is kicsinynek találta, mivel azt gondolta, hogy az emberek e tekintetben is különbek az állatoknál, például a számárnál, amelynek az adott testrészét már látta. A harmadik (Poggiónál a X.) egy ravasz asszonyról szól, aki férjét cselesen egy galambdúcba zárta, hogy szeretőjével eltöltsön egy éjszakát. A negyedikben (Poggiónál a II.) egy elmeháborodott szavaival minősül a vadászszenvedély a legnagyobb örütségnek. Az ötödikben (Poggiónál a XXVI.) egy pap nagy pénzen váltja meg püpekénél a büntetést azért, mert egy kutyát emberi módra temetett el.

A minta közvetlen forrása Steinhöwel, aki nem mechanikusan fordított, hanem a párbeszédet lerövidítette, s alkalmasint ítéletet is mondott az eseményekről. Ezek többnyire elítélőek, így az elsőben és a harmadikban erősebb az elítélő bevezetés, a negyedik végén egy hosszabb nyilatkozat olvasható arról, hogy a szabadidő eltöltésében a legnagyobb ostobaságot azok követik el, akik vadásznak. Ezt a gazdagok gyakran büszkeségből gyakorolják, de fellelhető másoknál is. Ezért mondja a szentírás Ézsauról, hogy bűnös, hiszen ő vadászember volt, s ha meggondoljuk az sem véletlen, hogy a szentek között nem voltak vadászok. Az ötödik végére egy német közmondást helyezett a pénz mindent hajazó hatalmáról.

Az átdolgozás során tehát sok minden elveszett jókedvű kacarászásának abból a hangneméből, amely a pápai titkárok titkos zugában, a Bugialéban meghonosodott. Külön is említést érdemel, hogy Steinhöwel a Poggiótól átvett második történet után hosszú bocsánatkérést is megfogalmaz a léhának nevezett gúnyiratért (*leichtfertiger Schimpffred*). Ebben a kötet szerkesztője elmondja, hogy egyáltalán nem állt szándékában az asszonyok tisztességének meggyalázása. Ő Poggio írását követve csak a könnyelműekről szól, akik száma persze nem kicsiny. Elismeri persze, hogy az ilyen szövegek nem szolgálják az átlagember (*der gemeine Mann*) épülését,

³⁷ *Esopus Leben und Fabeln, mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi und etlichen Schimpffreden Pogii. Darzu usszüege schönen Fabeln* (Freiburg: Joannes Fabius Juliacensis, 1539), E4–E6.

³⁸ A szövegek magyar fordítása: POGGIO Bracciolini, *Elménségek – Reneszánsz egyperecek*, ford., utószó CSEHY Zoltán (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2009.)

de ő a kötet előszavában is megmondta, hogy sokféle ember és erkölcs megjelenítésével igyekezett kedvet csinálni a könyv elolvasásához. Mint a Ponciánus végére helyezett közismert verszetből tudjuk, Heltainak egyetlen eset is elég volt ahhoz, hogy a „kevés jót” kivéve biblikus alakra helyezett szentenciát mondjon az asszonyi nem bűnös és veszedelmes voltáról. Az Aiszóposz-könyvet használva azonban az ízlésének megfelelően áthangolt szövegektől sem kapott kedvet a pajzán mozzanatokat is tartalmazó rövid narratív formák átvételéhez.

Fontos különbség ez, hiszen az olasz reneszánsz irodalom németországi recepciójában nagy érdemeket szerzett Steinhöwel (Boccaccio híres Grizeldisz-novelláját is ő ültette át németre) első mintaadó lépései után ott tovább folytatódott egy ettől eltérő tendencia, s ez nem rekedt meg a reformáció térhódítása után sem. Természetesen nem a doktrínákat kidolgozó teológusok műhelyeiben történt ez meg, hanem az egyre nagyobb számú értelmiségiek, a városok adminisztrációjában dolgozó jegyzők, iskolamesterek, s persze könyvkiadók és nyomdászok, vagy az ő környezetükben élők közegeiben. Itt csak jelezhetjük ennek a folyamatnak a fontosságát, amely – hogy visszatérjünk a konkrétumhoz – Poggio Bracciolini esetében azt jelentette, hogy Heinrich Bebel a 16. század elején az olasztól átvett szöveget a német földön születettekkel egészítette ki, majd az ő facétia-gyűjteményét hasznosították még olyan protestáns környezetben napvilágot látó kiadványok is, amelyek a rövid próza különféle, a középkorból is örökölt változatait a reformáció megkövetelte szellemiségben dolgozták át. Ezek a korábbi szakirodalomban sokszor népkönyveknek nevezett kötetek természetesen tarka képet mutatnak a tanítás és szórakoztatás arányai tekintetében, s immár ezeket a sokszor árnyalatnyi különbségeket is mérlegelte az utóbbi évek gazdag szakirodalma.³⁹ Egyetlen példaként az egyik legeruditusabb szerző, Peter Strohschneider tanulmányát idézem fel.⁴⁰ Azért ezt, mert ez az írás egy mélyen elkötelezett protestáns szerző, Hans Wilhelm Kirchof *Wendunmuth* című könyvében⁴¹ mutatja meg, hogy az átdolgozások még az ilyen nagyon harcias szerzőknél is új elemekkel tudták gazdagítani a felhasznált eredeti narratív szerkezetét. Az egyik esetben a kiindulópont Bracciolini CC. facétiája volt, amely azt mondja el, hogy egy prédikátor Szent Kristóf ünnepén elhangzott

³⁹ Csak két jelentős kötetet és egy korszakmonográfiát idézünk: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformation*, hg. von Ludger GRENZMANN und Karl STACKMANN (Stuttgart: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung, 1984); *Erzählen und Episteme. Literatur im 16. Jahrhundert*, hg. von Beate KELLNER, Jan-Dirk MÜLLER und Peter STROCHSCHNEIDER (Berlin–New York: De Gruyter, 2011); Achim AURNHAMMER, Nicolas DETERIN, *Deutsche Literatur der frühen Neuzeit. Humanismus, Barock, Freisäufklärung* (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2019), 115–121.

⁴⁰ Peter STROHSCHNEIDER, „Heilswunder und fauler Zauber. Representationen religiöser Praxis in frühmodernen Schwankerzählungen”, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, hg. von Karin DORNHAUSER und Jan-Dirk MÜLLER, 129 (2007): 438–447.

⁴¹ Hans Wilhelm KIRCHOF, *Wendunmuth. Darinnen fünff hundert und fünfzig höflicher, züchtiger und lustiger Historien... gezogen aus alten un jetziger Scribenten. Item den Facetis des berühmten und wohlgelehrter Henrici Bebelii...* (Frankfurt am Main, Rab Georg. und Hans Weigang, 1565).

beszédében unalmassá váló gyakorisággal ismételte azt a szónoki kérdést, hogy megadatott-e a földön bárkinek is nagyobb kegy, mint hogy a megváltót vihette a nyakában. Az ezt elunó elmés hívek egyikéből erre kiszakadt a válasz: a szárnak megadatott, mert ő a fiút és a szent szüzet is magával hordozta.

A német protestáns szerző változatában a Szent Kristófot magasztaló prédikátor kitért arra is, hogy nagy érdemeiről egy vers is keletkezett:

„O Christophore Sancte, virtutes sunt tibi tantae
Qui te mane videt, nocturno tempore ridet.”

Úgy tartották ugyanis, részletezi a protestáns szerző, hogy aki ránéz Szent Kristóf képére, azt azon a napon semmi baj sem érheti. Ezzel magyarázható, hogy több helyre is felfestették a képét. Ez aztán arra készítette a prédikáció egyik tanulatlan hallgatóját, hogy az elhangzott kérdést úgy válaszolja meg, hogy a Szűzanya, mert ő a fiút sokkal hosszabb ideig hordozta, de még a szárnak is, aki a szent szüzet és a fiút is hátára vette. Ezt nem azért mondom, reflektálja szerző, hogy a Szűzanyát meggyalázni akarnám, akit rendkívüli módon tisztetek, hanem azt akartam megmutatni, hogy a prédikátorok által elmondott, oda nem illő szavak és kifejezések milyen méltatlan válaszokra készíthetik a hallgatóság tudatlan tagjait. Itt azonban az elbeszélő nem áll meg, hanem *Seine allegoria* cím alatt megadja a helyes magyarázatot is. E szerint Szent Kristóf valójában a keresztény egyház allegóriája. Mint a neve is mondja „Krisztus-hordozó”, ami azt jelenti, hogy elfogadta a benne való hitet, hordozza őt a megpróbáltatások és vesződések hullámaival megküzdve, hogy aztán a túlsó partra átkelve megérkezzen a keresztények igazi hazájába. Így jutunk el – néhány részletet itt most már mellőzve – addig a javaslatig, hogy a Kristófot méltató sorokat a következők helyettesítsék:

„Herr Jesu Christ, ich bitte dir/
Mit deinen gnaden komm zu mir/
Wo die mich schwachen nicht selbst tregst/
Wird ich fallen gar bald zu grund.”

A reformáció ügyét direktebb eszközökkel szolgáló Heltai tehát nem vállalkozik az antik, középkori vagy közel kortárs rövid történetek ilyen átértelmezésére. Írói tehetsége ismeretében ezt komoly veszteségnek kell tartanunk, hiszen Kolozsvárott élén neki volt a legnagyobb esélye arra, hogy a fabulákon és Ponciánus meséin kívül a rövid prózai történetek sokszínű európai készletéből továbbiakat is felhasználva teremtsen meg folytatható hagyományt ezekben a műfajokban is.

A tárgyilagosság kedvéért ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a pro-verbiumok területén nagyon is késznek mutatkozott többféle hagyomány együttes kezelésére. Már régóta beszél a szakirodalom arról, hogy kedvelte a közmondáso-

kat, s ezért csak arra hívom fel a figyelmet, hogy 8 esetben (9., 17., 22., 32., 33., 40., 50., 69.) ez a *régi jámborok*, vagy a *régi eszes magyarok* emlegetésével történik, s van két olyan fabula (32., 33.), ahol a magyarázatban a biblikus és a profán bölcsesség egybedolgozása figyelhető meg. A rövidség kedvéért csak az utóbbit, az oroszlánról és a lóról írottat idézem fel, ahol az önmagát orvosdoktornak kiadó oroszlánt alaposan megleckézteti a ló. Azt hazudja, hogy tövis ment a lábába, majd a vizsgálatába belekezdő oroszlánt hatalmas rúgással inti jobb belátásra. Az értelmezés előbb a tereméstörténetre hivatkozva mondja, hogy az Isten teremtményei egymás hasznára vannak megalkotva, majd az ifjabb Pliniusnál szereplő szentenciát hozza elő annak bizonyosságára, hogy ezt a pogány bölcsök is megértették. Ezt követően, prófétaként említve, Jób könyvének egy helyét idézi némi változtatással latinul: „Apprehendit astutos in astutia sua” (Vulgata: *Apprehendit sapientes in astutia eorum*), majd a régi magyarok mondása következik: *Aki a más ember lovának vermet ás: az önnön lovának nyaka szakad belé.* Heltai nem reflektál ugyan a felsorakoztatott kommentárok sokszínűségére, de ez a magától értődő szinkretizmus is figyelemre méltó. Sokszínűséget és ugyanakkor magyar nyelvi öntudatot is megjelenítő állomása lehet ez annak az Imre Mihály monográfiájában Baranyai Decsi Jánoson keresztül Szenci Molnár Albertig felrajzolt folyamatnak, amelynek során egyre reflektáltabbá és fontosabbá válik a magyar nyelvű közmondások és szólások egyetemes és hazai bölcsességet és kulturáltságot megjelenítő ereje. Ne feledjük, az a Heltai társítja az antik és bibliai szövegekhez „a régi eszes magyarok” bölcs mondásait, akinek nem a magyar volt az anyanyelve.

Amikor Imre Mihály a hazai és nemzetközi kontextusról felrajzolt képbe beleilleszti Stöckel kötetét is, nem tulajdonít jelentőséget a mondandónk szempontjából fontos műfaji különbségnek.⁴² Márpedig Stöckel azokat látszik követni, akik az antikvitásból örökölt és a korban is elfogadott apophthegma-műfaj fontos kritériumának tekintették, hogy a bölcs mondás egy történet végén hangozzék el.⁴³ Maga a történet lehet természetesen rövid is, végső esetben szinte csak jelzett is, de azért mindig egy narratíva kontextusában jelenik meg az elmés mondás.

Kitekintés Julius Wilhelm Zinggraf programjára

A közmondások és az apophthegmata közötti különbségről fontos kortárs reflexiókat olvashatunk a 17. század elejének német irodalmában, s ennek figyelembe vétele fontos tanulságokkal is szolgál. Szempontunkból azok a szellemi erőfeszítések

⁴² IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása.” in *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és Reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 150–151.

⁴³ Erről alapvető áttekintés: Theodor VERWEYEN, *Apophthegma und Scherzrede. Die Geschichte einer einfachen Gattungsform und ihrer Entfaltung im 17. Jahrhundert*, Linguistica et Litteraria 5 (Bad Homburg: v. d. H. Gehlen, 1970).

a legizgalmasabbak, amelyek a magyar kapcsolatai szempontjából is fontos Georg Michael Lingelsheim szervezésében a pfalzi választófejedelemségben bontakoztak ki. Az irodalmi programok egyik fontos személyisége a Martin Opitz életművében is szerephez jutó Julius Wilhelm Zingref (1591–1635) volt. Számunkra fontos először 1626-ban megjelent, majd 1631-ben kiegészített kötetét a kortársak is úgy értelmezték, hogy szerzője a rövid próza területén alapozta meg azt a programot, amelynek egyik fontos célja volt, hogy az ilyen műfajokban is meghonosítsa az európai reneszánszban másutt korábban polgárjogot nyert irodalomszemléletet és poétikai kultúrát.⁴⁴

Zingref a művet Móric Fülöp hanai grófnak ajánlotta, majd olvasóit szólította meg. Ezt filozófikusan annak leszögezésével kezdi, hogy a beszélni tudás az ember meghatározó jegye, a jól beszélni tudás azonban nem a szószaporításban ragadható meg. Hangsúlyozza, hogy amint a gondolkodásban erény a gyorsaság, úgy a beszédben a legnagyobb erény az, ha gondolatainkat a legrövidebben és legsebesebben tudjuk azelőtt kimondani, mielőtt elillannának. Példa lehet Lükurgosz, aki Spárta fiataljait megtanította arra: úgy beszéljenek, hogy egyszerre legyenek szúrósak (stachelecht) és élesek (scharp), ám ugyanakkor vonzóak és kellemesek is, s kevés szavuk nagy értelmű és nyomós legyen. Így jut el az apophthegma műfaj méltatásához, amely szerinte a zsidó és az arab írásbeliségben is markánsan jelen van, a görögök között pedig elsősorban Spártában talált követőkre, de nagy hívei voltak Rómában is. Ezt illusztrálja egy hosszabb idézet Cicerótól arra, hogy a finomságban és kedélyességben megnyilvánuló tréfálkozás műfaja az apophthegma, amelyet meg kell különböztetni a mocskos és illetlen trágárságoktól.⁴⁵ A műfaj meghatározásai közül a jezsuita Jacobus Pontanus *Attica Bellaria* című művében olvashatót idézi, aki szerint az apophthegma rövid és gondolatgazdag közlés, vagy kevés szóval összefogott kijelentés, ám azt is hozzáteszi, hogy valamilyen alkalommal történik a kijelentés, vagyis, hogy valamiféle történet kötődik hozzá, vagy legalábbis hozzá értendő. Elnyeri Zingref tetszését az is, hogy a jezsuita szerző Henricus Stephanushoz hasonlóan és Erasmustól eltérően nem csupán a kiemelkedő férfiak, hanem az egyszerű emberek (*geringe Leute*) mondásait is számításba veszi.

Ezután áttekintést ad a legújabb szerzőkről, megemlíti Panormitanus, azaz Beccadelli Bölcs Alfonzról szóló összeállítását, ám az ezt imitáló Galeotto Marzio nincs a listán, vagyis a *De egregie...dictis et factis regis Matthiae* 1611-es kiadása nem jutott el

⁴⁴ A 17. században többször újra kiadott mű mintaserű, ezeket a kiadásokat is áttekintő és a német tudományosságban nagy elismeréssel fogadott kritikai kiadását használtam: Julius Wilhelm ZINGREF, *Apophthegmata teutsch*, hg. von Theodor VERWEYEN, Dieter MERTENS und Wilhelm SCHNABEL, 1. Teilband: Text, 2. Teilband: Erläuterungen und Identifizierungen mit einer Einleitung von Teodor VERWEYEN und Dieter MERTENS, Julius Wilhelm Zingref Gesammelten Schriften IV/1-2 (Berlin–Boston: DeGruyter, 2011.)

⁴⁵ Magyarul: CICERO, „A kötelességekről”, ford. HAVAS László, in *Cicero válogatott művei* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 325.

hozzá. Ennek során tér ki a közmondás és az apophthegma különbségére. Elmondja, hogy az utóbbi mindig egy-egy személyhez kapcsolódik, s ő nagyon figyelt arra, hogy a hírességek emlékezete bölcs mondásaikkal együtt maradjon meg, s ezért gyűjtése csak azokkal számolt, akik ilyen dokumentumokat szállítottak. Tisztában van ugyanakkor a két műfaj rokonságával, s úgy képzeli, hogy valójában minden közmondás előbb apophthegma volt, csak később a nép közé kerülve kopott le róla az a név, akihez kötve megfogalmazódott. Megemlékezik aztán azokról, akik német közmondások összegyűjtésében jeleskedtek, feladatának viszont azt tekinti, hogy a feltáratlan másik műfajra koncentráljon.

Imre Mihály említett monográfiájában szépen dokumentálta, hogy a begyűjtésben munkálkodó humanisták a szokásos patrióta szemlélettel a német nyelv más nyelvekkel is versenyezi tudó gazdagságának bizonyítékát látták közmondásaikban. Az egyetemes bölceleti szempontot az egyedivel összhangba hozó Zincgref azt fejtegeti, hogy az általa közölt apophthegmák nemcsak a német, hanem az egyetemes mennyei és földi bölcsesség, filozófia és tudomány lényegét is magukba foglalják, hiszen ezeket nem csupán belevéste a természet és a ráció az elődök szívébe, hanem a nemzet hosszú próbálkozásai nyomán nemzedékről nemzedékre tovább is hagyományozódtak. Elődei éppen az ilyen tömör és bölcs mondásoknak a birtokában élhettek őszintébben és az erények nagyobb tiszteletében és gyakorlásában életüket, mint a kiterjedt jogtudás és törvénykezés, továbbá a filozofálás közepette élő rómaiak és görögök. Ezek birtokában sokkal természetesebben szervezték meg életüket, mint a mostani Németországban élő utódok, egyetemeik, disputáik, gondosan összerakott könyveik, jogtudósaik és teológusaik közepette. Ezekben az intézményekben ugyanis etikával, politikával, a *ratio status*szal és hasonlókkal tömködik tele a fejelet. Polemikussá váló hangvétellel azt a tanulságot is megfogalmazza, hogy a hegyen túli (vagyis az Alpoktól északra fekvő területeken élő) németek most sem olyan barbárok és együgyűek, mint amilyenek egyesek, köztük a náluk élő külföldiek is tartják őket. Másrészt azt is hangsúlyozza, hogy a hazai mondások és példázatok külföldi és idegen megfelelőiknél alkalmasabbak arra, hogy a polgárok érzületét a haza iránti szeretetre hangolják. Az erős patrióta hangoltság ellenére a könyvben szerepelnek természetesen külföldi példák is, sőt maga a szentenciózus bölcsességekre építő művelődési és irodalmi program sem csupán hazai argumentációt kap, hiszen létjogosultságát többször bibliai vagy antik (a leggyakrabban Senecától származó) helyek támasztják alá. Másfelől nem titkolja el azokat a műveleteket sem, amelyekkel hozzájutott ezekhez a becses forrásokhoz. Részletezi, hogy azoknak a szerzőknek a művei, amelyekben ezek szerepelnek, többféle változatban maradtak fenn, sokszor eltérő a jelentésük is, s ez a gondatlanság nagy munkát okozott neki. Nagy munkába került tehát, hogy a legelmésebbeket mintegy nagy szemétdombon ránk maradt gyöngyszemeket kimentse és megőrizze.

Jogos elvárás lenne, hogy számot adjunk ennek a szakirodalomban Martin Opitz költészeti elképzeléseivel párhuzamba állított vízióknak a megvalósulásáról is. Az ala-

pos mérlegelést az is indokolná, hogy szerzőnk a korban nem szokatlanul Székétiát a németek és más népek közös nagy hazájának tekintette, és ennek megfelelően figyelmét egyáltalán nem korlátozta a németekre; szerepelnek tehát nála más népek (a vendeket, gótokat, cseheket, vandálokat név szerint is megemlíti) köréből származó történetek és bölcsességek is. A korban az is természetes, hogy a Német-római Birodalom egészére kiterjessze figyelmét, s így aztán különösen Zsigmond császár uralkodásától kezdve szaporodnak meg a magyarországi történetek az uralkodóktól kezdve Czillei Borbálán át Schwendi Lázárig. Ez a kiterjesztett figyelem aztán esetenként olyan eljárásokhoz vezet, amilyenek ellen közismerten Szenci Molnár Albert tiltakozott szenvedélyesen, amikor azt tapasztalta, hogy a németek saját költőjüknek tekintették Janus Pannoniust. A német öntudat hasonló túltengéseként egy Güntz városát védő százfős *német* csapat élén *Nicolaus Jureschitz* *Oberster* szerepel, aki az Istenben bízó keresztény vitéz állhatatosságának és a feljebbvalói iránti hűségének példája lesz.

Mivel ezek sorra vételét önálló dolgozatban lesz érdemes elvégezni, most csupán a kiadvány egyetlen, de műfaj történeti szempontból roppant fontos sajátosságának kiemelésére vállalkozhatunk. A hosszú címnek megfelelően a pápáktól elindulva az egyházi és világi méltóságokon keresztül eljutunk a tudósokig és iskolamesterekig, és ebben a kontextusban jelennek meg a teológusok is. Az utóbbi évek szakirodalma nagy hangsúllyal szól arról, hogy a kötet a humanizmus és a reformáció harmóniáját megőrizni és újra megteremtteni akaró heidelbergi törekvések egyik fontos dokumentuma. Hivatkozhatnak arra, hogy olyan nyilatkozatok szerepelnek itt Husz Jánostól, Konrad Celtistől, Erasmustól, Reuchlintól, Luthertől, Melanchthontól, Sebastian Francktól, Paracelsustól, amelyek közös mozzanata a hitelesen képviselt elmélyült vallásosság, amely persze ellentéte mindannak, amit a vallást a hatalomgyakorlás eszközeként tekintő római pápák képviselnek. Ennek az eszmei sokszínűségnek is következménye, hogy Zinberg illedelmesebb szövegeket a Tyll Eulenspiegel képviselte irodalmi hagyományból is átvesz. A dolgok fonákját, a kifordított világ értékrendjét is megjelenítő antológiáról van tehát szó, amely éppen neki és az ilyen szövegek további 17–18. századi átörökítőinek köszönhetően lehetett sok, később kiteljesedő tendencia egyik legfontosabb forrása a német irodalomban.

Lethenyei János megkésett vállalkozásáról

Amikor Lethenyei János pécsi kanonok 1785-ben egy magyar nyelvű válogatást jelentetett meg⁴⁶ Erasmus 1531-es kötete alapján, nem kapcsolódhatott ilyen folyamatosan jelen lévő hagyományhoz. Talán nem is tudott a távoli 15–16. századi

⁴⁶ *Apophtegmata az az ékes és éles rövid mondások, melyeket hajdan bölcs Plutárkus görög nyelven össze szedett, ő utána Desiderius Erasmus Rotterodámus deák nyelvre által tett, és szép rövid tanuságokkal meg bővített; mostan pedig nemzetéhez való szeretetéből magyar nyelvre fordított Lethenyei János.* (Pécs: Engel János betűivel, 1785).

magyarországi előzményekről, jóllehet történeti érdeklődésű egyházi férfiú volt, hiszen korábban Anonymus gesztájának és Brodarics István mohácsi csatáról írott beszámolójának magyar fordítását is elkészítette. Itt semmiféle hagyományra nem hivatkozik, hanem reflektálatlanul a 18. század második felében közismerten Faludy Ferenc által kezdeményezett erkölcsi maxima- és aforizmagyűjtemények retorikai és poétikai eljárásai szerint formálja meg kötetét. Ezeknek módszeres áttekintése nem lehet feladatunk, csupán néhány mozzanat felvillantására vállalkozhatunk.

Az újabb gyakorlatnak megfelelően az átvett apophthegmák nem kaptak a főszövegtől elkülönülő értelmezést, a magyarázatok nem képeznek külön egységet, nincs címük, de nem vezetik fel ezeket a Stöckelnél alkalmazott párbeszédet imitáló kérdések sem. A jóakaró olvasóhoz intézett ajánlás szerint „a nemzetéhez való szeretetéből” dolgozó szerző kiegyensúlyozott harmóniát kíván teremteni a tisztességes mulatás és az erkölcsi tanítás között, s gyakorlati tanácsot is ad arra, hogy miképpen őrizze meg ezt az olvasó: „Egyedül barátságosan arra intelek, s kérlek, hogy két-három levélkének futva való elolvasásából se unalmat ne végy, sem időnap előtt való ítéletet ne tégy; remélem azt, ha szemessen, és együtt figyelmetesen megolvasandod, akadsz oly dologra is, amelyből tisztességes magad mulatásán kívül, mind tanólhatsz, mind taníthatsz.” A célok konkrétumairól sokat elárul, hogy az Erasmus-kötet első és második könyvéből veszi át vállalkozásának több mint a felét, s ehhez csatlakoznak kisebb szövegdarabok a negyedik és a hatodik könyvből, vagyis főleg uralkodók, fejedelmek, hadi vezérek és fő emberek történeteit és szellemes mondásait tartalmazza a kötet. Az előszó ugyan ezek mellett megemlíti a pogány bölcseseket is, de ezeknek csak az említett méltóságok környezetében született megnyilvánulásai kapnak helyet. Mellőzi tehát szinte teljesen a Szókratész-fejezetet, vagy a fentiekben a 16. századiaknál nagyon fontosnak talált Khilón- és Aiszóposz-kérdéskört, valamint kapcsolódó szövegeit. A történetekből kinövő aktualizáló megjegyzések célzottjai is a viszonyokat alakítani tudó személyiségek, s így a mű erősen közelít a fejedelmi tükör műfajához. Ennek legdirektebb megnyilvánulása, hogy a kiadvány címlapján ugyan nem szerepel és a kötetben sem kap indoklást, ám utolsó egység gyanánt Hunyadi Jánosnak Újlaki Miklós erdélyi vajdához 1443-ban írott levelét is felveszi, amelyben a törökök elleni győzelmeiről számol be. A levélhez fűzött megjegyzésben aztán azt olvassuk, hogy ezzel példát akart adni mindenkinek, s azt is közli, hogy kiadásában dőlt betűkkel szedette a kortársaihoz is szóló legfontosabb üzenetet. Ezt is idézve Miskolczy Ambrus meg is fejtette, mi is lehet ez az aktualitás: „Aztán amikor II. József reformdiktatúrája megindult a bukás felé, egy kis Plutarkhosz-válogatásba is belefoglalták Hunyadi Jánosnak Újlaki Miklóshoz írt 1433-as levelét alighanem az intés kedvéért: „*Legyen meg, amit Isten maga akar, egyszer meg kell halni és kiváltképpen a hitért.*”⁴⁷

⁴⁷ MISKOLCZY Ambrus, „Hunyadi János kultusza”, 2000 32, 3. sz. (2020): 61.

Szerencsére a kötet egészének üzenete nem köthető ilyen nyilvánvalóan aktuálpolitikai mozzanatokhoz. A kétségtelenül erősen patrióta szellemű szerző ugyanis még egyetlen további esetben nyúl magyar történelmi példához: Bonfini és Istvánffy magyar történetére hivatkozva bizonygatja, hogy azoknak a hadi férfiaknak volt igazuk (Hunyadi János, Teleki Imre), akik szerint helyesebb a megfutamodó ellenségnek szabad elvonulást engedni, mint megsemmisítésére törekedni, mert az üldözés miatt kétségbe esettek visszafordulván még nagyon veszélyesek lehetnek.⁴⁸

Annál gazdagabb a megmozgatott antik és kora újkori szöveganyag. Lethenyi ugyanis nagy erudícióval egészíti ki önálló szövegbetétekkel az eredetit. A mű didaktikusságán is enyhít, hogy olykor az elmondott történetek tanulságait antik szerzőktől származó idézetek mondják ki. Cato-, Claudianus-, Martialis-, Ovidius-, Vergilius-idézetek többször szerepelnek ebben a funkcióban, a leggyakrabban azonban Senecát idézi, akinek különösen leveleiből fordítja le gyakran a beemelt helyet. Meglepő módon ritkábban társulnak ezekhez bibliai helyek, vagy korai újkori szerzők. Ezek közül a legérdekesebb, hogy kétszer Agrippa von Nettesheimnek a tudományok hiábavalóságáról írott művével is találkozunk. Az antik szövegeket azonban nem csupán értelmező megjegyzések aktualizálják, hanem megtörténik ez maguknak a történeteknek a magyarítása során is: a *cives*ből Lethenyeinél *haza*fiak lesznek, a *honestae vitae institutio* a *haza megmaradása és a mind ideig, s mind örökké boldogulása*-ként jelenik meg, a *res publica* helyett *haza* áll, s ha a latinban egyszerűen *patria* van, akkor ezt gyakran *édes hazának* magyarítja.

A mű alapüzenete a rendíthetetlen patrióta szellem és a spártaiak által képviselt keresetlen egyszerűség és erkölcsi integritás együttesének követésre méltó felmutatásában ragadható meg. Lethenyi számára a retorika a „hívságos lélekvesztő bonyolult okoskodások”, a „himelések és hámolások” tudománya, a rétorok pedig „ékesen és bőségesen szóló nyelves emberek”. Ez mindjárt az első apophthegmában megjelenik, amelyben Ageszikliész királynak azt a kérdést teszik fel, hogy miért nem hívat be országába a filozófiában jeleskedő athéni bölcseket. Válasza: azoknak akar tanítványa lenni, akik fiának tekint magát. A rövid magyarázatban Erasmusnál kiegészítésül az szerepel, hogy olyan tanítókat akart, akinél a beszéd megformálása megfelel a dolgok állásának, hiszen inkább ez garantálja a minőséget, mint a megcsinálás fogásai („is optime dicit, cuius oratio congruat rebus, ex quibus petenda est orationis qualitas potius, quam ex artificio”). Lethenyi ezt a mozzanatot annyira fontosnak tartotta, hogy – természetesen saját ízlése szerint radikálisan átalakítva – már a történet elejére helyezi, vagyis a történetet mintegy a bevezető erős megállapítások illusztrációjává fokozza le. Ezek szerint a spártaiak és a rómaiak „míg a magok régi, és valóságos keménységökben meg maradtanak, ugyan azont követték, és ama hetyke, nyelves, görög mesterkéket minden újító tudományukkal együtt városokból és polgári társaságokból kiűzték. Azonban az ilyen csevegő tanítók-

⁴⁸ LETHENYEI, *Apophthegmata, azaz ékes és éles...*, 79–80.

kal, és azoknak színes tudományival Görögországnak semmi része nem volt úgy meg vesztegetve, mint Athénás városa, és annak egész tartománya, ahol Gorgiász, Lüsziász, Iszokratész, Prodikus és eféle számtalan tudománymutogató szófisták, a népnek nagy örömével, és nem kevés költségével csiripeltek.⁴⁹ A történet után már csak azt olvashatjuk, hogy az uralkodó joggal félt a szószaporító mesterektől, hiszen végzetes az, ha már a gyermek magába szívja mestere gonoszságát. A tételt aztán egy latinul hagyott Horatius és egy bibliai idézet is illusztrálja („Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa.” *Epistulae* 70. „Adolescens juxta viam suam, etiam cum senuerit, non recedet ab ea. Tanítsd a gyermekeket az ő útjának módja szerint, még mikor megvénhedett is, nem távozik el attól.” Példabeszédek 22.6, 9)

Láthatjuk, hogy ékesen szólóan képes elmarasztalni a neki nem tetszők retorikáját, s hasonlóan visszatérő mozzanat a nemzetének régi egyszerűségével ellenkező idegen, külföldi módi elmarasztalása. Az egyik alaptörténetben például az áll, hogy amikor Agészilaosz Ázsiában egy négyszögletű gerendákból álló cifra házat látott, megkérdezte a gazdájától, hogy náluk ilyen fák nőnek-e. A válaszra, hogy ők faragták ilyenekre, azt felelte, hogy ezek szerint, ha négyszögletűek nőttek volna, azokat gömbölyűre faragnák. Erasmus a szokatlannal való találkozást ecsetelők közé sorolta ezt, s külön kommentárt nem is fűzött hozzá. Ezzel szemben a magyarításban a következőt olvashatjuk: „Igen távul volt ennek a fejedelemnek természete a mi házainknak cifraságától, amelyekben semmi sem tetszik, hacsak idegen országból nem hozták, ritka mesterségekkel ki nem pallérozták, hogy ne szóljak a falainkat elrejtő sokszínű drága kárpitoknak tarka-barkaságáról.”⁵⁰ Az idegen dolgok elleni indulat következtében alkalmasint szinte erőszakot tesz a történeten, hogy az elítélő véleményt megfogalmazhassa. Ez történik annak az esetben a magyarázatok, amelyben az apja által tanulás céljából Platónhoz küldött ifjú hazatérve kénytelen volt megállapítani: Platónnál nem látott olyan zsémbes dühöngést, mint amelyet atyja csapott felesége és cselédei ellenében. Lethenyeit ez meglehetősen önkényességgel arra készítette, hogy a peregrináció ellen fakadjon ki: „Ha otthon nevelkedett volna, az ilyenektől nem annyira iszonyodott volna, valamint mostani időkben is sok ifjú a gulyáshoz, csikóshoz sem illendő pusztai, pajkos, cifra káromkodásokat oda haza ura atyjától megtanulhatja, nem is szükség, hogy ezek után messzire fáradozzon, és Párizsba, Bonóniába kötséges utazásokat tegyen.”⁵¹

Szép kis antológiát lehetne összeállítani a mostaniak elleni filippikáiból, lett légyen szó a kockajátékon vagyonukat elvesztőkről vagy a hetven év felett még nőszni (bogározni) akaró banyákról, ám erről most le kell mondanunk. Befejezésül csupán a Makedóniai Fülöpről elmondott történetek egyik kommentárját idézzük, hogy érzékeltessük bíráló szenvedélyének korlátozhatatlan felbuzgását: a történet azt

⁴⁹ LETHENYEI, *Apophthegmata, azaz ékes és éles...*, 2.

⁵⁰ LETHENYEI, *Apophthegmata, azaz ékes és éles...*, 28.

⁵¹ LETHENYEI, *Apophthegmata, azaz ékes és éles...*, 269.

mondja el, hogy az uralkodó egy asszony figyelmeztetésére képes volt helyesbíteni korábban tévesen meghozott ítéletét, s tanulsága feltűnően személyes hangoltságú: „Itten kételkedhetsz, mit csodáljon az ember, az asszonynak bátorságát-e, vagy ily nagy fejedelemnek becsületes emberségét? Láttam oly istentelen bírót, aki jól megismervén és nyilván azt, hogy hibázott, mégis lelkiismeretének tanácsa ellen is megmaradott szentenciája mellett, és nem hogy orvosságot szerzett volna a törvénytelenül megsértődött fél sebjeinek, mint Fülöp, de még felyül oltalmazni merete a cégéres gonoszságát.”⁵²

MIHÁLY BALÁZS

**Janus Pannonius – Leonard Stöckel – János Lethenyei.
Remarks on the Hungarian reception of the genre of *Apophthegma***

From Edina Zsupán's study we learned that Janus Pannonius' translation of Plutarch, competing with Francesco Filelfo, was an early and very important undertaking of Hungarian humanism in the European context. It is interesting to contrast this with the fact that the first Hungarian translation, which also used Erasmus' famous 1531-adaptation, was published in 1785. In addition, János Lethenyei's publication can be considered a selection with a specific practical purpose and of one certain aspect. Leonard Stöckel's *Apophthegmata illustrium virorum* provided with important and modern editorial remarks in 1570, is to be placed between the two dates. His volume, published in Boroszló, publishes the selection made from the basic text for the first time in the history of Hungarian culture in the company of interpretive commentaries in Latin prose and German poetry accompanying each piece. The study seeks an explanation as to why Hungarian translation and interpretation were not created in the early modern period.

⁵² LETHENYEI, *Apophthegmata, azaz ékes és éles...*, 137.

JARMALOV REZSŐ

*Otrokocsi Fóris Ferenc Historia Ecclesiastica Hungarorum
című művének kézíratai és szövegproblémái*

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) nevének hallatán a korszak kutatóinak első sorban az jut eszébe, hogy ő volt az a református tanító, akit 1674-ben a pozsonyi véstörvényszék többedmagával előbb halálra ítél, majd a halálos ítéletet nem sokkal később életfogytig tartó gályarabságra változtatta meg.¹ Az is viszonylag közhírt, hogy ő volt az a református prédikátor, aki 1694-ben, több évnyi hosszas lelki folyamatok lezárásaként úgy döntött, hogy elismeri és elfogadja a katolikus egyház primátusát és igaz voltát, ezért konvertált. Az viszont kevésbé köztudott, hogy Otrokocsi Fóris Ferenc a konverzióját követően egy igen jól kidolgozott, nagy forrásbázison alapuló, kiváló meglátásokat tartalmazó egyháztörténeti munkát is írt, amelyet aztán számos 18. századi történész használt. Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden ismertetni fogjuk a szerző életpályáját, részben új kutatási eredmények alapján. Ez követően – dolgozatunk második részében – igyekszünk magyarázatot adni olyan szövegproblémákra, amelyekre a különböző kéziratok összevetése során bukkantunk.

¹ A perről és a rabságról bővebben lásd OTROKOCSI FÓRIS Ferenc. *Fenevad dübörgése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonyágtevők ellen*, kiad. és bev. CSIKESZ Sándor, fordította HERPAY Gábor (Debrecen, 1933); MIHALIK Béla Vilmos, „Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar”, in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás–IMRE Mihály–SZÁRAZ Orsolya, 111–120 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2015); S. VARGA Katalin, szerk., *Vítetek ítélszékére... - Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve* (Pozsony: Kalligram, 2002.)

Otrokocsi Fóris Ferenc élete

Otrokocsi Fóris Ferenc 1648 októberében született a mai Szlovákia területén található Otrokocson,² majd a sárospataki református kollégium diákja lett. Itteni tanulmányainak befejezése után rövid ideig a szatmári kollégiumot vezette, majd a kor hagyományainak megfelelően külföldi egyetemi tanulmányokat kívánt folytatni. Gömör vármegyéhez fordult segítségért, és annak anyagi támogatásával – öt társával³ együtt – 1671-ben, Gijsbert Voet (Voetius) rektorsága idején beiratkozott⁴ a hollandiai Utrecht református egyetemére, ahol a kor neves tudósai, Frans Burman, Andreas von Essen (Essenius), Johann Leusden és a már említett Voetius voltak a tanárai. Otrokocsi 1672. február 21-én nyilvánosan disputált teológiából a Burman vezette bizottság előtt.⁵

A francia hadsereg 1672 nyarán megszállta Utrechtet, de ezt Otrokocsi és diák-társai már nem várták meg, hanem előbb Amszterdamba menekültek, majd hosszas vándorlás után 1673. június 7-én beiratkoztak a marburgi egyetemre.⁶ Itteni tartózkodásáról nem sokat tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy nem sokáig maradt a német egyetemvárosban, ugyanis a következő évben már mint rimaszécsi lelkész idézték a pozsonyi vésztörvényszék elé. Otrokocsi nem tört meg a kemény vallások alatt, hanem továbbra is kitartott hite mellett. A vésztörvényszék előbb börtönbüntetésre ítélte, amelyet Lipótváron kezdett meg, majd több tucat lelkésztársával együtt örökös gályarabság lett a sorsa a Nápoly melletti vizeken. E reménytelen

² Több életrajzíró (Bod, Horányi, Szinnyei) úgy véli, hogy Otrokocsi a ma Szlovákia területén található Rimaszécsen született, azonban kor- és levelezőtársa, BÉL Mátyás szerint a Gömör vármegyei Otrokocson településről származott: „Hinc prodiit celebris ille, non in Hungaria solum, sed apud exteros etiam Franciscus Fóris Ottrokocsy.” (Lásd Matthias BÉL, *Notitia Hungariae Novae Historio Geographica, Comitatum Ineditorum, Tomus VI.* (Budapest: MTA BTK TTI, 2020), 276. Czvittinger szerint is Otrokocson született, hiszen cognomenje is Otrokocsi: „Fóris [...] a loco nativitatis Hungariae Ottrokocis dicto, cognominatus Ottrokocsi.” (Lásd David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt, 1711), 147. Fallenbüchl megemlíti a két lehetséges születési helyet, de nem foglal állást a vita eldöntésében. (Lásd FALLENBÜCHL Ferenc, „Otrokocsi Fóris Ferencz élete és irodalmi működése”, *Magyar Sion* 13 (1899): 268–269. A kérdést talán az döntheti el, hogy a mindig rendkívül jól értesült Katona István is úgy véli, hogy Otrokocsi Otrokocson született, és Rimaszécsent kezdett el lelkészként dolgozni. (lásd KATONA István, *Historiae Regum Stirpis Austriae*. Tom. XIX. Ord. XXXVIII. 1711–1740. (1806), 877.)

³ Horváti Békési János, Kolozsvári Sárospataki István, Selyki Péter, Pányoki Mihály és Pataki István. A hat diák peregrinációjáról lásd részletesebben Kovács Katalin Anita 2016-ban megvédett doktori disszertációját. [KOVÁCS Katalin Anita, *Az erdélyi fejedelmi udvar hollandiai diplomáciai és ideológiai kapcsolatai a 17. században*, (Piliscsaba: PPKÉ BTK, 2016), 156–175. kézirat]

⁴ BEIJERS, J. L. és VAN BOEKHOVEN, J., szerk., *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae MDCCXXVI–MDCCCLXXXVI* (Utrecht, 1886.), 66.

⁵ Az értekezés nyomtatásban is megjelent Utrechtben: OTROKOCSI FÓRIS FERENC. *Disputatio theologica de vocatione Abrahami, iuxta locum Genes. 12. vers. 1.2.3.* (Utrecht, 1672.), lásd RMK III. 2600.

⁶ KOVÁCS, *Az erdélyi fejedelmi udvar...*, 154.

helyzetéből egy nemzeteken átívelő református összefogás segítségével szabadult ki – másfél évnyi, testet és lelket próbáló gályaszolgálat után.⁷

Megmenekülését követően Otrókocsi bejárta Nyugat-Európát,⁸ és felkereste tanárait, akik kapcsolataik révén segítettek a gályarabok kiszabadításában. Néhány évnyi Anglia és Hollandia közötti ingázást követően, 1680-ban hazatért szűkebb pátriájába, ahol ismét lelkészként dolgozott. Ekkoriban kezdte el foglalkoztatni az irénizmus, vagyis a vallások közti megbékélés keresése, melynek eredményeként nyomtatásban is megjelentette nézeteit.⁹ Otrókocsi eleinte azon a véleményen volt, hogy csak az összefogás, azaz a protestáns vallások közötti ellentétek elsimítása lehet az egyetlen járható út a katolicizmus ellenében. 1693-ban adta ki leghíresebb munkáját, a hosszú ideig a magyar összehasonlító nyelvészet alapművének számító, két kötetes *Origines Hungaricae*.¹⁰ Bár a rimaszécsi lelkész immár legalább egy évtizede foglalkozott a vallások közötti megbékélés gondolatával, mégis meglepetést és hívei körében általános megrökönyödést keltett, hogy 1694-ben áttért a római katolikus vallásra.¹¹ Otrókocsi, későbbi munkáiban rendre megemlíti, hogy áttérését megelőzően éveken át tartó belső vívódásokon és lelki átalakulásokon ment keresztül, mire végül a felekezetsváltás mellett határozott.

Katolizálása után Otrókocsi eddigi eseménydús élete jóval nyugalmasabb mederbe terelődött. Egymás után kezdte el publikálni teológiai témájú értekezéseit; többször is járt Rómában tanulmányúton. Az 1690-es évek második felében, egykori elítélője, Kollonich Lipót kinevezte prímási levéltárosnak, és azzal bízta meg Otrókocsit, hogy másolja le, dolgozza fel és rendszerezze az esztergomi levéltárak

⁷ A témáról bővebben: BUJTÁS László Zsigmond, „A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélsváltása (1675-1676)”, *Lymbus, Művészettörténeti társ (VI.)* (1999), 35–74.

⁸ Járt Svájcban, Oxfordban, és természetesen ellátogatott Utrechtbe is, ahol Czvittinger szerint az egyetlen kapott tanári állást: „circa a. 1678. [...] Hol[landia]e universitates adivit, [...] docendae inventuti Academiae operam navavit.” CZVITTINGER, *Specimen...*, 148. Fallenbüchl Czvittingerre hivatkozva tesz említést Otrókocsi tanári szerepvállalásáról. Lásd FALLENBÜCHL, *Otrókocsi Fóris Ferencz élete...*, 279.

⁹ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, „*Ειρημίζόν, seu pacis consilium, pro ineunda unione et concordia, inter fratres protestantes Augustanae et Helveticae, ceterisque cognatis confessionibus addictos; ecclesiae dei hoc tempore infausto, imprimis in afflictissima Hungaria saluberrimum*”, (Franecker, 1692)

¹⁰ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, „*Origines Hungaricae; seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur: indicato hunc in finem fonte, tum vulgarij aliquot vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon etc. Opus hactenus desideratum... pars prima et secunda*”, (Franecker, 1693). A végül két kötetes *Origines* mint egy „melléktermék” jelent meg, hiszen Otrókocsi – saját szavai szerint – bevezetőnek szánta az akkor már tervezett „protestáns *Historiához*”, amely a később átdolgozott *Historia Ecclesiastica Hungarorum* előzménye. (Lásd OTROKOCSI, *Origines...*, ad Lectorem IV–VII.) Az *Origines* hatásáról a magyar nyelvészetre, legfőképpen Bél Mátyásra lásd legújabbban TÓTH Gergely, „„Cilivizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének vizsgálata Bél Mátyás életművében”, *Történelmi Szemle* 54 (2012): 219–246., különösen: 224–226.

¹¹ A témáról bővebben: KNAPP Éva, „Ismeretlen források Otrókocsi Fóris Ferenc katolizálásának kérdéséhez”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 201–217.

okleveles anyagát. Otrokocsi és más jezsuita atyák erejüket megfeszítve dolgoztak az okleveleken és a többnyire 17–18. századi kútfők másolásán: munkájuk eredménye a kor kutatói számára ma is nélkülözhetetlen forrásgyűjtemény, a *Collectio Hevenesiana* lett.¹² Mindenképpen meg kell említenünk ugyanakkor, hogy bár Hevenesi Gábor folyamatosan szorgalmazta Inchoffer egyháztörténetének folytatását és akár fel is merülhet, hogy ez az igény kapcsolatban állhat Otrokocsi *Historiájával*, maga a végeredmény, azaz a *Historia Ecclesiastica Hungarorum* egyáltalán nem tekinthető az inchofferi munka folytatásának.

Nem sokkal később a nagyszombati egyetemen felajánlottak neki a jogi tanszéken egy tanári állást, amit ekkor még visszautasított, ám 1699-ben, amikor újból felkérték erre a pozícióra, már élt a lehetőséggel. Élete utolsó évtizedeiben ismét az irénizmus felé fordult, ám ekkor már nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint a katolikus és a protestáns egyházak közötti megbékélést. Az egykori rimaszécsi református lelkész, későbbi katolikus egyetemi jogtudós, élete végéig fáradhatatlanul dolgozott, mígnem 1718. október 1-én, Nagyszombaton, életének 70. évében eltávozott az élők sorából.

A *Historia Ecclesiastica Hungarorum* és fennmaradt kéziratai

A bécsi-kézirat (ms. V)

Bár Otrokocsi Fóris Ferenc fő művének mind a napig a már említett *Originest* tekintjük, nem feledkezhetünk meg kéziratban megmaradt egyháztörténeti munkájáról, mely terjedelmében felülmúlja az *Originest*, míg jelentőségében kétségtávolan egy szinten van vele. Noha Otrokocsi művének címe azt sugallja, hogy munkájában a magyar egyház történetéről fog írni, gyorsan kiderül, hogy lényegében egy lineáris időrendben megírt, saját korához közeledve egyre részletesebben bemutatott magyar nemzet-, illetve országtörténetről van szó. Emiatt sem tekinthető Inchoffer *Annalése* folytatásának.

A kötetek tulajdonképpen a szerző által letisztázott, illetve utólag ugyancsak a szerző által javított szövegváltozatnak tekinthetők, mivel Otrokocsi utólag bele-bejavította a már elkészült szövegbe. Olykor csak egy-két szót, máskor egész szövegrészeket húzott át, vagy éppen toldott be a marginálison. Azt a felvetést, hogy a rimaszécsi tudós utólag javította a már letisztázott művet, nemcsak a fentiek bizonyítják, hanem az is, hogy jól kivehető a javított szövegek tintájának az eredetitől eltérő színe. Maguk a kötetek eléggé kisméretűek: 16x11 cm a nagyságuk; a belső tükrös 14x7 cm. A kéziratot tartalmazó papírok kötetekbe való rendezése is megle-

¹² Hevenesi Gáborról és tevékenységéről lásd Soós István, „Kishevenesi Hevenesi Gábor (1656–1715)”, *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* 1 (2006): 5–23.

hetősen sajátos, ugyanis egy-egy kötet nem az éppen tárgyalt év eseményeinek lezárultával ér véget, hanem ahogy az több kötet esetében is előfordult, a mondat két része a két egymást követő kötet első, illetve utolsó szavai. Már itt érdemes megemlíteni, hogy a kéziratokat nem Otrokocsi rendezte mai formájába, hanem később, a hagyatékából, Bécsben köttették be. Ennek a hibás bekötésnek még fontos szerepe lesz tanulmányunk későbbi részében. Noha a bécsi könyvtárban őrzött köteteket egészen bizonyosan nem Otrokocsi akarata szerint osztották be, (hiszen nem is tudunk arról, hogy a szerző adott-e valaha is a szerkesztésre vonatkozó irányelveket), az alábbiakban a jelenleg fennálló állapotot fogjuk ismertetni, vagyis kötetek szerint mutatjuk be annak tartalmát.

Az első kötetben¹³ 347-től, a sardiai zsinattól kezdi el leírni a magyar egyház, illetve a magyar nép történetét, amikor is a zsinatról fennmaradt írásokban először jelennek meg a magyarok – valójában hunok vagy szkíták, mint Pannoniában és Daciában élő népek.¹⁴ (Otrokocsi nyilvánvalóan a régóta meggyökeresedett történeti hagyományt követi, amikor *hungarinak* nevezi az abban az időben a Kárpát-medencében tartózkodó szkítákat.) Az első kötet ezután 560 oldalon keresztül 997-ig, Géza fejedelem haláláig terjed. A második kötet¹⁵ a millenniumnál, István megkoronázásával kezdődik, 736 oldal terjedelmű, és 1095-ben, László halálával ér véget. A következő kötet¹⁶ viszonylag rövid, hiszen „mindössze” 508 oldalon írja meg benne a szerző 118 év történetét 1095-től, Kálmán király trónra lépésétől 1213-ig, Gertrúd meggyilkolásáig. Érthető a harmadik kötet kurtasága, hiszen bár a 13. században sem volt fontos események híján a Magyar Királyság, ki kell emelni, hogy a 12. századra vonatkozóan Otrokocsinak egyszerűen nem volt elegendő forrása sem: hiszen a 14. századi krónikaszerkesztmény nagyon szűkszavú a fent említett évszázaddal kapcsolatban és szinte csak a királyok trónra lépését, valamint halálukat említi.

A sorban a már hivatkozott negyedik kötet következne, ám sajnos az 1213 és 1270 közötti zivataros évek eseményei, a tatárjárás, és az azt követő újjáépítés elbeszélése nem maradt fenn. Az ötödik kötet¹⁷ 1270-ben, V. István trónra lépésével kezdődik és 1333-ig¹⁸ veszi az eseményeket 640 oldalon keresztül. Noha nem sokkal korábban azt állapítottuk meg, hogy Otrokocsi nem tagolta a kéziratot, olybá tűnik, hogy az Árpád-ház kihalása¹⁹ elég jelentős esemény volt a szemében ahhoz, hogy az I. Károlyval kezdődő vegyesházi királyok korát már egy új oldalon kezdje.

¹³ Cod. 8591.

¹⁴ Az első évszám és esemény, amit Otrokocsi megemlít munkájában, valójában a 325-ben megtartott niceai zsinat, de itt még nem *hungarusokról* beszél, hanem szkítákról.

¹⁵ Cod. 8592.

¹⁶ Cod. 8593.

¹⁷ Cod. 8594.

¹⁸ A később ismertetendő, Egyetemi Könyvtárban található kézirat ennél az évnél fejeződik be.

¹⁹ 346. old.

Természetesnek tekinthető, hogy ahogy közeledünk időben Otrokocsi korához, úgy egyre több fennmaradt elsődleges és másodlagos forrás állt a szerző rendelkezésére, ezért növekszik a kötetenkénti terjedelem, és ezzel arányosan csökken a kötetekben feldolgozott időintervallum. A hatodik kötet²⁰ már csaknem 800 oldalban tárgyalja száz hatvan év eseményeit 1333-tól 1382-ig, Nagy Lajos haláláig. A hetedik rész²¹ csupán negyven évet ölel fel 1382 és 1410 között. Az ezt követő nyolcadik kötet²² nem kevesebb, mint 720 oldalon keresztül mutatja be Luxemburgi Zsigmond uralkodásának második felét, és azt, hogy regnálása alatt milyen módon alakult a római katolikus egyház helyzete a királyságban. A kilencedik kötet²³ kevésbé vaskos, hiszen „csak” 550 oldal, ugyanakkor a feldolgozott évek száma kilencre csökkent (1439–1448). Az utolsó fennmaradt két kötet²⁴ hasonló terjedelemben mutatja be a következő 25 évet, 1473-ig, hiszen a tizedik kötet 508, míg a tizenegyedik 478 oldal hosszúságú. Otrokocsi célja minden bizonnyal az lehetett, hogy saját koráig írja meg Magyarország (egyház)történetét, ám a kéziratok hiánya miatt nem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy ez végül sikerült-e neki.

Otrokocsi műveltségéről, felkészültségéről, valamint kedvező kutatási lehetőségeiről tesz tanúbizonyságot széles körű és változatos forráshasználata. Elsőként a magyar történetírók közül Otrokocsi kutatta ki, és használta fel a bizánci görög nyelvű kútfőket,²⁵ amely forrásoknak köszönhetően szerzőnk sikeresen azonosított be 10. századi magyar vezéreket, akik követségben jártak Bizáncban.²⁶ Otrokocsi a görög forrásokon kívül felhasználta a nyugat-európai és magyar krónikákat is, valamint a korszak tanulmányozásához megkerülhetetlen forrásokat, úgymint Aven-tinust, Baroniust, Laziust és természetesen Inchoffert. Otrokocsi felkészültségére jellemző, hogy bár rengeteg forrást felhasznál, ezekhez kritikusan áll hozzá.²⁷ Ez a

²⁰ Cod. 8595.

²¹ Cod. 8596.

²² Cod. 8597.

²³ Cod. 8598.

²⁴ Cod. 8599. és Cod. 8600.

²⁵ Pl. Ióánnész Zónaraszt, Kedrénoszt és Ióánnész Szkülitészst. A magyar történelemre vonatkozó bizánci forrásokkal kapcsolatban lásd MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984) (Zónaraszra különösen 98–101.; Szkülitésztre különösen 81–93.)

²⁶ Ezek a híradások a 10. század közepén megvalósult bizánci magyar követjárásokra vonatkoznak. A követjárások a 10. századi történelmünk tekintetében rendkívül fontos adatok, kiemelten foglalkozik velük a korszak kutatása. Bővebben lásd TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 110–114.

²⁷ Alaposságára és forráskritikájára remek példa, amikor Kedrénoszt idézi először görögül: „τὸ δ' αὐτὸς τοῦτο καὶ κατὰ Φράγγων ποιῆσαι διανοηθεὶς καὶ ἄλοῦς ἀνεσκολοπισθη ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ βασιλέως αὐτῶν.” majd ezt saját szavaival lefordítja görögül kevésbé tudó olvasói számára: „Hoc est: *Quod idem contra Francos tentans, captus, et ab eorum rege Ioanne in palum affixus est.*” Végül pedig felhívja a figyelmet Kedrénoszt (vagy valaki más) hibájára: „Hic in mentione Ioannis manifestus est error, sive ab ipso Cedreno, sive ab aliquo exscriptore commissus. Nullus enim rex illo tempore sive Francorum Occidentalium, sive Francorum Orientalium, ac totius Germaniae

fajta forráskritika végigkíséri az egész művet, amelynek köszönhetően egy rendkívül alapos, rengeteg adattal és elsődleges forrással megtámogatott magyar történet jelenik meg az olvasó előtt. A mű szerkesztésére nem elsősorban az időrendiség a jellemző – noha természetesen igyekeznek az események történéseinek sorrendjében haladni –, hanem a problémaközpontság. Otrókoci egy-egy fontosabb kérdést, forrást jár körül igen alaposan, és így halad tovább a magyar történelmen.

A Péterffy-féle kézirat (ms. P)

A fentiekben bemutatott, Bécsben őrzött kéziraton kívül létezik még a műnek egy példánya. E kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban található és a 347. (325.) valamint az 1332. év közötti eseményeket mutatja be.²⁸ A másolat Péterffy Károly, a kiváló jezsuita egyháztörténetíró kérésére készült,²⁹ aki felhasználta Otrókoci e munkáját (is)³⁰ fő egyháztörténeti művében, a *Sacra Conciliában*.³¹ A Kaprinay-gyűjtemény „A” sorozatának 19. kötetében a másoló 502 oldalon keresztül írja át a *Historia Ecclesiastica* első két kötetét, míg a gyűjtemény 20. kötete dolgozza fel Otrókoci egyháztörténetének harmadik és ötödik kötetét 294 oldalon, ahol a már említett 1332-es évnél megszakad. Látható, hogy a Péterffy-féle kéziratban sincs meg a negyedik kötet, így valószínűsíthető, hogy e kéziratot a jelenleg Bécsben őrzött példányról másolták.

Ezt a kéziratot nem egy, hanem két kéz írta: a gyűjtemény 20. kötetének 40. oldalától veszi át egy másik kéz a másolást. Az írnokok sok időt szenteltek a kópia elkészítésére, hiszen rendkívül jól olvasható, kiválóan megszerkesztett munkát alkottak. Egyetlen hiányosságának az tekinthető, hogy míg Otrókoci nem csak hogy tökéletes precizitással idézte az általa hivatkozott műveket, hanem aláhúzással is jelölte a citátumokat, addig Péterffy, illetve másolója ezt a segítséget nem adta meg az utókornak.

(hoc est imperator) hoc nomine fuit insignitus.” OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Historia Ecclesiastica Hungarorum* ms. P (Kaprinay A19), 130–132. Vö. még TÓTH, *Szent István, Szent Korona...*, 112.

²⁸ Kaprinay-gyűjtemény A19–A20.

²⁹ „Stephani Kaprinai collectaneorum Msc A, Tomus XIX. Complectens Historiam Ecclesiasticam Hungarorum nondum editam a Francisco Foris Otrokotsi converso ministro Calviniano, ac postea praebendato (!) patre Carolo Péterfi describi curatam.” (ms. P. 1. old.)

³⁰ Rövid bevezetőjében Péterffy megemlíti, hogy művében támaszkodott Otrókoci műveire, igaz, csak az *Originest* nevezi meg: „Francisci Foris Otrokoczij Origines Hungaricae eiusque opuscula complura.” lásd C. PÉTERFFY, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae* (Bécs: 1742), p. II. Ad Lectorem b.) lábjegyzet.

³¹ Azt, hogy Péterffy Károly forgatta a *Historiát* kellően alátámasztja a *Sacra Concilia* 65. oldalán található n.) jegyzet, ahol Péterffy összefoglalja Otrókoci okfejtését az ott idézet 1169-es oklevéllel kapcsolatban. Vö. Kaprinay A20 48–49.

Említésre méltó még, hogy Pray György is elég fontosnak tartotta Otrokocsi egyháztörténeti munkáját, ezért utasításba adta, hogy bizonyos részeket kivonatoljanak számára.³² Tanulmányában³³ Knapp Éva ismerteti e kézirat lelőhelyét, valamint azt, hogy mely részeket használta fel a kivonatoló Pray számára. Mivel a kivonatok közül igen sok az 1332. év utánra esik, ezért valószínű, hogy a másoló az Otrokocsi-féle autográf kéziratot használta fel. Ennek bizonyítása azonban további kutatásokat igényel. A harmadik, Kulcsár Péter által említett³⁴ kéziratot állítólag Esztergomban őrizték egykor, ám mára sajnos nyoma veszett.

Dolgozatunk utolsó harmadában igyekszünk bemutatni néhány olyan szövegproblémát, és az olyan, néha egészen apró különbségeket, amelyekre a két kézirat összehasonlítása során bukkantunk rá. Noha a két, részlegesen fennmaradt kézirat egymással való összevetése még folyamatban van, már az eddigiek alapján is megfigyelhettünk olyan hibákat, különbségeket, amelyeket – a szövegprobléma természete szerint – különböző csoportokba sorolhatunk. Most három ilyen szövegprobléma-csoportot fogunk ismertetni.

Szövegromlások

A szövegproblémák első és legnagyobb csoportja a szövegromlásoké. Noha egy korábbi dolgozatunkban megállapítottuk,³⁵ hogy a Péterffy Károly által megrendelt másolat alapja Otrokocsi saját kezű kézírata, mégis fellelhető néhány igen komoly eltérés a két kézirat között. Az első nagyobb szövegproblémával, rögtön az első kötet elején találkozhat az olvasó. A bécsi kézirat 7. oldalának versóján, a lap alján kiválóan olvasható Otrokocsi keze írása: „De memoratis illis depositis scribunt Sulpitius Severus, Socrates aliique.” A custos jelzi, hogy a következő oldalon *quod*-dal kellene folytatódnia a szövegnek. Ám a következő oldalon egy *nos*-t találunk. Ez azt bizonyítja, hogy a **V** kézirat a bekötéskor rosszul lett összeillesztve, és ez az állapot továbbra is fennáll. A Péterffy-féle másolat azonban valóban *quod*-dal folytatja, és viszi tovább a szöveget, egészen az Otrokocsi autográf-féle *nos*-ig.³⁶ Itt egy újabb szövegprobléma merül fel, hiszen az ms **P** másolója egy idézetet hoz Ado

³² Coll. Pray. 1. kötet. nr. 57. fol. 61-80. old.

³³ KNAPP, *Ismertelen források...*, 216.

³⁴ Kulcsár Péter az *Inventarium*ában [KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700*, (Budapest: 2003) 381.] Csontos János közleményére hivatkozik, amely 1882-ben jelent meg a Magyar Könyvszemlében: „Non exstat in hac bibliotheca amplius Franc. Foris Otrokocsy Historia Ecclesiastica circiter ad saeculum XIII. producta quam hic vidi ante Installationem Batthyanyam.” (Lásd CSONTOSI János, „Az esztergomi főegyházi könyvtár kézíratai”, *Magyar Könyvszemle*, 7 (1882): 335.)

³⁵ JARMALOV Rezső, „Otrokocsi Főrís Ferenc műve a magyar egyháztörténetről”, *Fons* 29. 4. sz. (2022): 461–480.

³⁶ ms **V**. 8r. első szó.

püspöktől, amely az eredeti adoi munkában így szól: „anno incarnationis Domini 804, [...] Theodorus Capuanus princeps Hunorum **propter infestationem Sclavorum**.”³⁷ Ezzel szemben a Péterffy-féle másolatban ezt látjuk: „anno incarnationis Domini 804. Theodorus Capuanus princeps Hunnos **egerit firmas radices** [...]”³⁸ A Péterffy-féle kézirat másolója több helyen is jelzi a margón, hogy valami nem helyes, és emiatt kihagy helyeket is, hogy később esetleg helyére tehesse a most rossz helyen lévő szövegeket. Erre azonban nem került sor. Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy ezt a fajta szövegproblémát az okozta, hogy a másoló rosszul összeillesztett szöveget másolt. Alaposabban továbbolvasva a Péterffy-kéziratot kiderült, hogy minden szövegrész megvan valahol a kéziratban – máshol mint ahol lennie kellene. Egyszerűen annyi történt tehát, hogy az autográf kézirat egyes lapjai, ívei ekkor még nem voltak bekötve, így összekeveredtek, s a Péterffy által megbízott másolónak nem sikerült maradéktalanul sorrendbe rakni őket. A **V** kézirat bekötésénél még ehhez képest is romlott a helyzet, mivel a fentebb már említett, *quod*-os custosszal jelölt lap a **P**-ben még jó sorrendben, a megfelelő helyen volt másolva, de a **V** bekötésénél rossz helyre lett sorolva.

Pray György (?) margójegyzetei

A szövegproblémák második csoportját egy ismeretlen kéz margóbejegyzései alkotják. Figyelmesen végigolvasva a Péterffy Károly kérésére készített kéziratot, újra és újra feltűnik egy idegen kéz, amely bejegyzéseket írt a margóra. Ez az ismeretlen kéz hatszor jelenik meg a kéziratban. Korábban azt feltételezhettük, hogy maga Péterffy Károly írta le megjegyzéseit, amikor átolvasta a művet, ám ma már úgy gondoljuk, hogy Pray György lehetett a bejegyzések szerzője. Ez lehet az oka annak, hogy a korábban Péterffynek tulajdonított bejegyzések nem jelentek meg Péterffy *Sacra Conciliájában*. Fontos kiemelni, hogy ezen idegen kéz által írt margóbejegyzések egyike sem jelenik meg Otrokocsi autográf kéziratában.

Ahogy az a Péterffy-féle kéziratot olvasva látható, a margón található bejegyzések a legtöbb esetben tényleg margóbejegyzéseknek tekinthetők: A bejegyzés írója mintegy megjelölte a magának, hogy hol találhatóak a könyvben azok az események, amelyek a későbbiekben fontosak lehetnek számára. Megfigyelhető, hogy a 176. és 178. oldalon azokat a szöveghelyeket jelölte meg, ahol Otrokocsi Szent István király születésével kapcsolatban írt. Ugyancsak hasonló jelölésnek tűnik az ismeretlen kéz 180. oldalon látható bejegyzése, ahol azt a locust jelöli meg, ahol Pilgrim passauai püspök haláláról emlékezik meg a szöveg.

³⁷ Ado VIENNENSIS, *Chronicon sive Breviarium chronicorum de sex mundi aetatibus de Adamo usque ad annum 869*, (Bázel, 1568), 220.

³⁸ ms **P**. 7. old.

Ennél sokkal érdekesebbnek tűnnek azok a margójegyzetek, ahol szerzőjük szakmai megjegyzéseket tesz. Igen figyelemfelkeltő és helyénvaló az ismeretlen kéz 328. oldalon található megjegyzése. Ennél a résznél Otrókocsi Ransanus *Epitoméj*ét idézi Gizella névével kapcsolatban, amikor is a kéz megjegyzi, hogy az *Epitome* mindkét (a Bongars-féle 1600-os, és a nagyszombati) kiadásában Gizella neve az adott helyen Cheilának van írva, míg az Otrókocsi által hozott Ceissa egy kicsivel korábban olvasható Ransanusnál. Ebből kitűnik, hogy a bejegyzés írója jól ismerte Ransanus művét, hiszen egy ilyen apró részlet is szemet szúrt neki, és ezt egy margóbejegyzés formájában igyekezett is tisztázni. Felkészültsége, tájékozottsága és a kézírás azt sugallja, hogy Pray György lehetett a bejegyzések készítője. Feltételezésünket alátámaszthatja, hogy amikor a Péterffy-féle kézirat 142. oldalán Otrókocsiból ismét előbújik a nyelvész, és arról értekezik, hogy Géza (Gejza) nevét j-vel írja, semmint i-vel, hiszen mássalhangzó van a névben, az ismeretlen kéz megjegyzi, hogy Gézát inkább Győzőnek kellene nevezni. Géza fejedelem nevének „Győző”-ként való azonosítása nagy valószínűség szerint legelőször Bél Mátyás tollából maradt ránk, aki az *Adparatus*ában,³⁹ és a Pozsony vármegye leírását tartalmazó *Notitia*-kötetben⁴⁰ is közli ezt az olvasóval. Az ismeretlen jegyzetíró – talán Pray György – ezek szerint Bél Mátyást követte, amikor a fenti margóbejegyzést elvégezte. Pray szerzősége mellett szólhat az a tény, hogy a jezsuita tudós – művei tanúsága szerint – sokat használta és idézte Bél műveit. Pray *Annales*ében nem találkozunk a Győző alakkal, ám hoz egy Dejux-alakot,⁴¹ amelyet minden bizonnyal Merseburgi Thietmártól⁴² vett át a jezsuita történetíró. A kérdés eldöntéséhez azonban további vizsgálatok szükségesek.

Timon Sámuel saját kezű bejegyzései az Otrókocsi-autográf kézíraton

Timon Sámuel (1675–1736), a jeles jezsuita történész⁴³ minden kétséget kizáróan forgatta és használta Otrókocsi munkáját. Emellett az is bizonyosnak tűnik, hogy a kézirat Otrókocsi Fóris halála után a jezsuita atya tulajdonába került: Timon ugyanis számos helyen jegyzeteket írt a margóra, de ezek a jegyzetek nem kerültek átmásolásra a Péterffy-féle másolatba. Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy a másoló tisztában volt azzal, hogy a bejegyzések nem Otrókocsitól származnak,

³⁹ Lásd Matthias BÉL, *Adparatus ad Historiam Hungariae* (Pozsony: 1735), 89. c.) jegyzet

⁴⁰ Lásd Matthias BÉL, *Notitia Hungariae Nova Historio-Geographica*, Tomus I. (Bécs: 1735), 108.

⁴¹ PRAY György, *Annales veteres Hunnorum, avarum et Hungarorum* (Bécs, 1761), 343.

⁴² THIETMAR, *Chronica*, in: *SCRIPTORES RERUM BRUNSVICENSIVM* (Hannover, 1707), 420.

⁴³ Személyére és történetírására lásd újabban BENEI Bernadett, „Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in: *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter–KISS FARKAS GÁBOR–MOLNÁR DÁVID (Szeged: Lazi, 2017), 53–60.

és ha még hozzá is tesznek a szöveghez, azok nem a szerző eredeti szándékát tükrözik. A fent említett, Pray-val gyanúba hozható jegyzetek nagy részével ellentétben, Timon szinte csak és kizárólag szakmai megjegyzésekkel látta el a kéziratot. Előfordul, hogy saját munkáját említi⁴⁴ az Otrókocsi-locussal kapcsolatban: de néha egészen hosszan kifejtett meglátásai vannak. A dalmáciai püspökségek kapcsán Timon megjegyzi, hogy ezek a méltóságok sok éven keresztül nem voltak betöltve a magyar királyok részéről, mígnem 1600-tól az uralkodó újra elkezdett kinevezni címzetes püspököket ezekre az egyházmegyékre.⁴⁵ Timon – helyesen – úgy gondolja, hogy Rudolf, majd a későbbi Habsburg uralkodók célja ezzel az volt, hogy a nagyobb számban lévő „eretnekekkel”, azaz a protestánsokkal szemben e címzetes püspökök szavazatokat hozzanak az országgyűlésen. Ennél a bejegyzésnél érdekesség, hogy napra pontosan meg tudjuk állapítani a megjegyzés keltét, hiszen Timon lejegyezte az 1730. március 11-i dátumot is.⁴⁶ Mindezekon kívül számos helyen tesz fel Timon kérdést is az adott szakasszal kapcsolatban a margón. Erre remek példa, hogy amikor Otrókocsi Zsigmond király 1435-ös keltezésű oklevelét idézi, Timonnak feltűnt, hogy az aláíró főméltóságok közül igen sok püspökségben üresedés volt akkor. Ez a tény további kutatásokra ösztönözhetette a jezsuita történészt, aki mintegy magának tette fel a kérdést, hogy majd később visszatérjen hozzá: „Quomodo tamdiu, et tot vacarunt?”⁴⁷ Timon Sámuel számos bejegyzése bizonyítja, hogy Otrókocsi halála után a kézirat Timon tulajdonába került, és 1730-ban még egészen biztosan nála volt. Észrevételei jelzik, hogy gondosan tanulmányozta elődje munkáját – ami egyébként abból is kitűnik, hogy gyakran idézte őt a műveiben.⁴⁸ A későbbiekben, a szövegkiadás során ezeknek a bejegyzéseknek mindenképpen helyet kell biztosítanunk, valamint tisztáznunk kell Timon Otrókocsiról és művéről alkotott véleményét a megjegyzései, illetve a műveiben olvasható Otrókocsi-idézetek alapján.

⁴⁴ „Vide Patris Timon Antiquam Ungariam, ubi plura de S. Stephano.” (Lásd Ms V. Tom. II. 15r.)

⁴⁵ „Nimis diu illae sedes vacassent, et tot sequentes reges in suis diplomatis [!] omiserunt penitus Episcopatus Dalmaticos tanquam Coronae Ungaricae subtractos. Resuscitavit autem eos, post annum 1600. Cancellaria, nescio quo iure? Archiepiscopatus nulli conferre ausa. Puto ut contra haereticos plures ferre possent suffragia in comitiis.” (Lásd Ms V. Tom. VIII. 308v.)

⁴⁶ „Notavit P. Timon, 1730, 11 Martii.” (Lásd Ms V. Tom. VIII. 308v.)

⁴⁷ Ms V. Tom. VIII. 306v.

⁴⁸ Erre remek példa Otrókocsi Bulcsú- és Gyula-azonosítása, melyet Timon is elfogadott. (Lásd TIMON Sámuel, *Imago Hungariae antiquae* (Kassa, 1733), 363–366; Ld még TÓTH: *Szent István, Szent Korona...*, 110–114.) Ugyancsak meggyőző, hogy Timon *Imago Novaejének* a Szent István által alapított püspökségekről szóló 8. fejezete, Otrókocsi *Historiájának* vonatkozó részeire épül. [Lásd TIMON Sámuel, *Imago Hungariae novae* (Kassa, 1734), 56–72.]

Összegzés

Dolgozatunk célja az volt, hogy röviden áttekintsük Otrókocsi Fóris Ferenc életútját, majd kéziratban, részlegesen fennmaradt munkájának, a *Historia Ecclesiastica Hungarorum*nak bemutatása után bepillantást nyújtsunk a kéziratok szövegproblémáiba, csoportosítsuk azokat, és hogy bemutassuk ezen problémák lehetséges megoldásait. Látható, hogy a szövegek nem kerülhetik el a filológiai vizsgálatokat, hiszen csak az ilyen szisztematikus elemzés során derülhet fény a szövegben levő hibákra, illetve egyéb sajátosságokra (gondolva itt a különböző idegen kezek bejegyzéseire). Ezek felderítése által egy lépéssel közelebb kerülhetünk ahhoz a változathoz, amelyet Otrókocsi a 18. század elején papírra vetett.

REZSÓ JARMALOV:

**The manuscripts and textual incoherences of Otrókocsi Fóris Ferenc's
*Historia Ecclesiastica Hungarorum***

Ferenc Otrókocsi Fóris (1648–1718), the former Reformed clerk, later professor at the Catholic University of Nagyszombat (today: Trnava, Slovakia) has lived an extraordinary life, which included many interesting milestones like: important western studies, Catholic oppression, death sentence, being a galley slave, changing religion, and professorship at the university. In the first part of my paper, we presented Otrókocsi's path of life emphasizing the newest researches combined with the well-known facts. In the second part of our study, we introduced Otrókocsi's nearly forgotten, monumental ecclesiastical work, called *Historia Ecclesiastica Hungarorum*. We introduced this opus' extant manuscript, which can be found in Vienna and Budapest. In this paper, we examined these manuscripts and declared their connection to each other. Finally – at the last part of our study – we tried to get some attention on the manuscripts' textual incoherences, which can make the researcher's life more difficult, if they would like to pursue a deeper research on this work.

ERDÉLYI HISTÓRIÁK

TOMKÓ ZOLTÁN

*I. Szulejmán utolsó magyarországi hadjárata
és a zimonyi találkozó Szapolyai-párti szemmel*

A Szapolyaiak uralmára nem szokás pozitívan emlékezni, népszerűtlenségben talán csak a Jagelló-házzal versenyeznek.¹ E kedvezőtlen megítélés szűkebb értelemben vett történeti, tehát nem emlékezetpolitikai vagy historiográfiai oka az, hogy Szapolyai János (kb. 1490–1540) 1526 novemberében nehéz körülmények között, a mohácsi vereség után került hatalomra, uralmát pedig csak oszmán segítséggel, lényegében a szultán vazallusaként tudta megtartani. Hatalmát sohasem volt képes az ország egész területére kiterjeszteni, halála után pedig nemcsak Buda, hanem a Magyar Királyság középső területei is az Oszmán Birodalom részévé váltak. Fiának, a harminc évesen elhunyt II. Jánosnak (1540–1571) már csak a választott királyi cím, a Magyar Királyság keleti területei, és egy még az apjánál is kiszolgáltatottabb vazallusi szerep jutott.²

Innen nézve tehát uralkodásukat nehéz lenne sikertörténetnek tekinteni. Ennek ellenére nagy számmal maradtak ránk olyan korabeli források, melyek a Szapolyaiak iránti (akár valós, akár színlelt) szimpátiáról tanúskodnak. Az elmúlt években több olyan publikáció is megjelent, amely a Szapolyai-párti narratívákat vizsgálta,³

* A tanulmány az ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport támogatásával készült. Ezúton is köszönöm Balázs Mihálynak, Kasza Péternek, Orsós Juliannának, Petneházi Gábornak és Sarbak Gábornak a szöveghez fűzött hasznos megjegyzéseiket.

¹ Azt, hogy a Szapolyaiak megítélése milyen változásokon ment át a 16. századtól napjainkig, Varga Szabolcs vizsgálta a 2020-ban megjelent Szapolyai-kötetben: VARGA Szabolcs, „A Szapolyaiak emlékezete”, in *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*, szerkesztette FODOR Pál és VARGA Szabolcs, Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet, 335–366 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

² A Szapolyaiak oszmánokhoz fűződő viszonyára lásd FODOR Pál, „Török politikai törekvések Magyarországon 1520–1541”, in FODOR Pál, *Magyarország és a török bódítás*, 13–119 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1991).

³ PALOTÁS György, „Őt, sarjam, őt emeld magatokhoz királynak!» Szapolyai Jánost dicsőítő *querelák* a 16. század első feléből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 437–463; ÁCS Pál, „Magyar

elmondható ugyanakkor, hogy ezzel a témával mindeddig viszonylag kevesen foglalkoztak. Külön kiemelendő ráadásul, hogy a vizsgálatok homlokerében a mai napig leginkább I. János áll, ami egyébként a Szapolyai-kutatásokra általánosságban is jellemző.⁴

A Szapolyaiak megítélésének kétségtelenül legkritikusabb pontja kezdetektől fogva a törökökkel kötött szövetség, és az oszmán vazallusi státusz felvállalása volt, ezt pedig ellenfelek buzgón igyekeztek is kihasználni.⁵ Ezért kiemelten fontos annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mivel próbálták a Szapolyai-ház tagjai és hívei ezt a vitatható döntést az erősen oszmánellenes európai és magyarországi közvélemény előtt igazolni. Barta Gábor I. Jánossal kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy a király és udvara meg sem próbált olyan törökbarát ideológiát alkotni, amely az oszmánokkal kötött szövetséget örvendetesnek állította volna be. Ehelyett inkább a magyar–német ellentétre helyezték a hangsúlyt, amelyhez képest a törökökkel kötött szövetség a kisebbik rossz és reálpolitikai kényszer, melynek alternatívája rosszabb esetben a Magyar Királyság és az ország lakosságának teljes pusztulása, jobbik esetben pedig a németek magyarországi uralma és a magyar nép örök szolgasága.⁶ Hogy II. János uralkodása alatt mivel próbálták igazolni a gyulafehérvári udvar törökös politikáját, eddig nem képezte vizsgálat tárgyát.

E tanulmány célja ezért annak elemzése, hogy hogyan jelenik meg a Szapolyai-párti narratíva az erdélyi szász humanista Christian Schesaeus (1535?–1585) 1571-ben Wittenbergben megjelent *Historia de bello Pannonico* című művében. Mindenekelőtt a kérdés filológiai vetületét fogom tárgyalni, mert a korábbi szakirodalomtól eltérően nem értek egyet azzal a megközelítéssel, hogy Schesaeus a *Historia de bello Pannonico*t kezdettől fogva egy nagyobb mű, a *Ruina Pannonica* részeként írta volna meg. Ezt követően az események történeti hátterét ismertetem röviden, majd amellet fogok érvelni, hogy Schesaeus műve apologetikus céllal született, azért, hogy egy Szapolyai-párti narratívát állítson szembe a Szapolyai-kritikus hangokkal, különösképpen I. Szulejmán és II. János zimonyi találkozásával kapcsolatban, és az 1566. évi győztes török háborúért a felelősséget II. Miksára terhelje.⁷

nyelvű irodalom a Szapolyaiak országában”, in *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia...*, 261–272; KASZA Péter, „A Szapolyai-kor latin nyelvű irodalma”, in Uo., 273–283.

⁴ Ritka kivétel ez alól Móré Tünde 2021-ben megjelent tanulmánya: MÓRÉ Tünde, „János Zsigmond mint tökéletes uralkodó Johann Sommer halotti orációjában”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerkesztette BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, Convivia Neolatina Hungarica 4, 71–80 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021).

⁵ PALOTÁS, „Őt, sarjam...”, 451–453.

⁶ BARTA Gábor, „A törökös ideológia kezdetei Magyarországon”, *Keletkutatás* tavasz (1987): 8–19.

⁷ A fentiekől jelentősen eltér Szymon Brzeziński értelmezése, aminek részben (de nem kizárólag) az az oka, hogy ő a *Historia de bello Pannonico*t a korábbi szakirodalmat követve a *Ruina Pannonica* részének tekinti, és II. János alakját a műben ennek fényében vizsgálja: Szymon BRZEZIŃSKI, „Az utolsó király. János Zsigmond alakja az 1570-es évek erdélyi irodalmában”, in Szymon BRZEZIŃSKI, *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel-erdélyi-magyar kapcsolattörténetről*, ford. PETNEKI

Christian Schesaeus műveinek 1571-es wittenbergi kiadása

A megyesi származású, egyetemi tanulmányait az 1550-es években Wittenbergben folytató Christian Schesaeus 1558-ban Erdélybe hazatérve egyházi pályára lépett, és 1569-ben végül szülővárosa lelkésze lett.⁸ A szabadidejében költőként is tevékenykedő lelképásztor életének erre a szakaszára esik a fő művének tekintett *Ruina Pannonicá*nak, egy verses formában megírt kortörténeti munkának a kiadása Wittenbergben 1571-ben. Schesaeus ugyanebben a kötetben jelentette meg az I. Szulejmán szultán utolsó magyarországi hadjáratát három könyvben tárgyaló *Historia de bello Pannonicó*t is.⁹ A 19. századig, úgy tűnik, a két szöveget külön műnek tekintették.

Bonyolítja azonban a helyzetet egy megyesi lelkész és történetíró, David Hermann (kb. 1620–1682) egy kéziratban fennmaradt egyháztörténeti munkájában Schesaeusról tett említése. Hermann szerint a *Ruina Pannonicá*nak tizenkét könyve készült el, melyből Schesaeus hatot Wittenbergben jelentetett meg, hatot pedig Báthory Istvánnak küldött Lengyelországba.¹⁰ Úgy látszik, hogy ez az adat sokáig ismeretlen maradt, első recepciója a 18. század végéről ismert. Mivel Wittenbergben *Ruina Pannonica* címmel négy könyv jelent meg, és a *Historia de bello Pannonicó*val együtt is hét könyvről beszélhetünk, nem pedig hatról, Hermann információját kezdetben tévesnek tartották.¹¹

A 19. század második felében azonban olyan kéziratok kerültek a Schesaeus iránt érdeklődő Josef Trausch birtokába, melyeket ő a *Ruina Pannonica* V-VIII. és

Noémi, 43–120 (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 59–83.

⁸ A szerző életrajza mindeddig nem készült el, életéről a legteljesebb áttekintést a Csonka Ferenc-féle kritikai kiadás bevezetője adja: Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, BSMRAe: Series nova, IV (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 11–17.

⁹ Christianus SCHESAEUS, *Ruinae Pannonicae libri quatuor: continentes statum reipub: et religionis in Ungaria, Transylvania vicinisque regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Ungariae &c. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo, Iulae et Zygethi expugnationem continens* (Witebergae: excudebant Clemens Schleich & Antonius Schöne, 1571).

¹⁰ A műnek több kézírata is van, melyek közül hármat ellenőriztem, ezekben mind megtalálható a fent említett bejegyzés: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK), Quart. Lat. 1100, f. 26^v; Quart. Lat. 1101, f. 30^v; Quart. Lat. 1175, f. 131^v. A legutolsó kézirat esetében a hivatkozás a nyomtatott levélszámozásra vonatkozik. A Quart. Lat. 1101 jelzetű kézirattal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a bejegyzés megtalálható ugyan a szövegben, de a mondat különböző részei össze-vissza lettek bemásolva, emiatt a szöveg szinte érthetlenné vált. A Hermann-kéziratokat felsorolja KULCSÁR Péter, *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig* (Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2003), 232–233. Kulcsár szerint Hermann két külön egyháztörténeti művet írt, de első ránézésre ugyanaz a szöveg. A Quart. Lat. 1100 és a Quart. Lat. 1101 viszont olyan változatot tartalmaz, melyet folytatott és kiegészített egy bizonyos Lucas Graffius. Alighanem arról a személyről van szó, aki a 18. század első felében erdélyi szász evangélikus püspök volt.

¹¹ Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* (Preßburg: Weber und Korabinkischer Verlag, 1785), 364.

XII. könyveként azonosított. A látszólag lappangó IX-XI. könyvről azt feltételezte, hogy azok valójában nem hiányoznak, hanem a *Historia de bello Pannonico* három könyvről van szó.¹² Ezt a feltételezést Hegedüs István később még egy nagyvű elmélettel is kikerekítette. Ennek lényege, hogy Schesaeus, aki szerinte a transzilvanizmus előfutára volt, Vergilius példáját követve kezdettől fogva egy egységes, tizenkét könyvből álló nagyszabású eposzt tervezett, melynek középpontjában János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és uralkodása áll 1540-től 1571. évi haláláig.¹³

Ennek az elképzelésnek megfelelően Csonka Ferenc a Schesaeus-corpus kritikai kiadásában a szerző életének fő művét *Ruinae Pannonicae libri duodecim* címmel adta ki, mégpedig úgy, hogy a feltételezett nagy mű nyomtatásban megjelent, valamint csak kéziratban fennmaradt, jelen állapotukban bizonyítottan interpolált¹⁴ részeit utólagosan összeillesztette.¹⁵ Ez utóbb a szakirodalomban olyan tévedésekhez vezetett, mint hogy a *Ruina Pannonica* Wittenbergben megjelent négy könyve 1540-től 1571-ig mondja el Erdély és Magyarország történetét,¹⁶ illetve hogy Wittenbergben a *Ruina Pannonica* tizenkét könyve jelent meg.¹⁷

Az elsősorban Hegedüs Istvánhoz köthető, de nem előzmények nélküli koncepciót és az ennek nyomán Csonka Ferenc által tizenkét könyvből álló művé összeszerkesztett *Ruina Pannonica*-kiadást egyedül Kulcsár Péter illetve kritikával egy 1980-ban megjelent recenzióban,¹⁸ mely különösebb visszhang nélkül maradt. Kulcsár észrevételei részben filológiai jellegűek voltak, érthetetlennek tartotta például, hogy miért úgy készült el a kritikai kiadás, hogy még a fellelhető kéziratok össze-

¹² Josef TRAUSSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. III. Band* (Kronstadt: Johann Gótt & Sohn Heinrich, 1871), 171–173.

¹³ HEGEDÜS István, *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 23/5 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916).

¹⁴ SZEKFI Gyula, „Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban”, *Magyar Könyvszemle* 14, 4. sz. (1906): 321–334, 324–328.

¹⁵ Az összeillesztés módját illetően lásd SCHESAEUS, *Opera...*, 23.

¹⁶ CZIZKA Katalin, „Schesaeus és barátai a 16. századi irodalmi alkotások szövegeiben”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, 507–515 (Kolozsvár: Egyetemi műhely kiadó, Bolyai Társaság, 2013), 512.

¹⁷ Nikolaus THURN, *Neulatein und Volkssprachen. Beispiele für die Rezeption neusprachlicher Literatur durch die lateinische Dichtung Europas im 15–16. Jh.*, Humanistische Bibliothek: Texte und Abhandlungen, 1. Reihe 61 (München: Wilhelm Fink Verlag, 2012), 327, 113. jegyzet; 497; Nikolaus THURN, „Christian Schesaeus and Heinrich Porsius. The Classical and Vernacular Background”, *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis* 6 (2011): 175–185, 176, 3. jegyzet. Thurn ugyan maga is tisztában van vele, hogy Wittenbergben *Ruina Pannonica* címmel csak négy könyv jelent meg (THURN, *Neulatein...*, 319–320; THURN, „Christian Schesaeus...”, 176), ennek ellenére lábjegyzetben és a tartalomjegyzékben is úgy hivatkozik az 1571-es wittenbergi kiadásra, mintha az a *Ruina Pannonica* tizenkét könyvből állna.

¹⁸ KULCSÁR Péter, „Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 1. sz. (1980): 101–105.

vetése sem történt meg.¹⁹ Ezen kívül arra is felhívta a figyelmet, hogy Schesaeus 1571-es Wittenbergben megjelent kötetében tulajdonképpen két befejezett, önmagában egységet alkotó mű jelent meg. Kulcsár úgy vélte, hogy a Schesaeus neve alatt fennmaradt és a *Ruina Pannonicával* összefüggésbe hozott kéziratos könyvek azt bizonyítják, hogy a szerzőnek utóbb szándékában állt korábbi művei felhasználásával egy terjedelmesebb eposzt létrehozni, de ezt a vállalkozást valószínűleg nem sikerült befejeznie.

A Hegedüs-féle koncepció három fő elemét Kulcsár Péter nyomán egy 2021-ben megjelent tanulmányban cáfoltam.²⁰ Bár a wittenbergi kiadás csak II. János halála után jelent meg, a kötet elején pedig egy Forgách Ferencnek címzett vers és egy Báthory Istvánnak ajánlott levél található, a *Ruina Pannonica* kezdő sorai bizonyítják, hogy a művet szerzője eredetileg II. Jánosnak ajánlotta.²¹ A *Ruina Pannonica* Wittenbergben megjelent négy könyvének eredeti célja az volt, hogy Pannonia, vagyis a Magyar Királyság romlásának, széthullásának történetét elmondja. Ennek oka szerinte az, hogy az ország kalapács és üllő közé, vagyis a németek és a törökök közé szorult be, és a két nagyhatalom egymás ellen vívott öldöklő háborújának áldozatává vált. Ehhez képest teljesen más tematikájú és jellegű a *Historia de bello Pannonico*, így érdemes önálló műként vizsgálni.

II. János érdemei a haza védelmében

Az 1571-es wittenbergi kötet Báthory Istvánnak címzett ajánlólevelében Schesaeus hosszan értekezik a kortörténetírás veszélyeiről. Saját bevallása szerint mindezek ellenére fontosnak tartotta, hogy II. János magyar király hazája iránti érdemeit azok is megismerjék, akikhez egyébként ezeknek a híre is alig jutott el, mert úgy látta, hogy halála után a legtöbben méltatlanul támadták a fiatalon elhunyt uralkodót. Schesaeus a levélben II. János egyetlen, általa rendkívülinek tartott cselekedetét emeli ki, mégpedig azt, hogy saját életét kockára téve járult Szulejmán elé, hogy

¹⁹ Csonka Ferenc a kizárólag kéziratan fennmaradt részeket két darab kézirat alapján adta közre: OSZK, Fol. Lat. 1137, 97^r–141^r (a hivatkozás a nyomtatott levélszámozásra vonatkozik) és Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române - Filiala Cluj-Napoca, Ms. KJ. 15.

²⁰ TOMKÓ Zoltán, „Kalapács és üllő között: Christian Schesaeus Ruina Pannonica-ja”, *Belvedere Meridionale* 33, 2. sz. (2021): 56–71.

²¹ A korból erre más példánk is van, Schesaeus esete tehát nem egyedülálló. Az ugyancsak erdélyi szász Michael Siegler művét eredetileg szintén II. Jánosnak ajánlotta. A szöveg első változata kéziratan maradt, a másodikat pedig II. János halála után Siegler már Báthory Istvánnak ajánlotta, de ez a változat se került nyomdába, míg Bél Mátyás 1735-ben ki nem adta. Lásd Tünde KATONA, „»considerare imperiorum ordinem et mutationes« – Über Michael Sieglers kaum gekanntes historiographisches Werk”, in *Humanismus und Europäische Identität*, herausgegeben von Günter FRANK, *Fragmenta Melanchthoniana* 4, 45–56 (Ubstadt–Weiher etc.: Verlag Regional-kultur, 2009).

a már-már egész Európát fenyegető idős szultánt megbékítse. Schesaeus megboldogult királyát majd egy oldalon keresztül dicséri és azokhoz a hőszokhoz hasonlítja, akik a haza atyjaiként és megmentőiként halhatatlan hírnevet szereztek.²²

Mindez két okból kifolyólag is érdekes. Egyrészt igencsak sajátos II. János és I. Szulejmán 1566-os zimonyi találkozásának átértelmezése egy a haza megmentésére irányuló mentőakcióvá, hisz mégiscsak arról van szó, hogy egy oszmán vazallus ura elé járult. Másrészt figyelemre méltó, hogy Schesaeust saját állítása szerint erősen motiválta, hogy János király érdemeit mások is megismerjék, miközben a szakirodalom úgy tartja, hogy a wittenbergi kiadásban alig jut neki szerep. A Báthorynak írt levél Hegedüs szerint sem felel meg a kiadott mű tartalmának, hiszen János csak a tatárok feletti győzelemről szóló, általa függeléknek titulált rövid könyvben jelenik meg mint epikus hős. Szerinte azonban ez is csak azt bizonyítja, hogy Schesaeus mindvégig tizenkét könyvben gondolkodott.²³

Hasonlóképpen nyilatkozik Kasza Péter, aki egy tanulmányában arról tesz említést, hogy Schesaeus művének egész énekei szólnak olyan eseményekről, melyeknek „János Zsigmond se nem hőse, se nem főszereplője”²⁴. Hegedüstre támaszkodva korábban magam is azt írtam, hogy Schesaeus a wittenbergi kiadásban alig említi II. Jánost.²⁵ A szakirodalom állítása és az ajánlólevélben leírtak között feszülő ellentétet azzal véltem feloldhatónak, hogy Schesaeus már azzal elérte célját, amelyet Báthory Istvánnak megjelölt, hogy az ajánlólevélben egy egész oldalon keresztül dicséri a fiatalon elhunyt uralkodót.

A Schesaeus munkásságát talán legjobban ismerő erdélyi szász kutató, Hermann Schuller Hegedüs állítására reagálva egyébként már egy 1923-ban megjelent írásában cáfolta, hogy II. János csak a tatárok feletti győzelmet ünneplő rész főszereplője lenne a wittenbergi kiadásban.²⁶ Ez a kiadvány azonban – mely nem melleleg azért is kiemelten fontos, mert ez az egyetlen olyan publikáció, amely kifejezetten Schesaeus kéziratban fennmaradt énekeit elemzi – a Hegedüs nyomán kialakult képet nem tudta árnyalni, mert Magyarországon nem elérhető, és egyébként is kifejezetten ritka.

²² SCHESAEUS, *Opera...*, 110–111.

²³ HEGEDÜS, „Schesaeus...” 15; 20.

²⁴ KASZA, „A Szapolyai-kor...” 283.

²⁵ TOMKÓ, „Kalapács és üllő között...” 64.

²⁶ Hermann SCHULLER, *Die handschriftlich erhaltenen Gesänge aus Schesäus' Ruina Pannonica*, Beilage zum Jahres-Bericht des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mediasch (Mediasch: G. A. Reissenberger, 1923), 33.

I. Szulejmán szultán utolsó hadjárata

Bár Izabella királyné 1559 szeptemberében bekövetkezett halála után is történetek próbálkozások, hogy II. János és II. Miksa között megállapodás szülessen, alapvetően tovább folytak a változó intenzitású harcok Északkelet-Magyarországon, elsősorban a Felső-Tisza-vidéken. A status quót ugyanakkor alapvetően változtatta meg Balassa Menyhárt nyílt elpártolása II. Jánostól 1561 végén, aki ezáltal 1562 folyamán olyan hatalmas területi veszteségeket szenvedett el, hogy helyzete Erdélyen belül is megrendült.²⁷ A továbbiakban János legfőbb célja helyzetének stabilizálása és az 1562 előtti status quo helyreállítása volt, míg a bécsi udvar az 1562-es status quo fenntartására törekedett. 1565-ben végül a gyulafehérvári udvar a mind gazdaságilag, mind katonailag igen jelentős Tokaj birtoklásától is esett, így János tárgyalásra kényszerült Miksával. Ekkorra azonban már Szulejmán is egy új hadjárat indítása mellett döntött, mely végül életében az utolsónak bizonyult. A hadjárat adott alkalmat 1566 júniusában I. Szulejmán és II. János zimonyi találkozására is.²⁸

A találkozóról Schesaeus mellett több kortárs történétíró is beszámolt, a Közép-Európában tevékenykedők közül többek között Forgách Ferenc, Giovanni Michele Bruto, Pietro Bizzarri, Alfonso de Ulloa és Istvánffy Miklós. Ismeretes továbbá még egy rejtélyes magyar nyelvű beszámoló, mely csak és kizárólag a zimonyi találkozót örökíti meg. Ennek az írásnak a szerzője magát nem csak kortársnak, hanem egyenesen szemtanúnak állítja be. A szöveget először 1837-ben jelentette meg Kemény József és Nagyajtai Kovács István, elmondásuk szerint Rozsnyai Dávid (1641–1718) sajátkezű kézírata alapján, melyet azóta eltűntként tart számon a szakirodalom.²⁹

A források e rövid áttekintése rámutat arra a fontos tényre, hogy a szövegek több mint fele saját korában egyáltalán nem jelent meg, amit pedig kiadtak, a közül egyedül Schesaeus műve magyarországi szerző munkája. Nem véletlen jelzi tehát Schesaeus már az ajánlólevélben, hogy szeretné jobban megismertetni másokkal II. János érdemeit, különös hangsúlyt fektetve Szulejmán és II. János találkozására,

²⁷ Balassa Menyhárt pártváltására lásd VIROVE CZ Nándor, „Kereszténység szolgálata vagy politikai árulás? Balassa Menyhárt 1562. évi pártváltása és az északkeleti várháborúk”, in *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568*, szerk. BUJDOSNÉ PAP Györgyi, FEJÉR Ingrid és H. SZILASI Ágota, Studia Agriensia 35, 255–283 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 2017).

²⁸ Az északkeleti várháborúk történetét forrásszerűen Lukinich Imre tárta fel: LUKINICH Imre, „Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561–65. (Első közlemény)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 14, 1. sz. (1913): 370–394; LUKINICH Imre, „Az északkeleti várháborúk történetéhez. 1561–65. (Második közlemény)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 14, 1. sz. (1913): 584–605. Újabbán Bagi Zoltán Pétertől jelent meg egy hadtörténelmi áttekintés: BAGI Zoltán Péter, „Mohácstól Zsitvatorokig (1526–1606)”, in *Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora. 1526–1718*, szerk. MÉSZÁROS Kálmán, 13–106 (Budapest: Zrínyi kiadó, 2020), 45–51.

²⁹ KEMÉNY József és NAGYAJTAI KOVÁCS István, kiad., *Erdélyország történetei' tára. Első kötet. 1540–1600* (Kolozsvár: Barra Gábor, 1837), 21–68.

mellyel szerinte uralkodója az életét kockáztatta hazájáért. A *Ruina Pannonica* Wittenbergben megjelent négy kötetében szó sincs természetesen a csecsemő, illetve az egri viadal esetén is még csak gyermek ifjabb Szapolyai János érdemeiről, a *Historia de bello Pannonico* tárgya pedig névleg legalábbis I. Szulejmán utolsó hadjárata, melynek két kulcsfontosságú eseménye Szigetvár és Gyula elvesztése. Különösen Szigetvár eleste, valamint Zrínyi Miklós és Szulejmán halála váltott ki nagy visszhangot a kortársak körében, Szigetvár ostromáról önálló publikációk is megjelentek.³⁰

II. János-apológia a *Historia de bello Pannonico*ban

Schesaeus művének teljes címe így szól: *De bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo libri tres, continentes Iulae & Zygethi expugnationem, nec non Sereniss: atque inchyti Regis Ungariae, Iohannis II. ad Imperatorem Turcorum projectionem, Eiusdemque de Tartaris gloriosam victoriam*, vagyis Szulejmán török császár utolsó magyarországi háborújának három könyve, melyek Gyula és Szigetvár elfoglalását, valamint Magyarország felséges és nemes királyának, II. Jánosnak török császárhoz menetelét, és ugyancsak neki a tatárok feletti dicső győzelmét tartalmazza. Az első könyv a háború okaival, előzményeivel, illetve II. János és I. Szulejmán zimonyi találkozásával foglalkozik, a második a hadjárattal és a két ostrommal, a harmadik könyv pedig II. János győzelmeivel és egy – a tatárok kegyetlenségéről szóló – rövid kitéréssel zárul.

A wittenbergi kiadásban az első könyv terjedelme huszonnyolc és fél oldal, a másodiké harminc, a harmadik pedig tizenkét oldal. Összesen tehát hetven és fél oldal, ebből az elsősorban II. Jánossal illetve a háború előzményeivel foglalkozó részek terjedelme negyven és fél oldal, ami a *Historia de bello Pannonico*nak több mint a fele. Az első könyv elején Schesaeus megjelöli a mű céljait, melyek megegyeznek a címben megfogalmazottakkal, ezeket ugyanakkor némileg pontosítja. A zimonyi találkozóval kapcsolatban azt szándékozza ugyanis elmondani, hogy mi vette rá a magyar királyt arra, hogy felkeresse Szulejmánt a főurak kíséretében, a harmadik könyv céljának pedig János győzelmeinek felsorolását nevezi meg, hogy elmondhassa, milyen várakat foglalt el az ellenségtől, helyreállítva az ország területi integritását és biztosítva a szabadságát.³¹

³⁰ Mint például Samuel Budina horvát forrás alapján készített 1568-ban megjelent írása: Samuel BUDINA, *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymanno Turcarum Imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa* (Viennae Austriae: Officina Caspari Stainhoferi, 1568).

³¹ „Caesaris extremum Solymanni dicere bellum / Numine mens afflata iubet, qui fulminis instar / Ungariae attrivit regnum, vi cepit et arte / Turrigeras arces, Iulam atque illustre Zigethum, / Funere caesareo Turcarum et clade cruentum; / Quid divum Ungariae regem tot adire labores / Impulerit, procerum comitatus ut agmine toto / Caesaris eximio lustraverit ora paratu; / Quasve triumphatis extorserit hostibus arces / Victor, dum patriam libertatemque reduxit.” SCHESAEUS, *Opera...*, 272.

Az első könyvet Schesaeus a háború okainak fejtegetésével kezdi, összesen három sorolva fel. Az egyik Szulejmán csillapíthatatlan hódítási vágya, aki halála előtt is csak azon törte a fejét, hogy hogyan tudná ősei dicsőségét elhomályosítani. A hódításra buzdították őt Schesaeus szerint a muszlim vallási vezetők is, akik azt tanácsolták neki, lelki üdvössége érdekében érdemes lenne még pár ezer keresztényt lemészárolnia, mielőtt meghal. A második ok Magyarország két királyának viszálya, mely a török útját egyengette.³² Meghasonlásuk okát abban jelöli meg, hogy a németek hatalmas serege nem az ország határainak védelmével volt elfoglalva, hanem Tokaj és Szatmár ostromával, miközben Erdély megtámadására is törekedtek. Mivel az éppen gyengélkedő II. János nem tudta Miksát megállítani, Szulejmán úgy döntött, hogy kénytelen közbeavatkozni, a szultán utolsó háborúja tehát ezen olvasat szerint Miksa miatt tört ki.³³

Ezt a bécsi udvar persze teljesen másképp látta. Zsámboky János II. Miksa udvari történetírójaként jegyzett egyik legfontosabb publikációja az 1568-as Bonfini-kiadás volt, mely nemcsak Bonfini *Decadeseit*, hanem függeléként számos más, alapvetően rövidebb történelmi jellegű írást is tartalmaz. Zsámboky egyik itt megjelent írása Tokaj 1565-ös elfoglalását mondja el. A beszámoló rögtön azzal kezdődik, hogy a „vajda” (II. János) Ferdinánd halálát kihasználva támadásba lendült, és Szatmár elfoglalására küldte Báthoryt, ezzel megszegve a békét, miközben Ferdinánd holtteste még ki sem hült („nondum cadaver [...] refrigeratum fuit”) és Miksa halaszthatatlan ügyekkel volt elfoglalva. Azt Zsámboky csak mintegy mellékesen jegyzi meg és csak részben fogadja el, hogy Szatmár ostroma a Jánostól már egy ideje elpártolt Balassa Menyhárt legújabb ügyködéseire volt válaszreakció. Zsámbokyt ez nem különösebben érdekli, hálátlan gazemberként jellemzi a „vajdát”, aki így hálálta meg patrónusa jótéteményeit.³⁴

A Szapolyai-pártiakat az események ilyesfajta értelmezése minden bizonnyal nem töltötte el különösebb örömmel. Zsámboky egyébként is keményebb, erősen Szapolyai-ellenes megszólalásairól volt híres, s Brutus felkérésében is szerepet játszott az igény ezeknek a vádaknak a megcáfolására.³⁵ Nem lenne tehát meglepő,

³² Schesaeus már az ajánlólevélben is említi, hogy két jeles uralkodó háborúit fogja leírni, ezt azonban korábbi Schesaeusszal foglalkozó tanulmányomban még I. Ferdinánd és Szulejmán küzdelmeire vonatkoztattam, alighanem tévesen, mert két, a keresztény világ érdekében érdemeket szerzett királyról beszél: TOMKÓ, „Kalapács és üllő között...”, 64–65.

³³ SCHESAEUS, *Opera...*, 272–273.

³⁴ ANTONIUS BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum Decades quatuor, cum dimidia. Quarum Tres priores, ante annos XX, MARTINI Brenneri Bistriciensis industria editae, iamque diversorum aliquot codicum manuscriptorum collatione multis in locis emendatiores: Quarta vero Decas, cum Quinta dimidia, nunquam antea excussae, IOAN. SAMBUCCI Tirnaviensis, Caes. Maiestat. Historici, &c. opera ac studio nunc demum in lucem profertur: Una cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot, quorum seriem versa Pagina indicabit* (Basileae: Officina Oporiniana, 1568), 818.

³⁵ PETNEHÁZI Gábor, „Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungaricarum libri*”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő,

ha Schesaeus művét is – részben legalábbis – az motiválná, hogy Zsámboky 1568-ban megfogalmazott vádjaira reagáljon és egy ellennarratívát fogalmazzon meg. Mindezek fényében talán érthetőbbé válik a magyarok és Szulejmán konfliktusának Schesaeus szerinti harmadik s egyben fő oka, mégpedig az, hogy apja halála után trónra kerülve Miksa megtagadta Szulejmánnak az adó fizetését, és olajat öntve a tűzre, azzal hergelte a szultánt, hogy már olyan öreg, hogy ha akarna se tudna vele, egy ereje teljében lévő fiatal uralkodóval megküzdeni.³⁶

Schesaeus elmondása szerint Szulejmán, aki már a háború mellett döntött, megjósoltatja, hogy mi vár rá. Azt jövendölik neki, hogy sikeresek lesznek a küzdelmei, de nem fog hazatérni. Ezt ő úgy értelmezi, hogy elfoglalja Bécsset, és ott lesz új székhelye, ahonnan majd egész Európát támadhatja, katonáit pedig arra kéri, foglalják el neki Gyulát, Komáromot és Szigetvárt. Magyarországon eközben számos ómen jelzi előre a bajt, megjelennek a végső pusztulás jelei. Ekkor az „ország reménye, kikötője, horgonya” („spes, portus et ancora regni”), János úgy dönt, Szulejmán elé járul, hogy lecsillapítsa a zsarnokot és az országnak békét kérjen. Összehívja országa nagyjait, hogy elkísérjék, és Schesaeus indulás előtt még egy imát is János szájába ad, melyben országa és népe megmentéséért fohászkodik, valamint azért, hogy meglágyíthassa Szulejmán vas szívét.³⁷

Schesaeus már-már rátérne magának az útnak a leírására, de úgy dönt, hogy messzebből kell kezdenie elbeszélését, hogy világos legyen, a király nem jószántából, és nem is saját hasznát remélve járult Szulejmán elé, hanem hazája érdekében, és pedig életével játszva, hogy az ország elkerülhesse a végső pusztulást. Az útnak ugyanis a legfőbb oka Miksa ármánykodása. Mikor a németek korábban már Erdélyt támadták, és a király betegsége miatt nem tudott védekezni, valamint a törökök se tudtak a tél miatt segíteni, János békéért folyamodott Bécsben, de csak azzal a feltétellel, hogy a megállapodás akkor tekinthető érvényesnek, ha azt a szultán is elfogadja. Miközben a követ – Báthory István, akit Schesaeus nem nevez meg – Bécsben tárgyalt, a németek visszaszorítására török csapatok érkeztek, akikhez János is csatlakozott. Mivel országa határaitól a németeket sikeresen visszaverte, Miksa dühében lefogta a követet, és elküldte Szulejmánnak a tárgyalások iratait. Azt is meghagyta a követének, hogy szóban hazudjon még majd valamit Szulejmánnak, hogy megingassa a szultán Jánosba vetett hitét.³⁸

Szulejmánt felkavarja az eset, ugyanakkor gyanakvó, inkább az apjuk alapján hajlamos a fiakról is véleményt alkotni, ez pedig János ügyét segíti. János eközben mindezekről értesülve tisztában van a hazáját fenyegető veszéllyel, és megüzeni Szulejmánnak, hogy szeretné felkeresni és személyesen tisztázni magát. János ál-

KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, *Convivia Neolatina Hungarica* 4, 167–196 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 180.

³⁶ SCHESAEUS, *Opera...*, 273.

³⁷ SCHESAEUS, *Opera...*, 273–277.

³⁸ SCHESAEUS, *Opera...*, 277–278.

doztavállalása megbékíti a szultánt, aki válaszában megnyugtatta Jánost, hogy jól ismeri a németek mesterkedéseit, így nem szükséges most hozzá mennie, egyúttal bejelenti Magyarországra érkezését. Mikor végül Szulejmán háborúba indul, harcba hívja Jánost is, hogy bosszút álljon és visszavegye, ami az övé. János belgrádi³⁹ táborában keresi fel Szulejmánt a törökök nagy öröme. Négyszáz válogatott emberrel érkezik, a bevonulása a török táborba pedig nagy hatást kelt, a törökök vezérei és az oszmán udvar főbb emberei szemüket lesütve köszöntik. Maga Szulejmán is ámulva nézi az érkezőket, de leginkább János ejti ámulatba, és rögvest meg is ígéri, hogy addig nem tér haza, míg fejére koronát nem tesz és Magyarország királyának fel nem keni.⁴⁰

A magyarok táborban töltött idejének egy fontos epizódja egy magyar és egy török vitéz párviadala. A törökök ugyanis a magyarok vitézségét csodálva párbajt követelnek, mert úgy vélik, hogy nincs más nép a földön, mely bátrabban merne a törökökkel megküzdeni, mint a magyarok, akik egy kis csapattal is képesek több ezer törökkel végezni. A dolog iróniája persze, hogy a törökökkel küzdő bátor magyarok, akiknek vitézségét Schesaeus szerint a törökök emlegették, nem lehetnek az oszmánokkal szövetséges János hívei, de költőnk ezt természetesen nem említi. Némi vonakodás után János csak a mű margóján megnevezett Czukat Pétert jelöli ki a gigászi törökkel szembeni küzdelemre. A birkózást a magyar vitéz nyeri, aki a küzdelmet lezárva olyan ütést visz be a török harcosnak, hogy az kénytelen vért és kitört fogakat köpdösní. A törökök ezután társuk esetén megrendülve nem erőltették a további párviadalokat.⁴¹ A történet első látásra teljes mértékben fikciónak tűnik, ám Czukat Péterről és későbbi sorsáról Bethlen Farkas és Szamosközy István is megemlékezik, más-más adatokkal egészítve ki ismereteinket.⁴²

Szulejmán és II. János találkozója Schesaeus szerint úgy zajlott le, hogy János kíséretével belépett a szultán sátrába, térdre ereszkedett, majd kezét csókolt Szulejmánnak, aki maga is felállt, felemelte Jánost a földről és arcon csókolta. Jánost a szultán hellyel kínálta, melyet ő először visszautasított, de végül mégiscsak leült. Kíséretében tizenhárman léptek be a sátorba a szultánt köszönteni, ám ezt követően felkérték őket, hogy távozzanak. János ezután beszédet intézett a szultánhoz, melyben a németeket agresszoroknak tüntette fel, akik úgy gondolják, hogy ha tőle sikeresen megszabadulnak, egész Magyarországot igájuk alá vonhatják, utána pedig az egész világ urai lehetnek. Ezért arra kérte Szulejmánt, legyen a világ ostora és kalapácsa, és segítse megvédeni országát az ellenség támadásaitól. Beszéde vé-

³⁹ Schesaeus a Nándorfehérvár név latin alakját használva „Graecorum Alba”-nak hívja a várost.

⁴⁰ SCHESAEUS, *Opera...*, 278–281.

⁴¹ SCHESAEUS, *Opera...*, 282–283.

⁴² Wolfgangus DE BETHLEN, *Historia de rebus Transylvanicis. Editio secunda. Tomus secundus* (Cibinii: Typis et sumptibus Martini Hochmeister, 1782), 122–125; SZILÁGYI Sándor, kiad., *Szamosközy István történelmi maradványai. 1542–1608. Negyedik kötet. Egyes följegyzések*, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 30 (Budapest: M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1880), 45.

geztével átnyújtotta Szulejmánnak írásba foglalt kéréseit, aki megígérte neki, hogy teljesíteni fogja azokat, és segítséget is nyújt majd neki. Azt is hozzátette, hogy jól tette, aki azt tanácsolta neki, hogy keresse fel őt személyesen, és meglesz még ennek a gyümölcse.

Végezetül az elmaradt lakoma kérdésére érdemes még kitérni, melyre a különböző források nagy hangsúlyt fektetnek. Különösen emlékezetes Forgách Ferenc beszámolója, mely szerint a kedvező fogadtatást II. János azzal rontotta el, hogy Bekes Gáspár tanácsát követve megsértette Szokollu Mehmed nagyvezírt, és a meghívást végül az ő tanácsára vonták vissza.⁴³ Szulejmán Schesaeus szerint is szerette volna lakomára hívni Jánost, de a fő basák lebeszéltek erről, mondván, hogy ügyse merné az ő ételeiket megenni, mert gyenge az egészsége, de ha esetleg Szulejmánra való tekintettel mégis megpróbálná megkóstolni a fogásokat, félő, nehogy beteg legyen, mert azt mondják majd a keresztények, hogy Szulejmán mérgezte meg.⁴⁴ Schesaeus tehát itt is egy olyan narratívát részesít előnyben, amely az uralkodó szempontjából a legkevésbé sem dehonesztáló.

Összegzés

Christian Schesaeus *Historia de bello Pannonico* című műve névleg ugyan I. Szulejmán szultán utolsó hadjáratáról szól, s így alapvetően azt várná az olvasó, hogy egy Szigetvár és Gyula ostromáról szóló szöveget kap a kezébe, de valójában egy nagyobb részt II. Jánosra összpontosító alkotásról van szó. Schesaeus egyik legfontosabb feladatának láthatóan azt tartotta, hogy az 1566-os oszmán hadjárat és a zimonyi találkozó okáról és menetéről számoljon be. Hermann Schuller szerint Schesaeus nem készült el teljesen a *Historia de bello Pannonico*val,⁴⁵ és valóban utalhat erre például a mű befejezése, mely szerint kénytelen letenni a lantot, mert medgyesi lelkésznek választották.⁴⁶

Ez magyarázat lehet a három könyv egymáshoz viszonyított aránytalanságára és a nem egészen kiforrott szerkezetre is. Ennek ellenére elmondható, hogy a végeredmény egy olyan keretes szerkezetű mű, mely felmenti II. Jánost az 1566-os hadjárat – és ezáltal Szigetvár és Gyula elvesztésének – ódiama alól és Miksára hárítja a

⁴³ FORGÁCH Ferenc, *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt*, kiad. MAJER Fidél, bev. TOLDY Ferencz, Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum 16 (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1866), 318–319.

⁴⁴ SCHESAEUS, *Opera...*, 285–289.

⁴⁵ Hermann SCHULLER, „Des Christian Schesäus »Bellum Pannonicum Solymanni imperatoris Turcorum ultimum«”, in *Beiträge zur Geschichte der ev. Kirche A. B. in Siebenbürgen. Bischof D. Friedrich Teutsch dem Meister sächsischer Volks- und Kirchengeschichte zum 70. Geburtstage am 16. September 1922*, 85–109 (Hermannstadt: Franz Michaelis, 1922), 104.

⁴⁶ Ez a datálás szempontjából is egy jelentős adat, mivel Schesaeust 1569-ben választották medgyesi lelkésznek.

felelősséget. II. János és I. Szulejmán találkozáját Schesaeus a haza érdekében hozott áldozatként keretezi, a háború felelőseként pedig Miksát nevezi meg. Aligha véletlen továbbá, hogy Miksa vereségeit, Gyula és Szigetvár ostromát követően a harmadik könyv II. János győzelmeivel zárul.

Mindent összegezve úgy vélem, a *Historia de bello Pannonico* joggal tekinthető egy Szapolyai-párti apológiának, de legalábbis mindenképpen az eseményeket Szapolyai-párti szemszögből bemutató műnek. A Schesaeus-féle értelmezés egyáltalán nem volt általánosan elterjedt, ahogy az sem magától értetődő, ahogy Schesaeus a zimonyi találkozót egy, a hazája érdekében életét is kockára tevő hőszejes cselekedetének állítja be. A Habsburg-párti humanista hivatalnok, Gyalui Thorda Zsigmond például naplójában 1566 júniusában külön bejegyzést szentel a „vajda gazemberségének” („Waywodae latrocinium”), és egyértelműen Jánost nevezi meg a háború felelősének.⁴⁷

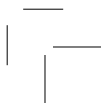

ZOLTAN TOMKO

Suleiman I's last Hungarian campaign and the meeting at Zemun/Zimony from a Szapolyai-friendly perspective

In this paper, I argue that the primary goal of the three-book *Historia de bello Pannonico* by the Transylvanian Saxon author Christian Schesaeus (1535?–1585) published in Wittenberg in 1571 was not to give an account of the last campaign of Suleiman the Great focusing on the famous sieges of Gyula and Szigetvár, as it purports, but to create a (possibly counter-) narrative favorable to John II, the last member of the Szapolyai dynasty. Schesaeus tells the events from a Szapolyai-friendly point of view concentrating on the meeting between John and Suleiman and portraying Maximilian II as responsible for Suleiman's 1566 campaign and its disastrous outcome for the Kingdom of Hungary.

⁴⁷ PÓKA Ágnes, szerk., *Gyalui Thorda Zsigmond naplója (1558–1568)*, Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források. Magyar Családtörténetek: Források 6 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 81.

VIROVECZ NÁNDOR

*Kendy Anna históriájának megjelenése
Christian Schesaeus Ruina Pannonica című eposzában*

Christian Schesaeus (Schesäus/Scheser) szász humanista, evangélikus lelkész *Historia Annae Kendi* című elégiája szövegének hagyományozódása önmagában is rengeteg érdekfeszítő kérdést hordoz, ugyanakkor legalább annyira izgalmas megoldatlan kérdésekbe botlunk az elégia és Schesaeus főműve, a *Ruina Pannonica* könyvei közötti kapcsolat föltárásakor. Kendy Anna históriájának tárgya közismert. Az asszony, mint Török János felesége, állítólag házasságtörést követett el Hunyadon férje egyik familiárisával, Szalánczi Jánossal. Török János ugyan nem érte tetten feleségét és szeretőjét – a költemény szerint leleplezni is csak egy a felesége nevében írt csalogató válaszlevéllel tudta Szalánczit –, de miután megbizonyosodott kapcsolatukról, nem tekintve hétéves házasságukra, sem három gyermekükre, feleségét lefejeztette, Szalánczit pedig ló után köttette majd felnégyeltette.¹

Mivel maga Schesaeus az eposzban hivatkozott erre a műre, ezért keletkezési idejét is nagyjából meghatározhatjuk: az elégiát 1557–1558-ban írhatta, amikor az (állítólag) közbeszéd tárgya lehetett, és amire saját maga is ifjúkori tollgyakorlatként utalt.² Szövegváltozatainak, legújabbkori fölfedezésének, valamint utóéletének

¹ Négy nyelvű kiadása (köztük magyarul Hegedüs István 1916-os fordításában): Christian SCHESÄUS, *Historia Annae Kendi – Die Geschichte der Anna Kendi – Istoria Anei Kendi – Kendi Anna Históriaja*, Übersetzung, Einleitung und Textgestaltung Joachim WITTSSTOCK, Gernot NUSSBÄCHER und Andrea SZÁSZ (Cluj-Napoca: Dacia, 1996). A különböző szöveghagyományokból az elégia eredeti szövegét rekonstruálta: BOLLÓK János, „Kísérlet Christianus Schesaeus Historia Annae Kendi című elégiája szövegének rekonstrukciójára”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 149–182.

² BOLLÓK, „Kísérlet Christianus Schesaeus...” 149. SZEKFÜ Gyula, „Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban”, *Magyar Könyvszemle* 14 (1906): 321–334, 331. A történetet (év megjelölése nélkül) mint elrettentő példát Bornemisza Péter is említette, külön érdekesség azonban, hogy a felesége házasságtörésekor Török Jánoshoz hasonlóan eljáró Tibai Gergely esete több elemében kísértetiesen megegyezik Kendy Annával („Török János feleségének fejét véteték, hogy szolgálójával kapta. Tibai Gergely Ung vármegyében lófarkon hordoztatá és négyvé vágattatá udvarbíráját, hogy feleségével két esztendeig lakott, kitűl gyermeki voltak. Az asszonynak is fejét vötték.” – kiemelve tölem V. N.) Betűhű kiadása BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT

ismertetésétől most eltekintve, mondanivalónk szempontjából Schesaeus fő művével való kapcsolata relevánsabb.

Jóllehet az elégia szövege évszázadokon át lappangott, mégis Schesaeus fő művében, a *Ruina Pannonica* könyveiben említésre került. Az eposz 1571-ben, Wittenbergben került kiadásra.³ A magyar és erdélyi történelem fontosabb eseményeit tartalmazza Buda elvesztésétől az egri diadalig, további elbeszéléseket a tatárok kegyetlenkedéseiről, valamint Szigetvár és Gyula elvesztéséről. A mű attól válik igazán érdekessé, hogy a kiadott könyvek a nagy Schesaeus-életműnek csak egy részét képezik. A *Ruina Pannonica* ugyanis összesen tizenkét könyvből áll. A kiadatlan, különböző kézirati hagyományban fennmaradt könyvek 1552-től 1571-ig, tehát a már említett egri győzelemtől a speyeri egyezményig és somlyai Báthory István fejedelemmé választásáig mutatják be az erdélyi történelmet. Schesaeus kéziratban maradt könyveit egy évszázaddal később Mathias Miles nagyszzebeni szenátor lényegét tekintve adaptálta *Siebenbürgischer Würg-Engel* című krónikájának az 1552 és 1571 közötti időszakot elbeszélő részébe.⁴

Ezen a ponton kell visszatérnünk Kendy Anna történetére. A *Ruina Pannonica* kiadatlan részei közül a VI. könyv tartalmazza az 1557 és 1559 közötti erdélyi eseményeket. A könyv argumentumában Petrovics Péter végrendeletét és halálát követően Kendy Anna tragikus története kerül említésre, közvetlenül a Bebek–Kendy gyilkosságot bemutató rész előtt.⁵ A szöveghagyomány szempontjából különösen érdekes, hogy mindez csak egy utalás, ugyanis az említés ellenére maga az elégia

Sándor (Akadémiai Kiadó: Budapest, 1955), 198. Az Oltárdi András által részben 16. századi forrásokból, részben az Ebner-kalendáriumból összeállított kronológia napra pontosan említi – „Ioannes Török coniugem suam Francisci Kendi filiam in adulterio deprehensam d. 16. Iulii capite plectit” – ugyanakkor Oltárdi maga is feltűntette, hogy Miles volt a forrása. *Chronologia rerum Transilvanicarum*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József gyűjtemény Ms. KJ. 95. fol. 14.

³ Christian SCHESAEUS, *Ruinae Pannonicae Libri Quatuor: Continentes Statum Reipublicae et Religionis in Ungaria, Transylvania vicinisque regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Ungariae etc.* (Wittenberg: Clemens Schleich és Antonius Schöne 1571).

⁴ Mathias MILES, *Siebenbürgischer Würg-Engel* (Hermannstadt: Stephanus Jüngling 1670), 71–73. Miles kézirati hagyatéka *Adversaria Idiographa Historico Statistica Matthiae Militis Senatoris Cibiniensis Mort 1686.* az OSZK Kézirattárában fol. lat. 1137. jelzettel, amelyben a *Cohaerentia Superioribus* alatt található Schesaeus V–VIII. és XII. könyvei. A kézirati hagyatéktörténet egyébként önmagában is rendkívül izgalmas. SZEKFI, „Schesaeus-kézirat...”; HEGEDŰS István, *Schesaeus Ruinae Pannonicae című epikus költeménye*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 5 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916). A Schesaeus-hagyatéktörténet kéziratban maradt könyveinek kiadása: Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSÓNKA, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova IV. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979). Schesaeus művéről legújabbban: TOMKÓ Zoltán, „Kalapács és üllő között. Christian Schesaeus Ruina Pannonica-ja”, *Belvedere Meridionale* 33, 2. sz. (2021): 56–71.

⁵ „[...] Item testamentum et obitum Petrovii. Praeterea tragicam historiam Annae Kendiae, Adhaec tristem trium virorum illustrium Francisci et Antonii Kendiorum fratrum et Francisci Bebekii casum, reginae Isabellae iussu (ob affectati regni suspicionem) clam per insidias misere et crudeliter trucidatorum [...]”. SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*..., 209.

szövege nem található a megjelölt helyen, de nem csak a Miles-féle, hanem az egyéb másolati hagyományban vagy kiadásban sem. Ez a feladvány már kezdetben megosztotta a kutatást és különböző nézetek láttak napvilágot azzal kapcsolatban, hogy vajon Miles volt-e az – vagy esetleg az őt követők –, aki másoláskor elhagyta az elégia szövegét, vagy már eredetileg, maga Schesaeus sem szerepeltette, csak az argumentumban meglévő említett utalás erejéig. A kutatás továbbá azt is felvetette, hogy az utalás talán nem is az elégiára, hanem csak az eposz pár sorára utal.⁶ Ez a tény tovább bonyolítja a kérdést, ugyanis Kendy Anna története csakugyan nemcsak az argumentumból, hanem a szöveggörnyezetből is kiolvasható, méghozzá a már említett utána következő esemény, a Bebek–Kendy-merénylet előzményeként. Az eposz a merénylet áldozatainak, tehát Bebek Ferencnek, Kendy Antalnak és Kendy Ferencnek a sorsát ugyanis Balassa Menyhárt és Török János közös tervével indokolta. A történet szerint Anna kivégeztetése után Török János hamar újraházasodott és Balassa Menyhárt – idősebb, Borbála nevű – lányát feleségül vette. Következésképp féltek a Kendy család bosszújától, továbbá vagyonukra vágytak, ezért Balassa a királynét is felbújtotta, aki összeesküvés gyanúja miatt végül Balassával megölette őket. Ebben az olvasatban tehát Kendy Anna históriája a Bebek–Kendy-merénylettel szervesen összefügg, voltaképpen baljós előzménye a leszámolásnak, és ami a legfontosabb, hogy mindez Balassa Menyhárt háttérben meghúzódó terveit és gátlástalan szervezkedését sugalmazza az olvasónak.⁷

Itt érkezünk el mondanivalónk lényegi eleméhez. Nyilvánvaló, hogy egy szép-irodalmi mű nem a történeti valóság visszaadására törekszik, hanem meghatározott utólagos olvasatok és nézőpontok mentén kerül megfogalmazásra és szerkesztésre. Ugyanakkor a Schesaeus által prezentált olvasatban található egy olyan pont, amely az adatok szintjén sem felel meg a történeti valóságnak. A Bebek–Kendy-merénylet előzményeként említett Török János – Balassa Borbála házasság valóban megtörtént, de nem az 1558. szeptember 1-én bekövetkezett merénylet előtt – ahol Schesaeus említi –, hanem két évvel később, 1560 nyarán. Schesaeus tehát egész egyszerűen visszadátumozta a későbbi eseményt, így ennek nyomán az ok-okozati sorrend Balassa ármánykodását támasztja alá.⁸ További érdekesség, hogy jóllehet Kendy Anna

⁶ SZEKFÜ, „Schesaeus-kézirat...”, 331. HEGEDÜS, *Schesaeus Ruinae Pannonicae...*, 8–9. HEGEDÜS István, „Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája. Latin szerelmi elegia 1557-ből”, *Irodalomtörténet* 5 (1916): 1–15. Bollók János szerint Schesaeus elégiája nem a műfaji sajátosságok, hanem az ambivalens mondanivaló végett nem kerülhetett be az eposzba, és ugyanezért nem kerülhetett nyomtatásba sem. BOLLÓK János, „Schesaeus Historia Annae Kendijének második olvasata”, in *Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem eszredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 267–281 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002).

⁷ HORN Ildikó, *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének időszakában (1556–1588)*, Akadémiai doktori értekezés, kézirat (Budapest, 2012) 95–96.

⁸ Július 13. körül. Ecsedi Báthory András levele Miksa főhercegnek, Sempte, 1560. május 27. ÖStA HHStA UA Misc. Fasc. 431. fol. 312–314. A költemény négy nyelvű kiadásának előszavában a Schesaeus-féle kronológiai rend tükröződik vissza. SCHESAEUS, *Historia Annae Kendi...*, 35.

történetében Schesaeus nem említ semmifajta hátsó szándékot Török János részéről (hovatovább Balassát és hajadon lányát egyáltalán nem említi), hanem a történetekkel kifejezetten erkölcsi útmutatást kíván adni, mégis, az eposzban történt említéssel az elégia egyértelműen a köztörténeti események szerves részeként „politikai” színezetet is kap. Első ránézésre mindez kifejezetten a szöveghagyományt érintő kérdésnek tűnik, de Schesaeus valamiért mégiscsak ekkép használta föl ifjúkori költeményét. A kérdés valójában az, hogy vajon miért állhatott Schesaeus érdekében úgy szerkeszteni az eposzt és benne oly módon utalni az elégiára, hogy ezzel Balassa Menyhártról egy erősen negatív előjelű képet sugalmazzon? A történeti kontextus tüzetesebb megismerése egészen új perspektívából engedni láttatni a problémát.

A Balassa–Kendy ellentét

A két család érdekei csak helyenként keresztezték egymást, de kapcsolatuk egyáltalán nem volt felhőtlennek mondható. A Kendy Ferenc és Balassa Menyhárt közötti kapcsolat egy alapvetően igen távoli, de annál meghatározóbb rokoni szál miatt romlott meg, amelyben feleségeik jelentették az összeköttetést. Kendy Ferenc 1542 augusztusában már jegyben járt a nagymúltú Bars vármegyei familiából származó Lévay Katalinnal (házasságukból született Kendy Anna).⁹ Az asszony apja, Lévay Zsigmond, anyja pedig Petrovics Anna (a Szapolyai-rokon Petrovics Péter testvére) volt, viszont hozzá kell tennünk, hogy Katalin az apja második házasságából született, további másik három leánygyermek mellett.¹⁰ Balassa Menyhárt úgy került a szélesebb értelemben vett rokoni körbe, hogy az említett négy Lévay lánynak – köztük Kendy feleségének – három idősebb féltestvére is volt, köztük egy fiú, Lévay Gábor, aki apjuk első házasságából származott. Lévay Gábor halálát követően Balassa annak özvegyét, Thurzó Annát vette feleségül, valamikor 1542–1543 fordulóján. Ez végső soron semmilyen vérségi kapcsolatot nem jelentett sem a Kendyek, sem a Petrovicsok (sem a legtágabb értelemben vett Szapolyai család) irányába, azonban jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. Lévay Gábor ugyanis 1531-ben, mint a család akkor még egyetlen fiú örököse és leszármazottja kiadott egy végrendeletet, amelyben kijelölt egy öröklési sorrendet, miszerint – vélhetően a királyi rokonság miatt – az apja második feleségétől, tehát a Petrovics Annától

Hasonlóképp CZICZKA Katalin, „Egy 1557-es esemény szász lenyomata (Historia Annae Kendingae)”, in *Épika. Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra Emőke, KISS Béla, LOVAS Borbála, SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 3, 177–188 (Budapest: ELTE BTK Régi magyar irodalom tanszék, 2010), 178.

⁹ HORN, *A hatalom pillérei...*, 350.

¹⁰ Ebből a házasságból négy leánygyermek született: Fruzsina, Anna, Dorottya, Katalin.

született négy lány vonalát nevezte meg első helyen.¹¹ Tehát amikor Balassa kevesebb mint fél évvel Kendy Ferenc házasságkötését követően elvette Thurzó Annát, és egyben az ő gyermeke, az utolsó leszármazott, Lévay János gyámja és a lévai uradalom birtokosa lett, akkor voltaképpen az öröklési rendben kijelölt Lévay lányoknak, és a Katalinnal akkor már jegyben járó Kendy Ferencnek vágott elébe.

Balassa és a Lévay-özvegy Thurzó Anna házasságáról a Lévay lányok és férjeik egyértelműen azt gondolták, hogy Thurzó Anna Balassa Menyhárttal kiszorítja őket jogos örökségükből. Ezt a véleményt tükrözi Kendy Ferenc I. Ferdinánd királynak írt levele, amelyet röviddel a nevezett házasságkötés után írt.¹² Balassa és Kendy Ferenc azonban nem csak az előbb ismertetett rokoni szálak miatt került ellentétbe. Az erdélyi Habsburg hatalomátvételt követően, 1552–1553 fordulóján Balassa egyfelől a „dunán-inneni” kerületi főkapitányság, másfelől az erdélyi vajdai méltóság betöltésekor is a lehetséges jelöltek között szerepelt.¹³ Ebben a státuszban többek között Kendy Ferenc volt a versenytársa, aki, mint ismeretes, végül Dobó István mellett társvajda lett. A szövevényes családi öröklés mellett az országos főméltóság körüli vetélkedés is elválasztotta a két főurat.

A konfliktus kifutása drámai megfogalmazással élve véres leszámolásba torkollott. A Bebek-Kendy merénylet kibontása nem témája a tanulmánynak, néhány releváns részletének ismertetésétől viszont el nem tekinthetünk. Az 1556. évi erdélyi Szapolyai restaurációt követően Balassa, Bebek Ferenc és a Kendy testvérek, Antal és Ferenc egyaránt meghatározó alakjai lettek a tartomány további életének. A tartomány vezetése, Izabella királyné háttérbe szorítása és a János Zsigmond királyfi fölötti befolyás megszerzése egyértelműen a Bebek–Kendy hármas csoportosulás céljai között szerepelt. Petrovics Péter kormányzó 1557 novemberi halála után a pozíció betöltéséért egyfajta rivalizálás kezdődött Balassa és Bebek között, amely versenyben a Kendyek Bebek mellé álltak, és van arra vonatkozóan elmélet, miszerint Kendy Anna története miatt.¹⁴ Azonban a már említett Török János–Balassa Borbála menyegző jóval későbbi megtörténte miatt valószínűbb, hogy a János

¹¹ Lévay Gábor végrendelete, 1531. augusztus 30. Garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi levéltára, Protocollum B. 115. MNL OL X 501 (114. mikrofilm). Itt kell megjegyeznünk, hogy Balassa Menyhárt megjelenése sem volt előzmények nélküli. Lévay Gábor édestestvérei (tehát az apa, Lévay Zsigmond első, Haraszthy Katalinnal kötött házasságából született két lány, Margit és Zsófia) közül Margit felesége volt Menyhárt legidősebb bátyja, Balassa Farkas, aki ebben a végrendeletben már néhaiként került említésre.

¹² Kendy Ferenc levele Ferdinánd királynak, Gyalu, 1543. január 25. ÖStA HStA UA AA Fasc. 50. Konv. A. fol. 44. Léva és tartozékaira egyértelműen családi örökségként tekintettek, ugyanis a már említett 1549. évi hadjáratot követően – amikor király elfoglaltatta Balassa várait – tiltakoztak is a birtokok elvesztése miatt: HORN, *A batalom pillérei...*, 95.

¹³ Giambattista Castaldo a vajdai feladatokat két személy között megosztva, egy katonai és egy „polgári” ügyekkel foglalkozó vajda kinevezése látta kívánatosnak. Előbbire Balassát, utóbbira Kendyt jelölte. VIROVE CZ Nándor, „Száműzetéstől főkapitányságig. Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalomváltás (1549–1552)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 128, 1. sz. (2015): 31–54, 49.

¹⁴ HORN, *A batalom pillérei...*, 94–96.

Zsigmondhoz fűződő rokoni szálak révén, valamint a kölcsönös előnyszerzés miatt kívánt a csoport társulni. A Bebek–Kendy-szövetség végét Izabella királyné közbelépése hozta el, aki – részben zsarolás, részben pedig bizonyára a szultántól a királyfinak adott parancs miatt – Balassával és embereivel 1558. szeptember 1-jének éjjelén Gyulafehérváron megölette a három főurat.

A leszámolás Schesaeusnál a már kifejtett Török–Balassa-szövetség következményeként kerül tálalásra, de a gyilkosság részleteiben is igen egyoldalú olvasatot kínál. A merényletről – jelenlegi forrásismeretünk alapján – az első és egyetlen részletes híradás Verancsics Antal Nádasdy Tamás nádornak írt beszámolója, amelyet több mint két héttel a történetek után vetett papírra.¹⁵ Eszerint az elsőnek kiszemelt áldozat Bebek Ferenc volt, hozzá Daczó Tamást és Perusics Gáspárt küldték be, mialatt a Kendy testvéreket, akik egy helyen voltak azon az éjszakán, Verancsics szerint személyesen Balassa támadta meg és végzett mindkettővel. Érdekes, hogy Schesaeus Balassán kívül nem említi meg a többi gyilkost, és ha emellé még figyelembe vesszük a későbbi Török–Balassa házasság „visszadátumozását”, úgy tűnik, hogy mindez leginkább a Kendy család és rokonai számára tűnhetett egy előre eltervezett és következetesen véghezvitt akciónak.

Ebből a szempontból válik érdekessé számunkra az a tény, hogy Schesaeus bártfai iskolatársa és jóbarátja az a Kendy Sándor, akinek unokatestvére Kendy Anna, nagybátyjai pedig a merénylet áldozatai voltak.¹⁶ Nem tekinthetünk el tehát attól, hogy ennek a kapcsolatnak a nyomát véljük felfedezni Schesaeus szerkesztési elvei mögött a fentebb vázolt események terén.

A Balassa–Báthory ellentét

Az előbbi szempontrendszer mellett érdemes beemelnünk, hogy az 1571-ben megjelent *Ruina Pannonica* könyveit Schesaeus az újdonsült fejedelemnek, somlyai Báthory Istvánnak és kancellárjának, Forgách Ferencnek ajánlotta. Mivel a kéziratban maradt könyveket ezt követően írta,¹⁷ az ajánlás jelentőségét kétszeresen is alá kell húznunk, ugyanis úgy tűnik, hogy azt továbbra is szem előtt tartva, úgy alkotta meg mondanivalóját, hogy azt a fejedelem közelmúltbeli tapasztalataihoz, valamint szemléletéhez igyekezett igazítani. Erről az oldalról vizsgáljuk a Kendy Anna históriája említésével kialakított Balassa-képet.

¹⁵ Verancsics Antal levele Nádasdy Tamásnak, Bécs, 1558. szeptember 17. Georgius PRAY, *Epistolae Procerum Regni Hungariae*, Pars III. (Pozsony, 1806), 135–139. Teljes terjedelmében kiadva: VERANCSCICS Antal, *Összes munkái*, közli SZALAY László, 7. köt. Vegyes levelek 1549–1559, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 10 (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1865), 238–243.

¹⁶ Bekes Gáspár 1567. november 30-i menyegzőjére írt versét (RMNy 234.) Kendy Sándornak ajánlotta. HORN, *A batalom pillérei...*, 96.

¹⁷ SZEKFÜ, „Schesaeus-kézirat...”, 326. HEGEDÜS, *Schesaeus Ruinae Pannonicae...*, 14.

Balassát a Bebek-Kendy trió kiiktatása után Izabella királyné megjutalmazta. Többek között ekkor jutott Szatmár birtokába, amelyet bár a királynétól kapott, de valójában a Báthoryakkal kötött szerződés értelmében. Már ebből az időszakból is van arra vonatkozóan forrás, miszerint a somlyai Báthory-testvérek, köztük István, a királyné előtt folyamatosan panaszkodtak Balassára és igyekeztek őt a főúr ellen hangolni.¹⁸ Balassa a királyné haláláig a Habsburg–erdélyi béketárgyalásokban közvetített, majd kormányzó lett.¹⁹ 1561–1562 fordulóján végül több körülmény hatására – az erdélyi társadalomba nem volt kellően becsatornázva, a közvélemény nem kedvelte, de mindenekelőtt a családi hagyomány és személyes politikai elképzelései mást diktáltak – végül elpártolt János Zsigmondtól, és Zay Ferenc kassai kapitány, valamint Ferdinánd és Miksa támogatásával katonai támadást intézett Erdély ellen. A kiújult háború egyik meghatározó csatájában, 1562. március 4-én, Hadad mellett legyőzték a Báthory István és Némethy Ferenc vezette erdélyieket. Nem sokon múltott, hogy Báthory fogságba essen – vagy holtan maradjon a harcmezőn –, ugyanis a csatában szerzett sebesülését követően egyik szolgálója adta oda neki a lovát, amellyel el tudott menekülni.²⁰ Hogy Báthory (már csak szilágysági birtokai miatt is) mennyire személyes ügynek tekinthette a Balassával szembeni revansot, kitűnően példázza az, hogy János Zsigmond 1564. őszi hadjáratát előkészítő szeptember 3-án cselrel visszafoglalta Szatmárt, és foglyul ejtette Balassa feleségét, István nevű kisebbik fiát és lányát. Nem egészen egy évvel később Báthoryt béketárgyalások lebonyolítása céljából Bécsbe küldték, de a nagypolitikai események miatt visszatartották és házi őrizetéből csak 1567-ben szabadulhatott. Ez idő alatt nem egyszer panaszkodott I. Miksa királynak Balassára, aki a birtokain hatalmaskodott.²¹ Báthorynak tehát minden oka megvolt a Balassával szembeni ellenérzésekre.

Schesaeus eposzának másik címzettje Forgách Ferenc.²² Forgách korábban még Balassa átpártolásának előkészítésében is részt vett, legalábbis ismerünk tőle egy

¹⁸ Ecsedi Báthory András levele Miksának, Sempte, 1559. december 5. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 80. Konv. C. fol. 13–16.

¹⁹ VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Magyar Történelmi Életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1901), 482.

²⁰ A meneküléskor Keresztúry Kristóf saját lovát adta oda neki, amit Báthory úgy honorált, hogy 1573-ban, akkor már fejedelemtént, megerősítette nemességében és címert adományozott neki. ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címmereslevelei 1200–1868*, A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke, II. Címmereslevelek 1200–1909 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1904), 56–57.

²¹ Báthory István 1565. május 2-án, bécsi diplomáciai szolgálata idején, benyújtott egy panaszíratot Balassa ellen, amely a főúr 1563 karácsonya óta elkövetett hatalmaskodásait sorolta. A panaszok kivonatolva: BÁTHORY István, *Levelezése*, kiad. VERESS Endre, 2 köt. (Kolozsvár: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt. 1944), 1:53–57. Továbbá levelei Miksának Bécsből, 1566. július 9. és 1567. július 4. Uo., 1:90–91, 1:103–105.

²² Itt érdemes visszatérnünk a Miles-féle hagyomány interpolációira. A nyilvánvalóan saját korára utaló jelzők (pl. Apafi Mihály említése) között akadtak olyanok is, amelyekkel kapcsolatban nem alakult ki teljes konszenzus arra vonatkozóan, hogy valóban Milestől származnak-e, vagy eredetileg is Schesaeus alkotásai. Ilyen a Bebek-Kendy gyilkosság elbeszélésénél Forgách Ferenc

Erdély visszahódításáról készült tervezetet, amely több között ezt is tartalmazta.²³ Később azonban, a háború folyamán a Forgách által névlegesen bírt javadalmakon, nevezetesen a váradai püspökség birtokain Balassa hatalmaskodott. Véleményem szerint Forgách még bécsi tartózkodása alatt, vagyis kancelláriai forgolódása és tanácsossága idején jelentős mértékben hozzájárult a *Komédia* megszületéséhez.²⁴ Köztudott, hogy *Emlékiratát* Báthory István Erdélyében írta meg, amelyben Balassáról – még a többi kortársát illető kifejezéseknél is – elmarasztalóbban nyilatkozott.

Konklúzió

Schesaeus *Ruina Pannonica* című eposzában említésre kerülő *Historia Annae Kendi* – függetlenül attól, hogy a szerző a műfaji különbségek miatt tudatosan hagyta el szövegét, vagy ez egyszerűen csak a munka félbehagyottságát tükrözi – egy tudatosan átgondolt koncepció keretében került beágyazásra. A szerző már Báthory István fejedelemsége idején „akasztotta le a szegről a lantot”, és fogott hozzá a további könyvek megírásához. A feldolgozandó időszak (főleg már az 1570-es évekből visszatekintve) egy válságokkal dúsitott kor, amelyben korántsem volt egyértelmű, hogy Erdély „államisága” milyen irányba fejlődik tovább, és egyáltalán létrejön-e a bizonyos kereteken belül független fejedelemség. Ennek a nagyjából másfél évtizednek meghatározó alakja Balassa Menyhárt volt, akinek politikai szereplése és tevékenykedése a tartomány államiságát veszélyeztette, és mindezen események Báthory saját, személyes élettapasztalataival is mélyen összefonódtak. Báthoryban és Forgáchban a Balassa elleni indulat közös nevezőt jelentett. Meglátásom szerint, amikor Schesaeus megírta eposza saját korában kiadatlan könyveit valamikor 1571 és 1577 között, akkor azokat az általános erdélyi közvéleményhez, valamint a fejedelem és kancellárja Balassával szembeni gyűlöletéhez igazította.

Kendy Anna históriája ekkor vált „felhasználhatóvá” arra, hogy a hivatalos közvéleményhez illessze. Az viszont, hogy az elégia – valós (erkölcsi tanító) üzenetét háttérbe szorítva – miként illeszthető az eposzba, valószínűleg nem Schesaeus, hanem a Kendyek véleményét tükrözi. Az ő egykori bártfai diáktársa és barátja Kendy Anna unokatestvére, Kendy Sándor volt, aki nem mellesleg 1565-ben együtt ra-

kertjének említése (ahol a merénylet előtt Balassa és csapatai gyülekeznek), amelyről Hegedüs István úgy vélte, hogy nem Miles, hanem eredetileg is Schesaeus tollából való. HEGEDÜS, *Schesaeus Ruinae Pannonicae...*, 11.

²³ OBORNI Teréz, „A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563”, *Történelmi Szemle* 45, 1–2. sz. (2003): 109–128, 116–118.

²⁴ VIROVECZ Nándor, „Egy hírhedt főúri imázs és ami mögötte van. A *Komédia* Balassi Menyhárt árul-tatásáról... a történelmi források fényében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 3. sz. (2016): 373–401, 400–401.

boskodott Bécsben Báthoryval.²⁵ Csak a Kendy családtagok lehettek azok, akik a hűtlen asszony tragédiája háttérében Balassa elvetemült jellemét látták. Az 1558. évi leszámolás és a Török–Balassa frigy sorrendiségét felcserélve, vagyis a kronológiai rendet módosítva megmutatták az asszony tragédiájának általuk vélt okát. Ez az értelmezés végül Schesaeus eposzának szerkesztési elveiben csapódott le, amikor a VI. könyv argumentumában a Bebek–Kendy-merénylet közvetlen előzményeként feltüntette Kendy Anna históriáját, a konfliktust generáló okként pedig Balassa Menyhárt és Török János szövetségét fogalmazta meg. Bizonyára ugyanezen ok miatt beszélte el úgy a gyilkosságot is, hogy Kendy Ferenc kiemelt helyet, nevezetesen a főszerepet játssza a történetben, ugyanis Schesaeus szerint nem Bebek, hanem Anna édesapja volt az első áldozat. Kendy Anna históriája és a Bebek–Kendy-merénylet emlékezete tehát Kendy Sándor és Báthory István Balassával kapcsolatos emlékei és személyes élményei mentén artikulálódott, mert Schesaeust az előbbihez baráti szálak, utóbbihoz pedig talán az érvényesülés távlati lehetőségei fűzték.

NÁNDOR VIROVE CZ

The appearance of the *Historia Annae Kendi* in the epic *Ruina Pannonica* from Christian Schesaeus

Ruina Pannonica, an epic from Christian Schesaeus, was published in Wittenberg, in 1571. Extant are, however, additional manuscripts of the same stemma, surviving through different manuscriptal traditions, that were written after 1571, so far eluding publishment. In the argument of the unpublished Book VI. the author makes mention of one of his early poems, the tragic elegy titled *Historia Annae Kendi*, that was mentioned nowhere else in the main body of the text. The mention and its chronological placement are explained by a later political context. The fate of Anna Kendy foreshadows the murder of her father, a victim of the Bebek-Kendy assassinations of 1558. By incorporating the story of Anna Kendy, Schesaeus suggested an alliance between Menyhárt Balassa and János Török. This conscious principle of editing was motivated by the author writing this particular portion of the text during the reign of István Báthory as Prince of Transylvania, and the text was thus shaped in accordance with the Prince's hostility towards Balassa, and partly with the personal opinions of Sándor Kendy, a close friend of Schesaeus.

²⁵ Kendy már 1563-ban is közvetített János Zsigmond és az ő bécsi követeként eljáró Báthory között. BÁTORY, *Levelezése...*, 1:13–15, 1:81.

PETNEHÁZI GÁBOR

A bolygó humanista

Gian Michele Bruto Erdélybe érkezésének előtörténete

Gian Michele Bruto (1517–1592) 1574 januárjában érkezett Erdélybe, hogy Forgách Ferenc és Báthory István megbízásából a *Rerum Ungaricarum libri* megírását elkezdje. A tanulmányt ezzel a rövid mondattal le is zárhatnánk egyben, ha a történetíró Gyulafehérvárra vezető útja nem sikerült volna igencsak hosszúra és kacskaringósra. Alkalmazása érdekében ugyanis nem csupán az erdélyi, hanem a bécsi udvar részéről is történtek erőfeszítések, s ezektől Brutus nem is zárkózott el. A történet elindítója és abban a legpotensebb szereplő kétségtelenül Forgách Ferenc (1535–1577) erdélyi kancellár volt, aki Padovában tanuló, majd néhány évvel később szintén kancellárságig jutott kliensén, Kovacsóczy Farkason (1540–1594) keresztül üzent Brutónak 1572-ben, hogy egy nyolc évvel korábban (Forgách ekkor még Bécsben volt magyar királyi alkancellár) egyszer már számára felajánlott feladattal – egy nagyobb, magyar témájú történeti mű megírásával – bízná meg. Brutus lelkesen igent mondott; ám ezek után Prágán keresztül mégis inkább Bécsbe ment, ahol a császár udvari orvosával, Johannes Crato von Krafftheimmal (1519–1585) szintén tárgyalt az ottani alkalmazásáról. Mi indíthatta erre, pontosan mikor történhetett Forgách két meghívása, Brutus hogyan indult el, majd fordult vissza és érkezett meg végül Erdélybe majdnem két évvel azután, hogy Kovacsóczytól először levelet kapott – ennek a jelenleg ismert adatokból kikövetkeztethető kronológiáját közlöm az alábbiakban.

A *Rerum Ungaricarum libri* vállalkozását, vagyis a 16. század magyar történetének egy Bonfini művét folytató, egységes narratívában való megörökítését Forgách Ferenc már jóval azelőtt elkezdhette tervezni, hogy a teljes *Decades*-editio (amelynek a meg-

* Ezúton köszönöm Kasza Péternek és Tomkó Zoltánnak a kézirathoz fűzött javaslatokat és kiegészítéseket.

valósítását maga is egy kézirattal segítette) 1568-ban Bázelen megjelent.¹ A legvalószínűbb indítást I. Ferdinánd halála adhatta ehhez 1564 júliusában, Forgách már ekkortájt (lásd alább) felvehette a kapcsolatot Gian Michele Brutóval, akinek a feladatot szánta, és akit ekkor még nyilvánvalóan Wolfgang Lazius (1514–1565) egyik lehetséges utódaként, vagyis bécsi udvari historikusként képzelt el.² A posztot Lazius 1565. június 19-én bekövetkezett halála után azonban Zsámboky János (1531–1584) kapta,³ Forgách pedig a sok tekintetben vízvázalósnak bizonyult 1566-os esztendő követően már saját karrierjének folytatását sem a bécsi udvarban képzelte el.⁴ 1567 végén Itáliába ment, majd onnan Erdélybe, ahol János Zsigmond tanácsosa lett. Az utolsó Szapolyai 1571. március 14-én hunyt el, utódát, Báthory Istvánt május 25-én választották meg erdélyi vajdának. Forgách ezután, immáron Erdély kancellárjaként vette fel újra a kapcsolatot Brutóval, hogy a leporolt történeti projekt megvalósítására felkérje. A megírandó történet (legalábbis a megrendelői oldalon) politikailag ekkor már jóval kontúrosabb lehetett a korábnál: időközben megjelent Zsámboky gondozásában a teljes Bonfini-mű, amelynek függelékében azonban a bécsi historikus olyan szövegeket is közölt, amelyek egyértelműen letagadták a Szapolyai-dinasztia trónigényének legitimitását, valamint ennek folyományaként a magyar trón rendi alkotmányos jellegét.⁵ Ezen a magyar érzelmű politikai közvélemény egységesen felháborodott; Báthoryra pedig (különösen azután, hogy 1576-ban lengyel királlyá választották), a Habsburg-uralkodó természetes kihívójaként

¹ PETNEHÁZI Gábor, „Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungaricarum libri*” in BÉKÉS Enikő, KISS Farkas Gábor, KASZA Péter, szerk. *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, 167–196 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 167–171.

² Laziushoz vö. legújabban (és további irodalommal): Péter KASZA, „Wolfgang Lazius als Hofhistoriker Ferdinands I. Vorbemerkungen zur kritischen Ausgabe der fünften Dekade der *Rerum Austriacarum Decades*,” in Stefan DONECKER, Petra SVATEK, Elisabeth KLECKER (hrsg.), *Wolfgang Lazius (1514–1565). Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhunderts* (Wien: 2021), 202–217. Kegyesztettségéhez Miksa uralkodásának kezdetén: ALMÁSI Gábor, „A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében” *Aetas* 20, 3. sz. (2005), 5–37, 19.

³ A pontos időpont nem ismert, de Lazius utódlásának kérdése (kegyvesztettségé dacára) sokáig nyitott kérdés maradt. A posztra Alfonso Ulloa, sőt Elias Corvinus is pályázott. Zsámboky 1565 tavaszán még egy német nyelvű *Waldordnung* latinra fordításával akarták megbízni, amit határozottan visszautasított. ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe* (Leiden: Brill, 2009), 159–162.

⁴ ALMÁSI Gábor, „Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai”, *Századok* 140 (2006): 1405–1441; PETNEHÁZI Gábor, „Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben” in ÁCS Pál és TÓTH Gergely, szerk. *A magyar történelem folytatója. Istvánffy Miklós és műve*, 141–164 (Budapest: MTA–BTK: 2018); PIRNÁT Antal, „Egy humanista kör kialakulása. Forgách Ferenc és barátai” in *Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, 103–114 (Budapest: Reciti, 2018).

⁵ PETNEHÁZI, „Ellentétes narratívák...”, 180–186; Uő., „Brutus az olvasóhoz. A *Rerum Ungaricarum libri* trentói kéziratának bevezetése” *Lybus Magyarságtudományi Forrásközlemények* (2021): 297–336.

kezdték mind többen tekinteni, aki ezektől az elvárásoktól nem is idegenkedett.⁶ Ez volt tehát az a politikai keret, amelyben a *Rerum Ungaricarum libri* vállalkozása elindult, miután Gian Michele Bruto 1574 januárjában Erdélybe érkezett.

Meghívását Erdélybe Forgách és Kovacsóczy együtt bonyolították le.⁷ Ám hogy pontosan mikor is történt a kapcsolatfelvétel, Brutus mikor indult el és hogyan érkezett meg végül: ennek pontos kronológiájával kapcsolatban a szakirodalomban némi bizonytalanság figyelhető meg. A problémát részben az okozta, hogy a Brutus-levelek, amelyekből az események menetrendjét utólag kihámozhatjuk, sokszor datálatlanul maradtak fenn, ráadásul eleve nem kronologikus sorrendben következnek egymás után Brutus 1583-ban Krakkóban megjelent saját levelezés-kiadásában.⁸ A levelek alapján született eddigi értelmezési kísérletek közül legnagyobb hatása kétségtelenül Toldy Ferencének volt, aki a *Rerum Ungaricarum libri* 19. századi kiadását szerkesztette és a mű keletkezéstörténetét egy ehhez írt terjedelmes előszóban először foglalta össze, valamint a Forgách-kiadás előszavában is kitért Brutus meghívásának körülményeire.⁹ Toldy a Brutus által következetesen római módra, a határnaptól visszafelé számolt datálást rendszerint tévesen, előre számolva oldotta fel, de ennél fontosabbak bizonyultak az általa lebegtetett évszámok, s az ebből levont végkövetkeztetése, miszerint Forgách a meghívást még János Zsigmond életében elindította volna. Ez máig zavart okoz a kutatásban,¹⁰ annak

⁶ A Zsámbokyt még halálában is sújtó közmegevetésről vö. Hunyadi Ferenc gúnyos sírepigrammáját, valamint Szamosközy és Brutus véleményét: *Francisci Hunniadini Poemata Latina omnia*, ed. Dávid MOLNÁR (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj Hegyalja Egyetem, 2022), 60–62, 264; BALÁZS Mihály, MONOK István, TAR Ibolya, „Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaelis Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)”, *Lymbus Művelődéstörténeti Tár IV* (1992): 49–86, 62; 79; PETNEHÁZI, „Brutus az olvasóhoz...” 314, 330. A Báthoryhoz fűződő várakozásról szintén Hunyadi ír a királyról írt kiséposzában: *Francisci Hunniadini Poemata...*, 96–175; vö. SZÁDECKZY Lajos, „Báthory István és egy magyarországi összeesküvés”, *Századok* 20 (1886): 851–866; VERESS Endre, „Báthory István Habsburg-ellenes politikája”, *A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai* 15 (1960): 19–28.

⁷ SZÁDECKZY Lajos, *Kovacsóczy Farkas kanczellár 1576–1594* (Budapest: 1891); BARTFAI SZABÓ László, Ghymesí Forgách Ferenc 1535–1577 (Budapest: 1904); TOLDY Ferenc, „Brutus élete és munkái”, in *Brutus János Mihály Magyar Históriaja I* (Pest, Eggenberger: 1863), V–LXXXIV.

⁸ Ioannis Michaelis BRUTI *Selectarum Epistolarum Libri V. De historiae laudibus sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi liber I. Praeceptorum coningalium liber I* (Cracoviae: Typis Andreae Petricovii, 1583). Brutus Johannes Cratónak 1583. június 22-én kelt levelében (alapvetően a címzettek szerinti csoportosításra értve, de szemmel látható, hogy a kronológiához sem mindig ragaszkodott a levelek közlésében: „Non enim volui videri in epistolarum collocatione atque ordine cuiusquam dignitatis aut fortunae novisse discrimen (...) Ut casus tulit, ita sunt ordine digestae.” Uo., 140r.

⁹ TOLDY, „Brutus élete és munkái”, XXIII–XXXI; Uő., „Forgách Ferenc élete és munkái”, in *Ghymesí Forgách Ferenc Magyar Históriaja* (Pest, Eggenberger: 1866), XXXIV–XXXVI, LXXIV–LXXXIII.

¹⁰ Vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (kézirat gyanánt)*, szerk. RITÓK Zsigmondné (Budapest: MTA, 1975), 252–256; BALÁZS Mihály, „Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról”, *Credo Evangélikus műhely* 14, 1–2 sz. (2008), 67–94, 89: „a meghívás előkészületei még János Zsigmond alatt történtek meg”; PIRNÁT, „Egy huma-

ellenére, hogy Fabritius Károly már 1879-ben megjelent cikkében cáfolta Toldyt.¹¹ A levelek még felületes átolvasása után is, egyetértve Fabritiusszal, semmi nem utal arra, hogy Forgách és Brutus már 1571-ben felvették volna (újólag) a kapcsolatot. Erre csak 1572-ben került sor.

Az 1583-ban, Krakóban megjelent, Brutus saját maga által összeállított leveleskönyv valójában páratlan, ám a kutatásban mindeddig alig kihasznált forrás.¹² A címzettek szerint öt könyvbe csoportosított gyűjteményből nem csupán Brutusról, hanem általában a közép-európai *Respublica Litteraria* működéséről, személyi viszonyairól, ezek dinamikájáról is nagyon pontos és részletes adatok nyerhetők ki, bár az olykor rejtjelezve, vagy virágnyelven közölt információk felfejtése némi erőfeszítést igényel. Mindenesetre, Brutus 1572–74 közti itineráriumát e kiadott levelek alapján meglehetősen részletességgel tudjuk rekonstruálni. A legcélszerűbb, ha a rekonstrukcióban visszafelé haladunk és a datált (nem csupán a krakkói leveleskönyvben kiadott, hanem a kutatás által azóta feltárt) levelekkel kezdünk, majd a lyukakba megpróbáljuk beilleszteni azokat a dátum nélküli leveleket, amelyek értelmezése eddig a zavart okozta. Nem kizárt persze, hogy a zavarunk ettől csak fokozódik majd, de érdemes próbát tenni.

Időrendben visszafelé tehát, az alábbi dátumok tűnnek biztosnak:

1. Kolozsvár, 1574. január 22. Brutus Johannes Cratónak,¹³ másnap (január 23.) Theodor Zwingernek¹⁴ ír. A Cratónak írt levélben így nyilatkozik:

Egészen a mai napig, amely a megérkezésem óta a tizennegyedik, Kolozsváron voltunk. A napokban készülünk Gyulafehérvárra, ahol a fejedelem udvara van és a parancsa szerint számomra kijelölt biztos hajlék.¹⁵

nista kör...” 105, 110: „Forgách (...) még János Zsigmond uralkodásának utolsó hónapjaiban is megismételte Brutus meghívását.”

¹¹ FABRITIUS Károly, „Brutus János Mihály életéhez”, *Magyar Történelmi Tár* (1879): 337–352, 340–341.

¹² Toldyn és Fabritiuson kívül a kérdéses évekre vonatkozóan használta még a talán legrészletesebb Brutus-életrajz írója is, adatai és következtetései azonban pontatlanok: Mario BATTISTINI, „Jean Michel Bruto, humaniste, historiographe, pédagogue au XVIeme siècle (Notice biographique)”, *De Gulden Passer* 32 (1954): 29–153, 51–53. Újabban (és jóval alaposabban) használta: TOMKÓ Zoltán, „A Zermegh-mű datálásának, keletkezésének és kiadásának kérdése” (kézirat, megjelenés alatt).

¹³ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 108r–109r.

¹⁴ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 193v–196r. A nyomtatásban megjelent levél nem tartalmazza Brutus Bázelen hagyott felesége elleni kirohanását. A levél teljes szövegét a bázeli Zwinger-levelezésből kiadta: BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 104–111.

¹⁵ „Ad hunc diem, qui est a meo adventu XIV. fuimus Claudiopoli, propediem ituri Albam Iuliam, ubi est principis regia atque illius mandato destinata mihi certa domus.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 108r. Toldy a Kolozsvárra érkezést 1574. február 7-ére datálja, a Cratónak és Zwingernek írt leveleket február 20–21-re. TOLDY, „Brutus élete...”, XXXI.

Ez alapján tehát azt is tudjuk, hogy egészen pontosan 1574. január 9-én érkezett meg Kolozsvárra, majd két hét ott-tartózkodás után továbbindult Gyulafehérvárra.

2. Nürnberg, 1573. október 5. Brutus olasz nyelvű levele Theodor Zwingerhez. Rövid híradást ad: úton van, egy óra múlva indulnak tovább Regensburgba.¹⁶

3. Lyon, 1573. június 1. Brutus Báthorynak címzett, lelkendező köszönőlevele, amelyben a neki felajánlott állást elfogadja.¹⁷ Ez a datálás, mint alább látni fogjuk, nem biztos, hogy pontos.

4. Bázél, 1573. május 12. Cratónak ír egy levelet, amelyből többek közt kiderül, hogy Lazarus Schwendin keresztül tartották a kapcsolatot.¹⁸

5. Bécs, 1573. február 10. Zsámboky levele Theodor Zwingerhez (Bázélbe), amelyben Brutust a figyelmébe ajánlja.¹⁹

6. Bázél, 1572. június 1. Brutus levele Forgáchnak, amelyben megköszöni, hogy a fejedelem kegyébe ajánlotta, és az útitervről egyeztet vele. A tanácsát követve postakocsival menne Ulmba, innen a Duna mentén Bécsbe, majd tovább Pozsonyba, ahol Georg Purkirchernél várja a pénz. Jobban szeretné, ha már Strasbourgban megkaphatná az apanázst, vagy legalább a frankfurti vásár előtt, hogy be tudjon vásárolni.²⁰ E levél keltezésével is gondok lehetnek, lásd még alább.

A krakkói leveleskönyvben a fentén kívül még két további, Forgáchnak címzett, de kelet nélküli levél található, valamint egy válaszevél Kovacsóczynak, amelyet Toldy 1571-re datált. A fentiekből is látszik és eddig is egyértelmű volt, hogy Brutus lényegében kétszer tette meg (majdnem) ugyanazt az utat:²¹ első alkalommal (és ezt már egy alább részletesen ismertetett, keltezetlen leveléből tudjuk) Julius Salm semp-tei kastélyáig jutott, ám mivel nem kapott semmilyen hírt Erdélyből, visszafordult

¹⁶ A bázeli Zwinger-levelezésből közli: BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 104.

¹⁷ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 32v–33v.

¹⁸ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 101v–103v. (Basileae, IV. Id. Maias, 1573.) „Nudius tertius a Svendio aliae mihi tuae litterae, quae erant alligatae aliis ad Pernam tuis.” Uo., 102v.

¹⁹ Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*, ÖAW Philosophisch–Historische Klasse, Sitzungsberichte 225 (Wien: Hermann Böhlau, 1968), 143–144.

²⁰ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 81v–82v. „Utar in suscipiendo faciendoque itinere, ut in aliis omnibus rebus tuo consilio; ut hinc Ulmam rheda, inde Viennam vectus secundo flumine, Posonium Vienna contendam, quo in oppido pecuniam decretam mihi ad iter principis liberalitate numerari placet. Illic apud Purkircherum divertar, virum optimum, cuius summam in te observantiam et benevolentiam iam pridem cognovi. Equidem mallet, si spes esset brevi has meas ad litteras perlatum iri, Argentorati mihi numerari; sed cum vix sperandum sit ante Francofordienses nundinas posse: si Posonii mihi curabitur, satis mihi in tempore prospectum putabo.”

²¹ Battistini csak egy útról ír. BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 51–53.

Bécsbe, majd innen (zsebében Zsámboky ajánlásával Theodor Zwingerhez) Bázélbe ment. Az első út 1572/73 telén történt. Másodjára Bázélből indult el egy évvel az első próbálkozás után (vagyis 1573 őszen), miután vélelmezhetően a korábbinál egyértelműbb jelét kapta leendő munkaadója iránta érzett elköteleződésének. A datálatlan levelek tartalmából az is kitűnik azonban, hogy az összes objektív akadályozó tényező mellett (pl. Forgách lengyel interregnum miatt megsűrűsödött diplomáciai feladatai, amelyek gátolhatták abban, hogy érdemben foglalkozzon a historiográfiai projekttel) Brutus tulajdonképpen kettős játékot űzött, és ez is közrejátszhatott abban, hogy első alkalommal nem jutott el Erdélybe. A Cratónak írt – szintén kelet nélkül megmaradt – levelekből ugyanis kiderül, hogy egy I. Ferdinánd uralmáról szóló történeti munka megírására (Miksa császár támogatásával) a bécsi udvari orvos is rábeszélte, Brutus pedig el is vállalta a feladatot.²² Abban, hogy mindkét oldalnak igent mondott, a pusztai anyagi érdek (vagyis, hogy Bécsset és Gyulafehérvárt egymással sakkban tartva a saját árát próbálja mind feljebb srófolni) és pártatlan profizmusába vetett meggyőződése egyaránt szerepet játszott.²³ Figyelemre méltó azonban, hogy ezzel már a kezdetek kezdetén (s mielőtt még egyetlen sor leíródott volna a műből) ugyanaz a mintázat látszik a *Rerum Ungaricarum* történetében, mint Báthory István halálát követően, amikor Brutus az elkészült kézirattal előbb Bécsbe ment, majd onnan, miután egyértelmű szándék mégsem mutatkozott a mű kinyomtatására, az erre jóval határozottabb hajlandóságot mutató erdélyi udvarba távozott 1591 végén.²⁴

Dudith Andrásnak 1577. március 23-án Krakkóban kelt levelében így foglalta össze utólag azt, ami 1572/73-ban történt vele:

Miután ellenségeim (a bűnözők) markából megmenekültem, és annyira komoly veszedelemben voltam, hogy az ég, föld és tenger is bezárult előttem,

²² BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 98v: (Bázél, 1573 tavaszán Cratónak:) „De Ferdinando quidem nondum sum scribere aggressus: sed ut multa tamen, quae scribentem iuvent in manibus habeam, quamquam ne illa quidem huiusmodi, ut spes sit, anno subsidio futura; quae enim a vulgo scriptoribus suppeditantur, non probantur: reconditoria, unde sumam non habeo.” Krakkó, 1577. május 17, Szintén Cratónak: „De Ferdinando quod mones, in eo sum totus: tu adiuva ultro eius causae faventem; efficiam, ut non desideres grati animi officium, ubi, id quod te scio esse facturum, aequo animo me esse memorem meae fidei patiari, quae est mihi rerum omnium summa.” Uo., 119v.

²³ Ahogyan ezt a *Rerum Ungaricarum libri* trentói kéziratából előkerült *Bevezetés*ben is hangsúlyozza. PETNEHÁZI, „Brutus az olvasóhoz...” 310–315, 327–332.

²⁴ PETNEHÁZI, „Ellentétes narratívák...” vö. KASZA Péter–PETNEHÁZI Gábor, „Gian Michele Bruto magyar történetei: A *Rerum Ungaricarum libri* szövegahagyománya”, *Magyar Könyvszemle* 139, 1. sz. (2023), 22–66; PETNEHÁZI Gábor, „Ut tantus thesaurus ex tenebris in lucem hominum prodeat. Szamosközy István és a *Rerum Ungaricarum libri*”, *Certamen X. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2023), 321–342.

elhatároztam, hogy mintegy megmentő kikötőmben egyedül hozzád menekülhetek (...).

Akkoriban zajlottak Krakkóban a királyválasztó gyűlések, így az utakat lezárták (úgy hírlett, azért, nehogy a napról napra dagadó tömeg miatt zavarosság törjön ki), és senkinek nem volt tanácsos az országba lépnie. Tartottam a járványtól is; barátaim tanácsára tehát Prágából, ahol végül kikötöttem, nem hozzád mentem egyenesen, hanem Bécs felé tértem ki. A többit tudod: Cratónak, ennek az isteni férfinak az irántam tanúsított szeretetét, gondoskodását, nekem tett jószolgálatát; Miksa császár velem tett halhatatlan jótéteményét; hazatérésemet az enyéimhez. Erdélybe a következő évben jöttem, innentől levelezek veled (...).²⁵

Mielőtt az olyan érdekes részletekre kitérnénk, mint az ellenségtől fenyegetettség, vagy Miksa császár *beneficiuma*, érdemes összevetnünk ezt az utólagos összefoglalását Brutusnak a levélgyűjteményben sorrendben harmadik Forgáchnak címzett levéllel,²⁶ amelyből, bár keltezetlen, kihámozható a keletkezés helye és ideje: közvetlenül azelőtt írta, hogy Semptéről 1573 januárjában visszatért volna Bécsbe, és azután, hogy harmincöt napon keresztül hiába várt arra, hogy bármiféle hírt kapjon az erdélyi udvarból. Forgáchnak tehát így foglalta össze Brutus mindazt, ami Bécsbe érkezése után történt vele:

November 24-én érkeztem Bécsbe; a város nélküléd dísztelennek hatott. Crato azonban, a császár udvari főorvosa, aki mindig jó volt hozzám, kedvesen fogadott és bőségesen ellátott. Körülbelül tíz napot maradtam Bécsben, ezután Semptére mentem a kiváló Julius Salm grófhhoz: nála vagyok immáron harmincötödik napja. Úgy terveztem, hogy a kemény tél dacára, mihelyt útitársakat kapok, egyenesen hozzád megyek, mert már nagyon vártam, hogy találkozhaszak veled. De útra kelni nehézkes, sőt lehetetlen volt: az utakat a hó nemhogy elfödte, egyenesen eltorlaszolta; itt csak a reménytelen, pusztta magány, amott meg, ha Bécsbe visszatérnék, a hatalmas költség egyaránt késleltették, hogy elszánjam magam az útra. Mindeme nehézségekből, azaz a balszerencse hullámzó örvényéből e férfiú [ti. Salm] nagylelkűsége és bő-

²⁵ „cum ex inimicorum manibus, sceleratorum hominum, evasissem magno vitae periculo defunctus, ut mihi esset caelum, terra, maria omnia clausa, ad te unum mihi, tamquam certo vitae naufragio perfuncto, statui perfugiendum (...) Habebantur tum comitia Cracoviae de novo rege creando, ut undique itineribus insessis (ut ferebatur, ne gliscente in dies ambitu novi motus exorirentur) nemini facile aditus in regnum pateret. Accedebat ingens pestis metus, qui me, de amicorum consilio, recta euntem ad te Praga, quo iam perveneram, Viennam avertit. Cetera omitto: Cratonis officia in me, divini hominis, amorem, pietatem; immortale in me Maximiliani caesaris beneficium; reditum ad meos. In Daciam veni anno insequenti, unde continuo ad te litteras (...)”. BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 142r.

²⁶ BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 84r–85r.

kezűsége segített ki. Úgy döntöttem, hogy holnap kora hajnalban visszaindulok Bécsbe. Elhatároztam, hogy ott várom be a leveledet, és semmilyen körülmény nem szakíthat el attól a kívánságomtól, hogy találkozhassak veled. Írj tehát, de mihamarabb. Az anyagi lehetőségeim kifogytak. Úgy számítom, hogy február végéig maradok Bécsben.²⁷

Salm gróf nagylelkűsége mögött anyagi segítség és egy konkrét megbízás is megbújhatott. A Cratónak útközben Frankfurtból, illetve Bázélbe érkezése után írt leveiben többször említi Brutus, hogy a gróf bizonyos könyvek beszerzésével bízta meg, amelyeket Magyarországon, vagy akár Bécsben sem lehet megkapni.²⁸ Miután Semptéről visszatért tehát, nem időzött sokat a császárvárosban. Fent láttuk, hogy február 10-én kelt Zsámboky ajánlólevele Theodor Zwingerhez, a krakkói levélgűjteményben Forgáchnak címzett második levélben pedig Brutus azt írja, hogy már február 8-án útra kellett kelnie.²⁹ Egészen biztosan nem várta meg a hónap végét: a Salmtól kapott segílyt felhasználva útja Nürnbergben és Frankfurton keresztül Bázélbe vezetett, ahol a családjá várt rá.³⁰ Frankfurtban megvette a Salm gróf által összeírt könyveket, és a Cratónak írt leveleivel együtt egy nürnbergi kereskedőre bízta, aki Nürnbergbe hazatérve a gondosan hordóba csomagolt küldeményt Regensburgon keresztül Bécsbe juttatta.³¹ Brutus Frankfurtból most már tényleg

²⁷ „Veni Viennam ad IIX Kal. Decembris, quae mihi urbs quod tu abesses magno carere sui ornameto est visa; Acceptus tamen et humaniter et prolixè a Cratone Caesaris medico primario doctissimo homine et de me optime merito, mansi Viennae circiter X diem, unde Symptom me contuli, ad amplissimum virum Iulium comitem Salmensem; apud quem iam XXXV diem ago. Inde erat animus, etiamsi durissimo anni tempore, ubi nactus itineris comites essem, me recta ad te, vix desiderium tui ferens. Sed difficile iter, impeditum, viae non stratae solum, sed obrutae nivibus, hic solitudo mera, ut nulla spes esset comitatus, tum Viennensis mora, si illuc redirem, futura magni sumptus, alia ad te animo properanti impedimento fuere. Quibus difficultatibus, tamquam adversis fortunae fluctibus, per huius viri liberalitatem et munificentiam emersus constitui cras bene mane Viennam redire. Illic ita tuas litteras constitui exspectare, ut nulla sit futura condicio, quae me ab uno desiderio visendi et complectendi tui avellat. Scribes igitur, sed primo quoque tempore: ferre enim diutius sumptum vix possem. Existimo quidem ad exitum usque mensis Februarii me Viennae futurum.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 84v–85r.

²⁸ „Superioribus meis litteris, quas Stephano Diviti Francofurti dedi, te certiorum de libris faciebam, quos in dolium coniectos ad virum amplissimum Iulium comitem Salmensem istuc vehendos curavi. Dolium Franco Vertemano negotiatori Norimbergensi tradidi, a quo mihi, Iulii nomine pecunia numerata est. Is pollicitus est, ubi dolium Norimbergam sit vectum, curaturum se, ut duplici involucro tectum, ne imbribus pateat et libri fatiscantibus dolii costis corrumpantur, Ratisponam, atque inde Viennam secundo flumine ad vos importetur. Scio hominem, qua est industria, suscepto muneri non defuturum; libri sunt selecti e multis, quorum istic aut nulla copia, aut perexigua est, quorum index erit his litteris insertus.” Uo., 97r.

²⁹ Forgáchnak, s.d. (Bázél, 1573 tavasza) „Cum ad XXII. Kal. Mart. quo tempore fuit mihi Vienna discedendum ad te scripsissem...” Uott, 82v.

³⁰ Erről a leveleskönyvben az első Cratónak írt levélből értesülünk s. d. (Bázél, 1573 tavasza): „non semel ad te scripsi ex itinere, primo Norimbergae, inde Francofurti et quidem non iam semel, sed iterum.” Uo., 95v.

³¹ Lásd 28. jegyzet.

lőhalálában sietett haza, azok után különösen, hogy itt bizonyos rossz híreket is kapott a családjától. Ahogyan Cratónak írja: az utolsó előtti nap kilenc német mérőföldet tett meg, ami átszámítva közel hetven kilométert jelent.³²

Bázelben tölthette tehát 1573 tavaszát-nyarát. A közelben élő Lazarus Schwendin keresztül továbbra is fenntartotta a kapcsolatot Cratóval. A levelekből úgy tűnik, egy ideig (néhány hónapig) próbálkozott csak azzal, hogy a helyi értelmiségi, humanista körbe beilleszkedjen (Zwinger, Pietro Perna és Schwendi vannak a levelekben név szerint említve). Közben állítása szerint továbbra is elhatározása maradt a Ferdinándról szóló történeti mű megírása, de nem kezdett bele a munkába.³³ Ekkor kaphatott Erdélyből egy újabb ajánlatot, amelyet már nem tudott és nem is akart visszautasítani. Megromlott házassága szintén arra ösztönözte, hogy útra keljen.³⁴ Elhatározása azonban nem tetszett Cratónak, aki ezt tudtára is adta.

Brutus 1573. július 23-án két levelet kapott a bécsi udvari orvostól, az egyik május 29-én, a másik június 30-án kelt.³⁵ Az ezekben található, vélhetően burkolt szemrehányásra körmönfont érveléssel válaszolt; éppen Crato tanácsolta neki, hogy a biztosat ne adja fel a bizonytalanért; de egyébként, ha már így esett, semmi akadálya annak, hogy olyan történetet írjon, amely mindkét oldalnak megfelel:

Az erdélyi dolgon változtatni már nem tudok: ahhoz pedig, hogy egyáltalán így alakult, te magad is hozzájárultál, hiszen éppen te tanácsoltad nekem, hogy a bizonytalannál a biztosat többre becsüljem. Egyrészt ez a helyzet egyéb dolgok miatt is előnyös nekem; másrészt pedig egyáltalán nem akadályoz abban, hogy *egyazon munkával, anélkül, hogy megszegném az ígéreteimet* és a becsületemen csorba esne, mindkettőnek megfeleljek, amit te is szorgalmazol.³⁶

1573. július végére lehetett tehát már eldöntött tény, hogy Brutus Erdélybe megy, s ezt, ha akarta se tudta volna megmásítani (*mibi iam integrum non est consulere*). A For-

³² „Cupiditate enim propectus videndi meos, de quibus tristes mihi nuncii Francofurum afferebantur, magnis itineribus contenderam, ita ex superiorum dierum itinere defessus (...) Perseveravi ire tamen, ut cum eo die novem milliaria Germanica confecissem, altera a meridie hora Basileam pervenirem, unde has litteras exaravi. Domi quidem, ut sunt humana, quae neque ego, nec tu velles: certe quae mei adventus longiorem moram non ferrent.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 95v–96r.

³³ Lásd fent, 22. jegyzet.

³⁴ Ezt teljes részletességgel a Kolozsváron Zwingernek írt levelében fejti ki. BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 108–109. Vö. 14. jegyzet.

³⁵ „Redditae mihi sunt IIX. Kal. Sextil. binae abs te litterae, alterae IV. idus Iunias, alterae pridie Kal. Quint.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 105v.

³⁶ „De rebus Dacicis mihi iam integrum non est consulere: quod ut etiam sit, quantum ad id tu momenti addis, qui haud obscure mihi auctor sis, ut incertis et dubiis praeferam certa? Conditio est cum propter alia mihi honorifica, tum quod mihi haud est impedimento, quominus eadem opera, salva mea religione et fide utrumque efficiam, quod tibi est curae.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 106r–v.

gáchnak írt, a krakkói leveleskönyvben második helyen közölt levél szerint Cratótól tudta meg, hogy május 1-én egy bizonyos N (Berzeviczy? Purkircher?) kereste fel Bécsben az udvari főorvost, utána érdeklődött, és száz magyar aranyforintot hagyott nála a történetíró útiköltségére. Történt mindez azután, hogy sem a Semp-téről elküldött levélsomagra (benne többek közt Kovacsóczyal váltott leveleivel), sem a közvetlenül Bécsből történt távozása előtt Forgáchnak írt levelére nem kapott választ Brutus, és nem kis csalódással vette tudomásul, hogy ezúttal is csak üzenetet és pénzt kapott, levelet nem:

Így gyötrődtem lelkemben és uralkodott el rajtam a rosszkedv: gyógyírként érkezett erre Bécsből egy levél a nemes Johannes Cratótól, amelyben egyéb dolgok mellett, amelyekről úgy gondolta, hogy fontosak számomra, arról értesített elsősorban, hogy május 1-én, már jó késő este, hűséges embered, N. érkezett hozzá, aki utánam érdeklődött nála és hogy akkor éppen Bécsben vagyok-e. Meglepetésére azt is hozzátette: azt a megbízást kapta tőled, hogy száz magyar aranyat számoljon le nekem, hogy ezzel az útiköltséggel minél hamarabb hozzád utazzam. Örömmel fogadtam ezt, de a pénz okozta meglepetésre nem csekély szomorúság vetett árnyékot: szinte elképzelhetetlenek tartom, hogy nem küldtél vele egy levelet is.³⁷

Ez tehát 1573 nyarán történhetett: Brutus a levél végén arra tett ígéretet, hogy a(z őszi) Frankfurti vásárt még bevárja, hogy ott bevásárolhasson, és lehetőség szerint oda kérte a Bécsben felajánlott pénzt is. Emellett gondoskodni fog arról is, hogy a könyvtárát (amely nélkül létezni sem tud) és egyéb holmiját előreküldje.³⁸

Ezen a ponton a levelek, pontosabban azok datálásai ellentmondásba keverednek. Ha hiszünk a nyomtatott leveleskönyv dátumainak, azt kell feltételeznünk, hogy ezt a jó hírt csak azután kapta meg Brutus, hogy egy másik, közvetlenül Báthorytól érkező megkeresés is megtalálta. Másképpen a fent már hivatkozott, Lyonból, 1573. június 1-én kelt, Báthoryhoz intézett köszönőlevelet lehetetlen beilleszteni

³⁷ „Ita cum animo angerer et mihi totus hic nomine displicerem; commodum litterae mihi Vienna a viro clarissimo Ioanne Cratone afferuntur, in quibus cum alia erant, quae me scire mea permagni interesse existimabat, tum illud in primis, Kal. Maiis pervespero ad se N. venisse, tui hominem studiosissimum, qui cum illum et multa alia de me et utrum eo tempore Viennae agerem percunctatus esset. Illud etiam praeter suam expectationem addidisset, datum esse abs te sibi in mandatis, ut centum mihi aurei nummi Ungarici numerarentur, quibus pro viatico acceptis me primo quoque tempore istuc transferrem. Quod quidem ita mihi accidit gratum, ut voluptati tamen, quam summam cepi, molestiae idem non nihil asperserit: vix enim fieri posse puto, ut non eidem simul litteras ad me dederis.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 82v–83r.

³⁸ „Ego vero, deo immortalis bene iuvante, me itineri ad proximas Francofordienses nundinas accingam, praemissis cum aliis impedimentis, bibliotheca, qua quidem carere, ut dixi, nisi vita simul mihi cendum sit, haud facile possum. Quo quidem itinere faciundo, cum mihi sit opus subsidio, obsecro te, quam pecuniae summam iubebas mihi Viennae, Francofordiae cures representandam.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 83v.

az eddigi adatok közé. Ebben az esetben tehát Brutus Bázeltől Lyonba ment valamikor májusban, ahol Báthorytól várta egy levél; a felkínált feltételeket örömmel elfogadta, majd hazatért Bázélbe. Itt várták (július 23-án) az újabb levelek Cratótól. A másik lehetőség, hogy a Báthory-levél datálása a nyomtatott kiadásban egy évvel elcsúszott, és valójában 1572. június 1-én kelt, ugyanazon a napon tehát, amikor a Forgáchnak, csak éppen a krakkói kiadásban Bázeltől címzett levél, amelyben az útitervét vázolta Brutus, és lehetőség szerint előre, Strasbourgba kérte az előlegét. Két helyről egyszerre nyilván nem lehet levelet írni, és nem is ez az egyetlen csavar a történetben, de erről lásd még alább. Akárhogyan is, a Báthorynak írt levél 1573-as lyoni keltezése legalábbis kérdéses. Hiszen miért is kellett volna 1573-ban Lyonba visszatérnie Brutusnak, ha állítása szerint, onnan előző évben ellenségei (a Szent Bertalan-éjt követő protestánsok elleni pogromokra céloz ezzel) elüldöztek, illetve a családjá is ekkor már Bázélben volt?

Amennyiben nem érkezett 1573 derekán külön megkeresés Báthorytól Brutus előző évi bécsi és semptei kitérője, majd Bázélbe történt visszatérése után, a legvalószínűbb forgatókönyv, hogy Forgách üzenete és az 1573. május 1-én Bécsbe küldött száz magyar aranyforint bőségesen elegendő löketet adott a történetírónak ahhoz, hogy újra elinduljon Erdélybe. Az egész kacifántos história mögött ebben az esetben egy sajátos, kettejük közt lefolytatott játszma is rejtőzhet. E szerint Brutusnak valószínűleg az lehetett a stratégiája (1572-ben), hogy az erdélyi és bécsi udvarral egyszerre tárgyal, és így próbálja minél jobban felértékelni önmagát. Egy másik és ennél konkrétabb célja pedig az lehetett, hogy éves fizetése minél nagyobb hányadát megkaphassa az erdélyiektől, ráadásul előre utalva. Forgáchnak a jelek szerint sem Brutus követeléseinek teljesítéséhez, sem ahhoz nem fűlött a foga, hogy a bécsi udvarral próbáljon versenyt licitálni. Inkább kiváráásra rendezkedett be: megszakította a kapcsolatot, hagyta mintegy főni a saját levében a történetírót, és csak hónapokkal később üzent utána. Az egész história viszont olyannyira nem vetett előnyös fényt Brutusra, hogy tíz évvel később kiadott levélgyűjteményében a dátumok elhagyásával, adott esetben módosításával, illetve a kronológiai sorrend felforgatásával próbálta utólag kozmetikázni az eseményeket.

Brutus tehát, azután, hogy 1573 kora tavaszán visszatért Bázélbe, újra átgondolta a dolgot, és úgy döntött, mégis elfogadja az erdélyi állást. A Cratónak ekkortájt írt és korábban idézett levél legfigyelemreméltóbb félmondata (*eadem opera, salva mea religione et fide utrumque efficiam*) az általa is bevallott kettős elköteleződésére vonatkozik, és arra az elképzelésre, hogy egyetlen művel Bécsnek és Gyulafehérvárnak egyaránt megfelelő történeti művet alkothasson. Ez, különösen a 2020-ban Trentóból előkerült *Rerum Ungaricarum libri*-kézirat, és az abban megőrzött bevezetés fényében kulcsfontosságú momentum.³⁹ Mi készíthette végül arra, hogy ezt az ezek szerint kezdettől fogva kompromisszumosnak szánt nagy történetet mégis Erdélyben való-

³⁹ PETNEHÁZI, „Brutus az olvasóhoz...” 310–315.

sítsa meg, illetve mennyiben módosíthatta hangzatos elképzelését a tény, hogy végül Gyulafehérváron, majd Krakkóban alkotta meg a *Rerum Ungaricarum libri* törzsszövegét? A második kérdésre egzakt választ a készülő kritikái kiadás filológiai munkálatai adhatnak majd, az 1587–91 között Bécsben átdolgozott szöveget megőrző trentói kézirat és a *Rerum Ungaricarum*-korpusz ennél korábbi változatot tartalmazó kéziratrészeinek az összevetése révén.⁴⁰ Az első kérdésben viszont, a fenti adatok fényében több tényező együttműködését is feltételezhetjük. Brutus kettős játékot űzött; ám akármekkora is lehetett Miksa császár „halhatatlan jótéteménye” (*immortale beneficium*, ahogyan Dudithnak jellemezte), ezt az erdélyi udvar feltehetően felül tudta licitálni, pontosabban részben anyagilag, részben pedig toleráns szellemiségevel képes volt kompenzálni a császárvárosnál jóval provinciálisabb erdélyi milió kulturális és infrastrukturális hátrányait. Magánéleti gondjai szintén fontos szerepet játszhattak a végső döntés meghozatalában.⁴¹ A foglalkoztatói oldalról viszont, erdélyi részről a Brutus alkalmazására irányuló hajlandóságot az is növelte, hogy már János Zsigmond idejétől kezdve fontos törekvésük volt egy nemzetközileg ismert humanistát Gyulafehérvárra csábítani:⁴² Brutus érkezésével ez végre megvalósult. Bécsben ezzel szemben, részben nem szenvedtek „humanista-deficitben,” részben pedig bármennyire nagy befolyással bírt is Crato az udvarban, az általa vezetett irénista irányzatnak sem lett volna a legelőnyösebb, ha az egyértelműen eretnek, 1565-ben inkvizíciós eljárás alá vont Brutus nyíltan ott kezdi meg működését: ez olyan konfliktusokat és intrikákat generált volna, amelyekkel szemben még Crato sem érezhette magát elég erősnek. Ezzel Brutus is tisztában lehetett: Erdély melletti végleges döntésében tehát a vallási szempont is fontos szerepet játszhatott.⁴³

Mi végre volt akkor tehát az egész bizonytalankodás és kettős játék 1572-ben? Milyen szerepe volt ebben Kovacsóczynak, és mi utalhat még arra, hogy Brutus a tíz évvel későbbi leveleskönyv adatait kozmetikázta? A már idézett, Semptérről 1573 januárjában Forgách Ferencnek írt levelének első felében Brutus az alábbiak szerint (és bizonyos részleteket, mint láttuk, homályban hagyva) foglalta össze, hogyan is nézett ki a saját olvasatában első Erdélybe hívásának végül kudarca fuladt előtörténete:

Kovacsóczy Farkas, aki a levelei alapján igen elkötelezett híved lehet, mikor tavaly Párizsban voltam, Padovából írt nekem levelet: a már nem egyszer

⁴⁰ Vö. KASZA–PETNEHÁZI, „Gian Michele Bruto magyar...”, 51–62.

⁴¹ Lásd a Zwingernek írt levelét 1574-ből, illetve a rossz híreket, amelyekről hazafelé vezető útján 1573 februárjában értesült. Vö. 32, 34. jegyzet.

⁴² ALMÁSI, „A respublica litteraria...”, 32; BALÁZS, „Megjegyzések...” 81–83.

⁴³ A kérdés még részleteiben kifejtésre vár. Brutus kapcsolata Cratóval, Lazarus Schwendivel, sőt élete végén Hugo Blotiuossal egyértelműen az ún. bécsi irénizmus politikai irányába tolja a történetíró. Vö. Howard LOUTHAN, *The Quest for Compromise. Peacemakers in Counter-Reformation Vienna* (Cambridge University Press, 1997), különösen 85–120.

tárgyalt dolgunkban keresett meg a nevedben, igen nagy ügybuzgalommal. A lényeg: akkor elszántam magam, hogy az egyszer már felajánlott állást elfogadom, mert megtisztelő és előnyös is lesz számomra, és mert úgy gondoltam, jól járok majd vele; ráadásul, s erre vágytam a legjobban, egy olyan nagy embernek, mint amilyen te vagy, szintén kedvezek majd. Engem választottál ki a sok közül, mert egy olyan társat kerestél, aki megkönnyíti e fontos feladat elvégzését, s aki hasznodra lehet: akár mert megoszthatod vele ötleteidet, akár mert segítségedre lesz azokban a kutatásokban, amelyek nélkül a magyar történelem megírásának, amely ráadásul ennyire fontos, senki nem állhat neki. E március 23-án kelt levélre, amelyet április 12-én kaptam meg, 13-án válaszoltam és a firenzei kereskedőkre, Delbeniére bízam, hogy mihamarabb juttassák el hozzá a levelemet. Nem sokkal később, mivel ügyeim Lyonba szólítottak s hogy emberünk [Kovacsóczy] is tudjon róla, merre vagyok éppen, ha netán valami megbízás érkezne tőled és erről engem is értesítenie kellene, ezt haladéktalanul a tudomására hoztam. A híradásomra egy újabb levéllel felelt, amelyből egy példányt (ahogyan másokból is) e mostanival együtt küldök neked, hogy folyamatában láthasd az egész történetet. Úgy volt alkalmas, hogy Lyonban várom majd be a leveled, mert azt írta nekem, hogy az enyémet a sajátjával együtt egy bizonyos személynek adta, hogy az juttassa el hozzád, s akit kiválasztott, hogy oda küldd. *Ezután egészen szeptember 15-ig Lyonban maradtam*, amely napon távoznom kellett onnan bizonyos okokból, amelyet itt most felesleges részleteznem, de személyesen majd elmondom, ha Isten kegyelméből megadatik. Bizony, ha belegondolsz, milyen régóta dédelgetett tervem, és milyen erős vágyam ez, *egy pillanatra sem inogna meg a véleményed rólam*. Már első találkozásunkkor lenyűgözött – nyolc éve már – hihetetlen könnyedséged és szívélyességed; olyannyira, hogyha a szolgálatodban és tiszteletedben nem kelhetnék versenyre azokkal, akiknek szeretetében és hűségében egy szemernyi kételyed sincs, azzal nem is annyira téged, hanem saját magamat hagynám cserben. November 24-én érkeztem Bécsbe...⁴⁴

⁴⁴ „Volfgangus Kovaciocius, vir tui perstudiosus, ut mihi ex illius litteris est visus, cum superiore anno Lutetiae essem, litteras ad me Patavio dederat, quibus de re iam non semel inter nos acta tuo nomine mecum diligentissime agebat. Summa quidem: ubi animum inducerem oblatam olim mihi condicionem accipere, tum commodum, tum honorificum et meis rationibus non male consulturum me, et quod unum mihi esset in primis optandum, tibi tanto viro rem gratissimam facturum. Me unum abs te delectum e multis, quicum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviorum futurum, quo tibi esse magno perfundendum et consiliorum communicatione, et eorum studiorum societate, sine quibus scribendi munus de rebus Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset. Iis ego litteris quibus dies X. Kal. April. erat adscripta, pridie Idus cum mihi essent allatae, Idibus respondi, curavi que per Delbenios Florentinos mercatores, quamprimum meas illi litteras reddendas. Non ita multo postea, cum mihi eundem Lugdunum esset, meis rationibus id postulantibus, ne hominem fugeret, ubi nam

E levelét 1573 januárjában Semptérről írja Brutus, láthatóan a tisztázás és engesztelés szándékával, de következetesen elhallgatva tárgyalásait a császári udvarral. Kitűnik tehát belőle, hogy *superiore anno*, azaz 1572 márciusában Párizsban volt: itt kapta az első értesítést Forgáchtól, Kovacsóczyn keresztül. Ezután Lyonba ment és szeptemberig ott is maradt. A párizsi Szent Bertalan-éjt (augusztus 23.) követő erőszakhullám rövid idő alatt elérte a várost. Brutus feltehetően bujkált egy darabig, majd, ahogyan írja, a hónap közepén sikerült elmenekülnie. Ha hihetünk a már szintén idézett, Dudithhoz írt levélnek, bár Lengyelországba készült (esetleg abban a tudatban is, hogy az ott erdélyi követként jelen lévő Forgáchcsal is találkozhasson) végül Prágába, majd onnan Bécsbe ment. Itt Miksa császártól Crato kieszközölhetett számára valamilyen juttatást és talán egy megbízásféléseget is; ezek mi-benlétéről levéltári kutatásokkal talán még további részleteket is ki lehet deríteni. Bécsi tartózkodásról azonban, sőt a császárnak és Cratónak tett ígéretéről Forgách is tudomást szerezhetett. Brutus ezután – állítása szerint – még továbbment Semptére, és ott várakozott. Sem levél, sem pénz nem érkezett azonban Forgáchtól. Ekkor szedte össze az addigi levelezését és küldte el az egész paksamétát Forgáchnak, egyértelműen a tudtára adva, hogy változatlanul kész a feladatra.

Az előbbieken láttuk, hogy a Báthorynak írt, 1573. június 1-jén, Lyonban kelt köszönőlevél datálása téves lehet: sokkal valószínűbb, hogy az évszám egy évvel korábbi. Ebben az esetben viszont ütközik az ugyannerre a napra (1572. június 1.), de Bázeltől keltezett, Forgáchnak írt levéllel. Az 1573 januárjában Semptérről írt levélben azonban Brutus azt állítja, hogy nem sokkal 1572. április dereka után Párizsból Lyonba ment, és szeptember közepéig ott is maradt, Forgách értesítésére (és a pénzre) várva. A legvalószínűbb tehát, hogy június 1-én is ott volt. Mindebből az is logikusan következik viszont, hogy a Forgáchnak és Báthorynak írt leveleinek keltezései – ezek után szándékosan – a krakkói leveleskönyvben módosításra kerültek. A Forgáchnak Bázeltől keltezett levél, amelyben vázolja útitervét és az útiköltséget előre Strasbourgba kéri, 1572-ben nem keletkezhetett Bázelen: a legvalószínűbb,

agerem, si quid illi mandatum abs te esset, qua de re me fieri certiore oporteret, id continuo illi curavi significandum: quo ille nuncio accepto, alias me litteras dedit, quarum ad te exemplum, ut aliarum etiam cum his mitto; ut abs te tamquam perpetua series totius rei inspiciatur. Convenerat vero, ut Lugduni tuas litteras exspectarem, cum mihi scripsisset, meas litteras cum suis certo se homini dedisse ad te perferendas, quem istuc mittere constituisset. Moratus sum postea Lugduni ad XVII. Kal. Octobris, quo die mihi illinc discedendum, certis de causis, quas nunc minime necesse habeo commemorare, atque ita hoc tamen, ut de his ipsis ad meum adventum pluribus coram, si id mihi, dei immortalis benignitate continget. Certe si existimas hoc mihi primum atque antiquissimum in meis optatis esse, numquam ego tuam opinionem fallam. Ita enim, octo iam ab hinc annis, me primo congressu cepisti facilitate illa et comitate tua incredibili, ut nisi in te uno colendo atque observando cum iis contendam, quorum est tibi maxime probata benevolentia et fides, non tibi deesse magis, quam mihi videri possim. Veni Viennam...”
BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 84r–84v.

hogy ezt is Lyonból küldte el, a Báthorynak szóló köszönőlevéllel együtt, amelyben a keltezés helyét nem módosította, csak az évszámot írta át egy évvel későbbre.

Mi vihette rá arra, hogy az adatokat utólag módosítsa? Az egyik természetes ok a személyes renoméja iránti aggodalom lehetett, igaz, kétkulacssal ezután is, minden további nélkül megvádolható maradt, hiszen a korábban idézett, 1573 de-rekán Cratónak írt levelében maga nyilatkozott úgy, hogy egyazon művel két oldal igényeit is szolgálni tudná. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha ennél erősebb motivációnak gondoljuk az 1583-ra már elkészült *Rerum Ungaricarum libri* iránti aggodalmát: tarthatott attól, hogy amennyiben a saját megítélésére árnyék vetül, az a könyv kinyomtatását is keresztülhúzhatja. Persze azok után, hogy Báthory a leveleskönyv megjelenésével nagyjából egyidőben végül Antonio Possevinónak adta oda bírálatra az elkészült kéziratot, ez az apróság már sokkal kisebb súllyal eshetett latba annál, hogy 1) Brutus eretnek; 2) ráadásul a *Rerum Ungaricarum libri*ben előszeretettel bírálja a pápaságot és különösen VII. Kelemen kétkulacsos politikáját, amellyel hozzájárult a mohácsi tragédiához. Possevino ezek miatt nem javasolta a királynak a mű kinyomtatását, amely ennek megfelelően bizonytalan időre el is napolódott.⁴⁵

Ezek után egyetlen tisztázandó, s egyben meglehetősen messzire vezető kérdés maradt csupán: mikorra datálható a nyolc évvel korábbi meghívás, és mi lehetett az eredeti terve Forgáchnak Brutus meghívásával? Ez a bizonyos „nyolc év” a kulcskérdés itt, különösen annak fényében, hogy nemcsak a Semptéről Forgáchnak (1573 elején) írt levélben, hanem a Kovacsóczynak 1572 áprilisában írt egyetlen fennmaradt levelében is ezt emlegeti Brutus. A levél szövege teljes egészében:

Delbeni apródjától április 12-én kaptam meg leveled, ami hihetetlen örömet okozott nekem. Az volt benne ugyanis, aminek a legjobban vágytam és reménykedtem a mihamarabbi beteljesülésében; hogy e kiváló és hatalmas ember [Forgách] kivételesen kimagasló erénye révén végre eljut odáig, ahonnan nagy és számos bizonyítékát adhatja annak, hogy szavatartó ember, és ahol az ellene tomboló szerencse sem egykönnyen tudja már háborgatni. Az pedig számomra még örömtelibb fordulat, hogy Forgách *már régen elhatározott tervének* a megvalósulásáról értesítesz, amiből azt veszem ki, hogy e kiváló ember, akit felettébb kedvelek és tisztetek, még emlékszik rám. A feltetelekről szólva: én mindig azt tekintem fáradásaim gyümölcsének, ha azt cselekedhetem, amiről úgy gondolom, hogy annak válik majd hasznára és dicsőségére, aki az én dicsőségemet is növeli az irántam tanúsított szeretetével és gondoskodásával. Ha ezt elérem, akkor úgy érzem, fényesen és

⁴⁵ PETNEHÁZI, „Ellentétes narratívák...” 180–181; PIRNÁT Antal, „Az ars historica és Forgách Ferenc”, in *Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, 115–130 (Budapest: Reciti, 2018), 121; *Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolarum et actorum Pars II (1583)*, ed. Edward KUNTZE, Monumenta Poloniae Vaticana Tom. VI (Kraków: Polskiej Akademii Umiejętności, 1938), 618; Antonio POSSEVINO, *Transilvania*, ed. Endre VERESS (Kolozsvár–Budapest: Stephaneum, 1913), 201–203.

bőségesen kifizetett. *Úgy látom, hogy az ajánlat ugyanaz, mint nyolc évvel ezelőtt, amikor Velencében éltem.* Ezen nem is kell semmit változtatni, sem elvenni belőle, vagy hozzáadni, annyi a lényeg, hogy a megélhetésem biztosítva legyen. Abban sincs semmi személyes, hanem a körülményeim indokolják, hogy ugyanahhoz a pénzhez, amit az éves fizetésem jogcímén előre kaptam volna meg Velencében az útiköltségre, most Párizsban jussak hozzá. Ezt a legkönnyebben olyan kereskedőkön keresztül lehet lebonyolítani, akik Franciaországban és Velencében egyformán számos és nagy érdekeltséggel bírnak. Úgy kívánom azonban megkapni az ügyintézőiken keresztül a pénzüsszeget, hogy azt leszámítva, ami útiköltségre és úti felszerelésre kell (ez százötven tallért tesz ki), az éves járandóságomból fennmaradt részt is ők kezeljék, és fordítsák azon dolgok beszerzésére, amelyeket Erdélyben nem lehet megkapni, itt azonban bőséges választék van belőlük. Ugyanezekre, akik a pénzemet közvetítik, azt is rá akarom bízni, hogy mindazt, amit a pénzen összevásároltak, a poggyászzal és könyvtárammal együtt olyanokra bízák, akik Németországba és arrafelé vállalnak szállítást, hogy azzal egyidőben juthassak mindehhez hozzá, amikor megérkezem majd. Így biztosítva lesz, hogy kin keresztül kapjam meg a pénzt – már amennyiben nektek, akik fizetitek ezt, megfelel – és számomra is ez lesz a legkedvezőbb. Itt ugyanis minden olcsó és jó minőségű: mindenféle fajta ruhaneműt és különösen a könyveket, amiből itt hatalmas és kiváló választék van, kedvező áron lehet megvásárolni. Ezzel zárom soraimat; nagyon szépen kérek, hogy ha már te kezdted bele ebbe a dologba, azon légy, hogy a lehető legnagyobb gyorsasággal pontot tudj tenni a végére. Tehát bármerre is alakuljon, ugyanezzel a serénységgel gondoskodj róla, hogy kételkedő lelkem ne gyöttrődjön sokáig a bizonytalan várakozásban. Ég veled.⁴⁶

⁴⁶ „Redditae mihi tuae litterae sunt, pridie id. April. a Delbenii puero, quae me incredibili voluptate affecerunt. Nam ea mihi attulerunt, quae et maxime optabam, et, ut brevi adeo evenirent, sperabam fore, ut clarissimus vir, atque amplissimus eo perveniret singulari virtute, atque excellenti proventus, unde illi suae fidei atque integritatis documenta multa et maxima constituendi, fortunae posthac in illum bacchandi facultas nulla facile pateret. Iam quod mihi gratissimum accidit de instituta jam pridem ratione Forgatiani negotii certiora affirmas; quod mihi indicio est, adhuc vigere apud clarissimum virum et quem unice amo, atque observo memoriam mei. Nam quod de conditione agis, unum ego spectavi semper meae industriae fructum, ut ea agerem, quae ei usui futura, atque ornamento putarem, qui ipse me amando et fovendo magno mihi esset futurus ornamento. Id ubi essem assecutus, tum me crederem satis ab eo luculenter ac prolixè acceptum. Eadem vero mihi video proponi, quae octo iam ab hinc annis cum Venetiis agerem. De quibus nihil mutari, addi, minui placet: in uno, ut mihi prospiciatur, non ipse magis, quam mearum rerum ratio requirit, ut quae pecunia tum stipendii annui nomine, tum in itineris sumptum mihi curanda Venetiis esset, Lutetiae repraesentur. Id quidem transigi facillime per mercatores potest, quorum aequè in Gallia et Venetiis negotiis multa et maxima aguntur. Ita autem ab eorum procuratoribus eam mihi pecuniae summam numerari volo, ut ea parte dempta, qua pro viatico et instrumento erit utendum, quae centum quinquaginta talerum summa praefinita est, annui stipendii summa reliquitatis rebus parandis, par eos ipsos suppeditetur, quarum

A semptei levél alapján már megállapítottuk, hogy Kovacsóczy 1572 márciusában írt Padovából Brutusnak, aki ezzel a levéllel válaszolt neki április 13-án, Párizsból. Némi gondot okoz, hogy ebben is, illetve az 1573 januárjában kelt semptei levélben is nyolc évvel korábbi első ajánlatról ír Brutus, amellyel tehát Forgách megkereste, „a sok közül őt választva ki társául,” mint akivel e fontos feladatot – a magyar történelem megírását – megoszthatja. Ha egy 1573 elejéhez és 1572 közepéhez is egyaránt nyolc évvel korábbi időpontot keresünk, akkor legvalószínűbb, hogy az I. Ferdinánd halálát (1564. július 25.) követő időszakban történhetett az első kapcsolatfelvétel Brutus és Forgách között. Brutus elejtett félmondata alapján („nélküled a város dísztelennek hatott”), s amennyiben persze nem üres hízélgésnek szánta, annak a lehetősége is fennáll, hogy személyesen Bécsben is találkoztak, erre azonban csak egy későbbi időpontban került sor, hiszen Forgách levelét Velencében kapta kézhez (*cum Venetiis agerem*).⁴⁷ Az alapján, hogy Brutus a Kovacsóczynak írt levélben konkrét anyagi feltételekről (tehát egy megállapított éves fizetésről) ír, annyi mindenképpen bizonyos, hogy a tárgyalások és a tervezgetés igen gyümölcsöző lehetett. Hogy e közös tervezgetés mennyiben befolyásolta Forgách saját nagy történeti művének a megírását, hogyan lett végül mégis Zsámboky a befutó az udvari historikus posztra, és mit csinált ezután Brutus – ezek azok az izgalmas kérdések, amelyek tisztázása további levéltári kutatásokat igényel.

A Kovacsóczynak írt levélben található pénzügyi részletek sem lehettek mellékések: Brutus a teljes éves fizetését előre kérte, ráadásul úgy, hogy azt nem is ő kezelte volna, hanem az általa megbízott kereskedők. Nem elképzelhetetlen, hogy komoly tartozásai lehettek, amelyeket így próbált volna meg kiegyenlíteni. Azonban sem Forgáchnak, sem Kovacsóczynak nem tetszhetett ez a megoldás; fenntartásaik lehettek, ami végül mindkét oldalon bizalmatlanságot szült. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Brutus az ellenérdekelt udvarnál is szerencsét próbált. Odüsszeiája tehát így nézett ki: 1572-ben Lyonból Prágán keresztül előbb Bécsbe ment, onnan Semptére; a következő év elején innen tért vissza Bécsbe, majd Bázelbe a családjához. Mintegy féléves pihenőt követően Bázelből kerekedett fel ismét, majd Bécsen

facultas apud Transylvanos non est, hic magna opportunitas habetur. Atque iis ipsis, per quos mihi pecunia curabitur, dari negotium volo, ut quae ea summa coementur, iis, qui vecturas in Germaniam, atque eas regiones faciunt, una cum mea suppellectili et bibliotheca tradantur, ut non mihi prius, quam illuc pervenero, sint ad manus meas perventura. Ita cum cavebitur ei, per quem mihi pecunia curari placebit, ac vobis adeo, si modo necesse est, quorum res agitur, tum meis rationibus optime consulatur. Nam quae hic licet non magno parari, et optima habentur, ut vestiaria res, omnis fere generis; libri imprimis, quorum hic magna est copia et luculentissima, commodius emere licebit. Quod reliquum est, te etiam atque etiam oro, ut quando per te coepita est res agi, operam des, quoad eius fieri possit, ut per te eadem quam celerrime transigatur. Certe, quicquid id futurum sit, ne dubius, atque incertus animus diu obscura rei exspectatione torqueatur, hac sedulitate et cura efficies. Vale.” BRUTUS, *Selectarum epistolarum*, 85r–86r.

⁴⁷ 1565 tavaszán zajlott le távollétében az ellene folytatott inkvizíciós eljárás Velencében, exkommunikálása 1565. április 10-én kelt. Vö. BATTISTINI, „Jean Michel Bruto...”, 100–103.

és Pozsonyon (és bizonyára Semptén) keresztül érkezett meg végül Kolozsvárra, és lett immáron hivatalosan Báthory István történetírója 1574 januárjában.

Zárásként a következő javított kronológia állapítható meg:

1. 1564. második fele (feltehetően I. Ferdinánd halála után): Forgách és Brutus kapcsolatfelvétele; Forgách felkéri Brutust, hogy legyen segítségére egy magyar témájú történeti munka megírásában. Az anyagiakban is megállapodnak. Brutus ekkor Velencében van, de 1565 elején az inkvizíciós eljárást már távollétében folytatják le ellene. 1565. április 10-én hivatalosan exkommunikálják.
2. 1565. június 19. Lazius halála. Zsámbokyt nem sokkal ezután kinevezik a bécsi udvari historikusi posztra.
3. 1567–1568. Forgách elhagyja a bécsi udvart, Itáliába, majd Gyulafehérvárra megy.
4. 1568. augusztus–szeptember. Zsámboky Bonfini-kiadása Bázelen.
5. 1571. május 25. Báthory István erdélyi vajdává választása; Forgách Erdély kancellárja lesz.
6. 1572. március 23. Forgách Kovacsóczy Farkason keresztül üzen Brutusnak, hogy a nyolc évvel korábbi feladattal bízná meg, ezúttal Erdélyből. Brutus április 13-án válaszol.
7. 1572. május–szeptember 15. Brutus Lyonban van. Feltehetően közvetlenül Forgáchtól is kap meghívást; erre válaszol egy-egy Báthorynak és Forgáchnak szóló köszönőlevéllel június 1-én. A krakkói leveleskönyvben ezek keltezését utólag módosítja.
8. 1572. november 24. Prágán keresztül Bécsbe érkezik. Tárgyal Cratóval (esetleg II. Miksa is fogadja) és igent mond egy I. Ferdinándról szóló történeti mű megírására.
9. 1572. december–1573. január: Brutus Semptén Julius Salmnál vendégeskedik. Nem kap hírt Forgáchtól. Visszamegy Bécsbe, előtte egy levélcsomagot állít össze Forgáchnak, megpróbálva tisztázni önmagát.
10. kb. 1573. február 10. Elhagyja Bécset. Zsámbokytól kap ajánlást Theodor Zwingerhez, majd Frankfurton át (ahol könyveket vesz és küld haza Salmnak) Bázelenbe megy a családjához.
11. 1573. március–szeptember (?). Brutus Bázelen van.
12. 1573. május 1. Forgáchtól követ („N”) érkezik Bécsbe, Brutust keresi, pénzt hoz neki. Erről Brutus Cratótól értesül. Júliusra meghozza a döntést, hogy ismét útra kel. Megvárja az őszi frankfurti vásárt.
13. 1573. október 5. Nürnbergben átutazik.
14. 1574. január 9. Brutus Kolozsvárra érkezik.

E kronológia természetesen több ponton tartalmaz még bizonytalan részleteket, és alapvetően azon a feltételezésen nyugszik, hogy Brutus – azon túl, hogy a legtöbb 1572–1573 során keletkezett, a krakkói levélgyűjteménybe beválogatott levelét szándékosan keltezés nélkül hagyta, illetve ahol hagyott kelteezést, azt a Cratónak 1573. május 12-én kelt levél kivételével módosította – a levelek *szövegében* közölt dátumokon már nem változtatott. E bizonytalanság ellenére is egyértelmű azonban a történetíró hezitálása és kettős játéka, amelynek rá nézve még inkább dehonesztáló részleteiről viszont legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatunk. Szintén ilyen tisztázatlan részlet a nyolc évvel korábbi első megkeresés, Lazius kegyvesztésének és utódlásának komplex kérdésköre, és különösen Forgách ebben játszott szerepe. A Forgách, Zsámboky és Brutus közötti kapcsolat (sőt, ne felejtjük el, hogy a fiatal Istvánffy is az udvarban van ekkor) részletes feltárása azonban már mindenképpen egy következő tanulmány feladata lesz.

GÁBOR PETNEHÁZI

Wandering humanist

The prehistory of Gian Michele Bruto's arrival in Transylvania

Gian Michele Bruto (1517–1592) arrived in Transylvania in January 1574 to begin to work on the *Rerum Ungaricarum libri* commissioned by the Transylvanian Prince Stephen Báthory, but his journey to Alba Iulia was a rather long and rocky one. The original initiator of the *Rerum Ungaricarum libri* and the most powerful character in this story was undoubtedly the Transylvanian Chancellor Ferenc Forgách (1535–1577), who in 1572 sent a message to Bruto through his client Farkas Kovacsóczy (1540–1594), asking him to undertake the same task, he was offered eight years earlier, when Forgách was still vice-chancellor at the Viennese court: the writing of a major historical work on 16th century Hungarian history. Bruto accepted the offer enthusiastically at first, but instead of Alba Iulia soon went to Vienna, where he made also some arrangements with Emperor Maximilian's court physician, Johannes Crato von Krafftheim, to write a history on Ferdinand I. What might have prompted this, when exactly the two invitations from Forgách might have happened, how Bruto left Lyon, turned then back to Basel and finally arrived in Transylvania almost two years after he first received a letter from Kovacsóczy – a chronology of all these events is given in this study.

GYULAI ÉVA

Egy (majdnem) ismeretlen történetíró, Daróczy Ferenc és műve:
Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam
expeditionem gestarum (Prága, 1600)

Vera descriptio (Prága, 1600)

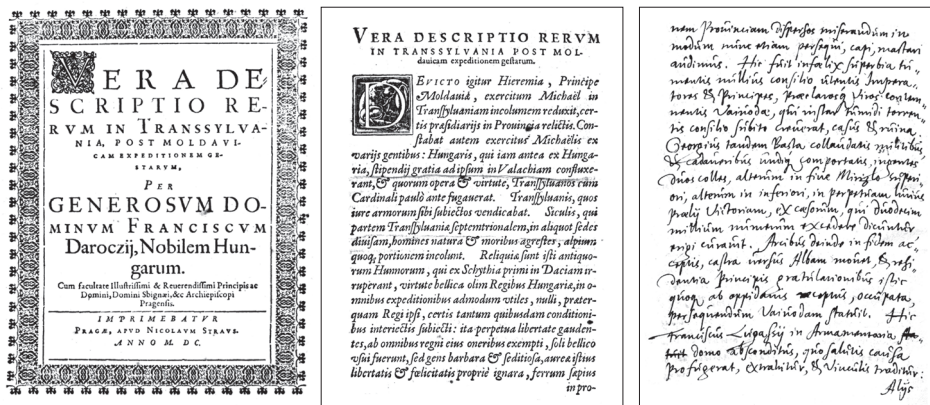
Ahogy a kora császárkori Rómában „nehéz volt szatírát nem írni” („Difficile est saturam non scribere.” Iuvenalis I, 30), olyan nehéz volt 1600-ban a Magyar Királyság keleti felén és Erdélyben történeti munkát, krónikát, egyáltalán a kor zavaros politikai és háborús viszonyaival foglalkozó szöveget *nem írni*. Már akinek engedte egzisztenciális helyzete, sőt életkilátása, és nem süllyedt, pusztult el maga is abban az óriási tragikus felfordulásban, amelyet két idegen származású politikus-hadvezér: Mihai Viteazul (1558–1601) és Giorgio Basta (1550–1607), azaz – ahogyan a korban nevezték őket – Mihály vajda, az „Oláh” és Básta neve fémjelez.

Ennek a kornak és általában a kora újkori Erdélynek kivételes, de a történetírás által máig – legalábbis a szerző neve alatt – elfeledett latin nyelvű krónikája egy eredetileg 38 főlíós nyomtatvány,¹ amely egyetlen példányban ismeretes a bécsi *Österreichische Nationalbibliothek* gyűjteményéből,² ráadásul a G₄v főlíót követő utolsó lapjai elvesztek, és ezek szövegét 17. század eleji írással pótolták a példány utolsó 13 oldalán. A csonka prágai nyomtatvány ritkasága, sőt egyedisége a keletkezés körülményeinek kérdése mellett felveti azt a lehetőséget is, hogy már eredetileg is igen alacsony példányszámban, esetleg csak a Magyar Királyság döntéshozóinak mintegy emlékiratul nyomtatták ki, így a széles körben való terjesztés igényének már

¹ VERA DESCRIPTIO RERVM IN TRANSSYLVANIA POST MOLDAVICAM EXPEDITIONEM GESTARUM PER GENEROSVM DOMINUM FRANCISCVM Daroczij, Nobilem Hungarum. / Cum facultate Illustrissimi & Reuerendissimi Principis ac Domini, Domini Sbignaei, &c Archiepiscopi Pragensis. / IMPRIMEBATUR PRAGAE APVD NICOLAVM STRAVS. ANNO M.D.C. – A⁴–G⁴ + 7 lap kézírással [= 28] 4° (RMK III 5642) (A továbbiakban: DARÓCZY, *Vera descriptio*...)

² Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (ÖNB ALT) Signatur: 63.H.31

eleve nem felelhetett meg. A példány a Habsburg uralkodók könyvgyűjteményeit őrző – a 16. század elején *Bibliotheca Regia* néven a bécsi Hofburgban megalapított, és a 18. században udvari könyvtárrá fejlesztett – *Hofbibliothek* állományából származik (szennylapján még őrzi a *Kaiserliche und Königliche Hofbibliothek* egykori leltári azonosítóját: LXIII.H.31.), ezért könnyen lehet, hogy még a megjelenése idején, Prágában I. (II.) Rudolffhoz vagy környezetéhez eljuttatott exemplárról van szó.

1. kép: Daróczy nyomtatványának címlapja, a mű első oldala és a kézírásos kiegészítés egyik lapja (Prága, 1600)

A nyomtatvány – nyomdai cífrákból szerkesztett címlapkerettel és iniciáléval díszített címlappal – Prágában jelent meg a német származású, katolikus kötődésű Nicolaus Strauss nyomdájában, a prágai érsek engedélyével. Nicolaus Straus/Strauss, cseh nyelven: Mikuláš Štraus ze Štrausenufeldu vagy Mikuláš Pštros (vagy Štross) Szászországból, a Zwickau melletti Elsterbergből települt be Prágába 1588 körül, Prága-óvárosi nyomdája 1590 és 1620 között működött, ez idő alatt hozzávetőleg 55 cseh, 22 latin és 20 német nyelvű nyomtatványt készített.³ A kiadást Zbigneus, azaz Zbyněk Berka z Dubé (1551–1606) prágai érsek engedélyezte (*cum facultate... Sbignei Archiepiscopi Pragensis*), aki 1593-tól viselte az érseki méltóságot, és nemcsak katolikus főpapként, hanem hivatalos cenzorként is működött II. Rudolf székvárosában, a császár és király ugyanis a prágai érseki irodát bízta meg a helyi nyomtatványok cenzúrájával.⁴

³ Mikuláš Štraus ze Štrausenufeldu – címszó: Peter VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knižní tisk a přibuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, (Praha: Libri, 2006), 868.

⁴ Antonín PODLAHA, „Z prvých let činnosti arcibiskupa pražského Zbyňka Berky z Dubé”, *Sborník historického kroužku VI*, 1. sz. (1905): 108–113., 111–112.

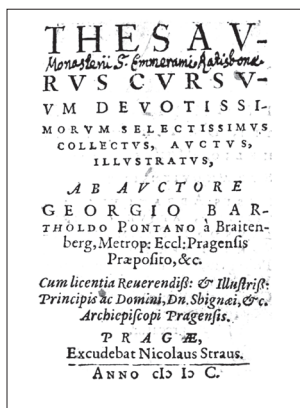

2. kép: A prágai császári vár és a város látképe a 16. század végén Braun–Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum* c. albumában (Bertram Buchholtz, Köln, 1599)

Nicolaus Straus prágai nyomdájából 1600-ban egy másik mű is kikerült, ugyancsak a prágai érsek engedélyével: Jiří Barthold Pontanus \approx Breitenberka (1550–1614), a prágai főegyházmegye prépostja, cseh író és költő latin imagyűteménye.⁵ Pontanus–Breitenberg közel 500 oldalas kegyességi műve azonban jóval egyszerűbb, címlapja díszítés nélküli, de a nyomda 1606-ban a Barthold Pontanus-Breitenberg – ekkor már prágai érseki helynök – által szerkesztett kiadványban, amely Pardubicei Ernő (Arnošt z Pardubic, †1364) első prágai érsek egyházi törvénykönyvét tartalmazza,⁶ már ugyanazt a címlapkeretet alkalmazza, mint az 1600-ban kiadott Daróczy-féle nyomtatványnál.

⁵ *Thesaurus cursum devotissimorum selectissimus collectus, auctus, illustratus, ab auctore Georgio Bartholdo Pontano a Braüenberg, Metrop: Eccl: Pragensis praeposito, &c. Cum licentia reverendiss: & illustriss: Principis ac domini, dn. Sbígnaei, &c. Archiepiscopi Pragensis.* (Pragae: Nicolaus Straus, 1600)

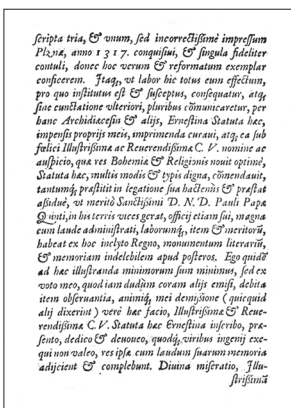
⁶ *Statuta provincialia Ernesti archiepiscopi primi Pragensis, ante annos ducentos et octoginta novem publicata opera, studio, sumptibus Georgii Bartholdi Pontani à Braüenberg &c. S. Metropolitanæ Ecclesiae Pragensis Praepositij, Olomucensis, & Budissinensis Canonici, Prothonotarij Apostolici, Comitum Palatini, Archiepiscopatus Officialis & Vicarij generalis: E tenebris in lucem producta.* (Pragae: Imprimebantvr Apvd Nicolavm Stravs Anno M. DC. VI)

3. kép: A Straus-nyomda kiadványának (Prága, 1600) címlapja

4/a-b. kép: A Straus-nyomda kiadványának (Prága, 1606) címlapja és f3v. oldal

Náprágyi, Daróczy, Szokoly

Bár Daróczy Ferenc prágai nyomtatványát a bibliográfia is ismerik, a jelenkori történészek nem hivatkoznak szövegére, pedig már kiadásának különös körülményeit is a korabeli história formálta. A kéziratot szerzője, a *dedicatio* szerint, 1600. október 3-án fejezte be a leleszi prépostságban, és Náprágyi vagy Náprágyi (Naprághy, Naprági stb.) Demeter (1556–1619) erdélyi püspöknek és erdélyi kancellárnak⁷ ajánlotta,⁸ aki ekkorra már otthagyta Mihály havasalföldi (1593–1601) – és rövid ideig moldvai – vajda, erdélyi császári helytartó (1599–1601) erdélyi udvarát és szolgálatát, akinek egyébként rövid ideig, kényszerűségből kancellárja is volt az Erdélyi Fejedelemségben. Náprágyi ezzel együtt a gyalui várkastélyban (ma: Gilău, Románia) berendezett püspöki székhelyét is odahagyta, és 1600 késő tavaszán a Magyar Királyságba távozott. 1600 decemberében már Prágában tűnik fel, hogy tájékoztassa a bonyolult erdélyi helyzetről az uralkodót, 1600. december 20-ikán

⁷ Náprágyi (Naprághy) Demeter erdélyi tevékenységéről bővebben lásd: KRUPPA Tamás, „A püspök, a fejedelem és a vajda. Naprághy Demeter kancellár erdélyi tevékenysége és ami után következett (1598–1602)”, *Arrabona – Regionális Tudományos Évkönyv* 57 (2019): 11–28.

⁸ ILLUSTRATI AC REVERENDISSIMO DOMINO D(omin)O DEMETRIO NAPRAGII, ELECTO EPISCOPO TRANSYLVANIAE, SAC: CAES: REGIAEque MAIEST: CONSILIARIO, & per Transsylvaniam Cancellario; Domino & Patrono observandissimo FRANCISCUS DAROCII, salutem et sua obsequia. [...] Datum ex praepositura sanctae crucis de Lelez, 3. die Octobris, Anno 1600. Eiusdem Illustris ac Reuerendiss(ima)e D(ominationis) V(estrae) Seruitor FRANCISCUS DAROCZII. DARÓCZY, Vera descriptio..., A₂r

már innen keltezi Szent-Iványi János liptói alispánnak címzett levelét.⁹ Náprágyi egyébként egri kanonok, majd 1589-től egri nagyprépost is volt, és mivel 1596 végén az egri káptalan is végleg Leleszen telepedett le, ennél fogva nem lehet kizárni, hogy Náprágyi Erdélyből való távozását követően (1600. július közepén már Nagykárolyban volt),¹⁰ „megpihent” Leleszen, a Szentkeresztről elnevezett premontrei prépostságban, a korabeli felső-magyarországi katolikusok és katolicizmus központi helyszínén, sokszor menedékén. Ennek tekinthette a közeli Bereg – és 1600 elejétől Zemplén és Ung – vármegyében birtokos katolikus nemes, Daróczy Ferenc (1575 k.–1616) is, akinek beregdaróci udvarháza nem esett messze a Bodroghközben fekvő Lelesztől. Igaz, a leleszi prépostság (a préposti javadalmat 1599-től Verancsics Faustus csanádi püspök élvezte, messziről) 1600-ban igencsak néptelen volt, az országgyűlésnek törvényt kellett hoznia a leleszi konvent papokkal való újbóli benépesítésére.¹¹ Daróczy egyébként birtokos is volt Leleszen, 1608-ban írt végrendeletében ugyanis utal rá, hogy az egykor Leleszen bérelt jószágért még nem fizette meg a díjat Verancsics Faustus csanádi püspöknek.¹² Verancsics Antal esztergomi érsek unokaöccse 1598-ban, csanádi püspökké való kinevezése alkalmával kapta meg az ekkor már kommandatori kezelésben lévő leleszi premontrei prépostság javadalmát, mivel egyházmegyéje a Hódoltságban feküdt, és egészen 1605-ig élvezte a préposti jövedelmeket, azaz Daróczy leleszi árendája is 1599 és 1605 közé tehető.

Daróczy a Leleszen kelt dedicatióban a püspöknek mintegy servitoraként, ura iránti szeretete és tisztelete okán hangsúlyozza, hogy azért kell Náprágyinak legelőször elolvasnia művét, mert a benne foglaltak az Erdélyt nem sokkal korábban elhagyó és biztonságosabb vidékekre cserélő püspököt is igazolják, hiszen ha Náprágyi Erdélyben maradt volna (főpapként, és tegyük hozzá: Vitéz Mihály császári helytartó kancellárjaként), bizonyára ő is a rettenetes ember, a vajda türanniszának áldozatává vált volna.¹³

⁹ JENEI Ferenc, „Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69, 2. sz. (1965): 137–151., 143.

¹⁰ JENEI, „Az utolsó magyar humanista főpap...”, 144.

¹¹ *1600. évi XXVI. törvények a leleszi conventben szükséges papok tartásáról. Továbbá megállapították, hogy a szent keresztről címzett leleszi conventben, a szükséges végrehajtások végett, a papokat kielégítő számban tartásuk; mert az országlakosok amiatt panaszkodnak, hogy ott most alig van egy pap.* (Forrás: <https://net.jogtar.hu>)

¹² *Faustus Verantius uramnak Csanády Püspöknek is vagyok adóss még a Leleszi Jószág árendaja fejében, mennyivel, jó szerrel nem tudom, de háromszáz forinttal reményilem conteltatbatik Ó Nagysága.* Daróczy Ferenc végrendelete, Nyeicke vára, 1608. febr. 16. (Másolat) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 471 Daróczy cs. lt. f. 14.

¹³ „Cuius rei gestae seriem a me descriptam, merito Illustris ac Reverendissima Do(minatio) Vestra, primo habere debet, tum quia id flagitat ius amoris et obseruantiae, quo semper colui Illustris ac reverendiss(imam) Dom(inationem) vestram, tum ut cognoscat, quam prudenter iaculum praeviderit Illustr(ris) ac reverendiss(ima) D(ominatio) V(estra) ex Transsylvania paululum se in tutiores partes recipiendo, quod nisi fecisset, nescio an Tyrannydem nefarii hominis potuisset effugere.” DARÓCZY, *Vera descriptio...*, A₃v

Talán nem rugaszkodunk messzire a valóságtól, ha feltesszük, hogy maga Náprágyi Demeter erdélyi püspök viszi magával az 1600 október elejére elkészült kéziratot, talán csak a neki szóló ajánlást jegyezte le Daróczy a prépostságban 1600. október 3-ikán, s ezzel adta át a már kész kéziratát a püspöknek, amelynek utolsó része a néhány héttel korábbi, 1600. szeptember 18-án lezajlott miriszlói (ma: Mirăslău, Románia) csatával végződik. Bár a prágai impresszum nem tartalmazza a pontos dátumot, a nyomtatvány megjelenését is 1600 decemberére kell tennünk, azaz, nem hívhatjuk fel eléggé a figyelmet arra a különös tényre, hogy a szeptemberi miriszlói csatáról október elején, alig két héttel Mihály vajda veresége után már elkészül egy történeti írásmű, amelynek kéziratát decemberben már nyomdába adják II. Rudolf császár és király székvárosában.

A prágai nyomtatvány címlapján a szerző neve is szerepel: Daróczy Ferenc magyar nemesé (*per generosum dominum Franciscum Daroczzy, nobilem Hungarum*). A szűkszávú titulus is elárulja, hogy Daróczy Ferenc, a későbbi erdélyi kancellár (1604), királyi tanácsos (1609), báró (1612), a szepesi kamara elnöke (1613), beregi főispán (1614) még politikai-társadalmi karrierje elején tart, bármiféle tisztség nélkül. Valóban, a beregdaróci birtokán élő ifjú, nőtlen nemesnek még nincs különösebb rangja, de már ismert kormányzati körökben, hiszen 1598-tól jezsuita missziót szervez Bereg vármegye és a birtoka, Beregdaróc környékének református miliójében, Znióvár-aljáról hív pátereket daróci udvarházába (*Missio Darocziensis*). Emiatt komoly konfliktusokat gerjeszt, kegyúri templomából elzavarja a református lelkészt, itt katolikus plébániát kíván felállítani.¹⁴ 1608-ban tett első végrendeletében a trienti zsinatban megerősített római katolikus vallás elkötelezett hívének mondja magát.¹⁵

17. század eleji gyors társadalmi és hivatali emelkedéséhez minden bizonnyal hozzájárult katolikus vallása, sőt a katolikus térítésben játszott szerepe. Daróczy Szerafin református vallású nemes, beregi alispán és első felesége, gulácsi Oroszy Krisztina¹⁶ fia, Ferenc ugyanis református nemesi családban születik, de 1587 körül a bécsi jezsuita gimnázium diákjaként katolizál tanára, az antwerpeni származású jezsuita teológus, későbbi bécsi egyetemi dékán és rektor, Johannes Mollensis (1553–1613)¹⁷ hatására,

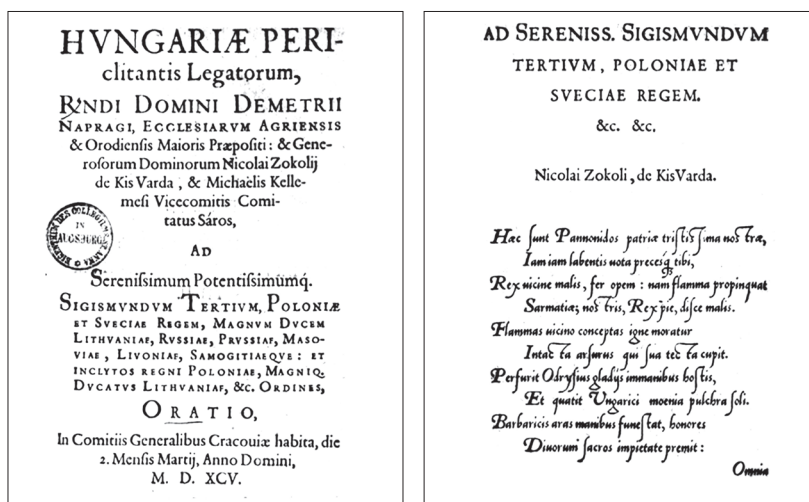
¹⁴ *Missio Darocziensis (1598–1599–1600)*. Andreas VERESS, *Annuae Litterae Societatis Jesu. De Rebus Transylvanicis Temporibus Principum Báthory 1579–1613*, *Fontes Rerum Transylvanicarum / Erdélyi Történelmi Források*, V, (Budapest: Institutum Fontium Historicorum Hungariae, 1921) 69–70., 72–74., 82–82.; BALÁZS Mihály, „Ecsedi Báthory István és a jezsuiták”, in BALÁZS Mihály et al. (szerk.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35, 5–10 (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom tanszéke, 1997).

¹⁵ [e]z közönséges keresztény Romai Anyaszentegyháznak vallásában, melyet utolszor az Ecclesia a Tridentomi Conciliumban elvégeztett és megerősített, kinek minden részeinek minden kétség és vélekedés nélkül subscribálok... Daróczy Ferenc Nyeicke várában, 1608. febr. 16-ikán tett (1.) végrendeletének 19. századi másolata. MNL OL P 471 Daróczy cs. lt. f. 8.

¹⁶ Oroszy Krisztina Oroszy (Orozy) Lázár lánya volt. Telegdy Miklós pécsi püspök, király tanácsos oklevele Oroszy Lázár örököseinek, Pozsony, 1582. febr. 22. MNL OL P 471 Daróczy cs. lt. f. 4.

¹⁷ Mollensisről bővebben: Philippe ALEGAMBE, *Heroes et victimae charitatis societatis Jesu seu catalogus eorum qui e societate Iesu charitati animam devoverunt: ad id expositi, & immortui peste infectorum obsequio ex charitate, obedientiaque suscepto*, (Roma: Varesius, 1658), 179–180.

erről maga számol be egy 1598-ban kelt levelében.¹⁸ Bár 1600 végén Daróczy nem tud magáról többet elmondani, mint, hogy ő egy magyar nemes, katolizációs törekvései minden bizonnyal felhívták rá az udvar figyelmét, hiszen 1600 februárjában hatalmas, Ung és Zemplén vármegyében fekvő birtokvagyonra kap királyi donációt, amelyért egyébként 4500 Ft-ot fizet. A magva szakadt Deregnyei család egykori birtokai között a deregnyői (ma: Draňov, Szlovákia) udvarház mellett gálszécsi (ma: Sečovce, Szlovákia) részbirtok is szerepel.¹⁹ A 17. században Daróczy Ferenc már a deregnyői prédikátumot használja, és végképp ide teszi át székhelyét a Bereg megyei Darócról, négy saroktornyos kastélyt is épített itt.²⁰

5/a-b. kép: Náprágyi Benedek krakkói beszédének címlapja (Szokoly Miklós említésével) és Szokoly Miklós verse (részlet), 1595²¹ (Forrás: <https://books.google.hu>)

¹⁸ „Ego... ante annos circiter undecim, Viennae in collegio Societatis literis operam dedi, et Dei miseratione ex obstinato haeretico, qui natus, educatus et instructus fui, adiuvante praesertim R(everen)do P(atre) Ioanne Mollense; praecceptore meo charissimo, catholicus sum factus, nec secus quam latro paradyso, gremio Ecclesiae catholicae consecratus. In cuius fide hactenus, haeresibus perpetuo septus, eadem Dei gratia, firmiter persevero.” Daróczy Ferenc levele Ferdinánd Albert atyához, az osztrák jezsuita rendtartomány főnökéhez, Daróc (Beregdaróc), 1598. máj. 11. Ladislav LUKÁCS (ed.), *Monumenta antiquae Hungariae* I–IV, (Romae: Institutum historicum S. I., 1969–1987); IV, (1593–1600), 342. sz. (326.)

¹⁹ I. Rudolf birtokadománya, Plzen, 1600. febr. 2. MNL OL A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii/Királyi Könyvek) 5. köt. 332–333. Forrás: <https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu>

²⁰ A deregnyői Daróczy-kastélyhoz vö.: KOPPÁNY Tibor, „Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről”, *Ars Hungarica* 18, 2. sz. (1990): 229–234.

²¹ Példány: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek Signatur: 4 Gs Flugschr. 582.

Daróczy kéziratát azonban nem az 1600 decemberében már Prágában feltűnő Náprági adja nyomdába, hanem a saját üzleti ügyeiben éppen a prágai udvarnál tartózkodó Szokoly Péter (†Pozsony, 1612. április 27.), egyébként Szokoly István és Várday Anna fiának, ifj. Szokoly Miklósnak (†1599), Telegdy (Telegdi) Kata férjének unokaöccse.²² Ifj. Szokoly Miklós 1587-ben együtt tanult a bécsi jezsuita gimnáziumban Náprági Demeterrel,²³ 1595-ben pedig tagja volt az III. (Vasa) Zsigmond lengyel királyhoz (1566–1632) küldött, Náprági Demeter egri és aradi nagyprépost által vezetett követségnek. A krakkói Lazarus-nyomda még ugyanabban az évben megjelentette Náprági követi orációját, illetve Szokoly Miklós III. Zsigmondhoz szóló latin versét,²⁴ majd a nyomtatvány több helyen – Danzig, Kolozsvár (RMNy 762), Nürnberg – is megjelent. Így okkal feltételezzük, hogy Szokoly Miklós unokaöccse, Szokoly Péter is ismerhette Náprágyit. Szokoly Péter egyébként, aki éppen a nagyhatalmú családdal, a Homonnai Drugethekkel pereskedik, és már kinézte magának a terebesi uradalmat, saját birtokügyeit intézendő jár a császári udvarban.²⁵

Szokoly neve alatt jelenik meg a *Lectori salutem*, amely a kéziratnak nemcsak a „császárvárosban (*Urbe Imperatoria*)” való véletlenszerű felbukkanásáról beszél, hanem röviden össze is foglalja a Náprági Demeter választott erdélyi püspöknek elküldött (*scriptum... ad Demetrium Napragij... missum*) és Szokoly által értékesnek és kiadásra méltónak tartott írás tartalmát. Ebben Daróczy Ferenc a Mihály vajda feletti (miriszlói) győzelem deklarálása mellett részletesen feltárja a vajda erdélyi nemesség elleni kegyetlen mesterkedéseit, majd a császár sikereit próbálkozásai letörésében. Már Szokoly Péternek a leendő olvasóhoz szóló ajánlásából világosan kitűnik, hogy Mihály vajda „viselt dolgainak” leírása mellett a *Vera descriptio* a császár korabeli erdélyi politikájának propagandája is, hiszen a vajda leverésével a császári felségnek sikerült birodalma határait messzebbre tolnia, s ezzel ismét bevezetnie a jogot és igazságot a fejedelemségben. Az uralkodó ugyanis tudatában volt, hogy nem szabad a barbárokban megbízni, akiknek hűségét az ország kénytelen volt többször is megtapasztalni

²² Ifj. Szokoly Miklósról vö.: JANKOVICS József–KÓSZEGHY Péter, Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele, in *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk.: ERGES Judit–VERŐK Attila–ZVARA Edina, 305–336 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016): 308–309.; BORBÉLY Zoltán, „A kisvárdai Várday család”, *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae, Sectio Historiae*, Tom. XLVI (2019): 65–75, 72–73.

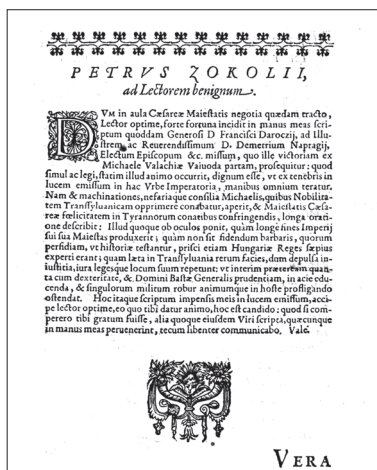
²³ SZELESTEI N. László, „Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban: Rekreációs diárium töredéke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101, 1–2. sz. (1997): 146–158, 148–149.

²⁴ *Hungariae periculantis legatorum r(evere)ndi domini Demetrii Napragi, ecclesiarum Agriensis & Orodienis maioris praepositi & generosorum dominorum Nicolai Zokolii de Kis Varda, & Michaelis Kellemesi vicecomitis comitatus Sáros ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum tertium Poloniae et Sveciae regem ORATIO: in comitiis generalibus Cracoviae habita, die 2. mensis Martii, anno Domini M.D.XCV. in officina Lazari [Jan Januszowski] Cracoviae, Krakko* (A₁–D₄ = 23 pag.), RMK III 857 [Szokoly Miklós: *AD SERENISS(imum) SIGISMVNDVM TERTIVM, POLONIAE ET SVAECIAE REGEM &c. &c. Nicolai Zokolii, de KisVarda c. verse: D₃v–D₄r]*

²⁵ A Perről és Szokoly Péterről bővebben lásd: BORBÉLY Zoltán, „Homonnai Drugeth (III.) György hűtlenségi pere (1600–1603)”, *Századok* 151, 2. sz. (2017): 279–310.

történelmében. Szokoly Péter felhívja a figyelmet Basta császári generális kitüntetett szerepére is, aki az ellenség leverésében hadvezetői bölcsességet tanúsított, a császári katonák pedig személyenként is erővel és lelkesedéssel semmisítették meg az ellenséget.

PETRVS ZOKOLII ad Lectorem benignum. DVM in aula Caesareae Maiestatis negotia quaedam tracto, Lector optime, forte fortuna incidit in manus meas scriptum quoddam Generosi D. Francisci Daroczij, ad Illustrem ac reuerendissimum D. Demetrium Napragij, Electum Episcopum &c. missum, quo ille victoriam ex Michaelae Valachiae Vaiuoda parta, prosequitur: quod simul ac legi, statim illud animo occurrit, dignum esse, vt ex tenebris in lucem emissum in hac Vrbe Imperatoria, manibus omnium teratur. Nam & machinationes, nefariaeque consilia Michaelis, quibus Nobilitatem Transsylvanicam opprimere conabatur, aperit, & Maiestatis Caesareae foelicitatem in Tyrannorum conatibus confringendis, longa oratione describit: Illud quoque ob oculos ponit, quam longe fines Imperii sui sua Maiestas produxerit; quam non sit fidendum barbaris, quorum perfidiam, vt historiae testantur, prisci etiam Hungariae Reges saepius experti erant; quam laeta in Transsylvania rerum facies, dum depulsa iniustitia, iura legesque locum suum repetunt: vt interim praeteream quanta cum dexteritate, & Domini Bastae Generalis prudentiam, in acie educenda, & singulorum militum robor animumque in hoste profligando ostendat. Hoc itaque scriptum impensis meis in lucem emissum, accipe lector optime, eo quo tibi datur animo, hoc est candido: quod si comperero tibi gratum fuisse, alia quoque eiusdem Viri scripta, quaecumque in manus peruenerint, tecum libenter communicabo. Vale.²⁶

6. kép: Szokoly Péter ajánlása

²⁶ DARÓCZY, *Vera descriptio*... A₄r

Szokoly Péter ajánlásának azonban talán a legfontosabb üzenete, hogy a véletlenül hozzá került írást saját költségén adatta ki Prágában, vagyis magánemberként támogatta, hogy a bonyolult erdélyi ügyekről friss és autentikus információk jussanak el mindenkinek, Prágában elsősorban I. (II.) Rudolf udvarának döntéshozóihoz.

Descriptio rerum gestarum

Ha a nyomtatvány műfaját kívánjuk meghatározni, a szerző ajánlásában mind a történetírásra (*vera descriptio rerum... gestarum; cuius rei gestae seriem; scripta... ad posteros merito transmitti possunt*), mind a memorialéra, azaz emlékiratra való utalás (*illud omni memoria dignissimum est, quo in Transsylvania nuper peractum*) szerepel. Daróczy művét kalandos sorsa, megírásának, ajánlásának és nyomtatásának politikai célzatot sem nélkülöző jellege a *memoriale*, azaz emlékirat műfajához közelíti, de még a memorandum politikai jellegű műfaja sem teljesen idegen a szövegtől, hiszen Náprágyi, mint egykori erdélyi kancellár és erdélyi püspök, minden bizonynyal quasi diplomáciai küldetésében is használta. Igaz, Náprágyi Demeter, akit az erdélyi püspökség 1597. május 1-jei visszaállításával nevezett ki Báthory Zsigmond fejedelem, és akit 1600. január 7-én a Szentszék is megerősített hivatalában és méltóságában, csak rövid ideig viselhette a püspöki infulát, hiszen alig egy fél évvel Erdélyből való távozása és alig pár héttel Prágába való megérkezése után az 1601. január végére összehívott kolozsvári országgyűlés határozata megfosztotta méltóságától, sőt magát az erdélyi püspökséget is megszüntette.²⁷

A *Vera descriptio* tartalma és stílusa viszont, annak ellenére, hogy alig 5 hónap krónikaszerű leírása, inkább a történetírói művek közé sorolható. Ezt a megállapítást sokban erősíti, hogy Daróczy gyakran nyúl az *oratio*hoz mint a humanista *ars historica* antikvitásból örökölt stíluseszközéhez.²⁸ A tagolatlan szöveg ugyanis nem

²⁷ „1601. jan. 21.–febr. 8. A kolozsvári országgyűlés határozatul. [...] (29) Mivelhogy pedig az gyalú püspöknek Napragy Demeternek is ez országban léte nagy romlására volt ez országnak, úgy mint ki ezelőtt is Báthory András fejedelmünknek itt létében minden ez országban való dolgot oda fel megirt római császárnak, azután Mihály vajda idejében az mi kegyelmes urunk Sigmond fejedelemnek donatióit Mihály vajdával semmivé tétette, minden tehetségével azon volt, az nemességre és az országbeliekre minemű nyomorúságot hozhatna, az recepta religiokon valókat főképen az kolosváriakat háborgatta, noha szegényeknek az vérszomjukozó Mihály vajda miatt életék is nehezen maradt meg, mindezekért és több ehez való okokért tetszett, hogy ez országtól teljességgel immúnis legyen, se jószágot itt ne birhasson, hanem minden jószága confiscáltassék. Sőt ezután is soha efféle püspök ide ne szállhasson, se püspöksége ne observáltassék.” SZILÁGYI Sándor (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek IV. 1597–1601* (Budapest: MTA, 1878), 587.

²⁸ A történetírói *oratio* kérdéséhez vö.: BORZSÁK István, „A rétorika szerepe az antik történetírásban”, *Antik Tanulmányok* 48, 1–2. sz. (2004): 59–64.; Sz. GALÁNTAI Erzsébet, „Ludovicus Tubero és kommentárjainak magyar vonatkozású könyvei”, in FODOR István–MARÓTI Egon–OLAJOS Terézia (szerk.) *Studia in honorem Samuelis Szádeczky-Kardoss septuagenarii*. Acta Universitatis de Attila József Nominatae – Acta Antiqua et Archaeologica: Supplementum VII 29–34 (Szeged: JATE,

nélkülözi a klasszikus történetírók fontos stiláris elemét, a szereplők jellemének kibontására talán leginkább alkalmas fiktív szónoki beszéd alkalmazását. Hősei általában *oratio recta* formában kinyilvánított gondolatai egyszersmind jellemük tükrői is. A historikusok az oratiót általában hadseregük, híveik nagyobb csoportja, esetleg követek előtt adják hőjük szájába, Daróczynál ez másként van a mű legfontosabb fiktív beszédénél. A szónoklatot ugyanis maga Mihály intézi egyik kapitányához, a magyar csapat élén álló, ráadásul az *antesignani* nevű alakulat vezetésére kijelölt Hadnagy István nevű vezéréhez, egyébként magyar nemeshez. Rémületesen hosszú orációja egyúttal politikai programbeszéd is. A szónoklat mind a helyszín – a vajda gyulafehérvári palotájának „Veresbársony” nevű hálószobája, ahol a török módra deszkákból szerkesztett magas kerevet fölött a Szűzanya ikonja függött, erre kellett egyébként a tisztnek esküt tennie –, mind a napszak – éjszaka –, mind a beszéd személyes jellege – egyfajta vallomás – miatt kivételes jelentőséget kap a műben. Mihály vajda kíméletlen őszinteséggel vall arról, hogy három országot, azaz Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt megszerezvén, a német-római császár feltétlen híveként a magyar koronára ácsingózik, s mivel nagyra törő terveiben csak az őselenségként számon tartott, elpuhult, törökpárti erdélyi nemesség akadályozza, ezért ezeket a nemeseket gyökerestől ki kell irtani a keresztény közösségből.²⁹ Érdekes, hogy amikor a vajda a lázongó magyar nemesek meggyőzésére kiküldi Vitéz Miklós nevű, előkelő és románul is beszélő erdélyi nemes hívét, és a nagy elokvenciával rendelkező szónok udvarházról udvarházra haladva dicséri urát, Daróczy *oratio obliquát* használ, hiszen a vajda szavait mintegy tolmácsolásban olvassuk; hasonlóan ahhoz, amikor az erdélyi nemesek tordai táborában Mihály vajda követe, Sztojka közvetíti megbízója hízelgéstől sem mentes szavait.³⁰ A leírások szövegébe illesztett beszédek ugyanakkor olvasmányossá, izgalmassá teszik Vitéz Mihály havasalföldi vajdának, erdélyi kormányzónak és Giorgio Basta császári generálisnak, illetve a vajda rémuralmát megeléglő erdélyi nemességnek a miriszlói csatában kulminált politikai és fegyveres küzdelmét.

Bár a szöveg célja egyértelműen emlékiratot felételez, a stiláris és szerkesztési, valamint tartalmi jellemzők történetírói alkotást mutatnak, a mű azonban nem nélkülözi a krónika jellegzetességeit sem, hiszen a szerző szinte napról napra, naplószerűen mondja el, mi történt 1600 májusától, amikor Moldova gyors elfoglalása után Mihály vajda visszatért seregével Erdélybe, ugyanezen év szeptember 18-ig, a miriszlói csatáig. A krónika azt az időszakot öleli fel, amelyet Náprágyi már Erdélyen kívül töltött, Daróczy egyértelműen utal is rá, hogy Náprágyinak készült a szöveg, hogy az utolsó hónapok erdélyi történéseit is megismerje. A szerzői dedikációból

1988); TÓTH Zsombor, „Fons vs. memoria?: Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvának a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához”, *Református Szemle* (2003): 698–710.

²⁹ DARÓCZY, *Vera descriptio*..., B₄r–C₁v.

³⁰ DARÓCZY, *Vera descriptio*..., D₄v–E₁r.

nem derül ki, hogy Daróczy milyen viszonyban volt a püspökkel, árulkodó azonban, hogy *servitornak* nevezi magát, ami nemcsak szolgálai státust, hanem egyfajta társadalmi viszonyt, kötelezettséget is jelenthet a kora újkori nagyúr vagy főpap és (kis)nemesi szolgálattelvéje között. Ez a kapcsolat sejlik fel akkor is, amikor Daróczy a püspök klienseként (*me autem clientem suum*) utal magára. Náprágyit egyébként majd 1608-ban, már győri püspökként, Daróczy első végrendeletében árvái egyik gyámjának is megjelöli, több más méltóság, így Mikáczi Miklós váradi püspök és Istvánffy (Istvánffy) Miklós nádorhelyettes mellett.³¹

A Giorgio Basta vezette királyi sereg miriszlói győzelméhez vezető alig öt hónap krónikája hihetetlenül részletes, szinte percről percre követi az eseményeket, rengeteg fontos adattal, megfigyeléssel, kivételes kútfőt nyújtva a történészeknek, s főként a hadtörténészeknek. Ugyanakkor elfogult az értékelés egyrészt Basta, másrészt „a Vajda” esetében, tekintve, hogy az előbbit kivételes hadvezérként, az utóbbit pedig mint *pestis acerba*, tetteit mint gyilkos *virust* jellemzi.

Sajnos, Daróczy forrásai teljesen homályban maradnak, minden bizonnyal az eseményekben résztvevőktől maguktól hallotta a történeteket, illetve, talán maga is szemtanú, sőt az események résztvevője lehetett. A lejegyzés stílusa, latinsága mindenképpen verzátus alkotóra enged következtetni, a bécsi jezsuiták tanítványa az élet iskolájában is jól vizsgázott.

Az egyetlen ismert bécsi példányból az utolsó nyomtatott oldalak hiányoznak, de korabeli kézírással pótolták őket. Utaltunk rá, hogy a nyomtatvány „páratlansága” lehet jele annak is, hogy Prágában csak néhány darabot nyomtattak ki, feltehetően drága volt a császárvárosban a kiadás, és ezek közül nyújtotta be az egyiket, feltehetően Náprágyi, a császári udvar magyar ügyekben referáló hivatalnokainak. Náprágyi az 1601. év jó részét Prágában töltötte, szoros kapcsolatban állt az udvarral, ekkor dőlt el további sorsa a Magyar Királyságban; ismeretes egy ekkor készült és a császárhoz eljuttatott emlékirata, amelyben az őt 1601 elején Prágában bepanaszoló erdélyi rendi küldöttség vádjai alól igyekezett tisztára mosni magát.³²

³¹ Daróczy Ferenc Nyevicke várában, 1608. febr. 16-ikán tett (1.) végrendeletének 19. századi másolata. MNL OL P 471 Daróczy cs. lt. f. 9.

³² KRUPPA Tamás, „Náprági Demeter erdélyi püspök és kancellár apológiája 1601-ből”, in Tusor Péter (szerk.), *Magyarország és a római Szentszéke (Források és távlatok) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae, 1. / Collectanea Vaticana Hungariae 8 105–118 (Budapest–Róma: MTA-PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012).

Daróczy Ferenc báró

Daróczy Ferenc karrierje már műve megírásának idején meredeken megindult felfelé,³³ hiszen deregyői és egyéb birtokadományával kora tekintélyes birtokosai közé emelkedett, de pályáján igazán 1600 után vett lendületet. Ráadásul éppen azzal, hogy 1603-ban Giorgio Basta erdélyi kormányzó mellé a király kancellárnak nevezi ki. 1603-ban címerbővítést és nemességének megerősítését is elnyeri, a király adományában hangsúlyozza műveltségét, illetve politikai, valamint hadi érdemeit, e szerint talán maga is részt vett az erdélyi harcokban.³⁴ Az adománynál a katolikus hit védelme is fontos argumentum volt. Az adomány és a kancellári kinevezés is erősíti azt a gyanúkat, hogy Daróczy talán Basta oldalán részt vett az erdélyi harcokban, politikai eseményekben, bár erről nem szólnak az eddig feltárt történeti források.

Daróczy a Bocskai-felkelés előestéjén és alatt is megmaradt aulikusnak, a katolicizmus, sőt a jezsuiták elkötelezett támogatójának, a Giovanni Argenti gyulafehérvári jezsuita által az 1605. évről Rómába küldött éves jelentésben is ilyenként, sőt a jezsuiták közvetítőjeként és szószólójaként tűnik fel. Bocskai egyébként lefogatta Daróczyt, aki csak nagy nehezen szabadult meg a szatmári vár börtönéből.³⁵

³³ Karrierjéhez vö.: BORBÉLY Zoltán, „Nemesi stratégiák és társadalmi mobilitás Felső-Magyarországon a 17. század első felében”, *Századok*, 154, 1. sz. (2020): 25–52, 46–47.

³⁴ „[T]ibi fideli nostro Francisco Daroczy de Dereghnyeó [...] acceptam a maioribus nobilitatem ita omnis generis ornamentis, quae vel a natura, vel ab arte, atque usu acquisisti, decorare atque illustrare conatus es, ut in primo statim aetatis tuae sive adolescentie flore vitam non inerti otio aut ignavia traduces, sed virtutis studiis potius studium amplexus, honestis et liberalibus studiis et actionibus occupari volueris, atque maturiore ad res gerendas et idonea aetate succedente tum in rebus politicis, tum vero in militia quoque pro defensione contra infensissimos Christini nominis hostes Turcas et Tartaros dulcissimae Patriae tuae, ac denique in tuenda ac dilatanda sacra Catholica Religione nostra inter tot infaelicis aevi nostri opinionum et haeresum nostra et procellas...” II. (I.) Rudolf, Prága vára, 1603. máj. 15. Deregyői Daróczy Ferencnek címer megerősítése, címerbővítés, magyar nemesség megerősítése. MNL OL P 450 Lónyai cs. lt. – Család által rendezett iratok I. XVII. 2.

³⁵ ANNUS 1605. Collegium Claudiopolitanum [...] „Est Daróczius in Hungaria nobilis magnus, sed maior catholicus et Societatis amantissimus, quem ante hos tumultus Transylvaniae cancellarium constituerat Caesar. Quia vero hisce turbis excitatis, in Caesaris fidelitate manebat, seque quantum poterat a Bocskaianis defendebat, tandem structis insidiis captus fuit, et in Szakmár (quae arx iam in Bocskaii manus venerat) per multos menses in arctissima custodia detentus. Verum cum magnis viris pro ipso intercedentibus liberatus fuisset, eum princeps secum in Transylvaniam duxerat. Huius opera utebatur Pater, quia fidelis erat, magnaeque apud omnes auctoritatis. Cum offerret principi cancellarius scriptum Patris, interrogavit princeps, a quonam illud recepisset? A Daróczio respondit cancellarius. Tum Bocskaii vehementi ira commotus «Si hoc, inquit, mihi de illo persuasissem, nunquam illum ex carcere evasisset: eum Szakmarienses comedissent canes.» Quod cum Daróczio unus ex consiliariis referret, magnoque in periculo illum ea de causa versari. «Et quomodo, inquit Daróczius, me rem ingratis principi facturum cogitare potui; cum ipsemet princeps per me cum Patribus egeret, eorumque causam arbitrio regni se relicturum significarit?» Andreas VERESS, *Annuae Litterae Societatis Jesu. De Rebus Transylvanicis Temporibus Principum Báthory 1579–1613*, Fontes Rerum Transylvanicarum / Erdélyi Történelmi Források V (Budapest: Institutum Fontium Historicorum Hungariae, 1921): 140.

Politikai karrierjének gyors előrehaladása közben, Daróczy Ferenc 1604. február 22-én kötött házasságával is feljebb lép a társadalmi létrán, Pálffy Miklós sógora lesz neje, Pálffy Erzsébet bárónő révén. Karrierje csúcspontján, 1612-ben báróságra emelkedik, Bereg vármegye főispáni székét is elnyeri, 1613-ban pedig a Szepesi Kamarára prefektusa (igazgatója) lesz. Kamarai igazgatóként már nem szerzőként, hanem protestáns politikai ellenfelei által szerkesztett gúnyversek szereplőjeként jelenik meg az irodalmi életben.³⁶ Katolikus kamarai alantasa, kollégája, a költő Marussi András azonban mint félistent jeleníti meg Daróczyt mint kamarai igazgatót alkalmi költeményeiben. Igaz, ezek kéziratban maradtak, de Daróczy minden bizonnyal hallotta, olvasta őket.³⁷ Végül kamarai főnökként, főispánként korabeli nyomtatványokban is megjelenik Daróczy neve. Bocatius a felső-magyarországi elit számos tagjával együtt Daróczyt, ekkor még csak mint kamarai tanácsost köszönti 1612 újév alkalmából. Ebbe az elitbe egyébként Bocatius szerint Daróczy nem más, mint Apollón, a költészet és művészetek görög istene ítélete alapján került be.³⁸

Daróczy Ferentől – a prágai nyomtatványon kívül – nem ismerünk más történeti szöveget, ő maga viszont az 1600 utáni felső-magyarországi és erdélyi politika meghatározó aktora lett, akiről Istvánffy Miklós is megemlékezik, miszerint 1603-ban Giorgio Basta erdélyi uralma alatt az uralkodó rábízta a kancellárságot.³⁹

³⁶ [CANTIO DE TRANSYLVANIA et de Consilio Papatum Contra Haydones Equitum] ALIA HISTORIA DE HISDEM DISTURBIS [...] Vadnak előtem több arultatokis, / Életünk után több leszelkedőkis, [...] Daróczyi Ferencz, noba rut neuéis, / Isten ne menceze úigre a szűrtőlis, / Hogy meg ismerie Christus urunkatis, / Menniei életet nieren lölkénekis. RMKT XVII/1, 98. sz. (434.)

³⁷ APPLAVSVS Spectabili et Magnifico Domino Francisco Daroczy de Deregnyo, Sac. Caes. Reg. Maiestatis Consiliario, nec non Hung. Superioris Cameruae Scepusiensis Praefecto et. dum felicissimo auspicio in Praefecturam eandem Cassoviam ingrederetur. – Aula Iovis Regem; igne Scepusis aula DAROCZYM / [...]; EPIGRAMMA – Rege Vienna Sacro; magno stat Cassa Daroczyo / Fulgurat ista viro; fulminat illa Deo. / Atrides quoties fertur tenuisse Mycenis / Astat Ulissaeis patria fida tubis. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.) Quart. Lat. 2488. ff. 96v–97v. Marussi Andrásról bővebben: GYULAI ÉVA, „Pegazus Kassán – Andreas Marussi adótisztviselő (†1629) alkalmi versei”, in *Történelem és Kultúra. Multikulturalitás és a határon átnyúló együttműködés Kassa és Miskolc között*, ed., Zlatica ŠAPOSOVÁ 25–39 (Prešov: Generalny konzulát MR v Košiciach–Universum–EU, 2011); GYULAI ÉVA, „Hinni, Pegasel (Marussi Andras költő saját címeréről írt versei, 1613–1628)”, in *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a batvanéres Heltai János tiszteletére*, szerk.: KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka 209–240 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011).

³⁸ D(omino) FRAN(cisco) DARHOCIO, CONS(iliario) R(egio) in Cam(era) Scepusiensi – Phoebi arbitratu, iussu ac virtutis, es inter / Hos, Francisce, viros, queis voveo omne bonum. / Ut felix duodenus eat hic prosper et annus, / Hanc cape, gemma Hunnae nobilitatis, avem. / Cuncta geras ave nimirum felice, quod aiunt, / Publica pro patria commoda cuncta gera. BOCATIUS, *Hexasticha votiva*, Bártfa, 1612 A.r (RMNy 1029). Csonka Ferenc Bocatius-kiadásában a DARHOCIO szót DARHOLCIO-nak olvasta, ezért a hexastichon címzettjét Darholcz Ferenczel (1598?–1640 k.) (Szenczi Molnár Albert pártfogójával; egyébként Bethlen Gábor tiszttel, várkapitánnyal) azonosítja, de Darholcz Ferenc sosem volt kamarai tanácsos, ráadásul 1612-ben még igen fiatal volt. Vö.: Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia II. Poetica*, ed. Franciscus CSONKA (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 671.

³⁹ Liber XXXIII. [...] provinciam Basta consilio et adminiculo decemvirum ex Germanis et Ungaris delectorum gubernaret [...] Rebus vero et negotiis expediendis Franciscus Darocius e Bereghiana provincia, vir summae virtutis delectus est, qui vices atque officium Cancellarii praestaret. Nicolai ISTHVANFI *Historiae de rebus ungaricis: libri*

Istvánffy azonban Daróczyt történetíróként nem ismerte, vagy talán – műve ismeretében – nem ismerte el, az 1622-ben nyomtatásban is megjelent Historiájában ugyanis nem támaszkodik a *Vera descriptio* szövegére.

Nem sokkal Daróczy halála előtt a jezsuita Vásárhelyi Gergely Daróczynak ajánlja Canisius-fordításának 1614. évi bécsi kiadását, a nyomtatványban a címersors mellett Daróczy fametszetes címerét is közli.⁴⁰ Kétséges, hogy Daróczy részt vette-e 1600-ban az erdélyi eseményekben, művében nem említi magát, ellentétben Vásárhelyi Gergellyel, aki a gyulafehérvári jezsuita misszió tagjaként maga is részese volt a történéseknek, erről éppen Daróczy ír emlékiratában. Mihály vajda ugyanis, amikor Gyulafehérvár mellett tábort ver, a városból két egyházi férfit hívat magához, hogy az ellenség, azaz az erdélyi nemesek tordai táborába küldje őket. Az egyik maga a derek jezsuita Vásárhelyi, a másik Ungvári János református lelkész, a katolikusok ádáz ellensége. A ravasz vajda úgy gondolkodik, hogy egyik is, másik is a saját vallásán lévőeknek fogja üzenetét továbbítani. Rosszul számított azonban, a jezsuitát és a lelkészt, miután előadták, amit Mihály vajda rájuk bízott, lefogták a tordai táborban.⁴¹ A *Vera descriptio* rengeteg szereplője – főként természetesen katonák – között feltűnik Jacobinus János (1574–1603) is, aki 4 évvel korábban még kolozsvári jegyzőként jelentette meg *Brevis enarratio* c. latin nyelvű művét Heltai Gáspár nyomdájában,⁴² egyfajta haditudósításként Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratáról.⁴³ Nem tudjuk, Daróczy ismerte-e a munkát, Jacobinust azonban, aki 1600-ban Mihály vajda gyulafehérvári kancelláriájának titkára volt, derűre hajló, s főként tehetséges ifjúként írja le, aki a vajda jó néhány, besliának nevezett testőrével együtt szökött át a gyulafehérvári palotából, a titkár egyenesen a vajda hálószobájából, a magyar nemesek tordai táborába.⁴⁴

XXXIV. Nunc primum in lucem editi (Coloniae Agrippinae [Köln]: Antonius Hieratus, 1622), 797. Nagy Gábornak tartozom köszönettel, hogy erre a szöveghelyre felhívta a figyelmemet.

⁴⁰ „IN STEMMA SPEctabilis ac M. Domini Domini Francisci Darocz et Deregyeo – Nil dentes trux Orce tui, nihil horror Auerni, / Omnia Daroczi robora robur habet. / Si fors insidias Styx improba struxerit auctas, / Destruet has Ales luce, dabitque manus.” VÁSÁRHELYI Gergely, *Kezétleni Tndomanynak Reovid Summaia. Canisius Peterol iratatot* (Bécs: Formika Máté, 1617) (RMNy 1080). A címersorsot közli: RMKT XVII/7, 423.

⁴¹ „Vaiuoda quoque, qui nihil adhuc de Bastae aduentu accepisset, undique tamen suas copias, certus iam de Nobilium viribus conuocat, et castra sua apud Albam ponit, et uocatis ad se duobus Ecclesiasticis, quorum alter erat Gregorius Vasarhelij, ex Societate Iesu, vir bonus et concionator excellens: Alter Joannes Vnguari, Albensium Caluinistarum, acerrimus contra Catholicam fidem calumniator, vir facundus, et in studiis humanioribus versatus. Hos ille moribus et fide dispares, ad homines diuersae religionis, ut si propter odium religionis, alterius oratio ingrata esset, alterius valeret, Thordam ablegauit. [...] Verum illi ut primum in castra venerunt, vix auditi, detinentur.” DARÓCZY, *Vera descriptio*... , F₃v–F₄r

⁴² *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transyluaniae principe Sigismundo anno MDXCV gestarum*. Avthore Ioanne IACOBINO, notario vrbis Caudiopolitanae (Claudiopoli: Heltanis, 1596) (RMNy 780)

⁴³ Jacobinusról és történeti munkájáról bővebben lásd: SZVORÉNYI Róbert, *Jacobinus János élete és életműve, a Brevis enarratio historiográfiái és történeti háttere, valamint szövegének utóélete*, Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021.

⁴⁴ „Besliae vero Equites, certi iam de Vaiuoda insolentia, Hungarorum etiam voluntate, densato agmine, nocte signo dato, Thordam ad Nobiles transierunt. Cum his Ioannes Iacobinus festi-

Simigianus

Daróczy művének recepciójáról nem tud az eddigi kutatás, ahogyan magát a történeti munkát sem övezte figyelem. Pedig már megjelenésének körülményei, s főként a megjelenése idején Prágában feltűnő személyiségek miatt is hasznos lenne, ha tudnánk, kikhez jutott el, kik olvasták (és használták?). Kérdés, hogy a birtokai visszaszerzése érdekében 1601 elején Prágába érkezett Bocskai István, aki a következő hónapokat „tisztos fogságban” töltötte a császárvárosban, forgatta-e lapjait, ha kezébe is került az írásmű, biztosan nem gondolta, hogy alig 5 év múlva szerzőjét börtönbe záratja. Még izgalmasabb kérdés, hogy a miriszlói vereséget követően, a császár iránti hűségét bizonyítandó, 1601. január 12-én Prágába „betoppant” Mihai Viteazu⁴⁵ tudott-e az őt gyalázó kiadványról. Mihály vajda prágai feltűnése, majd újabb szövetkezése a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem elleni császári erőkkal, talán Daróczy erdélyi krónikája terjedésének, terjesztésének sem használhatott, így még érthetőbbé válik, jelenleg miért csak egyetlen példányt ismerünk a műből.

Daróczy műve azonban egyvalakire bizonyosan hatással volt, és ez nem más, mint a *Simigianus* humanista nevet viselő Belső-Szolnok vármegyei jegyző, Somogyi Ambrus (1564–1637),⁴⁶ aki nemcsak kortársa, hanem historikusként kollégája is Daróczynak. Daróczyval ellentétben azonban a magyar és erdélyi történelmet 1490-től 1606-ig összefoglaló műve csak jó két évszázaddal halála után, 1800-ban,⁴⁷ majd 1840-ben jelent meg.⁴⁸ Kézírtos másolatai azonban széles körben terjedtek, olyannyira, hogy művéből, akárhányszor szó szerint is átvett (és nem idézett!) Bethlen Farkas,⁴⁹ így Simigianus, igaz, csak halála után, kompiláció „áldozata” lett. Ő maga egyébként nem akarta, hogy azt higgyék róla: idegen tollakkal akar ékes-

uus et ingeniosus iuuenis, Secretarius Cancellariae e cubiculo Vaiuodae se subduxit, et ad Thor-densia castra venit.” DARÓCZY, *Vera descriptio*..., E, r

⁴⁵ *Erdély története. Három kötetben, 1. kötet. A kezdetektől 1606-ig*, szerk.: MAKKAI László–MÓCSY András (Budapest: Akadémiai, 1986), 531.

⁴⁶ Somogyiról bővebben: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történet-írásról*, szerk.: RITÓOK Zsigmondné (Budapest: MTA–ITI, 1975), 307–326.

⁴⁷ Liber I (1800): Ambrosii SIMIGIANI, notarii comitat. Szolnok interior., *Historia rerum Ungaricar. et Transilvanic. ab anno M.CD.XC usque M.DC.VI.*: quator libris, Liber I, accurante Iosepho Carolo EDER (Cibinii: Typis sumtibusque Martini Hochmeister, 1800) (Scriptores rerum Transilvanicarum Tomi II. Volumen I.)

⁴⁸ Liber II–III–IV (1840): Ambrosii SIMIGIANI, notarii comitat. Szolnok interior *Historia rerum Ungaricar. et Transilvanic. ab anno M.CCCCXC. usque MDCVI. quatuor libris comprehensa nunc primum typis edita*, Liber II–III–IV. Accuravit J. BENIGNI de MILDENBERG (Cibinii: typis sumtibusque Mart. Hochmeister, 1840) (Scriptores rerum Transilvanicarum Tomi II. Volumen II.) (A továbbiakban: SIMIGIANUS, *Historia*... i. m.)

⁴⁹ *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri decem a clade Mohazensi 1526. usque ad finem seculi* (Keresd: Székési P. Mihály, é. n. [1690]). Bethlen Farkas Somogyitól átvett szövegeiről vö.: PETNEHÁZI Gábor: *Erdély összeállított történetei – Somogyi Ambrus és Bethlen Farkas c. előadása, elhangzott Pécsen a 2019. május 23–25-én rendezett „Imitáció és parafrázis – Szövegváltozatok a magyar régiségben” c. tudományos konferencián.*

kedni (*ne alienis plumis superbire post redarguerer*),⁵⁰ így már kortársai is megtudhatták a művéhez írt előszavából, hogy a Mátyás halálától saját koráig tartó históriát milyen forrásokból szerkesztette. A régebbi időkhöz Sambucus és Giovio műveit használta, a Báthoryakkal kezdődő saját korára vonatkozóan azonban már saját kútfőket használt, egyrészt kortársai elbeszéléseit, másrészt önnön tapasztalatait, hiszen 1590-től már maga is részese Erdély történetének.⁵¹

Somogyit azonban nemcsak másolták (Bethlen Farkas), hanem ő is másolt, nem is keveset, erre már Bartoniek Emma is utal historiográfiai monográfiájában (*Somogyi nem nagy önálló író*); Bartoniek főként Istvánffy-t találja meg Somogyi „ihletői” között, de Jacobinus szövegrészei is megjelennek Somogyi, „a kiíró” *Históriájában*. Érdekes, hogy Bartoniek az 1600–1601. évek történetére vonatkozó részek stílusát eltérőnek, ugyanakkor jobbnak találja, mint a korábbiakat, de itt is esetleges idegen szerzőség lehetőségét veti fel (*józan, realiztikus, csak tényekre szorítókozó, de egyben drámaian eleven és élénk, néha szinte humorba vegyülő előadása, e részben is más, idegen írók művei átírására gondolhatnánk*).⁵² Nos, ez az idegen író maga Daróczy, akinek szinte az egész műve megjelenik, idézet és idézés nélkül, részletekben, Somogyi Ambrusnak a Mihály vajda moldvai hadjáratától a miriszlói csatáig tartó szövegrészében. Bartoniek egyébként megdicséri Simigianus humorát, amikor Zoltay János jogtudós esetét meséli el,⁵³ ezt a részt azonban, a rengeteg többivel együtt, Somogyi szó szerint veszi át Daróczytól. Mihály vajda nevezetes, Veresbársony-hálósobájában elhangzott beszédét Bartoniek Emma a történetíró Somogyi véleményeként értékeli, különben pedig az egész mű legérdekesebb részletének tartja;⁵⁴ pedig mindez Daróczy invenciója.

Csak külön tanulmányban lehetne a hihetetlenül szemérmetlen kompiláció teljességét kibontani, az alábbiakban egy részletet közlünk az eredeti és a kompilált szövegből, az idézett rész magyar fordításával együtt, Somogyi Ambrus műve ugyanis két kötetben megjelent magyarul, a *Historia* 3. és 4. könyve Szabó György fordításában.⁵⁵

⁵⁰ SIMIGIANUS, *Historia*..., [6] (*Proemium*)

⁵¹ „Amikor tehát arról elmélkedtem, hogy az unalmas időt miképpen játsszam ki, s gyógyírt szerezzek javaim elvesztése miatt eléggé megszorodott lelkemnek, erre főként a történelem látszott alkalmasnak, amelynek olvasására kezdtem gyakrabban fáradságot fordítani. [...] Szükségesnek tartottam azt is jelezni és feltárni mindenki előtt, hogy ezt a gyűjteményt honnan szedtem össze, nehogy utólag azzal vádoljanak, hogy idegen tollakkal ékeskedem: természetesen Zsámbokitól, Paolo Gioviótól, akik másokon kívül és egyebek mellett legtöbbet írtak a magyar történelemről. [...] Továbbá, amikor az elbeszélés rendje a Báthory-család történetéhez érkezett, ezt egészen a saját anyagomból merítettem és tettem közzé, mert ebben néha vagy részt vettem, vagy pedig a legszavahihetőbb emberek jelentéséből ekképpen hallottam és bizonyosként tudtam meg.” SZABÓ György (fordítása), „Somogyi Ambrus nézetei a történetírásról”, *Erdélyi Múzeum* 62 (2000/1–2): 68–71.

⁵² BARTONIEK, *Féjezetek*..., 308–311., 313.

⁵³ BARTONIEK, *Féjezetek*..., 24. jegyzet (321.)

⁵⁴ [J]oannes Zoltai, *Juris peritus, qui cum ex legibus Justiniani etc.* DARÓCZY, *Vera descriptio*..., E₄r

⁵⁵ SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évektől 1606-ig. 3–4. könyv*, ford.: SZABÓ György, *Scriptores rerum Hungaricarum*, 8 (Máriabesnyő: Attraktor, 2013)

1600 – DARÓCZY, *Vera descriptio...*(D₁r–D₂r)

Georgius Mako, Capitaneus equitum, partim militum armis, quorum erat antesignanus, partim loci distantia confisus, apertè ad quendam amicum Coronam literas in hanc formam scripsit. Scias pro certo Michaëlem Vaiuodam hominem scelestissimum, in omnium nostrum vitam conspirasse. Propterea danda est opera, ut ips prius quacunq̄ arte, siue astu, siue virtute id fieri possit, è medio tollatur; quam ex tot Christianorum sanguine fuso, gloriam victoria partam, ad barbaros ducat. Ecce ego adsum nec ad illum, quamvis iam ab ipso toties in casta vocatus veniam. Cum delectu militum, quos fortè haud difficulter in defensionem proprii sanguinis, et patriorum larium flectere potero, gentem meam, usque ad extremum spiritum, contra huius tyranni saeuitiam tuebor. Vos idem facturos non dubito. Vale. Sed et istae litterae amicorum infidelitate in mabus vaioda indiertun, habebat Vaiuoda adolescentem Stephanum Halmagij Hungarum Nobilem, armigerum suum, a cubiculis fidelissimum, hunc Georgius Mako, per amicitiam rogauit, ut literas illas suas ioco tantum scriptas, quas in manus Vaiuodae peruenisse intellexisset, quoquo modo id fieri posset, in specie remitteret. Existimant nonnulli repetitionem earum litterarum Georgium prudenter ide fecisse, ut probationis materiam obijciendam in iudicio crinum ex manibus Vaiuodae paeriperet. Verum Halmagi infidus amicus rem totam Michaëli aperit, et ut literas Georgio Mako remittat, multis argumentis suadet. Quorum non postremum erat illud, restitutione litterarum omnem ex animo Georgii suspicionem tolli posse, securiorem fieri, et metu futuri supplicii liberari, facilius in aulam allici. At Michaëel non potest (inquit) mi fili, nec debet, hae tam insolens et periculosa Epistola auctori restitui, testis enim illa erit, suae in me perfidiae, et suplicii iusti, quo din ipsum dereui, manifesta probatio.

1606/1840 – SIMIGIANUS, *Historia...*

219–220.

Ex natione Siculica quidam Georgius Mako, strenuus et militaris vir, Capitaneus equitum, partim militum suorum armis, quorum erat antesignanus, partim loci distantia confisus aperte ad quendam amicum Coronam litteras in hanc formam scripsisse fertur: Scelestissimum (inquit) Michaëlem Vajvodam scias pro certo in omnium nostrorum vitam conspirasse, propterea danda est opera, ut ipse prius quacunq̄ arte, siue astu, siue virtute id fieri posset, e medio tollatur, quam ex tot Christianorum sanguine fuso gloriam victoriae partam ad barbaros ducat. Ecce ego adsum, nec ad illum, quamvis iam ab ipso toties in casta vocatus, veniam, cum delectu militum, quos forte haud difficulter in defensionem proprii sanguinis et patriorum larium flectere potero, gentem meam usque ad extremum spiritum contra huius tyranni saeuitiam tuebor; vos idem facturos non dubito. Vale. Sed et istae litterae amicorum infidelitate in manus Vajvodae inciderunt. Habebat Vajvoda adolescentem Stephanum Halmagyi Ungarum nobilem, armigerum suum a cubiculis fidissimum; hunc Georgius Mako per amicitiam rogavit, ut litteras illas suas ioco tantum scriptas, quas in manus Vajvodae peruenisse intellexisset, quoquo modo id fieri posset, in specie remitteret. Existimant nonnulli repetitionem earum litterarum prudenter ideo fecisse, ut probationis materiam obijciendam in iudicio criminum ex manibus Vajvodae praeriperet. Verum Halmagyi infidus amicus rem totam Michaeli aperit, et ut litteras Georgio Mako remittat, multis argumentis suadet, quorum non postremum erat, illa restitutione litterarum omnem ex animo Georgii suspicionem tolli posse, securiorem fieri, et metu futuri supplicii liberari, faciliusque in aulam allici. Ac Michael, non potest, fili mi, inquit, nec debet, haec tam insolens et perniciosa epistola auctori restitui; testis enim illa erit suae in me perfidiae, et supplicii iusti, quod in ipsum decrevi, manifesta probatio.

1600 – DARÓCZY, *Vera descriptio...*

(D_{1r}–D_{2r})

Persuasit tamen adolescens homini obstinato, ut particula in futurum justè, contra ipsum per Vajuodam decreto supplicii ex literis lacerata, et reseruata, reliquum litterarum corpus adolescenti Georgio Mako remittendum restituerit. Quas postea Halmagii asserens in suis, illas à Vajuoda nec visas nec lectas fuisse, remisit: sed manca et mutilatae litterae suspicionem doli in pectore Georgii non parum auxerunt. Vnde accidit ut Georgius Mako Vaiuodae literis, ut cum suis signis ad castra veniret, aliquoties vocatus, venire noluerit. Jam et inter milites fama de Michaëlis in Hungarorum caedem, sinistra voluntate in dies crescebat, et inter pocula, ut fieri solet, de hoc atroci conatu, vnus alteri noua fuggerebat. Faciebant istius nouitatis fidem apud militem, truculenti Vaiuodae mores, conscientiae cum Sigismundo Principe, susceptorum tractatum, casus interfectorum Nobilium, et repentinus ex illa Prouincia nonnullorum insignium virorum discessus, sed neque Georgius Mako in his artibus, quas ad persuadendum contra Vaiuodam, apud concitatum hac fama militem, valere cognoscebat, segnis erat. etc.

1606/1840 – SIMIGIANUS, *Historia...*,

219–220.

Persuasit tamen adolescens homini obstinato, ut particula in futurum iuste contra ipsum per Vajvodam decreti supplicii probans, ex litteris lacerata et reservata, reliquum litterarum corpus adolescenti ad Georgium Mako remittendum restituerit, quas postea Halmágyio, asserens in suis, a Vajvoda nec visas nec lectas fuisse, remisit. Sed mancae et mutilatae litterae suspicionem in pectore Georgii non parum auxerunt ; unde accidit ut Georgius Mako Vajvodae litteris, ut cum suis signis ad castra veniret, aliquoties vocatus, venire noluerit. Jam et inter milites fama de Michaelis in Ungarorum caedem sinistra voluntate in dies crescebat, et inter pocula, ut fieri solet, de hoc atroci conatu vnus alteri noua suggerebat. Faciebant istius novitatis fidem apud milites truculenti Vajvodae mores, conscientia cum Sigismundo principe conceptorum contractuum, casus interfectorum nobilium, et repentinus ex illa provincia nonnullorum insignium virorum discessus. Sed neque Georgius Mako in his artibus, quas ad persuadentem contra Vajvodam apud concitatum hac fama militem valere cognoscebat, segnis erat. etc.

„A székely nemzetből egy bizonyos Makó György, buzgó katonaember, a lovasok kapitánya, részint az általa vezetett katonái fegyvereiben, részint pedig a hely távolságában bízva, mint mondják, egy barátjához Brassóba nyíltan levelet írt ebben a formában: »A legistentelenebb – úgymond – Mihály vajdáról biztosan tudod, hogy az összes mieink élete ellen összeesküdött, ezért azon kell fáradozni, hogy mielőtt a győzelemnek az oly sok keresztény kiontott vérén szerzett dicsőségét a barbárokhoz vinné, bármely módon, ha lehetséges, akár fortélyal, akár vitézséggel pusztuljon el e világból. Magam, íme, itt vagyok, bár ő már többször a táborába hívtott, de mégsem megyek hozzá. Válogatott katonákkal, akiket könnyen rá fogok tudni venni tulajdon vérük és a hazai tűzhelyek védelmére, népemet utolsó leheletemig védelmezni fogom e zsarnok dühöngése ellen. Nem kétlem, hogy ti ugyanezt fogjátok tenni. Ég veled!« De a barátok hűtlensége folytán ez a levél is a vajda kezébe jutott. Volt a vajdának a hálószobájában egy húséges fiatal fegyverhordozója, a magyar nemes Halmágyi István. Ezt Makó György barátilag kérte, hogy azt a csupán tréfából írt levelét, amelyről tudta, hogy a vajda kezébe jutott, ami-

lyen ürüggyel csak lehet, küldje vissza. Némelyek úgy vélik, hogy ama levél visszakérését okosan azért szorgalmazta, hogy a bűntények megítélésében a bizonyításra szolgáló anyagot kiragadja a vajda kezéből. Halmágyi ellenben, a hűtlen barát, az egész ügyet feltárta Mihálynak, és sok érveléssel rávette, hogy küldje vissza a levelet Makó Györgynek. Ezek között nem utolsó volt az, hogy a levél visszaadásával György lelkéből minden gyanút ki lehet irtani, nyugodtabb lesz, megszabadul a várható büntetés félelmétől, és könnyebben az udvarba csálhatják. Mihály azonban ezt mondta: »Fiam, nem lehet, nem kell ezt az annyira dölyfös és veszedelmes levelet visszaszármasztatni a szerzőnek, ez lesz ugyanis tanúja ellenem való hűtlenségének, s világos bizonyítéka az igazságos büntetésnek, amelyet kiszabtam rá.« Az ifjú mégis rávette a makacs embert, hogy a vajda által a jövőben az annak számára kiszabott büntetés jogosságát bizonyító darabkát a levélből kitépve és megőrizve, a levél fennmaradó darabját adja át az ifjúnak a Makó Györgyhez való eljuttatás végett, amit aztán Halmágyi vissza is küldött, azt állítva a maga levelében, hogy a vajda sem nem látta, sem nem olvasta. Ám a hiányos és megcsonkított levél erősen megnövelte a gyanút György szívében. Ezért történt, hogy a vajda leveleitől néhányszor felszólítván, miszerint zászlóival jöjjön a táborba, Makó György megtagadta azt. Már a katonák körében is napról-napra nőtt Mihálynak a magyarok megölésére irányuló baljós szándékáról szóló hír, és poharazás közben, amint történni szokott, egyik a másiknak új dolgokat toldott hozzá e kegyetlen tervhez. Ezen nem éppen új hír mellett szóltak a katonák előtt a zord vajda szokásai, a Zsigmond fejedelemmel vállalt szerződések ismerete, a meggyilkolt nemesek esete, és néhány jeles férfiúnak ebből a tartományból való hirtelen távozása. De Makó György sem volt rest azokban a mesterkedésekben, amelyekről tudta, hogy hatásosak az ettől a hírtől feltüzelt katonáknál a vajda elleni izgatásra.⁵⁶

*

Daróczy Ferenc Prágában megjelent történeti munkáját elfelejtette az ingrata posteritas, ugyanakkor Somogyi Ambrus kompilációja lényegében „életben tartotta” a művet, igaz, annak fontos eleme, a koherencia – és, tegyük hozzá: a szerzőség megjelölése – nélkül; így jó részét még fordításra is érdemesnek tartotta a „hálás utókor”, de nem Daróczy neve alatt. Az egyetlen példányban fennmaradt mű több mint négy évszázadot késő újabb redakciója, magyar, esetleg más nyelvre való fordítással szolgáltatathatna csak igazságot Daróczy Ferencnek, az „egykönyves” szerzőnek.

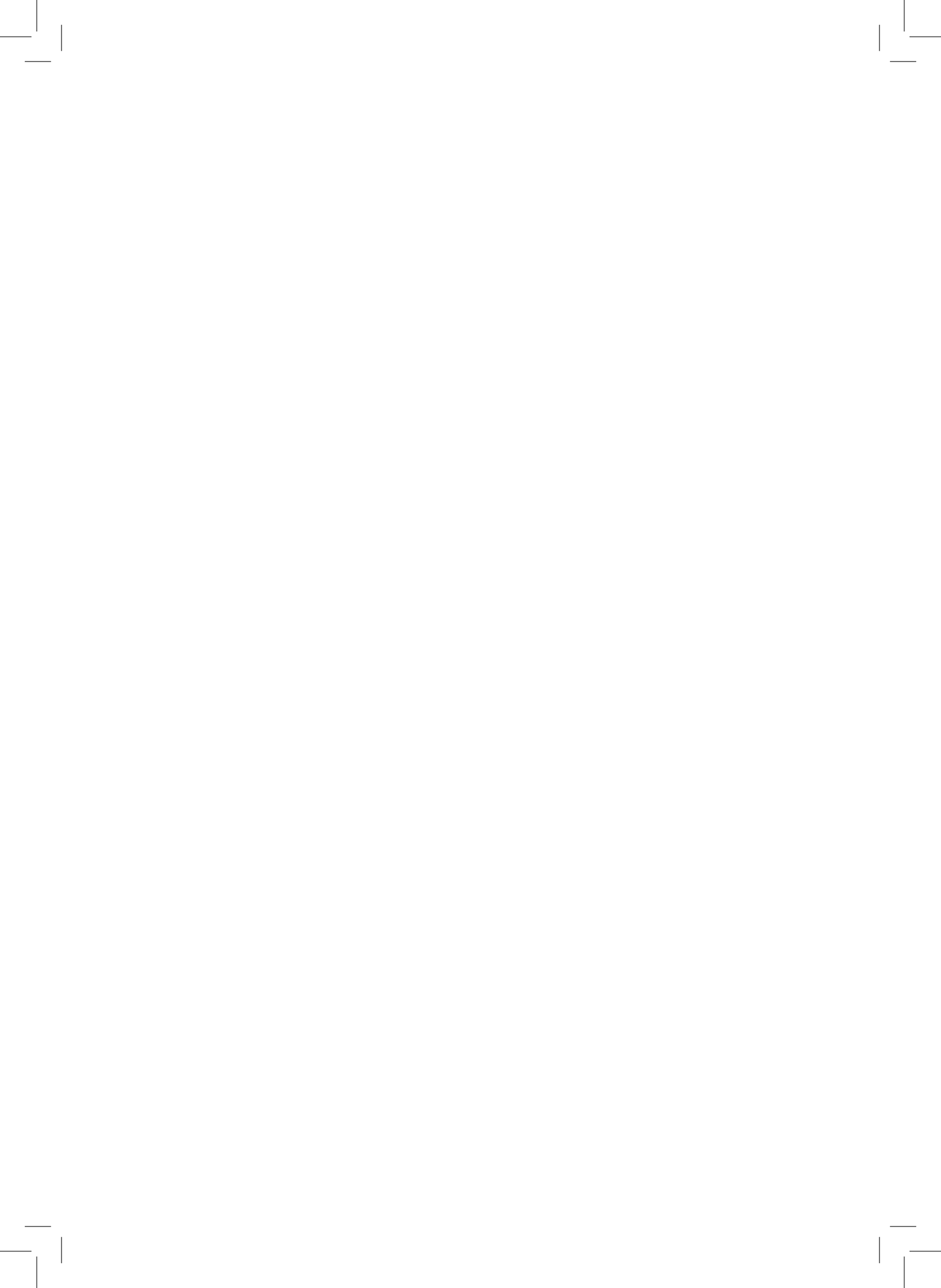
⁵⁶ SOMOGYI, *História...*, 90–92. SZABÓ György ford.

ÉVA GYULAI

**An (almost) unknown historiographer, Ferenc Daróczy and his work:
*Vera descriptio rerum in Transsylvania post Moldavicam expeditionem
gestarum* (Prague, 1600)**

The Hungarian noble Franciscus Daróczy's work in Latin, which was published in Prague in 1600, is now known in a single exemplar preserved in the collection of the Österreichische Nationalbibliothek (Vienna). In addition, the last printed pages of the booklet are missing, these were replaced by handwriting at the time of publication. The historical work entitled *Vera descriptio...* contains a detailed history of the Principality of Transylvania from June 1600 to September 18, 1600. At that time, the Wallachian voivode Mihai Viteazul (Michael the Brave) tried to establish a monopoly in Transylvania, but the Hungarian nobility of the principality turned against him, and in the end he was defeated in the battle of Mirăslău. Daróczy's manuscript was published by the Hungarian noble Miklós Szokoly in Prague at his own expense. So far, the research has not revealed that a large part of Daróczy's work was later adopted verbatim by Ambrus Somogyi (1564–1637), who bore the humanist name Simigianus, in his own historical work, without referring to the source. And Wolfgangus Bethlen borrows certain texts from Simigianus, as well, which originally come from Ferenc Daróczy, but Bethlen does not refer to either Simigianus or Daróczy.

GÁLFI EMŐKE

Szamosközy István „baráti köre”

Szamosközy István udvari historikus baráti köréről szinte semmit nem tudunk. Történeti műveiből erre nem derül fény, legfeljebb arra, hogy kortársai közül kitet becsült nagyra, vagy éppen kiről vélekedett lesújtó módon. A címben szereplő idézőjelet ez a körülmény indokolja. Korának kiemelkedő, illetőleg kevésbé ismert személyiségeihez fűződő kapcsolatáról azonban rendelkezünk adatokkal, s ezek minőségére is válaszolhatunk bizonyos mértékben. Szamosközy életéről, családjáról és környezetéről a műveit kiadó, és azok kritikáját tartalmazó két alapvető munka¹ megjelenése óta eltelt több mint száz év alatt kevés új adatot sikerült feltárni. A holtpontról hiteleshelyi protocollumának² vizsgálata jelent elmozdulást, amely a történetíró levéltárosi tevékenységén túl életének eseményeiről, és a vele érintkezésben levő személyekről is közöl információkat. E becses levéltári forrás felhasználásával (is) teszünk kísérletet Szamosközy „baráti körének” bemutatására.

Kortársaihoz fűződő kapcsolatai alapján a történetíró által kétségtelenül ismert személyeket a következő három csoportba soroltuk: patrónusai; a vele egyenrangú értelmiségi réteg; családja. Úgy tűnik, ezek közül családja képezte a legszűkebb csoportot, és a vele érintkezésben levő értelmiségi réteg a legszámosabbat, bár, miként látni fogjuk, patrónusai is szép számmal akadtak. E körülmények indokolják, hogy utóbbi két fő csoporton belül is különbséget tegyünk némely alcsoportok között. A patrónusok között ily módon megkülönböztetjük egyrészt a fejedelmek, másrészt a főurak és katonák alkotta alcsoportot. Hasonlóképpen az értelmiségieket is felosztottuk gazdasági és jogtudó értelmiségi rétegre.

¹ SZAMOSKÖZY István történeti maradványai. 1566–1603. I–III; 1542–1608. IV, kiadta SZILÁGYI Sándor, Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum XXI, XXVIII, XXIX, XXXX (Budapest: MTA, 1876–1880); SZEKFI Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához* (Budapest: Barcza Jenő, 1904)

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 2. Protocolla (= F 2.), II.

1. Patrónusok

Szamosközy legfőbb patrónusai természetszerűen az ország fejedelmei voltak. A történetíró életében a tizenöt éves háború körülményei miatt viszonylag nagy számú fejedelem váltotta egymást Erdély trónján. Ha elfogadjuk, hogy Szamosközy 1565 körül született,³ akkor haláláig (1612) kilenc uralkodót számlált az erdélyi fejedelmek sora. Ebből adataink szerint hatnak (Báthory Zsigmond, Báthory András, Mihai Viteazul vajda, Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Báthory Gábor) volt felnőttkorú⁴ alattvalója, és négynek (Báthory Zsigmond,⁵ Báthory András,⁶ Bocskai István,⁷ Rákóczy Zsigmond⁸) udvari történetírója. Utóbbiak közül Bocskai fejedelem támogatása lett volna igazán számottevő, ha az uralkodó végrendelete által számára rendelt 2000 forintos hatalmas összeget kézhez kapta volna.⁹

A felsorolt fejedelmek mellett főurak és magas rangú katonák támogatták Szamosközy tanulmányai végzése, vagy történeti művének megírása végett. Közismert Sombory László tanácsúr és Kovacsóczy Farkas kancellár szerepe a történetíró külföldi peregrinációjának előmozdításában. Nekik köszönhető, hogy német (Heidelberg) és olasz (Padova) egyetemeken tanulhatott mintegy hét évig (1586–1593),¹⁰

³ SZAMOSKÖZY István, *Erdély története* [1598–1599, 1603], ford. BORZSÁK István, vál. SINKOVICS István (Budapest: Magyar Helikon, 1977), 7.

⁴ A felnőttkorúságot a teljes korral (*perfecta aetas*) azonosítjuk, amely férfiak esetében 24 év volt. Vö. VERBŐCZY István *Hármaskönyve* (Pest: Magyar Tudós Társaság, 1844), I/111. cím, 192–193.

⁵ SZEKFŰ Gyula, „Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről”, *Századok* 42, 1. sz. (1908): 217–244, 219–244; GÁLFI Emőke, *A gyulafehérvári hitelshely levélkeresői (1556–1690)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 283 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015), 79; MNL OL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára F 4. Cista Comitatum (= F 4.) Comit. Alb. Cista V, fasc. 1, nr. 51.

⁶ SZILÁGYI, kiad. SZAMOSKÖZY István..., I: XVI, 214; GÁLFI, *A gyulafehérvári hitelshely...*, 78–79.

⁷ SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 41–54, 57; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, sajtó alá rendezte RITÓÓK Zsigmondné (Budapest: MTA ITI–MTAK, 1975), 277.

⁸ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*, Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 2. (= ErdKápjkv VIII. 2.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi GÁLFI Emőke (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 114, 116. sz; FEJÉR Tamás, „domum lapideam intra muros huius civitatis Albensis...” Az 1597-ben helyreállított erdélyi püspökség gyulafehérvári háza és szomszéd-sága”, in *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt, P. KOVÁCS Klára, 197–215 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021), 212; SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 57; BARTONIEK, *Fejezetek...*, 277.

⁹ Bocskai végrendeletének kiadói ugyan 7000 forintot írnak, de Szilágyi Sándor Bethlen Farkas nyomán helyesbítette az összeget 2000 forintra, amely így is igen jelentékeny összeget tett ki abban a korszakban. „Az 1606. esztendőben történt Bocskai István Magyar- és Erdélyországi fejedelemnek testamentomi rendelése”, in *Magyar gondolkodók. 17. század*, vál. TARNÓC Márton, 9–22 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979), 17–18; GÁLFI, *A gyulafehérvári hitelshely...*, 80; SZILÁGYI, kiad. SZAMOSKÖZY István..., I: VIII. 2. jegyz. Szilágyi pontosítására Petneházi Gábor hívta fel a figyelmet, amelyet ezúton is köszönök neki!

¹⁰ BARTONIEK, *Fejezetek...*, 276–277; SZAMOSKÖZY, *Erdély története...*, 7–8.

amely akkor igen hosszú időnek számított,¹¹ és meghatározó módon befolyásolta Szamosközy szemléletét saját világról.

Patrónusai közül kevésbé ismert a történetíró kapcsolata Sarmasági Zsigmond katolikus főúrral. Sarmasági a fejedelmi nagyobbik kancellárián (1593) kezdte pályáját, majd 1596–1598 között fejedelmi titkár,¹² eközben fejedelmi követ (1597–1598)¹³. Torda vármegye ispánja volt 1602-től kezdve 1610-ig,¹⁴ amikor a széki összeesküvés következtében menekülni volt kénytelen Erdélyből. 1614-ben Bethlen Gábor felmentette őt a vádak alól, de 1616-ban a fejedelem ellen irányuló pártütés miatt ismét bujdosnia kellett.¹⁵

A történetíró és Sarmasági között kialakult kapcsolat körülményei nem ismeretesek. Külföldi peregrináció is állhatna a háttérben, ha tudnánk Sarmasági egyetemjárásáról. Tény azonban, hogy a főúr 1607. október 29-én kelt donációjával Szamosközynek adományozott egy Gyulafehérváron, a Szent György utcában pusztán álló kőházat, amelyet ő még 1599-ben kapott Báthory Zsigmondtól, ezen felül két népes jobbágytelket és két szőlőt.¹⁶ Az oklevél külön kiemeli a historikus érdemeit, és a következőképpen határozza meg az adomány indokát:

„considerans plurimos labores et merita egregii Stephani Zamosy seu Zamoskeozy, requisitoris capituli Albensis Transilvaniae per ipsum in sedulo conquirendis et elegantissimo stylo describendis rerum hisce periculosis temporibus gestarum armalibus, posteritati nationis Hungaricae ad perpetuam rei memoriam, bonumque publicum collata et dedicata (...)”

¹¹ Laskai Csókás Péter például, az első magyar diáknévsor megalkotója, 1577–1586 között peregrinált külföldi egyetemekre, de nem folyamatosan, (mint adataink szerint Szamosközy tette), hanem négy ízben, megszakításokkal látogatta azokat. A legtöbbször azonban ennél jóval kevesebb ideig voltak tanulmányúton, példának okáért Craccer Lukács enyedi polgár, a fejedelmi tábla ülnöke 1569-től 1571-ig. Laskai Csókásra l. FEJÉR Tamás, „A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai”, *Erdélyi Múzeum* 72, 3–4. sz. (2010):110–111; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diákársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37, (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 184–185; Craccer Lukácsra l. BOGDÁNDI Zsolt, „A fejedelmi tábla 16. századi egyetemet járt ülnökeiről”, in *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, LUPESCU Makó Mária, 59–69 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020), 62–63; SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, *Fontes rerum scholasticarum* IV (Szeged: JATE Press, 1992), 1576. sz.

¹² *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. (= ErdKápjkv VIII. 1.). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi BOGDÁNDI Zsolt, GÁLFI Emőke (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006), 958. sz.

¹³ KIS Bálint, „A Sarmasági család”, *Turul* 18 (1900): 180–184, 183–184.

¹⁴ DÁNÉ Veronka, „Az őnagysága széki így deliberála”, Erdélyi Tudományos Füzetek 259 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006), 189.

¹⁵ HORN Ildikó, „Őnagysága merénylői. (Gondolatok egy politikai összeesküvésről)”, in HORN Ildikó: *Tünderország útvesztői* (Budapest: ELTE BTK, 2005) 166–187, 167, 170, 173–174; KIS, *A Sarmasági...*, 184.

¹⁶ MNL OL F 2. II. p. 148–150.; ErdKápjkv VIII. 2. 109. sz.; FEJÉR Tamás, „domum lapideam” ..., 211–213.

Ki kell azonban emelnünk ehelyütt, hogy a szöveg requisitorként és nem historikusként beszél Szamosközyről. Ez arra utal, hogy Sarmasági levéltárosi tevékenységére is igényt tartott, amelyre Szamosközy hiteleshelyi protocollumában is találunk példát,¹⁷ és valószínűleg e szolgáltatókat is jutalmazta az adománnyal.

A patrónusok sorában kell szót ejtenünk a Báthory fejedelmek hadvezéréről, Simai Borbély Györgyről, akinek élete eseményeit Szamosközy tollából ismerjük.¹⁸ A háborús körülmények között ő és katonákból álló környezete inkább a történetíró védelmezője, mintsem bőkezű támogatója lehetett. Borbély György 1579-ben kezdte katonai pályafutását, amikor lovaskapitányként szolgált Báthory István lengyel király seregében. Az Erdélybe visszatért idősebb katonát Báthory Zsigmond 1595-ben, a tizenöt éves háború kezdetén a stratégiai fontosságú lugosi és karánsebesi bánság élére nevezte ki, továbbá ő lett az erdélyi hadak generálisa. Ezzel dicsőséges haditetteinek sora vette kezdetét: az 1595. év folyamán visszahódította a töröktől több, nagyrészt a Maros völgyében fekvő várat és erősséget, 1596 tavaszán pedig lippai várkapitányként visszaverte a Lippa visszafoglalásán fáradozó temesvári pasa hadait. 1600-ban az erdélyi nemesség nagy részéhez hasonlóan a Borbély család férfitagjai Mihai vajda ellen fordultak. Az idős, köszvény miatt mozogni is nehezen bíró hadvezér a miriszlói ütközet helyszínére vitette magát, nem pusztán azért, mert látni akarta a csatát, ahogyan Bethlen Farkas állítja,¹⁹ hanem azért, hogy szakértelmét latba vetve győzelemre segítse a nemesi hadakat. Mint az erdélyi hadsereg legjobb stratégája, ő állapította meg Bastával azt a haditervet, amelynek segítségével Mihai vajda seregeit legyőzték.²⁰ 1602-ben ismét a lippai vár kapitánya és tanácsúr, 1603-ban újból az erdélyi hadak generálisa, ez egyben halálának esztendeje.²¹

Szamosközy jó kapcsolatot ápolt a hadúrral²² és családjával. 1602-ben a gyulafehérvári hiteleshely megbízottjaként ő vett részt Algyógy mezőváros és több Hunyad vármegyei jószág birtokba iktatásán, amelyet Báthory Zsigmond fejedelem Borbély Györgynek és családjának inscribált.²³ Borbély halála után, 1609-ben családja ismét Szamosközyhez fordult, ekkor fogott bíróként tevékenykedett a hadvezér örökségéért viszálykodó családtagok egyezségkötésénél.²⁴

¹⁷ Vö. MNL OL F 2. II. p. 157–161; ErdKápjkv VIII. 2. 112, 436. sz.

¹⁸ SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, III: 275–291, 324, 340–343

¹⁹ BETHLEN Farkas, *Erdély története* I–VI. (Kolozsvár, Budapest: Enciklopédia Kiadó, Erdélyi Múzeum-Egyesület, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2002–2021), V: 262.

²⁰ SZÁDEZCKY Lajos, *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601*. Oklevéltárral. (Temesvár: Csanád Egyházmegyei Kiadó, 1893), 194–195.

²¹ GÁLFI Emóke, „Simai Borbély György”, in: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*, szerk. BÁRÁNY Attila et al., 265–281 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014).

²² Igen ritka pozitív jellemzéseinek egyike Borbélyra vonatkozik: „tanta interim pollens in eos, quos regebat, autoritate, ut nihil e valentissimi ducis officio militiae, nihil de optimi patris familias officio domi praetermitteret.” SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, III: 281.

²³ 1602. december 24. MNL OL F 2. II. p. 63–70.

²⁴ 1609. szeptember 24. MNL OL F 2. IV. p. 28.

2. A történetíróval egyenrangú értelmiségi réteg tagjai²⁵

Szamosközy az erdélyi értelmiségi réteg tagjait peregrinációjának, és a fejedelmi udvarban elfoglalt helyzetének köszönhetően jól ismerte. Ha abból indulunk ki, hogy a székváros lakossága a 16. század végén mintegy háromezer lakost számlált,²⁶ akkor evidenciaként kell elfogadnunk, hogy a történetíró a város tanult rétegének tagjaival állandó és személyes kapcsolatban volt, melyet történeti elfoglaltságához mérten tudatosan is alakított. Sokuknak járt a házában is, hiszen nem egyszer a tulajdonosok házát vagy kertjét díszítő antik feliratot írt le az illető hely pontos megjelölésével az *Inscriptiones Romanae* című művében.²⁷ E személyes kapcsolatok megléte nem csupán Gyulafehérvárra, hanem Kolozsvár,²⁸ Szeben és Brassó kiművelt rétegére is vonatkozik. Utóbbi városok esetében elég megemlíteni Michael Weiss (Weisz Mihály) brassói vagy Albert Huet szebeni polgármesterekkel ápoltságát.²⁹ Szebenbe menekült a goroszlói csata után, hogy átvészelje a vérzivataros időköt, és itt gyűjtött adatokat Muraltus Jánostól,³⁰ de Szebenben nevelkedett későbbi felesége, Szász Borbála is.³¹

Valószínűleg nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a jogtudó réteggel szorosabb kapcsolatokat ápol, mint a gazdasági értelmiség képviselőivel, de utóbbiak tudását és szakértelmét is igénybe vette, ha nem is vélekedett túl hízogően egyes képviselőiről. Kimondottan rossz véleménye volt példának okáért Báthory Zsigmond fejedelem gyulafehérvári udvarbírójáról, Szikszai Imréről,³² akit második Verresnek nevezett,³³ és akinek a külsejéről is érzékletes képet kapunk a történetíró tollának

²⁵ E második csoport tárgyalásánál Szamosközynek a Szekfű Gyula által feltárt kapcsolatait (Gyulaffi Lestár, Székely Mózes, Marietti Antal, Trauzner Lukács stb.) csak említés szintjén fogjuk érinteni. Vö. SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 32–37.

²⁶ GÁLFI Emőke, *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*, Erdélyi Tudományos Füzetek 295 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021), 67.

²⁷ Pl. Gyulafehérváron a Gyulaffi család házában: „Albae in aedibus Giulafricanis.” Vagy Borbély György háportoni (Fehér vm.) házában: „In pago Haport, in aedibus domini Georgii Barbel, Capitanei Lippensis, in marmore candido.” SZAMOSKÖZY István (Stephanus ZAMOSIUS), *Analecta lapidum vetustorum et nonullarum in Dacia antiquitatum, 1593. Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum, 1598*, szerk. BALÁZS Mihály, MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, szerk. KESERŰ Bálint 33 (Szeged: Scriptum, 1992), 200–201.

²⁸ Pl. Balásfi János fejedelmi titkár kolozsvári házában írt le egy antik feliratot: „Ibidem Claudio-poli, in aedibus domini Johannis Balassy [I] Secretarii Principalis.” SZAMOSKÖZY, *Inscriptiones Romanae ...*, 199.

²⁹ BARTONIEK, *Fejezetek...*, 164, 296; JAKÓ Klára, „A Soproni kódexről”, in *A rendtartó történetész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*, szerk. FEJÉR Tamás, GÁLFI Emőke 215–239. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021) 235; SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, IV: XVII–XIX.; SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 37.

³⁰ SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 35–36.

³¹ MNL OL F 2. V. 78–87.

³² 1592–1598 között udvarbíró. GÁLFI, *Gyulafehérvár és uradalma ...*, 99–105, 158.

³³ „Hic alter Veres”. SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, II: 48.

köszönhetően.³⁴ Ugyanakkor viszont jó kapcsolatot ápolt a Borbély György környezetéből induló, igen szép hivatali pályát befutó Ajtonyi Jakabbal, és kapcsolatban állt az ugyancsak Borbély köréhez tartozó kéméndi Várad János későbbi gyulafehérvári udvarbíróval, aki a hadvezér fivérének leányát vette feleségül.³⁵

A felsoroltak közül Ajtonyi Jakabról fogunk bővebb információkat nyújtani, mert amellett, hogy már korán kapcsolatba került a történetíróval, személye jól példázza, hogy hogyan lehetett tekintélyes családi háttér nélkül, gyakorlati tudással boldogulni a korabeli erdélyi viszonyok között. Ajtonyi Jakab Borbély György familiárisaként tűnik fel forrásainkban, valószínűleg Borbély ajtonyi (Torda vm) birtokáról³⁶ származó jobbágy volt. Nem véletlenül elsőként 1597-ben lippai harmincadosként lép eléünk (mint láttuk Borbély György ebben az időben lippai várkapitány volt).³⁷ Jakab deák igen jól értett a korszak pénzügyi tranzakcióihoz, amelynek következtében jelentős vagyonra tett szert. Vagyonával több ízben is nagy segítségére volt Erdély fejedelmeinek Báthory Zsigmondtól kezdve Báthory Gáborig, akiknek többször is hitelezett. A fejedelmek a pénzügyi segítséget birtokadományokkal honorálták, ily módon Jakab deák számos adománylevél kedvezményezettjeként szerepel. Pályája főbb állomásai: 1597–1608-ban lippai hamincados, 1606-ban az erdélyi harmincadok főfelügyelője (*superintendens tricesimarum*), váradjai harmincados (1604–1605, 1612), gyulafehérvári aludvarbíró (1605), a váradjai portus praefectusa (1607–1612, 1620), tordai sókamarás (1608, 1613–1614, 1620), vízaknai sókamarás (1610–1614, 1619–1620).³⁸

1613-ban állt pályája zenitjén. Báthory Gábor halála után azonban minden jel arra utal, hogy Jakab deák Bethlen Gábor támogatását nem élvezte, amely talán egy 1602-ben kettejük között, Szamosközy István előtt kötött tranzakcióra vezethető vissza.³⁹ Kegyesztettsége 1619-ig vagy 1620-ig tartott, amely Bethlennek a harmincéves háború eseményeibe történő bekapcsolódásával magyarázható, s a háttérben bizonyára jókora kölcsön állhatott.⁴⁰ Visszatérve a történetíróhoz fűződő viszonyára, annyi bizonyos csupán, hogy hosszú ideig tartott, és Szamosközyről az utolsó adatunk is azt mutatja, hogy Ajtonyi Jakab ügyében járt el levéltárosi és történetírói kettős minőségében.⁴¹

³⁴ „Erat Emericus ab oppido Sixo cognomen trahens, sagina ventris maiali quam homini proprior (...)” SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, II: 316.

³⁵ GÁLFI, *Simai Borbély ...*, 278.

³⁶ Uo., 267.

³⁷ 1597. október 11. MNL OL Radák cs. lt. P. 565. évrendezett iratok.

³⁸ GÁLFI Emőke, „Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák,” in *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*, szerk. PAPP Klára és PÜSKI Levente, *Speculum historiae Debreceniense* 12, 115–126 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2013), 115–122.

³⁹ MNL OL F 2. II. 45–48. A jogügyletről bővebben l. GÁLFI, „Bethlen Gábor...”, 122.

⁴⁰ GÁLFI, „Bethlen Gábor...”, 124–125.

⁴¹ MNL OL F 2. II. 45–48. ErdKáp]kv VIII. 2. 378. sz.

Szélesebb körű volt Szamosközy kapcsolata az Erdély szerte tevékenykedő jogtudó értelmiség tagjaival, s közülük nem egyhez bizonyára baráti kötelék is fűzte. Történetírói felfogásához híven az események hiteles szemtanútól és levéltári kutatás útján⁴² is iparkodott megtudni az igazságot. Köztudott vonzalma a levéltárak, oklevelek iránt, amely egyrészt műveinek megbízhatóságát szavatolja, másrészt a jelenkor igényes történészeihez közelíti. Ez indokolja, hogy a tárgyalt réteg tagjai közül elsősorban a gyulafehérvári hiteleshelyen tevékenykedő levélkereső (requisitor) kollégáit kell kiemelnünk, akik közül nem csupán a vele egyidőben szolgálatot teljesítő társaival (Lippai Péter, Zákány Gábor, Dési István)⁴³, hanem az előtte munkálkodó requisitorokkal (Laskai János, Balásfi János)⁴⁴ is kapcsolatban állt. Szamosközy nem csupán a gyulafehérvári, hanem a kolozsmonostori levéltár hivatalnokait is ismerte. Közülük adatolhatóan Szentiványi György requisitorral állt összeköttetésben, akiről bebizonyosodott, hogy a történetíróhoz hasonlóan szívügyének tekintette a gondjára bízott levéltár sorsát.⁴⁵ Nem utolsósorban György deáknak köszönhette, hogy kiállította számára a Sarmasági Zsigmond adományáról szóló privilégiumot.⁴⁶

E szűk körű csoport tagjai közül csupán a Zákány Gábor (1590–1603)⁴⁷ levélkeresőhöz fűződő kapcsolatát emeljük ki. Ismeretes, hogy Szamosközy Mihai vajda uralmának is tulajdoníthatóan módfelett lekicsinylően írt a románokról.⁴⁸ Több ízben is megemlíti velük kapcsolatban – nem csupán történeti munkáiban, hanem az általa vezetett hiteleshelyi jegyzőkönyvben is –, hogy az ínséges idők miatt gyermekeiket is felfalják.⁴⁹ Ezért Szamosközy levélkeresői hivatalviselésének érdekes adaléka, hogy rövid ideig (adatolhatóan mindössze egy esztendőnyit) Zákány Gábor requisitor társa volt, aki minden jel szerint karánsebesi származású református román volt.⁵⁰ Nem tudjuk, hogy a románokról egyébként igen lehangolóan nyilatkozó történetíró kollégája iránti tiszteletből írt-e engedékenyebb hangnemben a karánsebesi románokról,⁵¹ akiket a következő módon jellemezett:

⁴² SZEKFŰ, *Adatok Szamosközy...*, 38, 60–62.

⁴³ GÁLFI, *A gyulafehérvári hiteleshely...*, 63–65, 70–74, 84–88.

⁴⁴ Uo., 59–63, 67–70.

⁴⁵ BOGDÁNDI Zsolt, *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*, Erdélyi Tudományos Füzetek 274 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 76–77.

⁴⁶ SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, I: IX.; GÁLFI, *A gyulafehérvári hiteleshely...*, 81

⁴⁷ GÁLFI, *A gyulafehérvári hiteleshely...*, 70–74.

⁴⁸ Az országban „ubi pro splendidis civibus mendica plebs; pro oppidis, pagi; pro cultis arvis, deserta; pro hominibus Valachi, pro muris sepimenta; pro aedibus casae, pro republica foeda barbaries ubique conspicitur.” SZILÁGYI, *Szamosközy István...*, III: 27.

⁴⁹ MNL OL F 2. II. 134. ErdKápjkv VIII. 2 108. sz.

⁵⁰ GÁLFI, *A gyulafehérvári hiteleshely...*, 70–74.

⁵¹ A szakirodalom már egy ideje felfigyelt Szamosközynek a karánsebesi privilegizált helyzetű románok iránt tanúsított kedvezőbb magatartására, amelyet a történetíró nemesi öntudatával magyarázott, azonban karánsebesi levélkereső társának jelenléte a káptalanban talán közelebb visz e passzus megértéséhez, bár nem vitás, hogy Szamosközynek a nemességről vallott felfo-

„[Karánsebes] indigenas Valachos habet, sed honestate, et cultu, et industria quaerendi habendique nitidiores splendidiusque paganis aliis habitantes. Potior civium pars ex ingenuis patriciisque constat, et qui maiorum stemmate clarent, natalibusque restituti in ordinem nobilitatis sunt allecti.”⁵²

Requisitor társai mellett ismernie kellett a fejedelmi nagyobbik és kisebbik kancellárián szolgáló íródeákokat. Kapcsolatát az udvari írás- és jogtudó réteggel alátámasztja Gian Michele Bruto/Brutus egykori udvari történetíró művének Szamosközy általi revíziója és lemásoltatása, amelyre Brutus halála (1592. május 16.) után, vagy még valószínűbb, hogy 1598-ban sebtében és több személy bevonásával kerülhetett sor.⁵³ A nagyobbik kancellária létszáma 1596–1599 között (ez Szamosközy udvari historikus tevékenységét is fedi részben) átlagban évi 26 személy volt,⁵⁴ amelyhez járult még a kisebbik kancellária mintegy 10–12 főnyi személyzete ugyancsak ebből az időszakból.⁵⁵

A gazdasági és jogtudó értelmiségiek laikus csoportja mellett érdemes említést tenni a székvárosban tevékenykedő református és katolikus egyház képviselőiről. Gyulafehérváron ebben az időben a református egyházban egy elsőpap, a neki alárendelt prédikátor és több káplán működött.⁵⁶ A század utolsó két évtizedében mind az elsőpapok, mind prédikátoraik⁵⁷ egyetemet járt, magasan képzett személyek voltak, s ide sorolhatók a református iskola rektorai is (pl. Kassai Zsigmond Dávid). A katolikus klerikus réteget a jezsuiták képviselték. Jóllehet az 1586-os pestisnek tulajdoníthatóan az erdélyi tanult társadalmat, s köztük a jezsuitákat is igen nagy veszteség érte (a 29 Erdélyben tartózkodó jezsuita közül 18-an meghaltak), 1588-ban pedig ki is tiltották őket az országból, három év múltán visszatértek, s

gása is szerepet játszott ebben. ALMÁSI Gábor, „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben”, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, 585–616 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2007), 612.

⁵² SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, III: 10.

⁵³ PETNEHÁZI Gábor, „Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungaricarum libri*”, in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és KISS Farkas Gábor, 167–189. (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 186–187.

⁵⁴ FEJÉR Tamás, „A fejedelmi kancellária személyzete Mihály vajda erdélyi uralma idején (1599. november–1600. szeptember)”, in *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban I.*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, FEJÉR Tamás és JAKÓ Klára, Erdélyi Tudományos Füzetek 290, 55–88 (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020), 58.

⁵⁵ 1592-re nézve 12 személyről van adatunk. TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormánya 1540–1690*, (Budapest: Akadémiai kiadó, 1980), 365–372.

⁵⁶ 1589. augusztus 8. ErdKápjkv VIII. 1. 660. sz.

⁵⁷ 1608-ban a Szentiványi György deáknak írott köszönőlevélben megemlíti, hogy a házáról szóló privilégiumot Rettegi János gyulafehérvári prédikátortól vette át. SZILÁGYI, kiad. *Szamosközy István...*, I: IX.

rendházukat, iskolájukat is újjászervezték.⁵⁸ Szamosközynek a jezsuitákhoz fűződő kapcsolatát nem csupán egyetlen korvinájának pusztulása tanúsítja,⁵⁹ hanem az a tény is, hogy fehérvári kollégiumukból másolt le egy antik feliratot 1598 körül.⁶⁰

Végül irányadóként az erdélyi értelmiségi réteg különböző csoportjain kívül érintenünk kell Szamosközy külföldi kapcsolatait is, hangsúlyozva, hogy ebben a tekintetben még igen sok vizsgálódásra lenne szükség. Ehelyütt csupán Jakó Klára friss kutatásának eredményére hivatkozunk, amely a történetírónak Jahja terdzüman renegát, augsburgi származású tolmácshoz fűződő viszonyát tárja fel.⁶¹ Jahja 1602-ben II. Mehmed szultán tolmácsa volt, s 1605-ben, vélhetően I. Ahmed szolgálatában ő készítette Bocskai ahdnáméjának latin fordítását. A tolmács nem csupán Szamosközyvel, hanem származása okán Michael Weiss brassói bíróval is kapcsolatban állt. Jól tudott anyanyelve mellett magyarul, latinul, olaszul, arabul és nyilvánvalóan törökül. Szamosközy tőle szerezte az oszmán területi beosztásra vagy a török hivatalnokok eredeti török megnevezésére szolgáló adatait.⁶²

3. Családja Enyedi Szász Borbála

Szamosközy családjáról sokáig igen keveset tudott a szakirodalom. Egyetlen adat szólt fivérééről, akit 1603-ban a hajdúk megöltek.⁶³ Feleségéről, Enyedi Szász Borbáláról/Barbaráról elsőként egy 1616-ban kelt oklevél tájékoztat.⁶⁴ Az asszony évekig perelt az őt megillető szentjánoshegyi (Fehér vm.) ősi részbirtokért, s a per során arra is fény derült, hogy Borbála asszony egy nem mindennapi szász értelmiségi család leszármazottja.

A család őse Enyedi Szász Balthasar volt, öt gyermeke közül kettő is egyetemen tanult.⁶⁵ Közülük Enyedi Szász Johann vitte a legtöbbre, akitől Szamosközy felesége is származott. Bécsi egyetemjárás (1423) után az erdélyi káptalan protocollumaiban többször is átírt oklevelek tanúsága szerint⁶⁶ Luxemburgi Zsigmond császár és király

⁵⁸ *Monumenta Antiquae Hungariae* II (1580–1586), edidit Ladislaus LUKÁCS, Monumenta Historica Societatis Iesu, vol 112 (Romae: Institutum Historicum, 1976) 969, 972; Szabó András, „Antitritáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588”, *Erdélyi Múzeum* 77 (2015): 42–50, 48–49.

⁵⁹ A kódexet Marietti Antal tudós jezsuitának adta kölcsön, amely 1603-ban a kolozsvári jezsuita rendház feldúlásakor elpusztult. Vö. JAKÓ Zsigmond, „Erdély és a Corvina” in JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, 169–179 (Bukarest: Kriterion, 1977), 174–175.

⁶⁰ „In collegio Jesuitarum, Albae”. SZAMOSKÖZY, *Inscriptiones Romanae* ..., 197.

⁶¹ JAKÓ, „A Soproni kódexről...”, 228–236.

⁶² Uo., 228–234.

⁶³ BARTONIEK, *Fejezetek*..., 277.

⁶⁴ MNL OL F 2. V. 78–87.

⁶⁵ ErdKápjkv VIII. 1. 56. sz.

⁶⁶ MNL OL F 2. XVI. 323–325., XXII. 197–198, XX. 133.

kancelláriájának jegyzője volt (1433–1439), akit az uralkodó német és olaszországi útjai során tett hű szolgálataiért apjával és fivéréivel együtt megnemesített, és két Fehér vármegyei faluval, Szentjánoshegyével és Újfaluval jutalmazott. Előnevei között éppen ezért a Szentjánoshegyi is többször szerepel. 1438–1453 között protonotarius, 1439-ben szászsebesi királybíró is, végül 1446–1453 között szebeni királybíró volt.⁶⁷

Fivére, Enyedi Szász Georg 1439-ben Johann támogatásával kezdte meg egyetemi tanulmányait Bolognában, majd Padovában folytatta, mint a szászsebesi plébánia javadalmasa. 1448. május 18-án doktori fokozatot szerzett kánonjogból, ekkor már az erdélyi káptalan kanonoka. 1450–1469 között szászsebesi plébános és erdélyi kanonok volt, az ő plébánossága idején építették át és bővítették a szászsebesi plébániatemplomot, amelyet a törökök kevéssel azelőtt (1439-ben, amikor Georg beiratkozott az egyetemre) felégették és kiraboltak. Az építkezés támogatóinak Enyedi Szász Johannt és Georgot tartják.⁶⁸

A birtokszerző Szász Johannak két gyermekét ismerjük: Brigida és Franz néven. Brigida a kor szokása szerint a családi vagyomból csupán a leánynegyedre kaphatta, ezért fizetett hosszas pereskedés után fivére leszármazottja, Szász Franz Brigida utódainak 400 forintot a 16. század végén.⁶⁹ A per a két szerzett birtok: Újfalu és Szentjánoshegy miatt indult, és a pénzüsszeg kifizetése ellenében Szász Franz hozzájutott a leányág kezén levő jószágokhoz. A két falu nagyságáról képet alkoshatunk egy 1576-ban kelt osztálylevél alapján, amelyben Szász Johann kései leszármazottjai, a fentiekben már említett Franz testvérel, Casparral osztotta el itteni jobbágyságait és fekvőségeit.⁷⁰ Az oklevél adatai alapján eredetileg (tehát az osztályelőtt) 96 telek volt Újfaluban, és 29 népes telek Szentjánoshegyén, a lakosok számát tekintve 276 felnőtt lakosa volt Újfalunak (amely a korban nagy településnek számított), Szentjánoshegyének pedig 86.

1591-ben már sem Szász Caspar, sem a fia, Johann nem élt. Másképp nem magyarázható, hogy Báthory Zsigmond fejedelem 1591 decemberében Újfalu egész birtokát, és a szentjánoshegyi rész birtokot Szász Franznak és mindkét nemű örököseinek adományozta, és a birtokba ellentmondás nélkül be is iktatták.⁷¹ Későbbi adatokból tudjuk, hogy Szász Caspar egyetlen leányunokája, egyben Szamosközy későbbi felesége [ifj.] Borbála/Barbara⁷² apai nagybátyja, Szász Franz gyámsága

⁶⁷ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mobács előtti Magyarországon*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 150; TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest: Kriterion, 1979), 148–149., 935. sz.

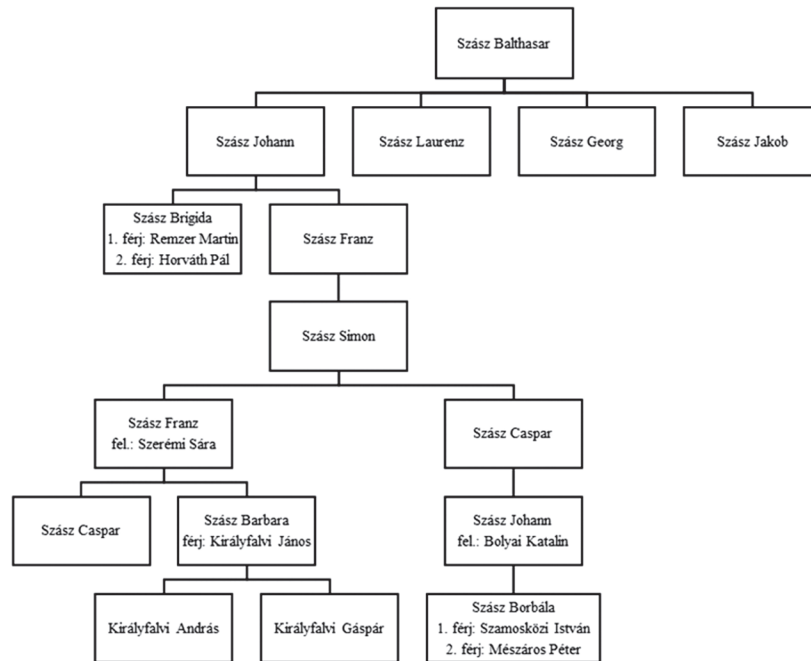
⁶⁸ KÖRMENDI Kinga, „Enyedi Szász György és Lippai Mihály padovai baráti köre”, in *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronka et al. 199–210 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 200.

⁶⁹ 1578. március 12. ErdKápjkv VIII. 1. 248. sz.

⁷⁰ ErdKápjkv VIII. 1. 233. sz.

⁷¹ ErdKápjkv VIII. 1. 878, 886. sz.

⁷² A könnyebb követhetőség kedvéért ifj. Borbála/Barbara nevét a továbbiakban magyarosított formában fogjuk használni, hangsúlyozva, hogy szász volt.

Az Enyedi Szászok családfája

alá került. Ez azért történt így, mert a gyermek apja, Szász Johann halála előtt így rendelkezett.⁷³ A felek, úgymint a nagybácsi (Szász Franz) és Borbála anyja, Bolyai Katalin egyezséget kötöttek a gyermek ellátmányáról, amely évente 12 forintot, 12 köböl búzát és egy negyven akós hordó bort jelentett. Mindez férjhezmenetelig járt neki, és az 1616-ban tartott tanúvallatás tanúi szerint meg is kapta. Az egyezés alapján a neki járó jószágokat házasságkötése után ki kellett volna adni neki. Borbála időnként a nagybátyjánál Szentjánoshegyen, máskor az anyjánál, Décsén (Fehér vm.) tartózkodott. Minthogy Szentjánoshegy Szeben közelében fekszik, és a családnak a városban is volt háza, egyes tanúk szerint Borbálát egy ideig Szebenben nevelte Szász Franz felesége, Szerémi Sára. Néhány tanú szerint nagybátyja házában nem bántak jól a gyermekkel, „verték, taszigálták”, és a rossz körülmények miatt Borbála el is szökött tőlük.⁷⁴

⁷³ 1618. november 3. MNL OL F 2. V. 386.

⁷⁴ 1616. január 28. MNL OL F 2. V. 78–87.

Szász Franz halála után végakarata szerint a gyermeket Franz [id.] Barbara nevé leánya nevelte a továbbiakban, akinek férje Királyfalvi János volt. Utóbbi előbb nagyobb kancelláriai íródeák (1581–1591), fejedelmi titkár (1588–1591), jogügyigazgató (1592–1599), majd ítélőmester (1600–1603) volt.⁷⁵ A fenti adománylevél tehát, amelyben Báthory Zsigmond az említett falvakat Szász Franznak és mindkét nemű utódainak adományozta nem vonatkoztatható el Királyfalvi tevékenységétől, annál is inkább mert Szász Franznak a leányán Barbarán kívül még volt egy fia is, Caspar, aki 1592 után halhatott meg,⁷⁶ de nem voltak utódai, a család tehát fiágon kihalt.

A birtokokat a fejedelmi adomány alapján id. Szász Barbara és fiai Királyfalvi András és Gáspár örökölték.⁷⁷ Ifj. Borbála a teljes korúság (*perfecta aetas*), azaz 16 év⁷⁸ elérése, vagy férjhezmenetele után követelhetette az őt apja jogán, leánynegyedként megillető szentjánoshegyi részbirtokot, amelyet azonban sem nagynénje, halála után pedig fia, Királyfalvi András sem adott ki neki. Ezért évekig (1615–1619, 1627) perelt a Fehér vármegyében levő szentjánoshegyi részbirtokáért,⁷⁹ míg végül 1627 végén⁸⁰ egyezsége jutott rokonával, Királyfalvi Gáspárral.⁸¹

Nem tudjuk, hogy mikor tölthette be 16. életévét, de valószínű, hogy még ennek előtte férjhez ment Szamosközyhez. Ebben az időpontban igen fiatal lehetett, hiszen 1648 márciusában még életben volt.⁸² Nem zárható ki, hogy a frigyét még Királyfalvi János életében elhatározták, jöllehet Borbála fiatal kora miatt valószínűleg Királyfalvi halála (1603) után került rá sor. Utóbbival Szamosközy az udvarnál kifejtett tevékenysége miatt régóta ismeretségben kellett, hogy legyen. Bizonyára sokat nyomott a latban, hogy Borbála Enyedi Szász Johann leszármazottja volt, akinek pályája és tevékenysége nem csupán szász leszármazottjai, hanem bizonyára a történetíró előtt is ismeretes volt.

Szamosközy halála után Borbála a kor szokásához híven újból férjhez ment. Egy Mészáros Péter nevű Gyulafehérváron lakó nemes⁸³ felesége lett, aki Bethlen Gábor fejedelem odaadó híve lehetett, ennek köszönhetően kaphatta meg Huszt várának a

⁷⁵ FEJÉR Tamás, „Királyfalvi János († 1603) ítélőmester hivatali pályája”, in *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt és FEJÉR Tamás, Erdélyi Tudományos Füzetek 287, 63–79 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017) 65–66.

⁷⁶ ErdKápjkv VIII. 1. 889. sz.

⁷⁷ További sorsukra l. FEJÉR, „Királyfalvi János...”, 77–78.

⁷⁸ VERBÓCZY István Hármaskönyve, I/111. cím, 192–193.

⁷⁹ MNL OL F 2. V. 385–392.

⁸⁰ MNL OL F 2. XXIII. 181–184.

⁸¹ A Királyfalvi család a 17. század közepén kihalt. FEJÉR, „Királyfalvi János...”, 77.

⁸² MNL OL F 2. XV. 49–50.

⁸³ Nem azonos Mészáros Péter Fehér vármegyei alispánnal, aki 1653-ban halt meg. Szász Borbála férjét 1643-ban már néhaiként emlegetik. MNL OL F2. XV. 49. Az alispánra l. DÁNÉ Veronka, „Mezővárosi polgárból vármegyei előkelő: Mészáros Péter Fehér vármegyei alispán karrierje”, in *Arisztokraták életpályák és életviszonyok*, Speculum historiae Debreceniense 4, szerk. PAPP Klára. 41–46. (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2009).

kapitányságát 1627 táján.⁸⁴ Szász Borbálának a történetírótól nagy valószínűséggel nem maradtak gyermekei, hiszen a fenti per során egyszer sem szerepeltek, azonban második férjétől született egy fia, Mészáros Zsigmond, akinek a korát 1648-ban 22 évben állapították meg a gyulafehérvári hiteleshely requisitorai.⁸⁵ A család azonban ezután – úgy tűnik – kihalt, ez az utolsó adatunk róluk.

EMÓKE GÁLFI

István Szamosközy’s “Circle of Friends”

The *requisitores* of the Transylvanian Chapter in the era of the Principality had a specific clientele depending on their person, their place of origin and their social status. The princely historian István Szamosközy was also a requisitor of the place of authentication from Gyulafehérvár and just as his colleagues he kept a protocol, which has survived to the present day. In addition to Szamosközy’s activities as an archivist, the protocol also provides valuable information about his life and clientele, although the latter is not the same as the historian’s circle of friends.

On the basis of Szamosközy’s relations with his contemporaries, we have classified the people he knew into three groups: his protectors, his intellectual peers and his family. The exploration and analysis of the members of these groups is the subject of this essay.

⁸⁴ MNL OL F 15. XXIII. 9–10.

⁸⁵ MNL OL F 2. XV. 49–50

Lakatos István Siculiájának egyik forrása: Florimond de Raemond

A kora újkori magyar történetírás – bár a tudományos történetírás alapjait ebben az időszakban vetették meg¹ – nem tudta függetleníti magát a kor felekezeti polémiajától. A történetírás iránti fokozott érdeklődést a felekezeti motiváció is táplálta.

Bár az Erdélyi Fejedelemség valláspolitikáját deklaráltan² a vallásbéke jellemezte, a többnyire protestáns fejedelmek és a többségi protestáns országgyűlés nem kényszerítette a katolikusokat: megtiltották, hogy saját püspökük legyen és a papi utánpótlás képzését is ellehetetlenítették.³ Ilyen körülmények között az egyházfegyelem meggyengülése, valamint a papi utánpótlásban jelentkező nehézségek következtében Székelyföldön, ahol az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb, kompakt katolikus közössége élt, nem csak létszámban jelentkezett hiány a klérus soraiban, hanem a műveltség is gyakran hiányos volt. Bár a jezsuita és ferences szerzetesek áldásos tevékenysége enyhített a helyzeten, még a 1600-as évek végén is ritkaságszámba ment Székelyföldön az olyan művelt, nőtlen katolikus pap, mint a székelyudvarhelyi Lakatos István. Lakatos papi pályájának két fontosabb állomását ismerjük (Csíksomlyó és Csíkkozmás⁴), ahol az általa a *Historia Domusok*ban írt feljegyzések tanúskodnak korábbi kijelentésemről. Mindezek mellett azonban igazi hírnévre az 1702-ben befejezett *Siculia* című történelmi munkájával tett szert. A kora újkori történetírás iránti érdeklődését egyrészt a tudományos érdeklődés, másrészt pedig

¹ Vö. TÓTH Gergely, szerk., *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014); ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története* (Budapest: Ráció, 2015).

² BENDA Kálmán, „Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság”, *Erdélyi Múzeum* 56, 3–4. sz. (1994), 1–4.

³ MARTON József, *Az erdélyi [gyulafehérvári] egyházmegye története* (Gyulafehérvár: Gloria, 1993); MARTON József és JAKABFFY Tamás, *Az erdélyi katolicizmus századai* (Kolozsvár: Gloria, 1999), 12–20.

⁴ LAKATOS István, *Siculia*, kiad., ford., utósz., jegyz. PAP Levente (Iași: Vasiliana 98, 2017), 159. Feltehetően Zetelakán is volt plébános, ám ennek bizonyosságát még nem sikerült fellelnem.

a felekezeti motiváció is táplálta. Ennek eredményeként jelennek meg a 17. század végére a kifejezetten egyháztörténeti szándékkal megírt konfesszionális művek. Bár az egyházi történetírás, mint külön történeti műfaj a keresztény egyház történetének bemutatását tűzi ki célul, a középkori és a humanista ihletésű történeti művek, mint amilyen a *Siculia* is, nem tudják függetleníteni magukat az aktuálpolitikai helyzettől, éppen ezért nem meglepő, hogy a Székelyföld leírását célul kitűző szerző egy egész fejezetet szentel az erdélyi reformáció kezdeti történetének összefoglalására. A *Siculia* részletes bemutatását mellőzöm, most csak a mohácsi véstől Dávid Ferenc halálig terjedő időszakot összefoglaló V. szakasz lehetséges forrásáról szeretnék beszélni.

A 17. század végén, a reformáció erdélyi története iránt érdeklődő nem hivatkozhatott arra, hogy forráshiányban szenved. Ha kifejezetten egyháztörténeti művet keresünk, akkor Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivuma*⁵ már 1684-ben megjelent. A két szöveg összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy szerzőnk nem használta a *Rudust*. Persze a protestáns ízlés szerint megírt egyháztörténet biztosan nem nyerte volna el a katolikus pap tetszését, ha egyáltalán hozzájutott a könyvhöz. A katolikus felekezet reformációeredet iránti érdeklődése jóval korábbi. Az erdélyi misszióban tevékenykedő szerzetesek relációi lépten-nyomon érintik a kérdést. Antonio Possevino jezsuita diplomata két művében is foglalkozik a kérdéssel: az 1586-ban megjelent *Atheismiben*⁶ és a *Transilvaniában*⁷ is. Pázmány Pétert is különösen foglalkoztatta a kérdés a *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* megírása közben.⁸ Iratosi T. János szintén foglalkozott a reformáció történetével.⁹ Forgách Ferenc váradi püspök *Commentariusa* szintén érintette a témát és bár hivatalos kiadásban nem jelent meg,¹⁰ másolatok révén a humanista körök ismerték a históriát. Szintén ide tartozik

⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii* (Cibinii: Stephanus Jüngling, 1684; RMK II. 1554).

⁶ ANTONIO POSSEVINO, *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Caluini, Bezae, Vbiquetariorum, Anabaptisarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum, & aliorum...* (Vilniae: Apud Ioannem Velicensem, 1586).

⁷ ANTONIO POSSEVINO, *Transilvania*, ed. Andreas VERESS (Budapest: Typis Societatis Stephaneum Typographicae 1913), 31–279.

⁸ PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok bamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intéz a török birodalomról és vallásról* (1605), kiad. AJKAY Alinka és HARGITTAY Emil, közrem. BÁTHORY Orsolya és TÖMÖSVÁRI Emese, Pázmány Péter művei 2. (Budapest: Universitas, 2001), 1–304; PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KŐSZEGHY Péter, kísérő tanulmány: HARGITTAY Emil, Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000); NAGY Gábor, „Irreperunt (Istvánffy Miklós Levele Pázmány Péterhez A Hitújítás Magyarországi Kezdetéről)”, *Gesta* 6, 1. sz. (2006), 85–90.

⁹ PERKINS fordítás előszavában IRATOSI T. János és WILLIAM PERKINS, *Az ember életének bodogul való igazgatásának modgyarol...* (Lőcse: Brever Lőrinc, 1637, RMK I 670, RMK I 671.).

¹⁰ Első kiadás FRANCISCUS FORGÁCH, *Forgáchii, Franc. de Ghymes rerum hungaricarum sui temporis commentarii libris XXII. e ms. in lucem prodeuntes. Adjecit indicem...*, ed. Alexius HORÁNYI (Pozonii et Cassoviae: Impensis Joan. Mich. Landerer, 1788), a Szigetvárról szóló rész 1587-ben megjelent a Zrínyi albumban, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg 1587*. edd. András SZABÓ, Péter KŐSZEGHY (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), GHYMESI FORGÁCH Ferencz. *Magyar históriája, 1540-*

a szász Christian Schessaeus *Ruina Pannonicája*,¹¹ vagy a szintén erdélyi szász Georg Haner 1694-ben megjelent *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum*.¹² Ezeket számba véve nem állíthatjuk, hogy nem álltak volna rendelkezésre források az erdélyi reformáció történetének rekonstruálásához. A korábban felsorolt tételeket, egybevetve Lakatos művének megfelelő passzusaival, nem tudtunk megállapítani közvetlen szövegek közötti kapcsolatot. A továbbiakban maga Lakatos siet segítségünkre, hiszen a forrásait általában nem felfedő plébános egy helyen, éppen az V. szakaszban szokásától eltérően bizonyosságul hívja Florimundus Raymundust: „At dum lutheranismus invaluit in Transylvania, ut declaratur ex Florimundo Remundo, illico turmatim irrepserunt etiam reliquae haereses.” A *Tíz felelettel* egy időben, 1605-ben jelent meg (posztumusz) Raemond *Histoire de la naissance, progrès, et décadence de l’hérésie de ce siècle* című történeti műve, amit majd tíz év múlva latin nyelvre is lefordítottak.¹³ Florimond de Raemond (lat. Florimundus Raemundus 1540?–1601) francia ügyvéd, történétíró és az európai ellenreformáció egyik jeles alakja.¹⁴ Művelt közéleti személyiségként a katolikus restauráció eltökélt híve volt. Neves francia iskolákat frekvenciált, és olyan jeles személyiségek egyengették útját, mint a protestáns konvertita humanista Petrus Ramus (*Pierre de la Ramée*). Onofrio Panvinio nyomdokain haladva megpróbálta a Johanna papissza-történet hamis voltát bizonyítani.¹⁵ Péter apostol és a pápai primátus mellett is érvelt írásában és amellett is, hogy a pápa nem az Antikrisztus.¹⁶ Az ókeresztényíró, Tertullianus műveit le is fordította franciára, amit a későbbi kritika meglehetősen sikeresnek mond.¹⁷ A korábban említett egyháztörténeti művét már 1614-ben lefordították és kiadták latin nyelven

1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt. kiad. MAJER FIDÉL, Monumenta Hungariae historica. Scriptorum. Magyar történelmi emlékek. Írók, 16. (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1866)

¹¹ Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

¹² Georg-Jeremias HANER, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora ... IV. libris delineata*, (Francofurti et Lipsiae: Fölginer, 1694), http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ166201402 (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

¹³ Florimond de RAEMOND, *Historia de ortu progressu & et ruina haereseon huius saeculi* (Coloniae: Grevenbruch, 1614)

¹⁴ Philippe TAMIZEY DE LARROQUE, *Essai sur la vie et les ouvrages de Florimond de Raymond* (Paris: Auguste Aubry, 1867), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6350498d.texteImage> (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

¹⁵ Florimond de RAEMOND, *Erreur populaire de la papesse Jane* (Boredaux: Simon Millanges, 1594), 1-316. https://play.google.com/books/reader?id=H8_PZBlfqeEC&pg=GBS.PA314&hl=hu (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

¹⁶ Florimond de RAEMOND, *L’Anti-Christ* (Lion: Jean Pillehotte, 1597).

¹⁷ Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS, *De la couronne du soldat*, trad. du latin par Florimond du RAEMOND, (Lyon: Benoist Rigaud, 1595) <https://books.google.be/books?vid=GENT900000185273&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false> (Hozzáférés: 2023. 02. 09.) Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS, *Aux martyrs*, trad. du latin par Florimond de RAEMOND, (Lyon: Benoist Rigaud, 1595) <https://lib.ugent.be/europeana/900000185274?pg=PA1> (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

is.¹⁸ A 16. századi francia közéletben a humanizmus és a protestantizmus térnyerésével párhuzamosan megnövekszik az érdeklődés a tudományos alapon nyugvó kritikai történetírás iránt is.¹⁹ A középkor történetében jártas és a klasszikus antik műveltséggel rendelkező történetírókat a világi történetírás érdekelte.²⁰ Raemond is nagy érdeklődéssel fordult a klasszikus antikvitás és a filológia irányába. Jó érzékelleste a protestánsoktól, hogy a filológia nem csak egyszerűen tudomány, hanem bizonyítási eszköz is lehet vitás helyzetekben. Azt is jól látta, hogy az egyházi történetírás még kiaknázatlan területnek számít és a 16. századi francia felekezeti konfliktusok közepette az egyháztörténet nem csak egyszerűen tudós számbavétele a múltnak, hanem egy konfesszionális-polemikus eszköz is lehet. Ez a célzottság nem hiányzik művéből, sőt áthatja a reformáció megfékezésére, leküzdésére irányuló igyekezet. Caesar Baronius egyháztörténeti modelljét követve, Raemond egyszerre védi a katolikus hitet és a francia államot. Ez a kötelessége az állam vezetőjének, a királynak is. A nyolc könyvből álló munka körbejárja a franciaországi, svájci, németországi, magyarországi, erdélyi, lengyelországi, dániai reformáció történetét. Ugyanakkor külön könyvben beszél a huszitizmusról, annak európai elterjedéséről és történetéről (IV). Annak okát is keresi, hogy hogyan sikerült Spanyol-, illetve Olaszországnak elkerülnie a protestáns mozgalmak hódítását (V). Az anglikán vallásnak (VI), valamint a kálvini reformnak (VII.) is megvan a maga helye a könyvben. A magyarországi (*Calvinistarum progressu*) és az erdélyi reformációról a harmadik kötet IV–VI., illetve VII. caputjában ír. Művének talán a legnagyobb érdeme a reformáció területi megoszlásának komparatista elemzése és szemlélete. A világi történetírók szakmai tudását felhasználva írta meg egyháztörténetét, amivel párhuzamosan mentalitástörténeti elemzésbe is bocsátkozott, hiszen külön figyelmet szentel a különböző népek szokásainak, azok földrajzi, klimatikus és antropológiai befolyásoltságának.²¹

Amint már említettem, Lakatos nem híres a pontos forrásmegjelöléséről (az egész műben csak egy helyen találunk ilyent), éppen itt, az erdélyi reformáció kezdetét taglaló szakaszban nevezi meg Raemondot. Igaz itt sem az ebben a korban már megszokott filológiai pontossággal, hanem csak egy olyan általános forrásként, aki ír az erdélyi reformáció kezdetéről. Ezek után természetesen gyanússá vált a helyzet. Nem tudtuk parlagon hagyni a felkínálkozó témát, és összevetve a két szöveget

¹⁸ Florimundus RAYMUNDUS, *Historia De Ortu, Progressu, et Ruina Haereseon Huius Saeculi. I.-III.* (Coloniae: Gerhardus Greuenbruch, 1614).

¹⁹ Barbara Sher TINSLEY, *History and Polemics in the French Reformation: Florimond de Raemond* (Selinsgrove: Susquehanna University Press, 1992), 124.

²⁰ Vö. uo., 124–125.

²¹ Luther és Kálvin, illetve a lutheranizmus és kálvinizmus közötti különbséget is földrajzilag szemlélteti: az előbbi anyagias és otromba, míg az utóbbi kifinomult és spirituális, mivel Kálvin déli, míg Luther északi ember.

érdekes kép tárult elénk. Lakatos a reformációhoz vezető egyenes utat a mohácsi vész gyászos eseményeiben és veszteségeiben látja.

Petrovics Péter kormányzó hitbéli pályafutását Raemond szavait használva jegyzi le, kiegészítve azzal a ténnyel, amit Raemond elhallgat, hogy mielőtt ariánussá lett volna, még a reformációt is kipróbálta:

De ortu et progressu...

...Petrus Petrovitius... **a Catholico primum Lutheranus ac deinde ex Lutheranus Arrianus factus.** 521. 12–14.

Siculia

...tum in administratione regni Transilvanicae summus et solus administrator **Petrus Petrovicius e catholico primum lutheranus, ac deinde calvinista, postea arianus factus,** qui et Turcae patrocinium admisit et haereses longe lateque propagari permisit et ecclesiam catholicam concidere laboravit. V. 36. 24–25.; 38. 1–3.

Bármilyen eretnekségben tévelygett is, a kormányzó mindig fontos feladatának tekintette, hogy a katolikus hitet tönkre tegye. Erre felhasználta politikai befolyását, amit az ifjú fejedelem fölött szerzett.

et **quia frequens circa Principem erat, facile haereseos venenum incauto adolescentis animo instillavit.** 525. 10–11.

Ille idem, **quia frequens circa principem erat, facile haereseos venenum incauto adolescentis animo instillavit...**V. 38. 3–4.

Petrovics személyét egy helyen mentegeti is Lakatos: míg Raemond az ő számlájára írja a katolikus püspök kiűzését Erdélyből, addig szerzőnk a napraforgónál forgandóbb politikai harácsoló, karrierista Balassa Menyhártot teszi meg Bornemissza Pál kiűzéséért felelősnek, ami történelmileg helyesebb is.²²

²² VIROVEZ Nándor, *Balassa Menyhárt élete és a kora újkori magyar politikai kultúra* (Budapest, ELTE disszertáció, 2017) <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/35011/Disszertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

Petrovicius penes quem summam rerum erat, ubi Paulum Bornemissam quoque, **qui solu episcopus in Transilvania hactenus fuerat, patriae taedio, quam Turcis et haereticis praedae relictum iri cernebat**, ad Ferdinandum quoque abiisse accepit, eiectione passim Catholicis sacerdotibus, Monachis et Canonicis, eorum facultates **fisco addixit, sic tamen ut bonam partem ipse sibi servaret.** 525. 38-39.; 526. 1-4.

Cum autem A.C. 1556. Paulus Bornemisza episcopus Albae Juliae, **qui solus episcopus catholicus tum fuerat in Transilvania**, a Meinhardo Balassa, militiae Transilvaniae praefecto, Alba Julia, sede episcopali in festo Sancti Georgy violenter extractus ac in Gyula episcopale castrum ductus, ad Ferdinandum regem dimissus **abysset patriae taedio, quam Turcis et haereticis praedae relictum iri cernebat**, illico praenominatus Petrovicius et reliqui, passim eiectione sacerdotibus, monachis et canonicis, eorum facultates idem Petrovicius **fisco addixit, sic tamen, ut bonam partem ipse sibi servaret**, caeteris nobilibus similiter bona ecclesiastica invadentibus et occupantibus. V. 44. 6-17.

Petrovics azonban szintén kivette részét az erőszakos katolikusüldözésből, ezt is a francia szerzőtől veszi, csak egy székellyföldi adalékkal egészíti ki.²³

Petrovicius vero Michel Blasanius Lippensis¹ in quadam epistola scribit, **Catholicorum hostem fuisse acerrimum, adeo ut ad Turcas plerique et in oppida ab ipsis occupata confugere sint coacti**, nisi pessimo letho a pessimis illis Christianis extingui mallent. Inde factum, ut ecclesiastici, metu Petrovicianae **Tyrannidis**, desertis gregibus **alio abierint, alii vero officii et dignitatibus exuti in solitudinibus quod reliquum ipsis fuit vitae (a), misere exegerint. Quod si quis contradicere aut resistere auderet, ejus fronti stigma inurebatur, crux nimirum illud pulcherrimum et gloriosissimum Jesu Christi insigne, Tau illud salutis signum**, honorabile virtutis et constantiae ad Crucifixi honorem testimonium. **Idem novacula non coronam tantum, sed cutem etiam**

Petrus Petrovicius, penes quem summa rerum erat, **adeo fuit catholicorum hostis acerrimus, ut ecclesiastici, metu eius tyrannidis ad Turcas plerique ac in oppida ab ipsis occupata confugere sint coacti, alijs alio abeuntibus; alij vero officijs et dignitatibus exuti, in solitudinibus, quod reliquum illis fuit vitae, misere exegerint**, quorum adhuc reliquiae et imitatores, etiam nunc peregrini quidam in montibus et capellis in Sicilia degunt Deo servientes. **Quod si quis contradicere aut resistere auderet, ejus fronti signum inurebatur, crux nimirum pulcherrimum Jesu Christi insigne, tau salutis signum: idem novacula non coronam tantum, sed cutem etiam et carnem sacerdotibus abrasa testatur; qua crudelitate multi perterriti, uxoribus**

²³ Talán Lippai Balázs, Bocskai tragikus sorsú kapitánya.

et carnem sacerdotibus abrasa testatur. **Qua crudelitate multi perterriti uxori-
bus ductis religionem mutare**, quam in
tam horribile persecutione vota servare
maluerunt. 528. 38–39.; 529. 1–12.

ductis, religionem mutare maluerint;
ex quibus remanserant forte nonnulli uxo-
rati sacerdotes, qui priori saeculo circa
A.C. 1660. exterminati defecerunt. V. 38.
25–26.; 40. 1–14.

Blandrata György személyének leírása szinte teljességgel Raemondtól származik, egyetlen pontosítással: külön kiemeli, hogy mielőtt Svájcba ment volna, Genfben is megfordult, ezt azért teheti, hiszen a genfi református köztársaság a kálvini reform melegágya volt.

Utrumque vero Georgius Blandra-
tus perdidit, natione Pedemontanus;
qui Ticini ex inquisitorum manibus
elapsus in Helvetiam primum et Ger-
maniam, **deinde** in Transylvaniam pro-
fugit, ad medicam operam a Petrovicio
et a principe assumptus, qua occasione
is plurimum in haeresum dilatione labora-
vit. 525. 11–14.

Utrumque vero Georgius Blandratus per-
didit, natione Pedemontanus Italus, qui
Ticini ex inquisitorum manibus elapsus
Genevam, inde in Helvetiam primum et
Germaniam, **postea** in Poloniam, **exinde**
in Transylvaniam profugit, ad medicam
operam a Petrovicio et a principe as-
sumptus, qua occasione is plurimum in
haeresum dilatione laboravit. V. 38. 11–16.

Martinuzzi György reálpolitikus és katolikus hitvédő szerepét nem lehet mellőzni a reformáció kapcsán. Nemzetiségén túl Lakatos számára fontos tény, hogy szerzetes volt és püspök is, nem az, hogy bár nemesi családból származott, nem nemesi körülmények között nevelkedett.

Fuit igitur **Georgius natione Dalmata**,
nobili familia sed in re tenui educatus...
(III. IV. VII. II.)

Postquam enim **Georgius Martinusius**,
natione Dalmata, monachus Benedicti-
nus, alys Paulinus, episcopus Varadiensis,
tutor pupilli Stephani Zapolai...

Horvát Bertalan szerepét nem szó szerint idézi, hanem augmentáltan parafrázálja.

Ex altera parte Ferdinandus, cogente neces-
sitate, **diversarum sectarum homines e Ger-
mania stipendiis conductos**, suis auxilio misit
inter caeteros Albae Iuliae **custodia Batholo-
maeo Corvato commendata cujus auspiciis
Lutheranae conciones statim in publico
haberi coeperunt** quod vivente Georgio Mo-
nacho tentare nemo ausus fuerat. 525. 25–28.

Tum de exercitu Ferdinandi regis A.C.
1552. **Bartholomaei Corvati auspicijs, cui
commendata erat custodia** militum auxi-
liarium **e diversarum sectarum homini-
bus e Germania stipendij conductorum**,
a Ferdinando submissorum, Albae Iuliae
etiam **lutherani conciones statim in pub-
lico haberi coeperunt...** V. 36. 2–8.

Corvati reformációs mozgalmat pártoló fellépése meghozza gyümölcsét:

Quod quidem *edicto Tordae promulgato ipsis concessum fuit*, ita tamen *ut reliquae omnes sectae prohibitaee intelligerentur, ut et sacramentariorum* et quae anno 1536 Wittebergae a Theologis decreta sunt, observarentur. 526. 18–21.

...tanto progressu, ut *edicto Tordae promulgato, ipsis concessum fuerit* ius et fas esse religionem exercendi, ita tamen, *ut reliquae omnes sectae prohibitaee intelligerentur, ut et sacramentariorum*. 36. 8–11.

Raemondd szövege kiemeli, Martinuzzi ellentételező szerepét, akitől való félelmében az ifjú uralkodó sem merte kinyilvánítani tévelygéseit, amint egy további közös szövegrészben olvasható:

Rex interim sive Princeps se *simulabat*, nec *vivente matre vel Lutheranum vel Arrianum se profiteri audebat*, quamvis *aula ipsius tam Lutheranis et Calvinistis quam Arrianis pateret, sed matre defuncta, animi sensa nudavit* ut paulo post dicemus. 525. 19–23.

...ut licet *vivente matre* Isabella catholica, princeps *nec lutheranum, nec arianum se profiteri audebat*, interim tamen *aula ipsius tam lutheranis et calvinistis, quam arianis pateret; et ipsa matre defuncta animi sui sensa denudaret*: ubi enim valedixit ecclesiae catholicae, etsi occulte cum arianis sentiret, protestantium tamen, seu Augustanae confessionis religionem *simulabat*. V. 38. 3–11.

A teljesség igénye nélkül felvázolt szövegátvételek után álljon itt egy összesítő táblázat, amelyben feltüntettem minden egyes szövegátvételt. Az első oszlopban a Raemondd-szöveghelyek az 1614-es kiadás alapján oldal és sorszámmal szerepelnek, a második oszlopban a *Siculia* megfelelő helyeinek szakasz-, illetve oldal- és sorszám megjelölésével 2017-es szövegkiadás alapján.

521. 12–14.	V. 36. 24–25.; 38. 1–3.
525. 10–11.	V. 38. 3–4
525. 11–14.	V. 38. 11–16.
525. 19–23.	V. 38. 3–11.
525. 25–28.	V. 36. 2–8.
525. 38–39.; 526. 1–4.	V. 44. 6–17.
526. 18–21.	V. 36. 8–11.
528. 38–39.; 529. 1–12.	V. 38. 25–26.; 40. 1–14.
529. 12–14.	V. 44. 17–20.
529. 28–40.; 530. 1–9.	V. 40. 22–27. 41. 1–14.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a szöveghelyek sorrendjét, akkor azt is láthatjuk, hogy Lakatos követi Raemond szövegének időrendi sorrendjét, és csak ritkán cseréli fel azt. Még egy rövid megjegyzés, ami ebből a táblázatból nem olvasható ki: az V. szakasz szövegének közel 50%-a szó szerint megegyezik a forrásszöveggel. Történeti mű esetében a kivonatolás egyáltalán nem szokatlan eljárás. Az epitomé bár elsősorban egyetlen műnek a kivonatolását jelentette az antik irodalomban, azonban ezt a szűk keretet már a késő antikvitásban sem tudta megtartani, hiszen már több olyan mű keletkezett, amely nem egyetlen mű kivonatolását tűzte ki célul, hanem egy adott témának megfelelően több korábbi szerző összeollózásával igyekezett egy újabb opust gyártani. Az előbbi iskolapéldája lehet az a P. A. Florus, akinek *Epitoma*²⁴ nem csak azért fontos, mert a liviusi életmű pontosabb megismerésében segít, hanem mert személye egy igen népszerű kivonatoló és összefoglaló irodalmi műfaj címadója is lesz a 17. századtól kezdődően (*Florus Anglicus*,²⁵ *Florus Christianus*,²⁶ *Florus Polonicus*,²⁷ *Florus Danicus*,²⁸ *Florus Hungaricus*²⁹). A humanista történetírás is előszeretettel használta a műfajt összefoglaló történelmi művek esetében.³⁰ A keresztény egyház is ismerte és élt a műfaj adta lehetőségekkel.³¹ A 17–18. századi retorikakutatás alaposan elemezte, körbejárta a kompilálás és excerpálás mibenlétét, szövegformálási szerepét.³² Maczák Ibolya tömören fogalmazta meg az eljárások lényegi elemét: „A kompiláció és az excerpálás ugyanis nem az új szöveg megalkotásához, hanem egy korábbi szöveg megismeréséhez tartozott az akkori gondolkodás szerint: nem írásmód volt, hanem olvasási mód.”³³

²⁴ HAVAS László, *P. Anii Flori Opera que extant omnia* (Debrecen: KLTE, 1997).

²⁵ Lambert WOOD, *Florus Anglicus: Or an Exact History of England, from the Reign of William the Conqueror to the Death of the Late King* (London: Simon Miller, 1658).

²⁶ Peter von STREITHAGEN, P. *Florus Christianus sive historiarum de rebus Christianae religionis libri IV.* (Köln: Gisbertus Clemens, 1640).

²⁷ Joachim PASTORIUS, *Florus Polonicus* (Leiden: Franciscus Hegerus, 1642).

²⁸ Vitus BERINGIUS, *Florus Danicus* (Otthiniae: Christianus Schröder, 1698).

²⁹ NADÁNYI János, *Florus Hungaricus, sive Rerum Hungaricarum ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum compendium* (Amsterdam: Joannes Waesberge, 1663).

³⁰ Jacobus WIMPELING, *Epitome Rerum Germanicarum*, Andreas Colbius apud Trifolium, 1562 (facs. Kessinger Publishing, 2010); Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungaricarum*, ed. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

³¹ A középkor kedvelt egyháztörténeti műve lett a VI. századi *Historiae Ecclesiasticae Tripartitae Epitome*. vö. Rudolphus HANSLIK, *Cassidori-Epiphani Historia ecclesiastica tripartite* (Wien: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1952).

³² MACZÁK Ibolya, „Nem lopjuk azt, amit örökségül vettünk a mi régi atyáinktól” *Kompilálás és excerpálás a magyarországi barokk kori prédikációkban* (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2008); TASI Réka, „Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben”, in *Közlekedés: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, 111–123 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014).

³³ MACZÁK Ibolya, „Örökölt argumentumok. Ars compilandi és ars excerpandi néhány 18. századi prédikációban”, in *Plaustrum seculi VI* (2008), http://sermones.elte.hu/page/361tan_plaus_mi-bolya.pdf (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

A compiláció koraújkori történetírásban való használata sem teljesen idegen. A középkor kedvelt történeti műfaja, az annalsztikus történetírás már korábban előszeretettel használta azt.³⁴ Arra, hogy az erdélyi katolikus klérus körében is mennyire ismert és használt volt a műfaj adta lehetőség, egy igen beszédes példát szeretnék felhozni. Illyés András (1637-1712) erdélyi római katolikus püspök prédikációs könyvei³⁵ és az általa összeállított nagyszerű *Szentek élete*³⁶ mintapéldái lehetnek a compilációs eljárásnak.³⁷ Nem mellékes információ, hogy az instabilitás jellemezte püspöki hivatali idejében két alkalommal is tartózkodott szülőfalujában, Csíkszentgyörgyön: 1697-ben a protestáns rendek háborgásai miatt kellett pár hónapra hazajönnie, míg 1703 és 1704. augusztus 2. között a kuruc betörés miatt kellett újból hazatérnie. Szinte kizárt, hogy az alig 12 km távolságra lévő csíkközvási plébános ne találkozott volna a püspökével, és ne értekeztek volna a készülő vagy

³⁴ Szabó András Péter Caspar Hain lőcsei krónikája kapcsán kitért a témára, a kora újkori történetírás néhány erdélyi példáján keresztül, de Szamosközi, Bethlen Farkas, Istvánffy, vagy a Pethő krónikája sem vetette meg az eljárást. vö. SZABÓ András Péter, „Caspar Hain lőcsei krónikája-egy compiláció forrásai”, in *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes, 169–202 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014).

³⁵ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige az az: Predikációs Könyv, Melyben kilenczven Predikációk foglaltatnak: a' Szentekről. Mellyeket Sok esztendőek alatt élő nyelvel prédikáltak, most pedig rendesen öszveszedvén, és rövid sommába foglalván kibocsátott Illyes András, szegbeni Prépost, és a' Tekintetes és Tiszteletes Posoni Káptalom Anyaszentegyházának Lectora: Istennek dicsőségére, Szentek tisztességére, és sok lelkek vigasztalására, épületére, és üdvösségére. Masodik része. A' Szentséges Szűz Máriáról: Szent Apostolokrol, Mártyrokrol, Confessorokrol, &c. Bécsben Nyomtatott, Sischowitz Mátyás által* (Bécs: Sischowitz Mátyás, 1692, RMK I 1416); ILLYÉS András, *Megrövidített Ige, az az: Predikációs könyv, Melyben ötvennégy Predikációk foglaltatnak, minden Renden, és Allapotban lévő Keresztény embereknek Harmas Tükört adván elejébe. Mellyeket sok esztendőek alatt élő nyelvel prédikáltak, most pedig öszveszedvén, és rövid sommába foglalván, kibocsátott Illyes András, Szegbeni Prépost, és a' Tekintetes, és Tiszteletes Posoni Káptalom Anyaszentegyházának Lectora: Istennek dicsőségére, Szentek tisztességére, és sok lelkek vigasztalására, s' épületére. Harmadik része, Két száz, és három Magyar Predikációknak; kisseb az Elsőnél, és Másodikonál. Bécsben Nyomtatott, Sischowitz Mátyás által.* (Bécs: Sischowitz Mátyás, 1692, RMK I 1417).

³⁶ ILLYÉS András, *Keresztényi életnek példája avagy tüköre, az az: A' szentek élete, Mellyet Régen tudos, és Nevezetes Olasz Autorok Könyveiből, kiváltképpenvaló szorgalmatossággal, Olasz nyelven rövid sommában foglalt Romában: és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar országban: és rendesen öt Részre osztott: azután pedig több Keresztény Nemzeteknek is lelki vigasztalására 's épületére Deák nyelvel megajándékozott: most pedig megjobbitással másodszeris Magyarul kinyomtatott Illyes András erdélyi püspök.* (Nagyszombat, 1705–1707).

³⁷ KISS J. Adrienn, „A szubjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavaiban”, *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 101–110; SZILÁGYI Anna-Rózsika, *Kora újkori hagiográfia: retorika és szenttörténetek - (Officia oratoris Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben és a kora újkori szentek legendáiban)* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2015). GÁBOR Csilla, „Keresztény tökéletesség és lelki képességek – Lelkiségi traktátus(részlet) az elmélkedésről Illyés András fordításában”, in *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteltére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, 160–165 (Budapest: MTA-PPKE Barokk irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017); GÁBOR Csilla, „A (majdani) püspök püspökökről: Illyés András legendáriumának püspök-életrajza”, in *Minden kegyelem! A 65 éves Jakubinyi György érsek köszöntése*, szerk. MARTON József és OLÁH Zoltán, 408–416 (Budapest – Kolozsvár: Szent István Társulat, Verbum, 2011).

már éppen befejezett történeti munkájáról. Mondhatnám, áldását adta a püspök az intézményesített lopásra.

Terminológiai kérdések rövidre zárása érdekében a *kompiláció* fogalmát itt a régi irodalom kutatásának terminológiájával összhangban összeszerkesztésként értelmezzük, *az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamatként, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használjuk.*³⁸ Lakatos *Siculiája* nem egy hagyományosan értelmezhető epitomé, szövegalkotási technikája bár emlékeztet arra, mégis ez utóbbi meghatározás látszik megfelelőbbnek esetünkben, amikor egy bizonyos fejezet megszerkesztésénél kivonatol, helyesebben kompilál egy már létező szöveget.

Eddigi ismereteink szerint Lakatos *Siculiájának* többi kilenc fejezetében, helyesebben szakaszában nem találunk az ötödikhez hasonló kompilációs tevékenységet. A szövegalkotásnak ez a módoszata nem teljesen kárhóztatott irodalmi eljárás, különösen Genette, Kristeva és mások transztextualitás-elméletének tükrében. Most azonban nem szándékozom a kérdést ebből a szemszögből is megvilágítani.

Mindezek után óhatatlanul adódik a kérdés, hogy ellenőrizzük, birtokában volt-e Lakatos az idézett műnek. Az Erdélyi Könyvesházak közli Lakatos István 1692-ben saját kezűleg összeállított leltárának jegyzékét, de ebben nem szerepel Raemond opusza.³⁹ Az általa vezetett plébániák könyvtáraiban sem maradt fenn példány a *De ortuból*. Továbbá az általa készített három leltár sem tartalmazza a francia szerző könyvét.⁴⁰ A katolikus restauráció élharcosai, a jezsuiták körében igen ismert volt a történeti mű. Lakatos kapcsolata a jezsuitákkal pedig korán kezdődött, hiszen szülővárosában már 1593-ban iskolát alapítottak⁴¹ az itt letelepedett jezsuiták, igaz, hogy már 1599-ben fel kellett függeszteni az oktatást, amit csak 1652-ben tudtak újra indítani. Bár a tiltó törvények (1610, 1652, 1653)⁴² és a fokozatos humánérőforrás-hiány arra készítették a jezsuitákat, hogy feladják Székelyudvarhelyt, a kapcsolatot továbbra is fenntartották a városi katolikus közösséggel, látogatásaik alkalmával rendszeresen lelkigondozást végeztek, tanítottak.⁴³ Sámbar Mátyás neves

³⁸ MACZÁK, Örökölt argumentumok..., 4.

³⁹ MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, *Erdélyi Könyvesházak III. 1563–1757* (Szeged: Scriptum, 1994). Monok István egy újabb tanulmányában részletesen elemzi a jegyzéket. MONOK István, *Lakatos István olvasmányai – a vágott eruditio a székegyházi katolikus papok számára a 18. század első felében*. in *Arte et ingenio*, szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt, P. KOVÁCS Klára, 493–507 (Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021).

⁴⁰ Külön köszönet ezért az tájékoztatásért Muckenhaupt Erzsébetnek. Hiánypótló munka, amit ő és Bernád Rita-Magdolna végeznek Lakatos könyvtárának kutatásában. BERNÁD Rita-Magdolna és MUCKENHAUPT Erzsébet, „Ex Libris Patris Stephani Lakatos de Udvarhely” Lakatos István erdélyi könyvtárakban fennmaradt kötetei”, in *Lustra* 9, 1. sz. (2022), 14–26.

⁴¹ Feltehetően a *schola minor* 1599 és 1633 között szünetel.

⁴² MOLNÁR Antal, *Lebetetlen küldetés? Jezuíták Erdélyben és Felső - Magyarországon 16–17. században. Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években*. (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2009), 203.

⁴³ Uo., 198; BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, *Erdélyi és Hódoltság Jezuíták Missziói 1/1, 1609–1616*. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.

jezsuita iskolaalapítási törekvései következtében a 1650-es évek elején már egy-két grammatikai osztály működött a városban.⁴⁴ Sámbar kényszerű távozásával csak megtorpant a lendületes iskolaszervezés, meg nem állott, hiszen Bucsányi György székelyszentléleki jezsuita plébános nem csak a városi plébániát vette át, hanem az iskolaszervezést is szívügyének tartotta, így 1655-től töretlen lendülettel folytatódott a székelly anyavárosban az oktatás.⁴⁵ Az oktatás és a rekatolizációs folyamat megkövetelte egy könyvtár létrehozását is, azonban a városhoz kapcsolható könyvek jegyzéke nem tartalmazza Raemond művét.⁴⁶ Lakatos iskolai tanulmányaira vonatkozó első biztos adatunk szintén 1655-ből származik, amikor felvették a kolozsmonostori gimnázium Mária Kongregációjába⁴⁷ és beírták nevét annak anyakönyvébe.⁴⁸ A felvételt szokásos módon a grammatikai osztálytól (a gimnázium harmadik évétől) ejtették meg.⁴⁹ Felsőfokú tanulmányait feltehetően a Nagyszombati szemináriumban, valamint a Pázmáneumban⁵⁰ végezte 1658 és 1661 között.⁵¹ A kolozsvári jezsuita oktatási intézmény könyvtárának történetével és állományának rekonstrukciójával foglalkozó művekben nem bukkan fel az ominózus alkotás.⁵² A magyarországi jezsuita könyvtárak korabeli állományának listáját böngészve több mint hat tételt találunk, amelyben a *De ortu* latin nyelvű kiadása szerepel. Ezek szinte kivétel nélkül Felvidékhez köthetőek: Pozsony, Kassa.⁵³ A nagyszombati egyetem 1632 és

26/1. (Szeged: Scriptorum, 1990), 15. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, *Erdélyi és Hódoltsági Jezsuita Missziók I/2, 1617–1625*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 26/2. (Szeged: Scriptorum, 1990), 265, 346, 354, 418, 480.

⁴⁴ MOLNÁR, *Lehetetlen küldetés...*, 202.

⁴⁵ Feltehetően három vagy négy osztályos (fokozatú) gimnáziumot működtettek. Vö. ALBERT Dávid, *400 éves a székeljudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium* (Székeljudvarhely: Tamási Áron Gimnázium, 1993).

⁴⁶ MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, JAKÓ Zsigmond, *Erdélyi könyvesházak: 2., Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székeljudvarhely*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2 (Scriptorum: Szeged, 1991).

⁴⁷ Az 1641-től vezetett album az egyik legkorábbi forrás a jezsuita iskola hallgatóira vonatkozóan.

⁴⁸ VARGA Júlia, *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig* (Budapest, ELTE disszertáció, 2007), 128. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia/disszert.pdf> (Hozzáférés: 2023. 02. 09.)

⁴⁹ VERESS Endre, „A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig” (Első közlemény), *Erdélyi Múzeum* 23, 3. sz. (1906): 169–193; JAKÓ Zsigmond, „Négy évszázad a művelődés szolgálatában”, *Korunk* 38, 7–8. sz. (1979): 545–555; VARGA, *Katolikus közép- és felsőoktatás...*, 142.

⁵⁰ ZOMBORI István, szerk., *A bécsi Pázmáneum* (Budapest: METEM, 2002).

⁵¹ LAKATOS, *Siculia...*, 158.

⁵² GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története (1579–1948)* (Budapest: Argumentum, 1994); JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604* (Szeged Scriptorum, 1991); VERESS Endre, „A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig”, *Erdélyi Múzeum* 23, 3. sz. (1906): 169–193. A kolozsvári egyetemi könyvtár katalógusában is csak egy 1746-ban kiadott példány szerepel.

⁵³ FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I., Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár* (Szeged: Scriptorum, 1990).

1690 közötti állományának katalógusát vizsgálva két tételre bukkantunk.⁵⁴ Bár az erdélyi vonalon nem jutottunk látványos eredményre, a magyarországi adatok azt mutatják, hogy a jezsuiták használták az apologetikus és polemikus lehetőségekkel egyaránt kecsegtető művet. A nagyszombati egyetem könyvtárában fellelhető volt két példány már abban az időben is, amikor Lakatos az intézmény hallgatója volt, tehát akár már diákkorából behatóan ismerhette a művet. Lakatos történeti művében különböző forrásokat használ, a kor általános történetírási trendjét követve a humanista elődök narratíváját használja fel mind a székely eredet kérdéséhez, mind pedig a más nemzetek eredetének kérdéséhez.⁵⁵ Amint már korábbi írásainkban is bemutattuk, Lakatos *Siculiája* nem egyszerűen egy Székelyföld-történet, hanem egyben az erdélyi reformáció kezdeteinek bemutatása katolikus szemszögből.⁵⁶ Ismert tény, hogy a csiki vallási közösség dominánsan katolikus maradt a reformáció idején is (bár voltak többé-kevésbé sikeres reformpróbálkozások), éppen ezért feltehető a kérdés, hogy miért ennyire érzékeny szerzőnk a protestantizmus története iránt. A Leopold-féle diploma végérvényesen megpecsételte az Erdélyi Fejedelemség jövőjét: fokozatosan megszűnt önállósága és betagozódott a katolikus Habsburg Birodalomba. A jó másfél évszázadon át hátrányos helyzetben lévő katolikus egyház egy új, számára kedvező korszak kezdetét látta a változásban. Hátrányos vagyoni és szellemi helyzetének javulását az új berendezkedéstől remélte. A Habsburg fennhatóság nem csak államvezetési, politikai egységet jelentett, hanem a birodalmi eszmének megfelelően egységes vallást is, a katolikusot. Mindezek mellett azonban Erdélyben egy kicsit más volt a helyzet, ugyanis a *divide et impera* elvének megfelelően (amit később is több alkalommal, sikerrel alkalmaztak Erdélyben és a birodalom többi területén is) nem szerették volna, hogy a Habsburg uralommal általában gyanakvóan viselkedő erdélyiek az egységes vallási rendszer létrehozásával, korábbi ellenségeskedéseik megszüntetésével, újból lehetséges destabilizáló tényezőként lépjenek fel. Ugyanakkor a gyors és erőszakos katolizálás csak tovább fokozta volna a Habsburgok iránt érzett ellenszenvet a protestáns erdélyiek körében, amit szintén nem szerettek volna. Éppen ezért Magyarország többi részéhez képest Erdélyben meglehetősen hezitáló volt a barokkos katolizálás, de volt. Az új felállásban minden egyházi felekezet megpróbálta a lehető legtöbbet kihozni a helyzetből. A katolikusok és a protestánsok közötti vitákban természetesen megváltoztak az erőviszonyok, és a katolikusok ennek megfelelően szerették volna visszaszerelni javaikat és befolyásukat. A protestánsok pedig meg szerették volna őrizni a fejedelemség ideje alatt élvezett *status quo*-t. Ennek eléréséhez mindenki igyekezett

⁵⁴ FARKAS Gábor Farkas, *A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor, 1635* (Szeged: Scriptum, 2001).

⁵⁵ PAP Levente, „The Integration of the Armenian Immigrants in István Lakatos’s *Siculia*”, in *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 10, 1. sz. (2018): 105–115.

⁵⁶ 1702-re datálja a művét, azonban már bizonyíthatóan jóval korábban elkészültek bizonyos részek belőle.

egy saját érvrendszert, narratívát kialakítani, amelynek egyik fontos eszköze volt a történetírás. Ebben egyrészt ki-ki igyekezett a saját vallásának ősi voltát bizonyítani, másrészt a másik egyháznak, a történelem folyamán elkövetett hibáit, hiányosságait hangsúlyozva hitelét rontani. Lakatos István is ennek a trendnek megfelelően építi be történeti művébe az erdélyi protestantizmus történetének katolikus szemléletű bemutatását. Ehhez pedig nem sokat habozva a francia Raemond szövegét készégesen kompilálta. A cél szentesíti az eszközt, legyen bár a forrás francia, az író pedig székely.

LEVENTE PAP

Szeklerland by István Lakatos

One of the first works referring to the history of Szeklerland is István Lakatos' *Siculia*. The work written in 1702, presents the history of the Protestant religious reform in Transylvania. The Catholic priest from Szeklerland gives a lot of authentic, first-hand information about the history of the Szekler nation. This information usually relates to the period when he lived or the previous one. For the latter, he uses medieval chroniclers and humanist historians as source. He might have had authentic, direct sources on the spread of the Reformation in Transylvania, but he may have been familiar with the living historical tradition of his own time as well, which made the text more authentic and colourful. But he had also a great faith in the French counter-reformer Florimond de Raemond's *De Ortu et Progressu...* The aim of this study is to explore and present this compilation.

BENEI BERNADETT

De Transilvania – Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imagója

Timon Sámuel (1675–1736), a jeles jezsuita történetíró 1734-ben, Kassán jelentette meg az *Imago novae Hungariae* című történeti munkáját. Ebben hazai és külföldi szerzők műveit, valamint okleveleket felhasználva ismertette a Magyar Királyság egyes tartományainak létrejöttét és történetét, továbbá kitért az országos tisztségek bemutatására is. Az *Imago novae* nem volt előzmény nélküli: 1733-ban *Imago antiquae Hungariae* című művében Timon Pannoniáról, valamint a hunok és a magyarok bejövételéről értekezett.

A két *Imago* keletkezésével kapcsolatban újabb részletek derülnek ki egy 1733. június 13-án Kassán kelt levélből, amelyet nemrég az egri Főegyházmegyei Levéltárban találtunk, a kassai nemesi konviktus iratanyagában. A levél írója, Raab István (1686–1757)¹ a jezsuita rend ausztriai tartományának elöljárója, miután Nagyszombatban nem lelte VIII. Orbán pápa bulláját, amely megerősíti a kassai konviktus kiváltságát, így Kassára fordult segítségért. Nem hiába. Timon Sámuel átadta neki a keresett irat másolatát. Raab ennek igencsak megörülve, Timonnal kapcsolatban érdekes adatot közölt feltehetően rendi feljebbvalójának írt levelében: mindkét *Imagója* nyomdakész állapotban, kiadásra vár Kassán.² Az *Imago novae*ban Timon a Magyar Királyság tartományainak, kiváltságos területeinek létrejöttét, korabeli helyzetét ismertette a tőle megszokott kritikai alaposággal, hazai és külföldi források felhasználásával. A mű előszavában Timon a szerzői alázatosságot magára öltve így ír erről:

¹ A Raab Istvánra vonatkozó életrajzi adatokat lásd LUKÁCS Ladislaus SI, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)* (Romae: Institutum Historicum S. I., 1988), III, 1318.

² „Vir hic paratum habet justum volumen de Ungaria veteri, cui attexit appendicem, seu summam Historiae novae Ungariae pro directione eorum, qui de Ungaria scriptum (sic!) sunt: utrumque fere revisum et approbatumve, habetque patronum pro sumptibus, ut typis Cassoviensibus edi possit.” (Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Vetus= EFL AV 514.)

„Én is, aki különböző tanulmányokat folytattam és már sokat megéltem, félelemmel kezdtem el ezt az írást. És ha nem akadtak volna a kezembe a pápák és Magyarország királyainak levelei és bizonyos okiratai, és ha nem forgattam volna külföldi történeti munkákat, felhagytam volna ezzel a vállalkozással. ... Ez a kis könyvecske a magyar tartományok legfőbb dolgainak kifejtésére irányul; alig tudná bárki is az összeset feltárni, még a legnagyobb igyekezet mellett is. Hogy az igazság mindinkább tündököljön, gyakran helyeztem a középpontba különféle szerzők és írásos emlékek elbeszéléseit és megállapításait.”³

Az *Imago* 10–12. fejezetei, valamint részben a 16. fejezete foglalkozik Erdély történetével. A 10. fejezet szól a fejedelemség kialakulásáról, a tartományt lakó népek berendezkedéséről. A fejezet elején Timon elfogadja Werbőczy István (1465–1541) *Tripartitumbeli* hármasságát, vagyis, hogy a hajdani Dacia provinciát magyarok, szászok és székelyek lakják. Mindhárom rész további hét–hét egységre tagozódik: vármegyékre, valamint szász és székely székekre, amelyeket Timon is felsorol.

Erdély elnevezése kapcsán azt írja Timon, hogy a magyar királyság korai időszakában *Erdélk*ént írvák a tartomány nevét, majd 1130-at követően *Ultrasylvania*, IV. Béla uralmát követően *Transylvania*. Timon erre példaképpen a dömösi adománylevelet hozza.⁴ Az oklevél 1138-ban kelt, eredeti példánya nem maradt fenn, csak egy hiteles, 1329-ből származó másolata, amelyet a Hevenesi-gyűjtemény 79. kötete őriz.⁵ Valószínű, hogy Timon, mint Hevenesi munkatársa, a gyűjtemény egyik rendezője innen ismerte ezt a forrást. A Hevenesi-gyűjteményben olvasható oklevélben Erdélyre az *Ultrasylvanae partes* elnevezést használja a diploma megfogalmazója. Ezt követően közlik III. András 1298-ból származó, szintén a dömösi prépostság birtokaival kapcsolatos oklevelét. A diploma aláírói között szereplő erdélyi püspök és erdélyi vajda a *Transylvanus* megjelölést kapta. Megfigyelhető itt Timon új szemlélete, aki a vizsgálódásait már jelentős részben az okleveles forrásanyagra építi, mint nagy elődei, Caesar Baronius vagy Iohannes Lucius.⁶

³ „Ego quoque, qui in variis studiis vel plurimum aetatis meae versor, cum formidine scriptionem hanc inchoavi. Ac nisi literae, et diplomata quaedam summorum pontificum, regumque Ungariae in manus meas incidissent, historiasque extraneas evolvissem, hoc labore supersedissem. [...] Spectat hoc opusculum ad explicanda provinciarum Ungaricarum capita; vix singula quisquam vel intentissima cura consequi possit. Ut veritas magis eluceret, ipsas auctorum, ac monumentorum variorum narrationes, sententiasque; crebro in medio posui.” Samuel TIMON, *Imago novae Hungariae, Repraesentans Regna, Provincias, Banatus, et Comitatus dittonis Hungariae* (Cassovia: Typis Academicis Societatis Iesu, per Ioannem Henricum Frauenheim, 1734), Praefatio [v]

⁴ Uo. 88.

⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, *Collectio Hevenesiana* [MS J 128] Tom. LXXIX. 21. 307–311. és 311–312.

⁶ HÓMAN Bálint, *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925), 13. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről* (Budapest: Balassi, 2006), 121.; TÓTH Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-

Szintén okleveles forrásra megy vissza a szebeni prépostság alapításának elbeszélése. A dél-erdélyi németiség III. Béla uralkodása alatt (1172–1196) jutott kiváltságos egyházi szervezethez. III. Celesztin pápa (1191–1198) 1191. december 21-én kelt oklevelét Timon Otrókocsi Fóris Ferenc (1648–1718) kéziratos egyháztörténeti művéből, a *Historia Ecclesiastica Hungarorum*-ból idézte az *Imagó*-ban. Otrókocsi Fóris Ferenc, a konvertált református lelkész-tudós ugyancsak kiemelkedő historikusnak bizonyult magas tudományos képzettsége és remek forráskritikai érzéke révén. Egyháztörténete azért volt értékes forrás Timon számára, mivel a szerző Rómában, a szentszéki levéltárakban kutathatott, míg Timon Sámuelnek erre nem volt lehetősége.

A Timon által idézett pápai oklevél arról tudósít, hogy a magyar király 1189 előtt megengedte az erdélyi németeknek, hogy egyházaikat, a többi kiváltságos egyház mintájára, szabad prépostságba (*preposituram ... liberum*) szervezzék. Mindezt a (már) lakatlan területre települt népességnek Gregorius de Sancto Paulo, a római Sancta Maria in Porticu szerpap-bíborosa, magyarországi pápai követ is engedélyezte.⁷ Szintén Otrókocsi alapján írja Timon, hogy III. Ince pápa 1211-ben megerősítette préposti tisztségében Róbertet vagy Rogeriust, és levelet adott az erdélyi püspöknek, amelyben a római szentszéknak alávetett intézményként jelöli meg a prépostságot.⁸ II. András király (1205–1235) viszont azt is el szeretne volna érni, hogy a szebeni prépostság önálló püspökség legyen – ahogy erről szerzőnk is beszámol. E mögött a törekvés mögött az állhat, hogy a német származású Gertrúd királyné kedvező helyzetbe kívánta hozni a magyar királyság területén élő németeket. Szeben egyházmegyévé tételével és a kalocsai egyházmegyébe olvasztásával jelentősen megnövekedett volna a királyné ambíciózus öccsének, Bertold kalocsai érseknek a befolyása, továbbá a dél-erdélyi németek is jelentős előrelépést tettek volna az egyházi önállóságuk kialakítása útján.⁹

Timon Sámuel a II. Andráshoz címzett 1212. február 12-én kelt pápai választ idézi Otrókocsi munkájából. III. Ince pápa elutasította a király kérését, miszerint Szebenben új püspökséget létesítsenek a kalocsai egyháztartományban az erdélyi

es évekből: Bél Mátyás és a *Scriptores Rerum Hungaricarum*”, *Történelmi Szemle* 45 (2013) 4: 593–617: 611.; BENEI Bernadett, „Non tam stylo, quam veritati studuit: Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid, 53–60. Convivia Neolatina Hungarica 2 (Szeged: Lazi, 2017).

⁷ TIMON, *Imago novae...*, 88.; FRANCISCUS OTROKOCSI FÓRIS, *Historia Ecclesiastica Hungarorum*. (Stephani Kapraini Collectaneorum MSc A Tomus XX. 63.)

⁸ OTROKOCSI FÓRIS, *Historiae...*, 101. Otrókocsinál *magister R.* szerepel, amely rövidítést Robertusként oldott fel („puto Robertus”). Timon kritikai érzéke tetten érhető itt is, hiszen a Robertus mellett a Rogerius feloldást is javasolja: „stabilivit Robertum vel Rogerium sacerdotem” TIMON, *Imago novae...*, 89.

⁹ THOROCZKAY GÁBOR, „A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig”, *Fons* 19 (2012): 37–55: 38–41.

püspök sérelmére. Ezenkívül a levélből azt a részt is idézi Timon, amely szerint a magyar uralkodó úgy tudta, hogy a szebeni prépostság pápai alávetettségben működik, míg az esztergomi érsek megbízottjai viszont úgy tudják, hogy az esztergomi érsek fennhatósága alatt áll. Így a kalocsai metropolíába beosztott új püspökség létrejöttével valamelyikük joga mindenképpen csorbulna.¹⁰

A pápai források, valamint az egyháztörténet vonatkozásában kézenfekvő, hogy Timon Sámuel történeti munkájának forrásai közül nem hiányozhattak a külföldi nagy összefoglaló egyháztörténeti művek sem. Caesar Baronius (1538–1607) *Annales Ecclesiastici* című alapvető műve 12 kötetben az 1198. évvel bezárólag ismertette a jelentősebb egyháztörténeti eseményeket. Vállalkozását a 17. század folyamán többek között Odericus Raynaldus (1595–1671) folytatta. Timon a magyar egyház vezetéseért évtizedek óta vitatkozó esztergomi és kalocsai érsekek 1212. évi kiegyezése kapcsán említi Raynaldust, aki arról számol be, hogy a magyar királyt az esztergomi érsek koronázza; ha viszont akadályozva van, vagy gonosz szándékkal nem akarja megkoronázni, vagy üres az esztergomi érseki szék, úgy a kalocsai érsek koronáz.¹¹

A 10. fejezetben János Zsigmond uralmáról szólva, a szebeni szász történetíró, egyben evangélikus lelkész, Sigler Mihály (?–1585) *Chronologia rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et vicinarum regionum* című műve volt Timon forrása. Sigler *Chronológiájáról* Bartoniek Emma kutatásai alapján ismeretes, hogy két változatban maradt fent. A korábbi, rövidebb változatot János Zsigmondnak ajánlotta a szerző, a későbbi bővítetet pedig Báthory István erdélyi fejedelemnek. Timon Sámuel a korábbi változatot használta az *Imago* megírásához, mivel az 1556-os évnél, amikor megemlíti János Zsigmond hazatérését Erdélybe, azt írja, hogy „erről az eseményről a szebeni Sigler Mihály tudósít könyvecskéjében, amelyet magának János Zsigmondnak ajánlott.”¹² Sigler műve közel 200 éven keresztül kéziratban maradt; Bél Mátyás (1684–1749) az 1735 és 1746 között több kötetben megjelent *Adparatus*-ban adta ki a Báthorynak ajánlott verziót.¹³ Timon merített Sigler *Chronológiájából*, nemcsak az erdélyi fejedelmeket ismertető 12. fejezetben, hanem a jelentősebb, 16. századi havasalföldi, moldvai és erdélyi eseményeket leíró 16. fejezetben is. A 16. fejezetből az 1561. év eseményeit ismertető szakaszt szeretnénk idézni, amelynek szövege szinte szó szerinti átvétel Sigler művéből. (Az egyezéseket félkövérrel szedjük).¹⁴

¹⁰ TIMON, *Imago novae...*, 89., OTROKOCSI FÖRIS, *Historiae...*, 103–104.; THOROCZKAY, „A szebeni prépostság...”, 39.

¹¹ RAYNALDUS, Odoricus, *Annales Ecclesiastici ab anno MCXCVIII. ubi Cardinalis Baronius desinit*, Tomus XIII. (Romae: excudebat Mascardus, 1646), Tomus I. 206.

¹² TIMON, *Imago novae...*, 83.

¹³ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. (Kézirat gyanánt) (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete és az MTA Könyvtára, 1975), 153.

¹⁴ MICHAEL SIGLER, *Chronologia rerum Hungaricarum Transilvanicarum et vicinarum regionum*, 43–88. in Matthias Belius, *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella*, (Posonii: Typis Joannis Paulli Royer, 1735) 84. (Sajnos, csak az Adparatusban, 1735-ben megjelent szövegváltozathoz fértünk hozzá.); TIMON, *Imago novae...*, 158–159.

Sigler, *Chronologia*

„**Jacobus Heraclides Basilius, Desputa**, qui se **insularum Sami, Phari, et Dorydis, verum haeredem, et dominum regni Moldaviae**, atque **Palatinum finium terrae Transalpinensium, ac vindicem libertatis patriae** scripsit, collecta hinc inde, non ultra MDC. virorum **manu, Moldaviam** provinciam adoritur, ac XVIII. Novembris iuxta villam **Verbyt, septem milliaribus a Socziovia**, Vaivodarum regia **distantem**, cum Alexandro congregitur. Alexandrum vaivodam, principatu et regno eicit, qui initio ad oppidum Jaas, inde ad Húz, tandem **Kyliam, et Constantinopolim** usque profugit.”

Timon, *Imago*

„Anno MDLXI. **Jacobus Heraclides, Basilius, Desputes**, immodicus sui aestimator, ferens se **insularum Phari, et Doridis, verum haeredem, dominum regni Moldaviae, et Palatinum finium terrae Transalpinae, ac patriae vindicem**, contracta MD. pugnatorum **manu, Moldaviam** invasit. Alexandrum satrapam ad pagum **Verbium Sociavia septem millibus distantem**, castris et dominatu exiit. Victus primum ad Joabum oppidulum, deinde Nustum, tum **Kiliam**, postremo **Constantinopolim** evasit.”

A történéseket összeveti Istvánffy Miklós (1536–1615) *Historiaejával* is, amiről egyrészt a fejezet címe árulkodik: „1500 és 1600 közötti jelentősebb erdélyi, havasalföldi és moldvai események, amelyek kiegészítik Istvánffy Miklós *Históriáját*”. Másrészt a jeles történész összeveti a két történetíró, Siglert és Istvánffyt az 1561–1564-es moldvai események, IV. Sándor, Heraclides Jakab és VII. István uralmának leírása kapcsán, és így összegez: „Az elbeszélés első részét teljesen másképp, Istvánffy nyomán adtam elő a *Synopsis Rerum Hungaricarum*-ban. Azonban Siglernek, aki abban az időben Erdélyben élt, és történetírással foglalkozott, nagyobb hitele van. Bizonytalan az is, hogy vajon később Sándort a korábbi tisztségébe visszahelyezték-e, mivelhogy Sigler erről a dologról teljesen hallgat, és látszik, hogy István megerősítette vezető szerepét a hatalomban.” Timon azonban ebben az esetben rosszul tette, hogy Siglernek adott nagyobb hitelt, mivel Istvánffy közlése helyes volt: Sándor vajda 1564–1568 között visszatért a hatalomba.

Timon ugyanakkor Sigler adataival sem mindig értett egyet. Erre példaképpen Izabella királyné halálának dátuma hozható fel. Siglernél 1559. szeptember 20-a szerepel, míg Bethlen Farkas (1639–1679) *Historiájában* szeptember 15-e, s Timon Sámuel is ezt a dátumot vette át, és történetírásunkban is ez terjedt el.¹⁵

Az *Imago novae* több szöveghelye is tanúskodik egy 17. század eleji itáliai földrajzi mű használatáról. Giovanni Antonio Magini (1555–1617) csillagász, asztrológus és térképész Padovában oktatta az ott tanuló, erdélyi származású Johannes Hortyliust, aki Magini földrajzkönyvéhez, a *Geographiae tum veteris, tum novae volumina duobus* szol-

¹⁵ Wolfgangus BETHLEN, *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X. a clade Mobažensi 1526. usque ad finem seculi*. (Keresd, 1684–1690), 212.; TIMON, *Imago novae...*, 158.; *Magyarország történeti kronológiája I–IV.*, szerk. BENDA Kálmán, II. 1526–1848. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 392.

gált forrásul. Magini ugyanis tanítványa, Hortylius tájékoztatása alapján dolgozta ki a könyv Erdélyről szóló fejezetét és rajzolta meg a tartomány térképét.¹⁶ Timon általában együtt emlegeti a két személyt, amikor a *Geographiára* utal, de előfordul, hogy csak Hortyliust nevezi meg forrásaként. Ez utóbbira példa a szász területen fekvő berethalmi borvidék dicsérete, melynek bora – legalábbis Hortylius szerint – a tokajival is felveheti a versenyt. Magini művében is olvashatunk a Borföld (?) elnevezésű borvidékről.¹⁷ Gyulafehérvár alapításának ismertetésében viszont Timon nem értett egyet Hortyliusszal és Maginivel, akik a későbbi fejedelmi központot a szászok által alapított hét város egyikeként nevezték meg.¹⁸ Timon nem fejt ki részletesen, hogy mire alapozza cáfolatát, Gyulafehérvárat viszont mindig püspöki székhelyként és magyarok lakta városként említi.

Timon a székelyek elnevezésével kapcsolatban is idézi Magini munkáját. „Ioannes Hortylius Magini művében azt gondolja, hogy az elnevezés a magyar összetett szóból, a székelyből ered; megtudtam, hogy bizonyos székely tudósok ezen a véleményen vannak. A „szék hely” szavak ugyanis elválasztva a szék vagy a törvénykezés helyét jelentik, és ezekről nevezték el a szék lakosait.¹⁹” Timon kommentálja forrását, szerinte ugyanis „ez az eredetetés nem elég világos és egyértelmű: mivel a szászok saját székeiket (közigazgatási egységeiket), a magyarok pedig a törvényzékeket és bizonyos területeket is széknek neveznek. Talán helyesebben ítélik meg azok, akik a székelyt régi kifejezésnek tartják, ami őrzőt jelent. A mai napig ugyanis Magyarország egyes vidékein, ahogyan a regéciben [Abaúj vármegye], a hegyek és az erdők őrzőit székelyeknek nevezik.”²⁰

Timon Sámuel sajnálatos módon nem erősítette meg okleveles forrással a fenti állítását. Horvát István viszont a székelyek eredetével foglalkozva 1834-ben közölt olyan 16–17. századi hegyaljai okleveleket, amelyekben az erdőőröket köznyelven székelyeknek nevezték.²¹ Sőt, maga Timon is arról értesíti 1735-ös levelében a királybírói tisztséget viselő erdélyi történetírót, Apor Pétert (1676–1752), hogy egy Bay Miklós nevű személy megerősítette az erdőőr székelyekről szóló állítását. A székelyekről szólva még egy helyen idéz Timon a „szerzőpárostól”, vagyis Maginitól és Hortyliustól: „Vannak közöttük olyanok, ahogyan más nemzeteknél is, igen tehetős és nagyra becsült nemesek, akik másokat a szolgálatukba állítanak.”²² A jezsuita tudósnak ehhez

¹⁶ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Modern filológiai füzetek 6. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 18. [https://mek.oszk.hu/05400/05453/05453/letoltés ideje: 2022. május 24.\)](https://mek.oszk.hu/05400/05453/05453/letoltés ideje: 2022. május 24.))

¹⁷ Ioannis Antonii MAGINI, ... *Geographiae, tum veteris, tum novae volumina duo*, (Arnhemii: Ioannes Jans Sonius, 1617), 153., 155. (31. jz.); TIMON, *Imago novae...*, 95.

¹⁸ MAGINI, ... *Geographiae...*, 152.; TIMON, *Imago novae...*, 91.

¹⁹ MAGINI, ... *Geographiae...*, 154. 15. jz.; TIMON, *Imago novae...*, 98.

²⁰ TIMON, *Imago novae...*, 98.

²¹ HORVÁT István, „V. A' Székely Nemzet Nyelvéről”, *Tudományos Gyűjtemény* 18, 1. sz. (1834): 110–121: 114–115.

²² MAGINI, ... *Geographiae...*, 152.

is van hozzáfűzni valója: szerinte „A nép legelőkelőbbjei mégis tagadják ezt, és azt mondják, hogy elődeik kóborlókból, kitaszítottakból és szolgákból többszörözték meg a lakosság számát.”²³ Ez a megjegyzés valószínűleg a székelység vagyoni és társadalmi differenciálódására utalhat, amely folyamat a 15. századtól figyelhető meg.

Az erdélyi szász humanista történétíró és geográfus Johann Tröster (Tresterus) *Das alte und neue teutsche Dacia* című munkájára is többször hivatkozott Timon. Tröster Nürnbergben, 1666-ban megjelent műve az első német nyelvű, részletes Erdély-leírás, amely „úti kalauzként” történeti, földrajzi-statisztikai kérdéseket boncolgatva mutatja be a szászokat, magyarokat, székelyeket és románokat.²⁴ Timon kritikával illeti Tröster azon megállapítását, mely szerint a Csíki, Orbai és Kézdi székek várakról nyerték elnevezésüket. Ahogyan Timon írja: „Tröster nyomát sok földrajztudós követi mostanáig, akik az ő tévedéseit újabb tévedésekkel szaporítják.”²⁵

A 11. fejezetben Székelyföld természetföldrajzi leírását adta közre egy viszonylag hosszú fejezetben Timon. Forrásaiként a már említett Tröster és Lakatos István, avagy Stephanus Serarius jelennek meg. Lakatos István (?–1706) krónikaíró, csíksomási katolikus plébános *Siculia* című munkájában írta meg Székelyföld történetét, nagy hangsúlyt helyezve az erdélyi reformáció eseményeire – ahogyan azt Pap Levente kutatásai kimutatták.²⁶ Lakatos műve ismert volt a jezsuita történészek körében, hiszen Timon rendtársa, a történétíró és Hevenesi Gábor erdélyi adatgyűjtője, Bzensky Rudolf (1651–1715) is hivatkozott rá 1699-ben keletkezett kéziratos művében, a *Syllogimaea sive Collectanea Ecclesiae Transylvaniae Libri Septem*ben. Lakatos és Bzensky kapcsolatára a *Syllogimaeában* is történik utalás.²⁷ Timon Sámuel az *Imagóban* hat helyen említi forrásaként Lakatos *Siculiáját*. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a tudós szerzetes Bzensky közvetítése révén ismerhette meg a *Siculiát*, hiszen Bzensky Timonhoz hasonlóan Hevenesi Gábor munkatársa volt, szintén jezsuita szerzetes, bár úgy tűnik, nem találkozott kettejük életútja. Kevésbé tartjuk valószínűnek azonban, hogy Lakatossal személyesen találkozott volna Timon, mivel életútja a 18. század elején Felvidékhez és Bécshez köti szerzőnket.²⁸ Úgy látjuk tehát, hogy a kérdés további kutatásokat igényel.

²³ TIMON, *Imago novae...*, 99.

²⁴ MAMÜL XII.154–156. (Verók Attila szócikke)

²⁵ TIMON, *Imago novae...*, 97.

²⁶ PAP Levente, „A 17–18. századi székelyföldi történétírás a katolikus vallási megújulás szellemében. Lakatos István *Siculiája*”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid. Convivia Neolatina Hungarica 3. 92–101 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019). Ezúton is szeretnénk megköszönni Pap Leventének, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a *Siculia* szövegét!

²⁷ *Lakatos István, Siculia*, Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta PAP Levente (Iași: Vasiliana 98, 2017), 163.; Bzensky Rudolf életpályáját ld. LUKÁCS, *Catalogus...* I. 146.; MOLNÁR Antal, „Bzensky Rudolf jezsuita történétíró és az erdélyi örmények”, in MOLNÁR Antal, *Lebetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, 213–224. (Budapest: L'Harmattan, 2009).

²⁸ Timon Sámuel életpályáját lásd LUKÁCS, *Catalogus...* III. 1715.; BENEI, „Non tam stylo...”, 54.

Bár Timon hivatkozik a *Siculiára*, annak szövegében nem sikerült azonosítanunk a hivatkozott locusokat. Valószínű ugyanakkor, hogy Timon a *Siculia* mellékleteként készített, a térképjelek és címerek használatában Hevenesi Gábor hatását mutató mappa alapján dolgozott.²⁹ Erre utalhat az Apáca-hegy említésekor az *ex designationibus Stephani Serarii*, vagyis Timon valamiféle megjelölésekről szól, amelyek térképet sejtetnek a háttérben. Az *Imagót* összevetve a *Siculia* térképmellékletével, jól látszanak a Timon által említett helységek, természeti képződmények. Timon forrásfelhasználása Oláh Miklóséval állítható párhuzamba, aki Lázár deák térképe alapján dolgozott, amikor a *Hungariát* írta. Timon Lakatossal kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „inkább vállaltam, hogy vele együtt tévedek, mint hogy hallgatagon mellőzsek sok dolgot. Ez a férfiú minden dicséretre érdemes plébános volt Udvarhelyszéken.”³⁰ Ebben a fejezetben több, írást nehezítő körülményre is utal a tudós jezsuita szerző. Kénytelen mellőzni azokat a helységeket, amelyek elhelyezkedését eddig senki sem adta meg helyesen.³¹ Továbbá forráshiányra, barátai elmaradt segítségnyújtására panaszkodott, így eltekintett a terület vármegyéenkénti ismertetésétől.³² Bél Mátyás szintén párhuzamba állítható Timon Sámuellel, hiszen a pozsonyi tudósnak sem akadtak adatközlői, így pusztán terv maradt neki Erdély leírásának elkészítése.³³

Egy Timon által megvilágított historiográfiai kérdés és az arra adott válaszok

A szebeni prépostság jogállásával kapcsolatban Timon megjegyzi: „világos számomra továbbá, hogy a szebeni és a fehérvári prépostok helyzete abban hasonlít a püspökökéhez, hogy a királyok nevezik ki, és a római pápák erősítik meg őket.”³⁴ Azonban a külföldi és hazai történetírásban máig bizonytalanság tapasztalható a kérdést illetően. 1942-ben a Romániában élő Karl Reinerth 1190 körülre tette a prépostság alapítását, és a prépostot közvetlen pápai alárendeltségben lévő főpápnak tekintette. A német Wolfgang Grandjean 1189 nyarára vagy 1190-re helyezte az alapítást Gergely bíboros-követ itineráriumának áttekintése után és tagadta a szebeni egyház közvetlen pápai alárendeltségét, hiszen vitás kérdésekben az egyházfő a 12–13. század fordulóján minden esetben az erdélyi püspököt támogatta.

²⁹ LAKATOS, *Siculia...*, 174–175.

³⁰ TIMON, *Imago novae...*, 126.

³¹ Uo. 120.

³² „Comitatum descriptionem praetermittere cogor, quia pauca de iis cognita, et comperta habeo. Rogati amici, nihil suppeditarunt.” Uo. 126.

³³ Vö. TÓTH Gergely, „Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás *Notitiájában*”, in *Archivarium historicorumque magistra. Történelmi tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*, szerk. KÁDÁR Zsófia, LAKATOS Bálint, ZARNÓCZKI Áron. A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai (13.) 143–163 (Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013), 144–149.

³⁴ TIMON, *Imago novae...*, 90.

Hans–Werner Schuster 1988-as tanulmányában visszatérve Reinert 1940-es évekbeli állásfoglalásához területi exemptiót, azaz püspökséghez hasonlatos, a pápának közvetlenül alárendelt egyházkormányzati egységet feltételezett, amely párhuzamosan fejlődött a dél-erdélyi németek világi autonómiájának kialakulásával. A kérdés hazai szakértője, Kiss Gergely szerint nehezen dönthető el, hogy Szeben a pápa, az esztergomi érsek, az erdélyi püspök, sőt esetenként a kalocsai érsek joghatósága alatt áll-e. Végző soron az esztergomi érsek fennhatóságával számolt a dél-erdélyi társsegyház esetében. Thoroczkay Gábor úgy látta a kérdést, hogy az erdélyi szászok a pápai alárendeltségben voltak érdekelték, amit néha a pápa is elismert az alapítás utáni évtizedekben. Végül azonban a 13. század későbbi időszakában a többi magyarországi prépostsághoz hasonlóan, a Szentszék alá tartozó fehérvárit kivéve, a szebeni egyház az esztergomi érsek fennhatósága alá került.³⁵

Az *Imago* egyik első recepciója

Spangár András (1678–1744) jezsuita szerzetes, történetíró az elsők között aknáztta ki Timon *Imagóját*.³⁶ 1738-ban Pethő Gergely krónikaíró nyomdokain elindulva új, önálló művet jelentetett meg Kassán: *Magyar krónika Diszessen a Tudósításokkal és a kis-krónikákkal*.³⁷ Spangár a *Magyar krónika* olvasói ajánlásában kifejtette történetírói hitvallását, és példaképeként említette – bár nevét elhallgatta – „ama tudós szerzetes személy”-t, aki „Magyar Országot ismét eleibe vette, és fontossan, rendessen, diszessen le írta, ott futtatván leg-fő képpen elméjét, hogy amely dolgokat más sok Historicusok el hadtak, ő szorgalmatosan öszve szedvén ki terjeszszé, ki-is terjesztette, de nem más, hanem kép forma alatt. Innét is származott, hogy tudós munkájának homlokára ilyen czégeres titulust irt: *Imago antiquae Hungariae, repraesentans Terras, adventus et res gestas Gentis Hunnicae*. És ismét: *Imago novae Hungariae repraesentans: Regna, Porvincias [sic!], Banatus et Comitatus Ditionis Hungaricae, Historiae genere strictim perscripta*.”³⁸ Ez a személy Timon Sámuel. Spangár 1734 kora őszén, gyógykezelése során ismerkedett meg Kassán Timon Sámuellel, aki 1728-tól haláláig (1736) élt a városban; tőle kaphatott biztatást további munkájához.³⁹ Timon nemcsak ösztönöz-

³⁵ A korábbi szakirodalom ismertetésével együtt ld. THOROCZKAY, „A szebeni prépostság...”, 39–40.

³⁶ Életpályájára lásd LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, III. 1573.

³⁷ KNAPP Éva, „Spangár András és a Magyarok bibliotékája. Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből,” *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 247–280: 267–268.

³⁸ SPANGÁR András, *Magyar krónika diszessen, és rövideden elő adván Magyar Országának kezdetét, régi, és mostani osztását, részeit, tartományit, vármegyeyit, városit, királyit, tiszt-viselőit, mivóltát; ugy a magyar nemzetnek eredetét, Scythiából való ki-jövetelét, terjedését, szaporodását, elő menelét, hadakozásit, a régi, és mostani Magyaroknak maga viselését, törvényit, más nemzetek előtt való tekintetét, és mind Magyar, mind más Országokban esztendőnként történt emlékezetre méltó dolgait*, Nyomtatott Kassán, az Academiai bö-tűkkel PP. Jesuitáknál, 1738. 2.

³⁹ KNAPP, *Spangár András...*, 268.

te Spangárt, hanem forrásául is szolgált a krónikának, sőt egyes részei az *Imagó*ból átemelt szövegek magyar fordításai. Erre hozunk néhány példát az alábbiakban.

A magyar címerről:

Timon, *Imago*, 1734, 5.

„Iuga montium vocantur Tatra, Fatra, Matra. Tatra attollitur regio Scepusiensis, et Liptoviensis; Fatra dispescit agrum Turociensem a Liptoviensi. Matrae montes bini sunt, alter in provincia Heveschiensi, alter inter Lippam, et Iulam (Gyula) assurgens: uter veniat in partem insignis, disceptent inter se accolae.”

Spangár, *Magyar krónika*, 1738, 36.

„Három zöldelő hegy jelenti Magyar Ország-nak ama hires neves három hegyeit Tátrát, Fát-rat, és Mátrat. A' Tátra táján fekszik a' Szepesi, és Liptói Ország. A' Fáttra Turocz táját választja el Liptótól. Mátra névü hegy kettő vagy on az edgyik Heves, a' második Lippa, és Gyula tá-ján. Nem tudni pediglen melyik a' kettő közül helyezettett a' Magyar Ország Tzimerébe.”

Báthory Gábor 1612-ben veretett pénzéről:

Timon, *Imago*, 1734, 82.

„[Transsilvania]... nullumque insigne sibi proprium habuit, sed communi regno utebatur ad annum MDCXII. quo Comitatus Aquila, Siculi Sole, et Luna, Saxones septem suis opidis distingui coeperunt, ut indicant nummi, anno illo ad rei memoriam iussu Gabrielis Bathorii Principis percussi.”

Spangár, *Magyar krónika*, 1738, 57.

„A jelen esztendeig Erdélyben a' Magyaroknak, Székelyeknek, és Szászoknak semmi Tzimerere nem vólt, mellyel egy mástól kölömbezetnének, hanem azon esztendőben vették fel az Erdélyi Magyar Vármegyék a' Sast, a Székelyek a' Napot, és Hóldat; a' Szászok pediglen a' hét Várt, avagy Kastélyt. Ennek a' dolognak emlékezetére veretett amaz említett (ti. Báthory Gábor– B. B.) pénzt.”

Bethlen Gábor fejedelemségéről:

Timon, *Imago*, 1734, 129.

„1613. Gabriel Bethlenius primum volente Serdaro Skendere Mahomete Aga ad vicum Zajcanum armis Turcicis succinctus, deinde a provincialibus tertium et vigesimum circiter diem Octobris renunciatus: nam quarto et vicesimo iureiurando devinxit auctoritatem suam; postridie vero sceptrum, et vexillum apud Tordam a Turcis accepit. 1629. XVII. Calend. Decembris hydrope absumptus altero, quam ex Ungaria redierat, die, annos natus unum et quinquaginta.”

Spangár, *Magyar Krónika*, 1738, 33.

„1613. Bethlen Gábor leg előszer Serdar, Skendere Mahomet Agának akarattjából a' Zai-kai helységnél Török fegyverrel segéttetvén az Erdélyiektől die 23. Octobr. Választatik, die 24. és 25. az ország hívségére hittel kötelezi magát, és másod napra Tordánál veszi a' Töröktől a' bozzogánt, és a' Zászlót. Anno 1629. die 15. Novembr. Magyar Országból meg jö-vén vízi betegségben meg hal.”

Összegzés

A fentiekben próbáltunk az *Imago* Erdéllyel foglalkozó fejezeteinek néhány forrására rávilágítani. Kitűnik ismét Timon Sámuel gondos igyekezete egyrészt a források felhasználásában – ahogyan műve előszavában is írta, hazai és külföldi forrásokat is hivatkozik –, másrészt forrásainak értékelésében is, hiszen láthattuk, hogy többeket, például Tröstert vagy Maginit kritikával illetett. Tröster Erdély-ismertetése közelebb áll az *Imagó*hoz, mint Magini munkája: ez utóbbi témájában, műfajában, terjedelmében is különbözik (világatlaszról lévén szó) Timon művétől. Trösternél is látható, hogy széles forrásbázisból dolgozott, hivatkozott rájuk, ám egyrészt késő-humanista szemléletű: rengeteg antik auktort idéz a népek eredetével kapcsolatban, másrészt Timonhoz képest elavult, mivel nem tekintette forrásanyagnak az okleveleket, meg persze nem is jutott hozzá ilyenekhez. Érdeme, hogy az erdélyi nemzeteket külön „könyvekben” ismertette, tehát érzékeltette különállásukat, ám téves információi miatt szorulhatott korrekcióra Timonnál. Timon jó érzékkel vetett fel olyan kérdéseket az *Imagó*ban (pl. a székely név eredete, a szepesi prépostság jogállása), amelyek a mai napig foglalkoztatják történészeinket, és jó érzékkel vonta be a kutatásba az okleveles anyagot. Emellett az egyháztörténeti, egyházigazgatási kérdések tárgyalása, ami az *Imago* egyik fontos tárgyköre, már egy új szemléletet tükröz, hiszen eme problémák kiemelt kutatása a Baroniustól és a bollandistáktól induló, okleveles és más primer forrásokon alapuló katolikus történetírás egyik legfőbb jellemzője volt.

BENEI BERNADETT

De Transilvania–The Transylvania-Imago of Samuel Timon (1675–1736)

Samuel Timon (1675–1736) the illustrious Jesuit historian in 1734 published his historical work, *Imago novae Hungariae* in Kosice. In the *Imago novae* Timon described the emergence and contemporary condition of the territories and privileged areas of the Hungarian Kingdom with his usual evaluative accuracy, using domestic and external sources. The 10–12th and partly the 16th chapters of the *Imago* based on the history of Transylvania. In this essay we would like to demonstrate some of Timon’s historical sources, for which among there are domestic and external diplomas, historical works moreover maps also. Beside the review of the sources we involve the receptions of the *Imago*. Éva Knapp has mentioned in her excellent essay that András Spangár Jesuit historian considered Samuel Timon as his master. We could complete the datas of Knapp with this statement: Spangár not only considered the scholarly monk as an idol, but also used the *Imago* as one of his sources: his Magyar Krónika [Hungarian Chronicle], which was published in 1738, matches its texts with the *Imago*!

MÁTÉ ÁGNES

*Báthory Griseldis, az engedetlen menyasszony
vagy az eretnek hárpia sikertelen megzabolázása*

Előhang

Báthory István lengyel király uralkodásának talán legfényesebb ünnepségét rendezték meg Krakkóban az 1583. június 12. körüli napokban: a sikeres livóniai hadjáratot köszöntő ünnepségek megkoronázásaként¹ a király a lengyel hetmanhoz, Jan Zamoyskihoz adta feleségül unokahúgát, a tizennégy éves Báthory Griseldist (1569–1590). A dolgozatban az esküvőhöz kapcsolódó latin nyelvű kiadványokban a menyasszonyról olvashatókat ütköztetem azokkal a dokumentumokkal, amelyek a krakkói udvarban a házasságkötés előtt és az azt követő néhány hónapban foglalkoznak Báthory Griseldis személyével. A dinasztikaiat összekötő ígéretes házasságról ezek alapján kiderül, hogy a fontos politikai érdekek sem tudták felülírni a lelkiismereti kérdéseket, amelyeket a katolikus vőlegény és a protestáns menyasszony vallási nézetei okoztak. Véleményem szerint a menyasszony sikertelen áttérítési kísérletének örök mementójául szolgált a név, amelyet a nő élete végéig viselt: nevében Griseldis lett, de hitében végig protestáns, vagyis engedetlen maradt.

Zamosyki kancellár és Griseldis házasságkötéséhez hagyományosan öt latin nyelvű kiadványt kapcsol a szakirodalom. Jan Kochanowski *Epinicion*² és *Epithalamion*³

* Könyvtáros, MTA Könyvtár és Információs Központ, Gyűjteményszervezési Osztály. A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával jelenik meg.

¹ HORN Ildikó, „Báthory István uralkodói portréja”, in *Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó 363–400 (Budapest: L'Harmattan – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008).

² *Ioanni Cochanovii ad Stephanum Bathorrheum Regem Poloniae inlytum Moscho debellato, et Livonia recuperata. Epinicion. Anno a Christo nato M. D. LXXXII.* (Krakkó: Lazarus, 1583).

³ *Ioanni Cochanovii in nuptias illustrium Ioan. de Zamoscio, R. P. Cancellarii, et exercituum Praefecti: Ac Griseldis Bathorrheae Christophori Transilvaniae principis et Sereniss. Stephani Poloniae regis fratris, filiae, Epithalamion* (Krakkó: Lazarus, 1583).

című alkotásait, Mattheus Priscovius/Piscorevius *Gratulatio*⁴ című munkáját, a György Frigyes (Georg Friedrich) brandenburgi nagyfejedelem számára készült beszámolót az esküvői ünnepségekről Reinhold Heidenstein tollából,⁵ valamint a gdański Szűz Mária templom mellett működő iskola (Schola Mariana) iskolamesterének, Valentinus Schreckiusnak *Istula sive gratulatio* című költeményét.⁶ Ezek közül Kochanowski *Epinicionja* csupán a dedikációjában utal Zamoyski és Griseldis házasságára, amely lényegében egy dicsőítő költemény Báthory István király hadi tetteiről a livóniai háborúban. Kochanowski *Epithalamionját* új kritikai kiadása⁷ is elsősorban formai szempontból értékeli, mivel az epithalamium a pindaroszi és a catullusi ódaköltészetből merít. Priscovius *Gratulatioja* véleményem szerint úgy értékelhető, mint a lengyel nemesség politikai nyilatkozata, amely a választás útján trónra kerülő király politikai szerepéről, illetve e szerep korlátairól vall a lengyel hetmannak és harmadik feleségének címzett beszéd apropóján. A brandenburgi nagyfejedelemnek írott beszámoló egy szemtanú krónikája többek között a parádés kocsikra rakott életképekről, amelyek a lezárult livóniai háború hadifoglyainak felvonultatásától Venus diadalmenetéig tartottak, ezzel kifejezve Amor és Venus győzelmét Mars felett.⁸ Schreckius költeménye pedig a legfontosabb lengyel városokat átszelő Visztula folyóisten képében mondja fel Zamoyski családtörténetét több évszázadra visszatekintve, majd röviden vázolja a menyasszony hátterét, s végül jókívánságait fejezi ki az ifjú párnak. Ahogyan az epithalamiumokban általában, úgy ebben a konkrét esetben is a vőlegény saját sorssal rendelkező egyén, míg a menyasszony csupán az elvárt női érények megtestesítője, s alig több, mint a saját neve. Báthory Griseldis esetében pedig éppen a neve az, amely a bevezetőben említett lelkiismereti és házassági dráma első felvonásához vezet bennünket.

⁴ *Ad Illustrissimum D. Ioannem Zamoiscium R. P. Cancellarium. Et exercituum Imperatorem. De nuptiis cum Illustriss. Domina D. Griselide Bathorrea, Translyvaniae nata principe, Serenissimi Poloniae Regis Stephani primi, fratris filia, contractis. Idibusque Iunii celebratis Cracoviae. Mathei Piscorevii Gratulatio.* (Krakkó: Lazarus, 1583).

⁵ *De nuptiis Illustrium Ioan. De Zamoscio R. P. Cancellarii exercit: Praefecti: Ac Griseldis Bathorrheae, Christophori Transylvaniae Principis, et Sereniss. Stephani Poloniae Regis fratris, filiae: Ad Illustrissimum Principem Georgium Fridericum Marchionem Brandenburgensem in Prussia Ducem R. H. S. R. Epistola.* (Krakkó: Lazarus, 1583).

⁶ Valentinus SCHRECKIUS, *Istula sive gratulatio ad Illustrem magnificum et generosum Dominum Ioannem Zamoiscium de Zamoisczie: Inchyti regni Poloniae Capiteaneum generalem et Cancellarium etc.* (Gdańsk: Jacob Rhode, 1583).

⁷ Jan KOCHANOWSKI, *Carmina latina, Pars III. Commentarius*, fecit Zofia GŁOMBIEWSKA (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 233–251.

⁸ HORN, „Báthory István...”, 392.

I. felvonás. A névváltoztatás: Krisztinából Griseldis lesz

A szokásoknak megfelelően a leánygyermeknek édesanyjuk vagy nagymamájuk keresztnévét adták, esetleg ezek valamilyen kombinációját.⁹ Báthory Kristóf (1530–1581) és Bocskai Erzsébet (kb. 1550–1581) leánya anyai nagymamája, Sulyok Krisztina után kapta a nevét. Házassága előtti éveiből alig ismerünk olyan dokumentumot, amely a leányt név szerint említené. Báthory István lengyel király 1581-ben az orosz cárral kötendő béketervezet negyedik pontjában úgy említi őt, mint az erdélyi fejedelem leányát, a szöveg modern kiadásából pedig kikövetkeztethető, hogy a Griseldis keresztnév csak utólagos szerkesztői betoldás, nem az autentikus dokumentum része.¹⁰ A pápai nuncius szintén nem említi a nevét, amikor a lány édesapjának haláláról számol be Rómának, és hírt ad róla, hogy a tizenkét éves kislányt Anna lengyel királyné tervezi udvarába venni.¹¹

Eddig két dokumentumot ismerünk, amelyekben a házasulandó leányt Báthory Krisztina néven említik. Egy 1578. május 6-án kelt iratban Báthory Kristóf részesíti feleségét és Zsigmond, Krisztina és Erzsébet nevű gyermekeit birtokadományban.¹² A másikban a Lengyelországba induló menyasszony kíséretének egy tagja, Lencsés György, *Báthory Krisztina udvarmestere* és felesége végrendelkezik a hosszú út előtt 1583. április 23-án.¹³ Az otthoniak számára a leány tehát még ekkor is Krisztina, majd nagyjából két hónap múlva, az esküvőjére készült kiadványokban, Lengyelországban már Griseldisnek nevezik. Erről a névváltoztatásról néhány évtizeddel később különös megvetéssel írt az 1570-ben született, tehát a nővel közel egyidős történetíró, Szamosközy István:

Az Batori Kristóf leányát, kit azután az lengyel cancellariusnak házasíta István király, először Christinanak keresztelték volt és az volt sok ideig neve. De ez szép nevet nem szeretvén, azután Blandrata formálásából Griseldisnek neveztetett volt, mely az magyar nevek között igen szokatlan és hallatlan. [...] az Griseldis, mely szóban azt sem tudja honnét jű s hova megyen az eredeti. Talám az Chrysa névtől vötték, ki az komédiában egy kurvának neve, avagy az Briseis névtől formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homérusnál.¹⁴

⁹ A női névadás jelentőségéről az epithalamiumokban: MÁTÉ Ágnes, „Névetimológia és növényhatározó egy 17. századi nászéneken: jókivánságok David Spillenberger lőcsei orvos és Susanna Regina Reuther esküvőjére (1569)”, *Antikvitás és Reneszánsz* 6 (2020/2): 69–88, 78–80.

¹⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana IV. I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Poloniae epistolae et acta 1578–1581*, edidit Ludwik BORATYŃSKI (Kraków: PAU, 1915), nr. 385, 680. A továbbiakban: *MPV IV.*

¹¹ *MPV IV.*, nr. 390, 696–697.

¹² MNL OL F 3. Centuria B. 66. Az adatot Gálfi Emőkének köszönöm.

¹³ MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433, 23.

¹⁴ *Szamosközy István történelmi maradványai: 1566–1603, IV. Vegyes feljegyzések* (Pest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1876–1880), 9.

A fentiek alapján igaznak tűnik, hogy a leánynak „sok ideig” Krisztina volt a neve, talán addig, amíg el nem hagyta Erdélyt, vagy egészen házasságkötése napjáig. Szamosközy feltételezése, mely szerint az olasz orvos és heterodox gondolkodó, Giorgio Biandrata találta volna ki a Griseldis nevet, azonban már számos előítéletre és talán szándékos ferdtítésre utal a történetíró részéről. Biandrata szülőhelyének, a piemonti Saluzzónak a Griseldis névvel való kapcsolatáról másutt részletesen írtam.¹⁵ Mivel Biandrata évtizedeket töltött Erdélyben és ott is hunyt el, Szamosközynek tudnia kellett erről a kapcsolatról, értetlenkedése a név eredetével kapcsolatban tehát hamisan cseng. Az erdélyi történetíró által felajánlott névetimológia kifejezetten durva: Szamosközy magyarázata szerint a Griseldis név vagy Terentius *Andria* című komédiájából, vagy az *Íliász*-ból származik, de mindenképpen azt jelenti, hogy „kurva”. Ennek az értelmezésnek a hátterében szerintem a katolikus Szamosközy felekezeti ellenszenvé állhat, amelyet az antitrinitárius elvek egyik erdélyi meghonosítójának tartott Giorgio Biandratával,¹⁶ és általában a nem katolikusokkal szemben érzett.

Szamosközy feltételezése Biandrata szerepéről azonban mégis hordozhat valamit az igazságból. Talán nem az olasz orvos volt Báthory Krisztina névváltoztatásának kiöltője, de szoros kapcsolatban állt Lengyelországgal, valamint Jan Zamoyski kancellárral is. Griseldis története pedig a magyarországiénál jóval nagyobb népszerűségre tett szert Lengyelországban. Mint másutt kifejtettem, a Gryzelda név a Zamoyski családban ismétlődött, s ezért úgy vélem, a Báthory leány új keresztnéve is innen származott: Jan Zamoyski javasolta, vagy neki sugalmazta a saluzzói származású Biandrata.¹⁷ A lengyel hetman és az olasz orvos ugyanis jó kapcsolatokat ápolt, mely kapcsolatnak még nem is minden mozzanatát tárta fel a szakirodalom.¹⁸

De miért volt rá szükség, hogy Báthory Kristóf leánya nevet változtasson? A korábbi feltételezések szerint azért,¹⁹ mert Jan Zamoyski előző felségét is Krisztinának hívták, és problémát jelentett volna, hogy ha Zamoyski Krisztina nevű feleségéről van szó, akkor éppen a holt Radziwill vagy az élő Báthory Krisztinát értik alatta. Ez szerintem gyenge érv, ugyanis Báthory István király unokahúga lengyelorszá-

¹⁵ MÁTÉ Ágnes, „Szent Istvántól Báthory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal”, in MÁTÉ Ágnes, *Fabula és história határán. A magyarokkal kapcsolatos sztereotípiák és vándoranekdoták itáliai elbeszélő forrásokban* (Szeged: Lazi, 2018), 167–198, 189–190. (Korábban megjelent önálló tanulmányként itt: *Irodalomtörténeti Közlemények* 121(2017): 3–22.)

¹⁶ Biandrata valódi vallási meggyőződésének kérdéséről lásd: Mihály BALÁZS, „Giorgio Biandrata (1516–1588) – A Physician between Politics and Theology in Early Modern East Central Europe”, in *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559), Studies*, ed. by Ágnes MÁTÉ and Teréz OBORNI 277–303 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

¹⁷ MÁTÉ, „Szent Istvántól...”, 188.

¹⁸ Levelezésükről: MÁTÉ, „Szent Istvántól...”, 195.

¹⁹ HORN Ildikó, *Báthory András* (Budapest: Új Mandátum, 2002), 54.

gi élete során is mindig belefoglalta aláírásába születési családnevét,²⁰ a Báthoryt, akár magyarul, akár lengyelül, akár latinul írt alá.²¹

A névváltoztatásra szerintem nem csak a fenti praktikus szempontból volt szükség, azt sokkal inkább szimbolikus aktusnak kell tekintenünk, amely együtt járt volna a menyasszony katolizációjával. Báthory Kristóf és Bocskai Erzsébet leánya ugyanis hitében édesanyját és nagymamáját követte,²² akik mindketten sokat tettek a reformáció magyarországi terjedéséért. Bocskai Erzsébet jelentős összeggel támogatta Károli Gáspár Biblia-fordításának munkálatait is. István lengyel király és a leendő férje elvárásai szerint azonban a menyasszonynak át kellett volna térnie a katolikus hitre.

A vallásváltoztatás évszázadok óta együtt járt a névváltoztatással is, hiszen a névadással a szülők sorsot is reméltek választani gyermekeiknek, és egy új név egy új élet kezdetét is jelentette. A magyar történelem leghíresebb példája I. Szent István király, aki pogány magyar identitását és a Vajk nevet cserélte a keresztségben Istvánra. A Bizáncban nevelkedett, illetve oda házasodott előkelők is rendszeresen új nevet kaptak. Például Árpád-házi III. Béla magyar király (1172–1196), amikor még I. Manuél Komnénosz császár örököseként nevelkedett Konstantinápolyban, az Alexiosz nevet viselte. Második felesége, Châtillon Ágnes pedig a bizánci keresztségben Anna névre hallgatott.²³

A 16. században a trentói zsinat után a katolikus egyház a korábbinál is többet adott a vallási külsőségekre,²⁴ és a pápa valószínűleg különösen megnyugtatónak találta volna, ha a katolikus lengyel király unokahúga és a kancellár felesége vallása mellett neve megváltoztatásával is kifejezi elkötelezettségét a katolicizmus mellett. Jan Zamoyski életében a hit különösen fontos szerepet játszott, hiszen apjától örökölt kálvinista vallásából padovai tanulmányai alatt (1561–1564) tért át a katolikus hitre. Személyes hite mellett azért is tartom elképzelhetőnek, hogy menyasszonya névváltoztatását Jan Zamoyski kezdeményezte, mert a második felesége, Krystyna Radziwiłł is kálvinistából lett katolikus, de nagyon rövid házasság után meghalt. Zamoyski talán el akarta távoztatni a rossz óment amiatt, hogy harmadik felesége, Krisztina is megtért katolikus volt, és ezzel esetleg magára vonja az előző feleség sorsának megismétlődését. Lehetséges, hogy ez a gondolatmenet a modern, szekuláris gondolkodású ember számára idegenül hat. Antonio Possevino pápai

²⁰ A női névviselési szokáshoz lásd: PÉTER Katalin, „Az asszony neve”, *Történelmi Szemle* 52, 2. szám (2010): 151–187, 152.

²¹ Mindhárom formára: MTA KIK, Kézirattár, Veress-hagyaték, Ms 433.

²² A beszámolók szerint a gyermekek neve szerint osztoztak rajtuk a szülők: a fiút az apa katolikusnak, a lányt az anya és a nagymama evangélikusnak nevelte. *Monumenta Poloniae Vaticana VI. Alberti Bolognetti nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585, Pars 2, 1583*, edidit Edward KUNTZE (Kraków: PAU, 1938), nr. 156, 283–284. A továbbiakban: *MPV VI*.

²³ MÁTÉ, *Fabula és história határán...*, 199.

²⁴ Az áttérés szimbolikus ajándék lett volna a pápának, amit Báthory András római útja során helyezett volna a szentatyá lábai elé: *MPV VI*, nr. 247, 432.

követ egyik levele szerint azonban Zamoyski valóban komolyan hitte, hogy Isten büntetése volt számára nem katolikus rokonainak, köztük második feleségének a halála, és félt, hogy ha az új felesége nem tér meg, akkor Isten őt is elveszi tőle.²⁵

Zamoyski számára a Griseldis név már gyerekkorából ismerős lehetett saját anyanyelvi kultúrájából, hiszen a történet első lengyel fordítása 1551 előttre tehető, illetve megismerkedhetett a történettel padovai tanulmányai alatt is. A padovai egyetemjárás hasonló kulturális ismereteket adhatott neki, ahogyan előtte a magyar Istvánffy Pálnak, utána Szamosközy Istvánnak, és számos más, Padovában művelődött férfinak. A Griseldis név, mint az engedelmesség szimbóluma az átéréssel együtt tökéletes kifejezése lett volna annak, hogy az új feleség aláveti magát férje akaratának.

II. felvonás. Griseldis jellemzése az esküvőt köszöntő nyomtatványok alapján

Valamikor a lengyel határt átlépve Báthory Kristóf leánya tehát Krisztinából Griseldis lett, ahogyan a lakodalmi ünnepségekhez kapcsolódó nyomtatványokban olvashatjuk a nevét. E nyomtatványok közül a gdański Schreckius költeménye, az *Istula sive gratulatio* olyan információkat tartalmaz a menyasszonyról, amelyeket annak Lengyelországba érkezése előtt, hallomásból is tudhatott a közvélemény. Ehhez képest Priscovius *Gratulatio*ja, amelyet a lengyel nemesség nevében írt, és csak az esküvő utáni évben jelentetett meg, a szerző és a menyasszony közvetlenebb ismeretségére utal, abból az időből, amikor Griseldis már Krakkóban tartózkodott. Az *Istula* szövege elmondja,²⁶ hogy az ara Báthory István lengyel király fivérének, Kristóf erdélyi fejedelemnek a leánya, és a család Máramaros megyéből való, arról a vidékről, ahol a Tisza folyó ered. A menyasszonyt, mint egyetlen leányát édesanyja híresen szép és szemérmes, valamint egyéb erényekben is bővelkedő nőnek nevelte, akit édesapja (valójában mindkét szülője) halála után a nagybátyja ad férjhez. Kiválasztott férje Zamoyski, aki elvesztette első szerelmét, Krystyna Radziwillt²⁷ (vala-

²⁵ MPV VI., nr. 242, 414–415.

²⁶ SCHRECKIUS, *Istula*, B2r, 5–26. „Huic decori herois se gloria coniugis aequat, / Quae venit illustris thalamo adducenda mariti, / Illustris sponsa, et proavis illustribus orta, / Filia enim Regis Stephani est ex fratre creata / Christophoro, dives quo Transsylvania nuper / Ultra Danubii tractus, collesque nivosos / Carpathi, ab antiquis Dacorum habitata colonis / Principe gaudebat, qui servantissimus aequi / Regna data ac populos tranquilla in pace regebat / Quique genus, Batoraeorum de sanguine duxit, / Antiquum genus, et multis virtutibus olim / Cognitum in imperio Regum, quis Pannonis ora / Et Dravus, Maromarusioque e monte Tibiscus / Paruit egrediens: genus hoc Regemque Polonum / Progenuit nobis Stephanum, sponsaeque parentem / Christophorum: atqui illam mater studiosius unam / Eduxit forma insignem, insignemque pudore, / Egregiamque aliis virtutibus heroinam, / Quam pater excedens vivis post fata reliquit, / Rex sed eam, meritis ultro sua praemia reddens, / Ex quo primus amor Samoiscum morte fefellit / Coniugis, illustri Radivili e stemmate natae.”

²⁷ SCHRECKIUS, *Istula*, B2v, 1–17.

miért Zamoyski első feleségéről, Anna Ossolińskáról sem itt, sem a *Gratulatio*ban nem tesznek említést a szerzők), és most második (valójában harmadik) házasságra lép. A *retardatio* retorikai eszközét alkalmazva csak ezek után mondja ki a költő a menyasszony nevét: „Dum venit illustri illustris socianda marito / GRISILDIS castum thalami ascensura cubile.” Érdekes, hogy a költemény vége felé²⁸ a női név írásmódja megváltozik: „Herois SAMOISCI, et amabilis heroinae / CHRISILDIS, tibi commendo: quos aureo amantes / Expectata diu, lux haec coniungit amore.” Ez a névváltozat a kontextusból, azaz a sor végén olvasható „aureo amantes” kifejezésből magyarázható. E szerint a költő a női nevet az „arany” jelentésű görög χρυσός szóból eredezteti. Ez az etimológia teljesen ellentétes előjelű Szamosközy István fent említett magyarázatával, amely az antikvitásból ismert kétes erkölcsű asszonyokhoz kapcsolta a Griseldis név eredetét.

A lengyel nemesség nevében írt *Gratulatio* ehhez képest leíró módon is beszél Griseldisről,²⁹ és több alkalommal személyesen is megszólítja.³⁰ A szöveg Zamoyskihoz beszélve dicsérően szól a menyasszony szépségéről („dignitas formae”), melynél fontosabb az ékesszólása („eruditio”), amelyet latin nyelven is bizonyított a leány. Ehhez járulnak erkölcsi, a szűzies szemérem („virginalis verecundia”) és a virágzó korához illő kellemes kinézete, amelyhez már most is komoly, meglett asszonyhoz illő bölcsesség társul („prudentia”). Ez a tulajdonsága meghaladja fiatal korát és női nemét is. A leány tulajdonságai méltóvá teszik őt arra, hogy férjének segítőtje, társa, házának őrzője legyen. Az orátor ezután közvetlenül Griseldishez fordul és hosszan méltatja Zamoyski érényeit. Ami talán meglepő ezekben a sorokban, az az, hogy a szónok mindezekről ítéletet alkotni Griseldist is méltónak és alkalmasnak tartja, mivel „ingeniosissima es”. Mindkét szöveg tartalmaz az epithalamiumokban szokásos jókívánságokat a bő gyermekáldásra vonatkozóan is, s ezzel a menyasszony, mint nő jellemzése, illetve feladatainak kijelölése le is zárul.

III. felvonás. A lelkiismereti ellenszegülő

Az erdélyi menyasszony 500 fős kíséretében, amelyet 600 katona vigyázott,³¹ számos családtag, protestáns főúr és szolgáló személyzet érkezett Krakkóba. A nő kíséret vezetője az ara nagymamája, Bocskay Györgyné Sulyok Krisztina volt, akitől a leány eredetileg a nevét kapta, és akitől erős protestáns meggyőződését is átvette. A menyasszony közvetlen udvartartásának vezetői voltak a titkára, Cséffey János, valamint két udvarmestere, Lencsés György és Orbai Miklós. A főúri kí-

²⁸ Uo., B3r, 5–15.

²⁹ PISCOREVIUS, *Gratulatio*, E1r.

³⁰ Uo., E4r.

³¹ MTA KIK, Kézirattár, Veress Endre-hagyaték, Ms 433, 23.

séret legfontosabb tagjainak nevét Heidenstein levele³² mellett egy kortárs lengyel krónika is megőrizte, meglehetősen sok félrehallással, illetve betűcserével rögzítve a magyar neveket.³³

Bolognetti nuncius egyre türelmetlenebb leveleiből kiderül, hogy amíg hazai környezetének fontos személyiségei vele voltak,³⁴ Griseldis nem volt hajlandó áttérni, és nem katolikusként ment hozzá Jan Zamoyskihoz.³⁵ A pár tagjainak felekezeti különbsége miatt így nem is a pápai nuncius áldotta meg a házasságot, hanem Marcin Bialobrziski, Kamieniec püspöke, aki a menyasszony édesapját is elparentálta Erdélyben 1583 elején. Bolognetti nuncius a vegyesházasság miatt csak Jan Zamoyski személyes meghívására, de nem a katolikus egyház hivatalos képviselőjeként vett részt az esküvői ünnepségsorozaton.³⁶ A nuncius egy vacsora alkalmával személyesen is megbizonyosodhatott róla, hogy milyen erős személyiség volt Sulyok Krisztina, Griseldis nevelője édesanyja halála után. Bár az asszony lányától és unokájától eltérően nem beszélt latinul, ezért csak tolmács útján társalgott, Bolognetti mégis megállapította, hogy az ara nagymamája „una signora di gran spirito” volt. Ez a megállapítás még élesebb fénybe kerül azon a beszámolón keresztül, amelyben Bolognetti az István királytól hallottakat adja tovább Sulyok Krisztináról.³⁷ Amikor a király és a nemesasszony a vallás kérdéseiről vitatkoztak, Sulyok Krisztina azt mondta a királynak, hogy ha meg tudja győzni arról, hogy ő él vallási tévelygésben, akkor áttér a katolicizmusra. Azonban, mivel férje és más rokonai oly nagy hittel távoztak az életből, nem hihető, hogy ne Istenben nyugodnának. Különösen beszédes, hogy István király, illetve Bolognetti Sulyok Krisztina érvelését vitára sem tartja méltónak, hanem a megszólaló neméből vett érveléssel (*argumenta a persona: sexus*) söpri le az asztalról, vagyis „női logikának” minősítve érvényteleníti azt: „con altre simil ragioni donnesche”.

Valószínű, hogy női felmenői nem csak anyagilag gondoskodtak Krisztina-Griseldisről,³⁸ és nem csak vallási meggyőződésüket adták át neki, de megtanították a hitük mellett való érvelés képességére is. Bolognetti nuncius beszámolója szerint, amikor az esküvő után a menyasszony kísérete visszaindult Erdélybe, Sulyok Krisztina könnyek között eskette meg unokáját, hogy ne hagyja el az evangélikus hitet, amiben nevelkedett.³⁹ Drámai pillanat lehetett, amikor a nagymama, aki elfogadta, hogy új hazájában az ő neve helyett egy másikat visel majd az unokája, figyel-

³² HEIDENSTEIN, *De Nuptiis*, B2r.

³³ Ewa DUBAS-URWANOWICZ, „Wesele Jana Zamoyskiego z Gryzeldą Batorówną”, *Białostokie Teki Historyczne* 9 (2011): 237–251, 242.

³⁴ *MPV VI.*, nr. 156, 283–284, május 6. *MPV VI.*, nr. 184., 332., május 30.

³⁵ *MPV VI.*, nr. 198, 354., június 13.

³⁶ *MPV VI.*, nr. 212, 377.

³⁷ *MPV VI.*, nr. 247, 431.

³⁸ 1583. május 26. *MPV VI.*, nr. 156, 286–287.

³⁹ *MPV VI.*, nr. 247, 431.

meztette a leányt, hogy a lélek dolgaiban maradjon mindig hajthatatlan. Griseldis így is tett: 1583 nyarán Bolognetti és Possevino több levélben írnak arról, hogy a fiatalasszony a király és a férje tiltása ellenére is rendszeresen a krakkói Brógba jár evangélikus prédikációt hallgatni.⁴⁰ Felvett neve és fiatal kora ellenére az asszony engedetlen volt, és egyáltalán nem vetette magát alá férje akaratának. Semmi jelét nem mutatta annak, hogy „nolens volens” áttérne a katolikus hitre, ahogyan István király azt a nunciusnak és Zamoyski kancellárnak korábban ígérte.⁴¹

A nyár előrehaladtával felesége vallási nézetei egyre nagyobb lelki tusát jelentettek Jan Zamoyskinak. István király, Anna királyné, és Róma képviselői Krakkóban végül arra a döntésre jutottak, hogy megfosztják Griseldist „eretnek” környezetétől, vagyis fokozatosan elbocsátották szolgálatából az otthonról hozott személyzetet. Róluk Griseldis nagybátyja közbenjárásával az erdélyi Hármastanácson keresztül gondoskodott.⁴² Possevino egy 1583. július 9-én kelt leveléből megtudjuk, hogy Griseldis latintanárát (maestro di latinità) már hazaküldték Erdélybe, és azon vannak, hogy a prédikátorát (il ministro) szintén eltávolítsák mellőle.⁴³ Július 23-án pedig Bolognetti ír arról, hogy a prédikátora, az udvarmestere (maestro di casa), Perneszy János, és az udvarhölgyei, akik mind eretnekek, még mindig Griseldis mellett vannak.⁴⁴ István király szavait idézve Bolognetti azt állítja, hogy a női személyzetet nem akarták eltávolítani Griseldis mellől, amit Anna királyné eléggé nehezményezett.⁴⁵ A király vonakodása érthető, hiszen ezek a bizalmi pozíciókat betöltő személyek az ifjú asszony alapvető komfortérzetét biztosították új környezetében, ismerték szokásait, beszéltek a nyelvét, ami az Anna királynő által esetlegesen kijelölt, lengyelajkú és katolikus udvarhölgyekről nem lett volna elmondható. István király hajlott rá, hogy a prédikátort elküldje Griseldis mellől, de nem akarta a lelki kényszerítés látszatát kelteni benne. Az ugyanis világosan látszik, hogy amit a király, a királyné és a férj el akartak érni Griseldisnél, hogy saját meggyőződésből, belső lelki indíttatásból váljon katolikussá, azt kényszerítéssel nem tartották kivitelezhetőnek.⁴⁶ István király személyesen is oktatta Griseldist a hit dolgairól, valamint térítő szándékú könyveket is adatott neki.⁴⁷

⁴⁰ *MPV VI.*, nr. 225, 392. *MPV VI.*, nr. 227, 398. *MPV VI.*, nr. 247, 431. *MPV VI.*, nr. 249, 439. *MPV VI.*, nr. 326, 517.

⁴¹ 1583. május 6. *MPV VI.*, nr. 156, 283.

⁴² *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányal: 1581–1585*, kiad. VERESS Endre, Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak 42 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1948), nri. 33, 34, 39, 49, 72.

⁴³ *MPV VI.*, nr. 231, 403.

⁴⁴ *MPV VI.*, nr. 247, 431: „restano il ministro, il mastro di casa e le damigelle heretiche.”

⁴⁵ Anna királyné az őszre elvesztette a bizalmát azzal kapcsolatban, hogy Griseldis valaha is áttérne. *MPV VI.*, nr. 301, 535.

⁴⁶ *MPV VI.*, nr. 137, 246, április 22.: „Tuttavia [Zamoyski] soggiunge che, quando ella si mostrasse dura in questo principio, non potendo esso forzarla in cosa tale, andrebbe disponendo materia a poco a poco.”

⁴⁷ *MPV VI.*, nr. 249, 439, július 24.

Az utolsó rendelkezésre álló adat szerint, amelyet szintén Bolognetti nuncius egyik levele szolgált számunkra, a prédikátor még 1583. október 1-jén is Griseldis udvarának tagja volt, ami miatt a férje, Zamoyski kancellár ismét éles kritikát kapott mind Bolognetti nunciustól, mind Anna királynétól. A megfáradt Zamoyski a vitát azzal zárta le, hogy ilyen rövid idő alatt – ekkor alig négy hónapja voltak házask Griseldisszel – előző két feleségét sem sikerült megtérítenie, valamint, hogy az asszonyi akaratnak ellentmondani többet árt, mint használni, ha meg akarják győzni valamiről.⁴⁸ Úgy tűnik, Veress Endre sem talált rá bizonyítékot, hogy ezt követően a Griseldis áttérítésére vonatkozó műveletek tovább folytatódtak volna. A Veress-hagyatékban maradt dokumentáció legalábbis Griseldis hátra lévő hét évéből már nem tárgyalja az asszony vallási hovatartozásának kérdését.

Utóhang

Báthory Griseldis házasságkötése Jan Zamoyski kancellárral a trentói zsinat utáni ellenreformációs mozgalom számára igazi kudarcnak tekinthető. Az előkelő házból való, kiváló nevelést kapott, latinul is tudó fiatalasszony a kor kulturális mércéje szerint kiemelkedett nőtársai közül, és e szempontok szerint ideális feleség lehetett (volna) egy olyan fontos politikai szereplő számára, mint a lengyel király utáni első ember. Griseldist azonban már annak a gyakorlatnak a részeként nevelték evangélikus hitűnek, amely az eltérő hitű szülők esetében a gyermekeket nemük szerint adta egyik vagy másik felekezetnek. A menyasszony és a vőlegény közötti vallási különbözőség Zamoyski és Griseldis házasságának tervezésétől kezdve problémát jelentett, de a katolikus fél orvosolhatónak gondolta azt. Az esküvő, amely a Báthory István király és Zamoyski kancellár vezette győztes hadjárat megünneplésének betetőzését jelentette, a legfényesebb külsőségek között zajlott le. A fentiekben olvasható érvelésem szerint a menyasszony születési keresztnevének megváltoztatása Lengyelországban ennek a hosszú szertartássorozatnak a része lett volna, egy szimbolikus aktus. Ez a szimbolikus tett azt volt hivatott kifejezni, hogy miután István király és kancellárja legyőzte Rettegett Iván cárt, aki arra is ígéretet tett a pápának, hogy katolizál, a lengyel király végre hozzáláthatott a pápaság másik nagy problémájának orvoslásához, vagyis az „eretnek hitűek” áttérítéséhez. A nagyszabású tervet legjobban lett volna saját családjában kezdeni, unokahúga, Báthory Krisztina katolikus hitre térítésével. Ez a folyamat azonban félbe maradt: Báthory Kristóf leánya új hazájában csak új nevet kapott, de a lelki meggyőződés, amely a katolikus dogma elfogadását jelentette volna, nem következett be nála. A hárpiaát átnevezték, de megzabolázni nem sikerült.

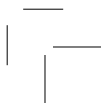
⁴⁸ *MPV IV*, nr. 326, 582–583. 1583. október 1.

ÁGNES MÁTÉ

**Griseldis Báthory, the Disobedient Bride
or the Unsuccessful Taming of the Heretic Shrew**

The paper is a shortened version of my article published in English in 2021: Ágnes Máté, “Griseldis Báthory, the Disobedient Bride or the Unsuccessful Taming of a Heretic Shrew”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* LXV 2021: 191–215. It examines the dynastic marriage of Griseldis Báthory with Jan Zamoyski from the young bride’s point of view. I take into consideration both exchange of letters and prints commemorating the wedding, published in Poland, and unpublished sources held in the estates of historian Endre Veress, nowadays in Budapest. I argue that the name given to the Transylvanian bride in her new country became an eternal memento of negotiating political interests and confessional convictions between the two parties. These negotiations ended with a compromise, rather satisfactory only to the female party: the bride changed her name, but in her faith, she remained Protestant till the end.

NAGY GÁBOR

„*Memor tamen regis Stephani, qui dicere consveverat...*”

Báthori István északi emlékezetéről

A cím ígéretes, ám a dán és a svéd latin nyelvű történetírás nem bővelkedik olyan művekben, amelyekben tanulmányozhatni Báthori István ábrázolását. Ennek egy oka, hogy e műfaj Koppenhágában is, Stockholmban is később lett a része az ön-reprezentációnak.¹ Dániában a királyi történetírók a 17. század közepén sem jutottak túl III. Krisztián (†1559) korának feldolgozásán,² ezért Svédország felé fordul az, aki István északi emlékezetét keresi.

Aztán többnyire másutt találja meg. Mivel az alábbi szerzők közül David Chyt-raeus württembergi születésű, Jacobus Typotius brabanti, Jonas Henricsonius dith-marscheni (Johannes Messenius egyedüli svédországiként östergötlandi), felidézésükkor először arról lesz szó, mitől északi történetírók. Ahol szükséges, kitérek művük keletkezésére, majd az István-ábrázolásukkal foglalkozom, illetve az egyes szövegek közötti kapcsolattal. A velük való ismerkedés közelebb hozhatja a magyarországi olvasóhoz Észak-Európa – a modern, az élő humanizmus³ egy köz-pontja – kora újkori neolatin irodalmát, és árnyalhatja a Báthoriról alkotott képet. Felidézésük előtt azonban, pontosabb értésük érdekében is, ki kell térni a térség korabeli történelmének néhány elemére.

¹ Összefoglalón: Minna Skaftte JENSEN, ed, *A History of Nordic Neo-Latin Literature* (Odense: Odense University Press, 1995). Magyarul: NAGY Gábor, *Obsidiones Hafnienses*. Vítus Bering, a szöveggyűjtő? in *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, 213–229 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2021), 215, 217.

² Még az 1650-ben elhunyt Stephanus Stephanius is az ő uralmának megörökítésén dolgozott – e munkát az első hivatásos udvari történetíró, Niels Krag (†1602) kezdte el.

³ Északi humanisták világrépeként jelent meg az a nyilatkozat, amelyet hat északi humanista társaság adott ki 2016-ban (a szöveg: <https://www.human.no/om-oss/dokumenter/nordic-humanist-manifesto>).

Szövetség, ellenség, rokonság

A Svéd Királyság 1563–1660 között sok háborút vívott a Rzeczpospolitával – István az egyetlen olyan lengyel uralkodó (III. Henriket nem számítva), amelyikkel nem hadakozott. Ennek fő oka az orosz veszedelem: IV. Iván 1558-ban elfoglalva Narvát hosszú háborúskodást és roppant hatalmi átrendeződést indított el a Keleti-tenger keleti medencéjében.

A lengyel kapcsolat jelentőségét mutatja, hogy a Svéd Királyság első *legatus perpetuus*a a III. János (1569–1592) által Lengyelországba kinevezett Anders Lorichs (alább lesz róla szó). Amikor István Krakkóba ért, már zajlott az orosz–svéd háború (1570–1595) is, azaz neki és a lengyel trónt sem 1573-ban, sem 1575-ben megszerezni nem tudó stockholmi kollégájának volt közös ellenségük. Mégis, a wendeni ütközet⁴ a cár elleni közös harcnak nem egy példája, hanem egyetlen eleme lett – tartósnak a livóniai svéd–lengyel szembenállás bizonyult. Kevésbé segített ezen, hogy III. János felesége, Jagelló Katalin (†1583) Jagelló Anna (általa jutott trónra István) húga, ugyanis e rokonság a jogutód királlyal és a Jagelló-örökös Annával szembeni anyagi követelések alapja lett. III. János nem kapta meg az 1562-ben megígért 32 ezer arany hozományt és a II. Zsigmond Ágostnak kölcsönzött 120 ezer tallért, Katalin pedig a családi örökségét. Ennek⁵ legértékesebb része a Bona Sforza utáni nápolyi volt – II. Fülöp hatalmában. A németalföldi háborúba bonyolódó II. Fülöp viszont idővel Svédországtól kívánt segítséget flottája erősítéséhez, és támaszpontot, hogy onnan támadhassa németalföldi ellenfeleit, ezért követek jöttek-mentek Madrid és Stockholm között – amiként egy ideig Stockholm és Róma között is, XIII. Gergely és III. János ugyanis a religio catholica svédországi helyzetéről tárgyalt.

A rostocki historikus

István király északi emlékezetének keresésére Chytraeus⁶ krónikájában⁷ Messenius indított.⁸ Mi teszi a rostocki rektor, teológiaprofesszor Chytraeust északi, olykor

⁴ Másként Cesis, ma Litvániában. 1578. október 21-én egy nemzetközi haderő Göran Boije és Andrzej Sapieha vezetésével itt győzte le a cárt, fordulatot hozva a livón háborúban.

⁵ Részletesen: Karl HILDEBRAND, *Johan III och Europas katolska makter. Studier i 1500-talets politiska historia* (Uppsala: Almqvist et Wiksell, 1898), 159–180.

⁶ Életéről, műveiről, magyarországi utazásáról röviden: *David Chytraeus (1530–1600) als Erforscher und Wiederentdecker der Ostkirchen. Seine Beziehungen zu orthodoxen Theologen, seine Erforschungen der Ostkirchen und seine ostkirchlichen Kenntnisse*, Dissertation von Daniel BÉNGA, (Giessen: VVB Lauferweiler Verlag, 2012), 17–35.

⁷ *Chronicon Saxoniae et vicinarum aliquot gentium ab anno Christo 1500. usque ad MDXCIII ... Lipsiae, [1593].*

⁸ Johannes MESSENIUS, *Scandia illustrata seu Chronologia de rebus Scandiae, hoc est Sueciae, Daniae, Norvegiae ... Islandiae Gronlandiaeque...* primum edita ... a Johanne PERINGSKIÖLD, VII., (Stockholmiae: Typis Olavi Enaei, 1700–1705), 66–67., különösen pedig 74.

egyenesen svéd történetet íróvá? Mecklenburg ugyanúgy a keleti-tengeri hálózat része, mint Dánia vagy Svédország, Kristóf mecklenburgi herceg például dán, majd svéd királylányt vett feleségül, Chytraeusszal a dániai és a svédországi politikai elit is levelezett.⁹ „[s]i quis alius in Germania honori et laudibus inclytæ gentis Sueciæ favet, existimo me unum ex illis esse”, írta magáról szerzőnk,¹⁰ aki a krónika svédországi vonatkozású elemei egy részéhez III. Jánostól kapta az anyagot.¹¹ Dániában a svédek iránti elfogultsággal vádolták,¹² a koppenhágai gyámkormányzat¹³ 1594-ben létre is hozta a királyi történetírói állást,¹⁴ hogy legyen, aki latin nyelven méltóképp örökíti meg Dánia történelmét. Tény: Chytraeus a confessio Augustana történetéről írt műve latin nyelvű változatát III. Jánosnak kívánta ajánlani,¹⁵ 1587–1590 között évi 28 tallér fizetést kapott a stockholmi kancelláriától,¹⁶ a krónika legalább egy része tetszést aratott Svédországban.¹⁷

⁹ Például III. Krisztián, II. Frigyes, IV. Krisztián, Niels Kaas, Christian Friis, Arild Huitfeldt, illetve XIV. Erik, III. János, Károly herceg, Nils Göransson Gyllenstierna, Pontus De la Gardie, Erik Sparre.

¹⁰ Egy svéd bárónak 1588. október 2-én, *Davidis Chytraei ... Epistolæ ... in lucem editæ a Davide Chytraeo auctoris filio* (Hanoviae: Apud haeredes Ioannis Aubri, 1614; a továbbiakban: *Epistolæ*), 380.

¹¹ Praefatio, viii. Másutt megköszönte III. Jánosnak, „... quod ante biennium inclyti patris sui, Gostavi et superiorum aliquot Sueciæ principum, Stenonis et Svantonis rerum gestarum consignationes per ministrum et secretarium suum Olavum Svercheri clementissime mecum communicavit.” (*Epistolæ* 605–606., év nélkül. Szintén III. Jánosnak írta [*Epistolæ* 582–583.], éppen Gusztáv történetének írásával foglalkozik, említve svéd királyi titkárokkal való kommunikációját is. E levele is év nélküli, ám szól a király 25 évvel korábbi litvániai utazásáról. Mivel ez 1562-ben történt, e levél 1587-ben kelhetett, az előbbi így 1589-ben. Az említettek: Gusztáv svéd király 1523–1560, Sten Sture országkormányzó 1470–1497, 1501–1503, Svante Nilsson országkormányzó 1504–1512; Olof Sverkeresson királyi titkár.

¹² Lásd a Niels Kaasnak (†1594, királyi kancellár, a gyámkormányzat vezetője) 1588. augusztus 8-án, vagy a Jørgen Rosenkrantznek (†1596, a gyámkormányzat tagja) 1591 decemberében írt levelét (*Epistolæ* 609–610., 610–614., ebben is találkozni azzal az érvével, hogy Dániából hiába kért anyagot munkájához)!

¹³ A IV. Krisztián kiskorúsága idején (1588–1596) a királyságot irányító négyfős testület.

¹⁴ Niels Krag kinevezésének összefüggéseiről: Karen SKOVGAARD-PETERSEN, *Historiography at the Court of Christian IV (1588–1648), Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius* (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2002), 110–111. Chytraeus Arild Huitfeldt (†1609) országkancellárnak 1594. (!) március 23-án köszönetet mondva néhány elküldött forrásért levelének vonatkozó részét így zárja: Totum etiam Quartum Chronici Saxoniae nostri librum Holgero Rosenkrantzio dedicatum, cui titulus est Dania et Swecia, priusquam Lipsiae ederetur, præcipuorum isthic procerum aliquot iudicio et censuræ subieci et ad illorum subiectiones totum deinceps conformavi. Eodemque modo caeteras etiam Chronici illius de Danicis rebus narrationes peritorum iudiciis ac censuris æstimari et dirigi optavi. Sed cum frustra me niti et *prolixius ac crebrius excusando iras quorundam graviores irritare cernam, prorsus mihi deinceps quiescendum ... esse video.*” (*Epistolæ*, 1189–1192.; Holger Rosenkrantz [†1642] Jørgen fia, utóbb tanácstag), Chytraeus szavaival „virtute et doctrina præstans”; minden dől betűs latin idézet saját kiemelésem.)

¹⁵ *Epistolæ*, 78–79.

¹⁶ <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Mobil/Artikel/15404>

¹⁷ Erik Matsson királyi titkárnak írta aznap, amikor a krónika egy részének (benne az 1520-as évek svédországi eseményeivel) a nyomtatása elkészült: „Nemo adhuc pleniore voce et animo candi-

Az *orbis Arctous* a *Chronica Praefatiója* első mondatában feltűnik, később a religiót, a királyságokat, a familiákat érintő, kora- és térségbeli változások között Chytraeus megemlítette: a Balti- és a Finn-öböl partján levő területek „Ioannis III. Suecorum et Stephani Poloniae regum *virtute* et *felicitate* ex tyranni ore et faucibus rursum erepta sunt et conservata.” A lengyelországi uralomváltásra térve értékelt is: „regnum ... ad Stephanum Bathorem Ungarum *virtutis et sapientiae*, quam generis regii commendatione translatum est”.

Báthori a főszövegben először János Zsigmond örökébe lépve jelenik meg („postea ad regem Poloniae coronam evectus”), házassága és a lengyel trón megszerzése természetesen együtt említett, kiegészítve azzal, hogy erdélyi fejedelem és magyar nemzetiségű. Hívei buzdítják Miksát, ne vélje, hogy kevesek szavazatában bízva Lengyelországba kell jönnie, a Miksát választó előkelők pedig, folytatja Chytraeus, az erdélyi fejedelmet beszélik le, felidézve egyebek között az orátorai szavait:

Chronicon Saxoniae
 ... praesertim cum per Blandratam et caeteros oratores ... suos Stephanus publice dici voluerit:
 se ea conditione regem eligi cupere,
 ut primum locum dignitatemque omnem
 Caesareae celeberrimae Austriacae familiae
 amplissimi regni ordines tribuant et concedant.
 Tantum enim abesse, ut princeps suus illustrissimus cursum desideriumque invictissimi caesaris remorari aut impedire in animo habeat, ut etiam omni conatu promovere, amplificare illustrareque paratus sit. (XXIII, 693–694.)

A szenátus levele Báthorinak¹⁸
 Maxime vero, cum per oratores suos Illustritas Vestra declaratum esse voluerit
 se ea conditione in regem eligi cupere,
 ut primum locum dignitatemque,
 verba legationis haec sunt,
 Caesareae celeberrimae Austriacae familiae,
 cui se se plurimum debere et non parum tribuere velle semper Illustritas Vestra professa est, et nunc profitetur,
 amplissimi regni ordines tribuant et concedant.
 Tantum enim abesse, ut princeps suus illustrissimus cursum desideriumque invictissimi caesaris remorari aut impedire in animo habeat, ut etiam magis suis conatibus promovere, amplificare illustrareque paratus sit.

Chytraeus hozzátette: várták, hogy ezt a császár és a Lengyel Királyság irányában István mutassa is ki, ám ő „oblatam amplissimi regni gubernationem *utraque manu apprehendit et singulari vigilantia et celeritate caesarem antevertens Annam reginam*

diore gratum et iucundum sibi fuisse officium meum in patriae suae historiis a me illustrandis et publico orbis theatro in clara luce ostendis, quam V. M. litteris proximis die 8. Maii ad me datis declaravit.” (év nélkül, *Epistolae*, 604–605.)

¹⁸ Kiadása: Georgius PRAY, *Epistolae praecurum regni Hungariae...* III (Posonii: Ex Typographeo G. A. Belnay, 1806; az ut primum-tól a paratus sit-ig dőlttel a verba legationis haec sunt kivételével), 204–208, 207–208.

cum regno adeptus est” (uo). A szerző utóbb visszatért a királyválasztásra, megint kiemelve a gyorsaságot (*nulla interposita mora*). Felidézve a danzigi viszályt, amely alkalmat adott a cárnak Livónia újbóli pusztítására, megismételte értékelését: „Cum autem Stephanus *vigilantia et celeritate eximia* in Poloniam properans Maximilianum antevertisset...” (XXIII, 700).

Danzig után a király a figyelmét arra fordítja, hogy Livóniát kiragadja a kegyetlen zsarnok kezéből. Szokott gyorsaságából nem enged,¹⁹ ennek érdekében munkaversenyt is hirdet (lásd alább). Chytraeus az 1580. évi hadjáratot egy bekezdésben összegzi – ám, írta, ha valaki még szeretne olvasni erről, íme, egy bővebb elbeszélés. Az ezt követő szöveg jelentős része Gyulai Pálé (nevének említése nélkül):

Commentarius rerum...²⁰

Rex...

... procurato comteatu tormentisque atque omni graviore instrumento bellico navibus praemisso etsi nondum ex remotioribus regni partibus copiae convenissent, tamen fama suae profectionis celerius subsecutus ratus xvj Cal. Iulias Vilna proficiscitur ac quinque millibus passuum inde cedit. (74.)

Divisio universae arcis ambitu in partes quatuor, binis ipse sibi cum Ungaris instruendas desumpsit, Polonis tertiam, quartam Lithvanis attribuit, ut mutua inter se diversas nationes aemulatio industriae celerius inchoato operi absolutionem afferret. (79.)

Chronicon Saxoniae

Poloniae rex Stephanus ad bellum adversus Moschos continuandum...

... procurato comteatu tormentisque atque omni graviore instrumento bellico navibus praemisso etsi nondum ex remotioribus regni partibus copiae convenissent, tamen fama suae profectionis celerius subsecutus ratus 16. Cal. Iulias Vilna proficiscitur ac quinque millibus passuum inde cedit. (XXIV, 721.)

Muniendae autem arcis eiusmodi ratio est inita. Ambitus universae in quatuor partes adhibito architecto Italo, Dominico Rudolphino Camrino divisit, quarum duas ipse sibi rex instaurandas cum Ungaris desumpsit, tertiam Polonis, quartam Lithuanis attribuit. Sic enim fore existimabat, ut mutua nationum in opere aemulatione brevissimo tempore arx ad perfectionem perveniret. (XXIV, 725.)²¹

¹⁹ „Regem nihil de *celeritate consueta* remittere cupientem...” (XXIV, 723).

²⁰ *Commentarius rerum a Stephano rege adversus Moschorum ducem gestarum anno 1580*, in SZABÓ György, *Abafáji Gyulai Pál*, 74–82 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 74, 75. Köszönöm Petneházi Gábornak, hogy e kötetre felhívta a figyelmem.

²¹ E hely másik forrása: „adhibito architecto Italo Dominico Rodolphino Camerte” (Reinoldi Heidensteinii secr[etarii] regii de bello Moscovitico commentariorum libri sex (Cracoviae: in officina Lazar, 1584), III. 125.

A *Commentarius rerum...* használatáról

Az 1580 november közepi eseményekkel véget érő mű hamar elkészülhetett: Gyulai a levelében, amelyhez csatolta, örvendezett, hogy Kovacsóczy megegyezett a házasságáról, márpedig 1581. január 31-én az esküvőre is sor került.²² A szöveg megjelent 1581-ben,²³ majd Rómában is, 1582-ben (május 28. előtt).²⁴ E kötet első írásában Flaminius Nobilius²⁵ azt is közli Stanislaw Karnkowski gnieznoi érsekkel, hogy a két-két edictumot és históriát²⁶ a plocki püspöktől, a király pápai követétől kapta olvasásra. A legátus Piotr Dunin Wolski, 1582. december 11-én indult vissza Rómából,²⁷ Nobiliusnak így Itáliában adhatta át a rendeleteket, „paulo post” a két históriát, aki aztán azokat kinyomtattatta („edicta illa Romae una cum commentariis imprimenda curavi”). Nobiliust azonosították Brutusszal,²⁸ Sebastiano Ciampi a kötetet a királyi titkár Stanislaw Reszka (†1600) kiadványának tudta,²⁹ Horn Ildikó szerint Reszka is részt vett a sajtó alá rendezésben, a kiadó Nobilius.³⁰

Arról, hogy Chytraeus melyik *Commentarius*-kiadást használta (ha nem egy kézirati másolatot), aligha állítható valami, annak alapján, amit ő maga a szöveg ere-

²² SZÁDECKZY Lajos, *Kovacsóczy Farkas kanczellár 1576–1594*, (Budapest: MTT, 1891), 67.

²³ RMNy I., 491.

²⁴ *De rebus gestis Stephani I regis Poloniae, magni ducis Lithvaniae etc contra magnum Moschorum ducem narratio*. Edictum regium etc ad milites, (Romae: apud haeredes Antonii Bladii impressores camerales, 1582). A május 28-ához lásd a 29. jegyzetben idézett inscriptiót!

²⁵ Alkalmassint Flaminio de’ Nobili (†1590), grécista.

²⁶ Edictum regium Svirensse, ex quo causae suscepti in magnum Moscoviae ducem belli cognoscitur; Edictum regium de supplicationibus ob captam Polociam; Rerum post captam Polociam contra Moscum gestarum narratio; Commentarius rerum a Stephano rege Poloniae in secunda expeditione adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580. Nobilius sem a harmadik szöveget (Epistola, qua ordines ad regni comitia convocantur), sem Vincentius Cattus versét nem említi.

²⁷ Az adat a püspök naplójából: Andrzej OBRĘBSKI, „Dziennik z lat 1561–1583 dyplomaty i biskupa Plockiego Piotra Dunin-Wolskiego”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* XLII (1992), 125–126.

²⁸ Például VERESS Endre, „A történetíró Báthori István király”, 385, *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 1933, 377–412., vagy SZABÓ, *Abafáji Gyula*... 30. Szabó szövegkiadása számos jelöletlen betűtévesztést tartalmaz, a jelölt pedig olykor félreértésnek tűnik.

²⁹ „Eos inter, qui de laudibus Stephani regis scripserunt, recensentur Stanislaus Rescius, qui edidit libellum *De rebus gestis Stephani I regis Poloniae, magni ducis Lithvaniae etc contra magnum Moschorum ducem narratio* (Romae: apud haered. Ant. Bladii impressores camerales, 1582) 4. Apud Editorem est exemplar huius libelli cum hac inscriptione in summo margine frontis: *Latini Latini Viterbiensis Stanislaw Rescii munere v. kal. Junii MDLXXXII – Commentarius rerum a Stephano rege Poloniae in secunda expeditione adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580.* (apud enundem anno eod.)” [a kiemelések az eredetiben], *Rerum Polonicarum ab excessu Stephani regis ad Maximilianum Austriaci captivitatem liber singularis* in lucem editus cum additamentis ab Sebastiano CIAMPI... (Florentiae: Typis Iosephi Galletti, 1824) 86. Latino Latini viterbói születésű itáliai humanista (†1593). Ciampi közlése is mutatja, Gyulai szövegének két itáliai kiadása is létezett: az említett kötetben, illetve abból kiemelten, ez utóbbi megtekinthető az MDZ felületén (digitale-sammlungen.de) is.

³⁰ HORN Ildikó, *Bátbory András*, (Budapest: Új Mandátum, 2004) 61. (Az adatot Petneházi Gábornak köszönöm.)

detéről közölt,³¹ bizonyosan nem. Az egy 1581. május 7-én kelt levelében található „Historiam belli Moscowitici Typographo dedi Danieli tuo”³² mondat egy értelme, hogy készített ilyen tárgyú művet – ha ehhez felhasználta a Gyulaiét, nyilván nem az 1582-es kiadást. Ilyen műve nem ismert, ám bele is dolgozhatta a Chroniconba, amelynek szövénytárasztása („sequentem narrationem copiosiore”) utalhat az 1582. évi kötetre, hiszen a *narratio* annak címében és az egyik szövegében is megjelenik. Sőt, Chytraeus az e kötetben közölt egyik edictumot is felhasználta, amint ezt egyetlen példa is mutatja:

Edictum ... de supplicationibus

... ea arx cervicibus magni ducatus nostri Lithvaniae atque adeo ipsi civitati nostrae Vilnensi nulla alia firmiore munitione interiecta immineret, ex qua arce nobis in aliis remotioribus regni locis occupatis oblata occasione summam non modo Lithvaniae diripiendae, sed Vilnae etiam adoriendae facultatem hostis habiturus videretur.

Chronicon Saxoniae

Imminebat arx illa cervicibus magni ducatus Lithvaniae atque adeo ipsi civitati Vilnensi nulla alia firmiore munitione interiecta, ut inde oblata occasione non modo Lithvaniae diripiendae, sed Vilnae etiam adoriendae facultatem hostis habiturus videretur. (XXIV, 714.)

A Gyulai-szöveg két kiadása közötti első apró, de értékelhető eltérés is utalhat az 1582-es kiadás használatára:

Commentarius 1581

per regiones sylvestres

Commentarius 1582

per regiones sylvestres

Chronicon Saxoniae

per regiones sylvestres

Aztán jön a fordulat egy másolási hibával; más eltérést, amely segíthet a kérdést megválaszolni, nem találtam:

Commentarius 1581

Ad haec Velikilucum ita Livoniae imminet, ut, si eam urbem rex suae ditionis faceret, et commeatu e Livonia adiuvari posse et intercludere e Moschovia in Livoniam iter, et magnam denique regionem hosti adimere videretur. (74.)

Commentarius 1582

Ad haec Velikilucum ita Livoniae imminet, ut, si eam urbem rex suae ditionis faceret, et commeatu e Livonia iter et magnam denique regionem hosti adimere videretur.

Chronicon Saxoniae

Ad haec Velikilucum ita Livoniae imminet, ut, si eam urbem rex suae ditionis faceret, et commeatu e Livonia adiuvari posse et intercludere e Moschovia in Livoniam iter, et magnam denique regionem liberare videretur.

³¹ „ab amico Lithvano Vilna mecum communicatam” (XXIV, 721.)

³² Jakob Monaunak; az idézet más összefüggésben: GÖMÖRI György, „David Chytraeus magyar és lengyel kapcsolatairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116 (2012:5), 513 (szerintem hibásan tagolva).

Commentarius 1581	Commentarius 1582	Chronicon Saxoniae
dum pontes ex lintribus	dum sontes ex lintribus	dum pontes ex lintribus
In tumulo sita est Usvita ad lacum peramplum, qui et arci et fluvio	In tumulo sita est Usvita ad locum per lacum peramplum, qui et arci et fluvio	Usuiata arx in tumulo est sita ad duos lacus
Rex, qui fraudis Moschicae non ignarus facile cognosceret ad extrahendi temporis consilia hanc quoque orationem pertinere, excedere tabernaculo oratores iussit, cum hoc tantum adiecisset ... (76.)	Rex, qui fraudis Moschicae non ignarus facile cognosceret, ad oratores iussit, cum hoc tantum adiecisset ...	–
arcem et honestes conservare excepta Velikilucum	arcem et hostes conservare exceptos Velikilucum	–
agger convulsus labefactusque	agger convulsus labefactusque	–
maturati, opus adhibita celeritate iubet	maturari opus adhibita celeritate iubet	–
nunc latera, nunc rotas per-rumperent	nunc latera, nunc rotas per-stringerent	–
omnique regione validis equitum peditumque praesidiis firmata	omnique regione equitum peditumque praesidiis firmata	–

A római kiadás használata valószínűtlen, annak második edictumát Chytraeus ismerhette máshonnan is. Ha Gyulai Pál nevét nem említette is, tudta, mit másol: az eredeti „territi potissimum adventu peditum *nostrorum*” nála „territi potissimum *Ungarorum* peditum”.

Nem ezen írás tárgya, de érdemes lesz vizsgálni azt is, miként jelenik meg a *Commentarius* Heidenstein említett művében:

Commentarius 1582	Heidenstein	Chytraeus
Regem nihil de celeritate consueta remittere cupientem retardabat difficultas viarum.	Regem nihil de celeritate consueta remittere cupientem retardabat difficultas viarum. (III, 109)	Regem nihil de celeritate consueta remittere cupientem retardabat difficultas viarum. (XXIV, 723.)

... capti centum ... ante omnes³³ converterant multorum in se oculos Dementinus Cerementinus et Gregorius Nasehiochinus Offanasovicus, qui proxima aestate cum amplo comitatu nuntius Vilnam ad regem erat missus.

... ducentisque captis ac in his maxime insignibus Dementrio Ceremessino ... ac Ioanne Nassochino, Offanassi filio, quem paulo ante discessum regis Vilnam pro legato ad regem missum fuisse ostensum est...

Ex captivis duos praecipuos regi tradunt, quorum alter Gregorius Nasczokinus paulo ante discessum Vilna regis a magno duce ad regem internuntius, alter Dementinus Ceremestinus est Moschorum principi carissimus et ad exercitum paucis ante diebus, ut eum in fide et officio contineret, ab ispo missus.

Hic nostros intuentes
Aspicite, victores,³⁴ inquit,
ludibria fortunae.

–

–

A második egyezés is mutatja: a szövegek egybevetendők István király leveleivel is. A két előkelő fogoly esetében ugyanis, úgy tűnik, e történetírók, különösen Chytraeus, a szeptember 22-én kelt levelét³⁵ követték.

Visszatérve Chytraeusra, felidézte még a király és Riga kapcsolatát, az 1581. évi hadjáratot, a IV. Ivánnal kötött békét, a svéd–lengyel viszony változásait, a Zborowski testvérek (döntően Samuel) veszedelmét³⁶ („varii varie iudicant”), a királyhoz menekült tatár fejedelmi testvérek sorsát stb. E helyek némelyikére alább visszatérek, forrásai lettek ugyanis más elbeszéléseknek. István halálának említésében nincs lényegi különbség a pár évvel korábban megjelent *Breve Chronicon*³⁷ és a *Chronicon Sa-*

³³ Az 1581. évi kiadásban: ante omnis (Szabó, 80).

³⁴ E szót az 1581. évi kiadás elhagyta.

³⁵ „qui vivi nostram in potestatem venerunt, duo primarii sunt Gregorius Offanasowich Nascekinus, nuper apud nos biduo, antequam nos Vilna mense Julio commovissemus, Nuncii munere a Magno suo Duce functus, et Clementinus Czeramescinus, Magno Duci inprimis charus, quem adexercitum, ut militiae Praefectos in fide officioque contineret, miserat” (*Elementa ad fontium editiones XXIII*, ediderunt Valerianus MEYSZTOWICH et Wanda WYHOWSKA DE ANDREIS, (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1970), 238. Királyi levél hatása másutt is érezhető természetesen, például a Velikije Luki bevételekor elkövetett mézszárlásnál a katonák Gyulai szerint egyebek között így hergelték magukat: „idcirco dímitti hostes iterum, ut tertio sumptis in regem armis...” – a történet után egy nappal, szeptember 6-án kelt királyi, a mézszárlást is említő levél így fogalmazott: „a nobis libere dimissi ... contra nos iterum arma sumpserunt” (uo, 234). Arról, hogy Chytraeus hozzáfért olyan levélhez, amelynek István király volt a címzettje, egy 1578-ban, Niels Kaasnak írt levele is tanúskodik, amelyhez a III. Murádét csatolta, *Epistolae* 340–342, itt: 341.

³⁶ Utóbb, az 1585. évi varsói országgyűlés említésénél felidézi, hogy a testvérek egyike egy levelében a király rovására tréfálkozott, „Insignia ... regia dentes lupinos cavillatus canum dentes appellarat...” (809)

³⁷ *Breve Chronicon Arctoeae partis Germaniae et vicinarum gentium. Ab anno MDLXXXI usque ad 1587. Excusum MDLXXXVII.*

xoniae között (azaz nem módosult Chytraeus István-képe): mindkét műben a rigai konfliktushoz kötődik (a *Chronicon Saxoniae* szövegében e hely a halála második említése), az utóbbiban az idő meghatározása mintha a halotthoz is illeszkednék, majd következik a méltatás:

Breve Chronicon	Chronicon Saxoniae
Stephanus rex totum iam decennium <i>eximia cum sapientiae, fortitudinis, iustitiae, gravitatis et clementiae laude</i> regnum illud administraverat... (181.)	Stephanus rex totum iam decennium <i>eximia cum sapientiae, fortitudinis, iustitiae, gravitatis et ἀπροσωποληφίας laude</i> regnum illud administraverat... (XXVIII, 833.)

A *Chronicon Saxoniae*ben az epitaphiumot olvashatjuk még, amelyet Zamojsky adatott a síremlékhez, a király is felidéződik, például az új választásánál a külföldieket elutasítók érvelnek az alakjával, a Krakóba bevonuló III. Zsigmondot egy István-kép, és mindkettejüket magukba foglaló epigrammák is fogadják stb.

A kalandos életű belga humanista

Sten Lindroth említette így Jacobus Typotiust³⁸ (1540–1601), akinek az olvasása, mivel István emlékezete kötődik a III. Jánoséhoz, magától értődő. II. Rudolf udvari történétírója a Guillén de San Clementének³⁹ Prágában írt ajánlása szerint 1600. június 25–28. között állította össze jelentését⁴⁰ a Svéd Királyságról és annak (polgár) háborúiról – merthogy Svédországról kapott kérdést (*nudiusquartus de Suecia rogatus sum*). A kérdés oka nem közölt, de vélhető: a linköpingi vérfürdő és az estlandi invázió között vagyunk.⁴¹

Typotius Itáliából érkezve Stockholmba 1578. február 14-én III. János latin titkára lett, 1579 szeptembere végétől a foglya, ura életében nem is szabadult. A közbülső másfél évben a király általa tartott kapcsolatot a spanyol követtel, ő levelezett Rómával is, és tárgyalt egy lengyel–svéd szövetségről. Mielőtt erről megemlékezett, felidézte: a(z orosz) háború a lengyelek és a svédek számára gázszos

³⁸ Életéről: Stefan ÖSTERGREN, „En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap,” *Personhistorisk tidskrift* 108 (2012:2), 193–229.

³⁹ 1530–1608 között élt, 1581-től haláláig királyi követ a császárnál.

⁴⁰ *Relatio historica de rengo Sueciae et bellis civilibus atque externis non regis Sigismundi tantum et principis Caroli, sed et maiorum, si quos nosse iam refert historiae plenioris causa* (Francofurti: Wolffgangi Richter, ex sumptibus Nicolai Steinij, 1605).

⁴¹ A Zsigmond király (a Rzeczpospolitában: III.) és nagybátyja, Károly herceg közötti polgárháborúban a régens herceg az ez évi linköpingi országgyűlésen perbe fogta az országtanács több tagját, egy részük kivégzése („Linköpings blodbad”, március 20.) után augusztusban háborút kezdett III. Zsigmond ellen.

volt egészen Báthori István uralmáig.⁴² A királyságba érkező István követeket küldött az oroszokhoz hadat üzeni, a svédekhez segítséget kérni. A Wawrzyniec Goślickivel⁴³ folytatott tárgyalásokról (*mibi enim mandavit rex Ioannes*)⁴⁴ Typotius azt írta, királya segítséget ígért ugyan, de nem úgy, ahogy a lengyel király akarta (csapatok egyesítése, a győzelem utáni osztozkodás), hanem kikötve: aki amit elfoglal, az az övé.⁴⁵ Ezzel alkalmasint előkészítette annak közlését, hogy a lengyelek majd abbahagyták a háborút a svéd királyt fenyegetve, amiért ők más győzelmében zsákmányolnak.⁴⁶

Kevéssel alább már István király haláláról olvasunk, ám a halott ez alkalommal is visszajár. Először Narva orosz ostrománál tűnik fel: Typotius szerint Fjodor Ivanovics apja azért hagyta Livóniát a lengyeleknek,⁴⁷ hogy összeugrassa őket a svédekkel, a már fenyegető küzdelmet „mors Stephani dirimerat”. Másodjára (és utoljára) Zamoyski egy oszmán hadakozásának elbeszélésekor jelenik meg: a kancellár az első oszmán támadást feltartóztatta, ám emlékezve István király szavaira, hogy a barbárok támadása egyszer megtörhető, többször is, de sokáig és mindig egyetlen király vagy nép sem tartóztathatja fel, békét kért és ért el „a Magyarországra figyelő és a mi fejedelmeink által felingerelt szultántól”.⁴⁸

⁴² Hasonló gondolat olvasható Reszka egy Rómában, 1581. április 29-én kelt levelében a királyról: „cuius divina et eximia virtus jam reipublicae nostrae luctibus funeribusque subvenisse videtur. Antea hostium gladii atque illa vis barbarorum ab incursu et direptione Litvaniae partim Boristenis obiectu, partim Dunae vorticibus, partim sylvarum densitate, partim paludibus prohibebatur, nunc perfectum regis Stephani virtute est, ut, si amnes exaruisent, si sylvae deflagrassent, si paludes exsiccassent, non naturae praesidiis, sed victoria rebusque fortiter et praeclare gestis Litvaniam tutam munitamque haberemus.” A levelet Giovanni Francesco LOMBARDI nápolyi kanonok adta ki, *Stanislai Rescui epistolarum liber unus ...*, (Neapoli: Apud Iohannem Iacobum Carlinum et Antoninum Pacem, 1594.) 82.

⁴³ Avagy Laurentius Goslicius (†1607), titkár, diplomata, utóbb püspök. E közlése részben téves: István 1576 nyarán csakugyan követet küldött Stockholmba, Johan Herburthot (†1577, haláláról Piotr Dunin Wolski is megemlékezett naplójában), ám ekkor Typotius Itáliában élt. (Lényegében emlékezetből írt: „Sine die et consule, fateor. Nihil enim mihi est praeter memoriam.” 3.)

⁴⁴ Typotius, 19.

⁴⁵ Typotiusszal egyezőn Heidenstein: „ostendente tum rege Sueciae nolle se sibi praescribi, quas in partes copias suas mitteret omniaque occupantis fore” (157).

⁴⁶ „Polonis deserentibus bellum et Sueco minitantibus, quos dicerent in aliena victoria praedam facere” Typotius, 20. Az esemény Chytraeusnál is olvasható, amint erről lesz szó, de Typotius szövegében az övé nem tükröződik.

⁴⁷ IV. Iván és István jam zapolszkiji egyezségére (1582. január 15.) utalhat.

⁴⁸ „Memor tamen regis Stephani, qui dicere consueverat semel frangi impetum Barbarorum et pluries etiam posse, diu aut semper sustineri ab uno rege aut populo non posse, pacem oravit imperatorem Turcarum et impetravit in Hungariam intentum et a nostrismet principibus concitatum.” Typotius, 23–24.

En fløjteblæser

A whistleblower dán megfelelőjével is Messeniussnál találkozottam: „Cum rex Stephanus, inquit Dithmersius Medeldorpensis...”⁴⁹ A számomra addig ismeretlen alak és műve: *De ratione et via regiones Septentrionales ad cultum sedis Romanae reducendi, item de causis, propter quas Daniae suspecta esse debet regnorum Poloniae et Suetiae coniunctio auctore Jona Henricsonio Meldorpiano Ditmarso* [s 1, s a].

A szöveg keletkezési ideje behatárolható: szól az Anglia és Skócia királya elleni friss összeesküvésről és némelyeknek a Towerbe zárásáról, azaz nem egyszerűen Jakab uralkodik már, és nem Erzsébet, hanem a júliusi letartóztatások is ismertek – másfelől a mű 1604-ben megjelent Johannes Bureus fordításában.⁵⁰ A szerző személye nem ismert.⁵¹ Magáról azt közölte a mű zárásaként, hogy az elmondottakat, amelyekről itáliai útja során nagy emberek bizalmából értesült, a derék polgár és a hű alattvaló kötelességének eleget tenni akarva hozza nyilvánosságra, a teendőket Dánia királya és szenátusa bölcsességére bízva.

Bár IV. Krisztián és az országtanács értesítésének lett volna egyszerűbb módja, a dán királyhoz és szenátushoz appellálás legalább illik a címhez, ám a *Jonas Henricsonius Meldorpianus Ditmarsus* névalakban épp a nem dáság tűnik hangsúlyozottnak. Meldorf Dithmarschenben található, Jonas így a holsteini herceg hű alattvalója (még ha a [olykor: az egyik] holsteini herceg személye azonos is a dán királyéval),⁵²

⁴⁹ *Scandia* VII, 76.

⁵⁰ *Någhre påweske stemplinger huru these try rijken, Swerike, Danmark och Norrike, skola kunna komma vnder påwedömet igen: nyligen på latin skrifne, them danskot til en warnagel, af ... Jon Hinrichzson af Meldorp, benämnd och nu åter alle rättfinnige swenske til rättelse och förvarning, efter ... Carls, Swerikes rijkets utkorede konungz ... befalning ... förswenskadhe af Johanne Bureo, Tryckt i Stockholm, af Anund Olufsson, anno 1604.* A címben Károly választott királynak nevezett, a megválasztására Norrköpingben került sor március 22-én.

⁵¹ A kortárs Messenius számára „quidam Jonas Henricius in Dithmersia natus” (*Scandia* VII, 76.) A dániai Sörös Pongrácnak tűnő Holger RØRDAM Lyschanderről (†1624, 1616-tól *kongelig historio-graf*) írva semmit nem tudott róla („Om Jonas Henrichson fra Meldorp savnes nærmere Oplysninger...”, *Klavs Christoffersen Lyskanders Læned, samt hans Bog om Danske Skribenter*, (Kjøbenhavn: Forlagt af Samfundet til den danske Litteraturs Fremme, 1868) 264.. A Lorichs életével foglalkozó Fridolf ÖDBERG említette e művet, ám tévesen datálta, a szerzőről pedig semmit nem írt (*Om Anders Lorichs, k[onung]. Johan III:s ständige legat i Polen, och hans tid (1569–1584). Bidrag till svenska diplomatiens och den katolska reaktionens historia*, (Skara: Pettersonska Boktryckeriet, 1893) 57. Vello HELK a mű keltét 1603 végére tette, közölve, hogy a dániai könyvtárakban négy kiadás lelhető fel, közülük három év és hely nélküli – a szerzőről ő sem állított semmit (*Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622*, [København: Gad, 1966]), 389–391. Az események kortársainak egyike III. János hírhedt titkára, Johan Henriksson, ám ő 1592-ben feltehetően halála itta magát (Bo S. LINDBERG, *Inte vid helt sunda våtskor. Gustav Vasa och hans söner ur ett medicinhistoriskt perspektiv*, (Uppsala: Uppsala Universitet, 2017), 112.

⁵² Magyarul lásd hozzá NAGY Gábor, „Actum erat tunc temporis sine dubio de re Danica...» Az 1563–1660 közötti dán–svéd háborúkról? in: *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század*

Dithmarschen pedig a katasztrófa egy neve.⁵³ Miért kellett óvni Dániát Svédország és Lengyelország kapcsolatától 1603–1604 fordulóján, amikor Károly Svédországra 1600 óta hadban állt a Rzeczpospolitával? (Azt, hogy miért fordította svédre e művet a dán támadás küszöbén álló Károly, mások sem tudják.)

A *De ratione et via...* megmutatja, miként akarják a páp(ist)ák Északot ismét szolgálba kényszeríteni.⁵⁴ A Madrid–Róma–Stockholm tengely tervének lényege Dánia (és a dán emberek) leigázása – mégpedig az első változat szerint az egyik főszerepben István királlyal. A szöveg kizárólag dicséri Istvánt: miután Plock visszavételével és a moszkvai uralkodó Livóniából való kiűzésével hírnevével megtöltötte egész Európát, előtte pedig már a jezsuitáknak előbb Erdélybe, majd Livóniában is sok helyre bevételével – bár a lakosok tiltakozása ellenére – a Szentszék iránti hűségének és engedelmességének nem közönséges jelét adta, arra jutottak a terv készítői, hogy ő a leginkább alkalmas és méltó arra, hogy az ecclesia Romana északi védnökévé és mintegy főkapitányává választassék. A pápának csak annyi pénzzel kell támogatnia, hogy ő 16 ezer válogatott lovas és 15 ezer német, lengyel és magyar gyalogost írhasson össze. Velük és némi tüzérséggel Pomeránián, Mecklenburgon keresztül – azaz a szerző lényegében megelőlegezte X. Károly Gusztáv 1657. évi hadjáratát – Holsteinbe, majd Jyllandra juthat, ahonnan részben egy pápai, spanyol, svéd közreműködéssel létrehozott flotta szállította volna át, hogy megostromolja Sjælland egyetlen erődjét, Kronborgot.

Az esetleges akadályok között említette a szerző, hogy a császár bizonyosan haragszik Istvánra, mert az kicsavarta az ausztriai kezekből Lengyelországot,⁵⁵ és a lengyel király nem túl pénzes. Minden ellenvetésre meg is felelt, például a pápa és a spanyol király ezer módot ismer a császár megenyhítésére, különben is, az nem nélkülözheti a segítségét a magyar háborúnál és egyebeknél – összecsúsztak az idősíkok?

Ami István királyt illeti, folytatódott az érvelés, bölcs, a szerencse változékony-ságát megtapasztalt, *minime vanus aut temerarius*, senki nem tagadhatja, hogy a lélek valami egyedi fenségéből adódón a legnagyobb dolgokra és nevének halhatatlanságára vágyott, és semmit nem tartott a virtusával el nem érhetőnek. Ennek bizonyítéka, hogy az igen hatalmas és bölcs Miksa császárral nem habozott szembehelyezkedni a lengyel királyság kapcsán, minden tekintetben elégtelen volt hozzá mérten,

Közepének európai történelméről, szerk. NAGY Gábor és VISKOLCZ Noémi, 96–119 (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019), 97.

⁵³ János (a kalmari unió királya) és öccse, Frigyes Holstein hercegeiként Meldorfól pár km-re északra, Hemmingstedtnél 1500-ban nagy vereséget szenvedtek roppant túlerőben levő seregükkel a dithmarscheni parasztoktól. Hans magával vitte a dán királyi lobogót (Dannebrog) is, amelyet aztán a parasztok a meldorfí templomban állítottak ki.

⁵⁴ „est scopus pontificum, ut Septentrionem in servitum denuo redigant” (Henricsonius 4.)

⁵⁵ „quippe regi Stephano ob Poloniam Austriacis veluti ex manibus extortam iratum” (Henricsonius, 12.)

egyedül a gyorsasággal múlta felül. A pápa kedvéért, akitől korábban megszentelt kardot kapott, elvállalta volna ezt az expedíciót, különösen, hogy megharagudott a dán királyra Danzig támogatása miatt. Ami az erőit illeti, tanulságos, amit a török követ mondott – idézi fel Henricsonius Heidenstein szavait⁵⁶ – megsodálva a pszkovi tábornokot: adja isten, hogy e két fejedelem, az övé és István király, szövetségben legyenek (*conjuncti inter se animis*), a földkerekség nem tudna ellenállni egyetértésüknek. Negyven évvel ezelőtt, folytatja a tervezők érvelését Henricsonius, ha valaki azt mondta volna a baltikumiaknak, hogy a lengyelek kihajítják az oroszokat Plockból, Livóniából, nem tartották volna épelméjűnek. Még Mahomet is, tér vissza a szerző Heidenstein idézéséhez, három keleti császár legbölcsebb tanácsosa,⁵⁷ azt mondta az orosz háborút előkészítő király követeinek, kedvez a törekvéseinek, és sok sikert, ám István nagy dologba fog, nagy az oroszok ereje, úgy ítéli meg, az ő fejedelme után senki nem hatalmasabb a földkerekségen az orosznál – nyilvánvaló mégis, mi rövid idő alatt kiűzte őket mindenhonnan István király, a Moszkvai Fejedelemség mélyébe küldve vissza, mintegy béklyót vetett a lábukra, hogy ne kóborolhassanak szabadon.⁵⁸

Mind e terveket valamelyest elrontotta váratlan halála, teszi hozzá a szerző a mű kétharmadánál, ám hamarosan sokkal nagyobb remény csillant fel a svéd királyfi lengyel királlyá választásával.

Többen megírták,⁵⁹ hogy a Henricsoniusnál olvashatók jelentős része igen emlékeztet azokra tervekre, amelyeket a II. Fülöp, III. János és XIII. Gergely közötti tárgyalások és a livón háború közepette Anders Lorichs fogalmazott meg 1578–1579-ben.

Lorichs maga azonban nem lehet e mű szerzője: a Stockholmban, 1584-ben levágott⁶⁰ és póznára tűzött fejét 1605-ben is látta Axel Oxenstierna.

⁵⁶ Henricsonius, 20–21., az idézést a dőlttel szedés is mutatja.

⁵⁷ „Mahometem prudentissimum trium Orientis imperatorum consiliarium” (21.), többet nem ír róla. A személy Szokollu Mehmed (†1579), a három szultán Szulejmán, II. Szelim és III. Murád. II. Rudolf portai követének udvarmestere, Václav Budovec z Budova (†1621) hasonló módon fejezte ki magát, amikor beszámolt a nagyvezír („trium imperatorum supremus vezirius id est locumtenens”) meggyilkolásáról Chytraeusnak az október 9-én írt levele 12-én kelt post scriptumában, *Epistolae*, 265–269, itt: 268–269.

⁵⁸ Henricsonius, 21 (Heidenstein szövege ez alkalommal is pontosan idézett.)

⁵⁹ Például Helk, 157–164. Lorichs terveiről (Henricsonius említése nélkül) újabban: Paul Douglas LOCKHART, *II. Fredrik and the Protestant cause. Denmark's role in the War of Religion*, (Leiden, Boston: Brill, 2004), 129–130.

⁶⁰ Kivégzéséről: Typotius, 37.

Egy börtöntöltelek

Végre csak megérkezünk Messeniushoz,⁶¹ akinek a művében Chytraeus, Tÿpotius, Henricsonius (és Lorichs)⁶² is megjelenik. Ő az első svédországi latin nyelvű történetíró, aki ismételten felidézte István király alakját, mégpedig a Scandia VII. könyvében, amelynek az őt bebörtönző II. Gusztáv Adolfhoz szóló ajánlását 1626. augusztus 12-én – azaz ennek a III. Zsigmond elleni lengyelországi hadjárata idején – írta kajaneborgi tömlöcében. (Azaz kevés anyag állhatott a rendelkezésére, még ha jegyzetei egy részét magával vihette is.)⁶³

A könyvben a liturgiai küzdelmek (és III. János viszálya Károly herceggel)⁶⁴ kapják a legnagyobb figyelmet, majd az orosz–svéd háború, közójük beszúrva tűnik fel (ha a kronológia így kívánja) István király. Első említései minősítés nélküliek, zömük Chytraeus szövegén alapul, például:

Chronicon Saxoniae	Scandia
Annam reginam cum regno adeptus est (XXI-II, 694.)	thronum regni et torum Annae consequitur (VII, 41.)
...Revalia ... a Moschis obsidione cincta ... irrito conatu oppugnata est. ... Magnus dux Moscoviae Stephanum ... regem urbi Dantisco a se proscriptae bellum inferre molientem observans ... copias suas ... colligebat, ut Polono ad Dantiscum occupato reliquas Livoniae provincias ... invaderet. (XXIII, 699.)	Moschus ... sui exercitus ductoribus, quod Revalia non expugnata rediissent, multum indignatus ... Polonicas Livoniae ditiones statuit impugnare et, cum Stephanus bello esset distentus Gedanensi, quaslibet ibi munitiones occupare. (VII, 49.)

A wendeni közös siker viszály forrása is: a zsákmányon egyenlően megosztottak – hűszegynéhány hadigépen kívül, amelyeket a lengyel vezér *minus juste* magának tulajdonított, ami *regibus consoceris largam praebuít ansam postea litigandí*. István 1579. évi orosz hadjárata röviden említett, a király *imperterritus* haladva fegyvereivel a cártól jelentős erődöket *potenter surripuit* (meglepő ígeválasztás), hatalmas területeket pusztított el, mielőtt győzedelmes seregét téli táborba vezette. A cár békülni akar, hogy aztán előbb Jánost, majd magát Istvánt győzze le, ám ő látja a cselt, a háború

⁶¹ Róla: NAGY Gábor, „Scriptum Cajanaburgi Laponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”. Johannes Messenius életéről és koráról, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid (Budapest: MTA BTK ITI, 2019), 73–91.

⁶² A III. Jánossal szembefordult Lorichsot Messenius későbbi apósa fogta el külföldön és vitte Svédországba.

⁶³ Ennek egy példája lehet az 1578. augusztus 30-án Istvánhoz küldött Lorichs követutasításának ismertetése, VII, 52–53.

⁶⁴ Mondhatnánk: az apák viszálya, hiszen III. Zsigmond apja III. János, II. Gusztáv Adolfé Károly.

folytatásáról és oroszellenes svéd szövetség kötéséről határoz. Messenius Goślicki követségét Typotiusszal egyezően írja, a fogalmazását nem látszik átvenni.

Az 1582. évről

Typotius bebörtönzésének említése után⁶⁵ idézi fel: a lengyel király a svédet ellenfelének nyilvánítva („adversarium sibi Suecum proclamans”), amiért az oly sok livóniai erődöt elfoglalt, méltatlankodva állította, hogy miközben ő naponta sok-sok veszedelmet kiállva hadakozik a cárral, a svéd az ebből adódó hasznot zsebeli be (VII, 63–64). Messenius hozzáteszi: István nem gondolta meg, hogy a lengyelek is haszonélvezői voltak a svéd hadműveleteknek, majd azzal folytatja, hogy az emiatt egyezett bele örömmel az orosz béketárgyalásba. A biztosait arra is utasította, ha megtörténhetik, III. János is béküljön meg a cárral, de ezen azok is, Possevino is hiába fáradoztak, az oroszoknak nem volt ilyen megbízásuk. A jam zapolszkiji béke bemutatásánál is használni látszik Chytraeus szövegét Messenius, ám ő ítélkezik és értékeli:

Chronicon Saxoniae

Pax inter Stephanum, Poloniae regem et Iohannem Moschorum tyrannum intercessione legati pontificii ad Zapolciam exclusis Suecis confecta est, qua universam Livoniam Moschus Polono cessit... (XXV, 753.)

—

Scondia

... pax inter Polonos et Ruthenos Possevino imprimis sequestro apud Zopolsciam ... fuit ... constituta his quidem legibus, ut Livonia[m] Moschus ... cederet Polono...

Hanc ... Stephanus ... transactionem ... inconsulto et ... excluso rege Johanne ... *minus honeste* concluderat... Propterea Sueones illam non immerito suggillarunt. ... non ignorantes sane *Polonum* nupera offensum regis Johannis victoria tantum ipsi, vel potius *sibimet, despectum exhibuisse*. (VII, 64.)

Chytraeus szövegére hagyatkozik Messenius a vizsály felidézésénél is, ismét erős változtatásokkal:

⁶⁵ A kronológia itt megtörik, Typotius bukását ugyanis Narva elfoglalása (1581) után említi.

Chronicon Saxoniae

Dum Rigae adhuc Stephanus commoraretur, a Ioanne, Sueciae rege, adfne suo per legatum petijt eam Livoniae partem, quam Sueci Polono ad Velicolucum et Plescoviam bellum gerente occupaverunt, sibi restitui. Haec amplius quadraginta milliarium longitudine a Narvae fluminis ostio per Tolsburgum, Wesenbergam, Revaliam, Padisam, Wittenstein, Habsel usque ad Parnoviae vicinam fere porrigebatur.

Suecus iniquissimum Poloni postulatum iudicans in hanc sententiam non sine indignatione respondit: ...

Ita legatum Poloni, Dominicum Alemanni Italum Stockholmia ad regem suum remittit. (XXV, 754–755.)

Scondia

[Stephanus] ... Estoniae *affectans dominium* in Martio Riga misso in Sueciam cum literis nuncio *non erubuit* a rege Johanne Narviam, Vesenbergam, Tolsborgum, Huitenstenium, Lodium, Lealiam atque Habsaliam, immo et Revaliam flagitare Poloniae tanquam legitimae illarum ditionum et munitiorum dominae restituenda.

Suecus itaque *ob inverecundam Poloni* et quidem affinis conofoederatique *petitionem* inprimis attonito similis haerens et demum se recolligens per Dominicum Alemannum, natione Italum hinc regi Stephano transmissum aequis demonstrat rationibus Polonos nihil prorsus juris in Estoniam habere. (VII, 65–66.)

A „dominium affectans” nem hízelgő, a „non erubuit” sértő, Chytraeus svéd véleményéből („Suecus ... iudicans”) pedig szerzői (és sértő) állítás lett: „ob inverecundiam Poloni petitionem”.

István nem elégedve meg III. János válaszával, azonnal új követséget küldött.⁶⁶

Chronicon Saxoniae

Cum autem proximo statim mense autem Polonus eadem postulata novo ad regem Sueciae legato, cui Christophoro Warszewicio⁶⁶ nomen erat, misso repetivisset... (uo)

Scondia

His tamen *ille princeps dominiorum cupidissimus* non sibi ratus satisfactum in Majo nova legatione, qua Christopherus Varsevicius fungebatur, eandem repetit postulationem. (uo)

Az *affectans dominium* párja e *dominiorum cupidissimus*. Ez alkalommal Messenius az, aki közli az üzenet főbb elemeit, szövegéből arról értesülni, hogy a követ elutasítás esetére háborúval fenyegetett: „...paratum regem suum Sueciae in expugnandis et conservandis oppidis arcibusque illis factas refundere, dummodo sponte Sueones ipsis se abdicarent, alias vim illis illatum iri et armis provinciam Lithuaniae propriam repetendam.” III. János választ felidézve mindketten annak Uppsalában, július 8-án kelt levelét említik, mindkettejükénél az érződik, hogy olvasták is, ám a szövegek nem találkoznak:

⁶⁶ Krzysztof Warszewicki (†1603) lengyel diplomatát.

Chronicon Saxoniae

Quamvis satis videmus Serenitatem Vestram regnum nostrum parvi facere, videbitis tamen nos minas vestras non multum timere. Si autem Serenitas Vestra pacem et amicitiam nobiscum adhuc colere velit, procuret, ut nobis primo quoque tepmore satisfaciat. De quo nobis per literas aut nuncium denunciare faciat, quod nisi fiat, non est, quod quisquam miretur nos ea media, quae pro merito decent, tentaturos esse. Serenitas Vestra bene valeat. (uo)

Scondia

... se mirari *affinem satis alias prudentem* Marte aperto expugnata repetere oppida, et quod foederis legem adeo *imprudenter ac impudenter non erubesceret*. Ageret potius gratias foederato pro auxiliis nupero contra hostem bello et sub Venda prius fideliter Poloniae latis; machinas sub Venda hostibus ereptas quoad partem Suecic debitam traderet; mitteret dotem, mitteret pecuniam cum foenore regno mutuatum Poloniae, memor denique foret inclytam Gothorum gentem Suecia progressam toti ferme dominatam Europae, quondam Asiaeque et tantum adhuc modernis illorum in Suecia posteris animi viriumque restare, ut nec Moschorum, nec Polonorum frameas ullatenus reformidarent. (uo)

Pedig máskor elég értelmes, olvassuk Istvánról, a *non erubuit* visszatért, az *inverecundus* után itt az *impudens* (és az *imprudens*), megjelenik az összes svéd követelés, még a wendeni hadigépek is, a fenyegetésre válaszul pedig kevéssé meglepő módon a gót tudat.⁶⁷

Messenius megemlítette még a kurlandi püspökség birtoklása miatti dán–lengyel viszályt, a Zborowskiak esetét, szólt István újabb háborús terveiről, ám a rendek válasza sem méltatták a királyt *plus aequo audentem*, aki így máshogy gondoskodott dolgairól, sőt elhatározta, megbékél III. Jánossal. A szerző az olvasóra bízva a mérlegelést („meo penicillo et ipsius pigmento genuinone an adulterino haud discernens”) felidézte Henricsonius közléseinek a lényegét is – éppen a győzedelmes és katolikus lengyel király méltatásával kezdve:

⁶⁷ Lásd erről: NAGY Gábor, „Natio Gothica: A gót azonosságtudat a latin nyelvű svéd történetírás első alakjainál,” in *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter; KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 29–44.

De ratione et via...

Cum ... Stephanus Poloniae rex post receptam Polociam et magnum Moschoviae ducem ex tota Livonia expulsus nominis et victoriarum suarum fama totam Europam complevisset et iam antea primum in Transylvaniam deinde etiam in pleraque Livoniae loca Iesuitis (quamvis incolis deprecantibus et refragantibus) introducendis suae erga Sedem Romanam fidei et observantiae non vulgaria specimina edidisset, descenderunt [Iesuitae – NG] in eam sententiam hunc omnium maxime et idoneum et dignum esse, qui ecclesiae Romanae in ditionibus Septentrionalibus protector et veluti capitaneus generalis deligeretur. (8.)

Scondia

Cum rex Stephanus, inquit Dithmersius Medeldorpensis, Polonorum rex nuperis ex Moscho victoriis saepius reportatis gloriosum sibi nomen ubique gentium comparasset, decrevit ipso tanquam bellacissimo catholicaeque religionis amantissimo, sicut etiam opera simul regis Hispanici et Suetici ad fidem propendentis eandem hoc quidem pontifex uti pacto. (VII, 76.)

Messenius öt évet tanult a braunsbergi jezsuita kollégiumban, ám a méltatásból éppen a jezsuiták pártolását hagyta ki, helyettük a pápát téve meg tervezőnek. Hogy miért, nem tudom. István halálát a Chytraeus szövegére emlékeztetőn közli,⁶⁸ hozzátéve: ha igaz Henricsonius elbeszélése, váratlan halála nem kevés szomorúságot okozott a pápistáknak és a hispánoknak.

A *Scondia* írója III. Jánost tartotta a külföldön leginkább elismert svéd királynak, hatalmasnak, nagyszerűnek, igen bölcsnek, szellemesnek stb. ábrázolta – a vele ismételt feszült viszonyba kerülő István megjelenítésére olykor talán e szemlélet vetül.

Kitekintés: egy holsteini Stockholmban

A következő svédországi latin nyelvű história, amelyikben szemlélhető István ábrázolása, a Johannes Locceniusé (1598–1677) – azaz olyané, aki nem is élt a király halálakor. Az ő korában II. Gusztáv Adolf, Krisztina, X. Károly Gusztáv tettei számítottak,⁶⁹ a *Historiae rerum Svecicarum a primo rege Sveciae usque ad Caroli Gustavi regis Sveciae obitum deductae libri novem* Uppsalában jelent meg két évvel az oliwai békek (1660) után, azaz a svéd–lengyel háborúk már véget értek. A műben Istvánról felidézett események mindegyike megtalálható valamelyik említett szerzőnél, itt háromra térek ki.

Wendennél a svédek a lengyelek segítségével győztek, elragadtak hús kisebb-nagyobb ágyút (VII, 419.) – azaz, ami Messeniusnál vizályforrás, itt egyszerűen kö-

⁶⁸ „... cum Rigenses inter spem et metum penderent urbisque excidium subtimerent, mors regis Stephani, quae in alterum Decembris diem incidit, cives formidine illa liberat.” (VII, 79)

⁶⁹ Dániában pedig a IV. Krisztián- és természetesen a III. Frigyes-kori események.

zös teljesítmény. (Vagy: X. Károly Gusztáv lengyelországi háborúja után kit érdekel néhány hadigép hovatarozása 1578-ból?)

Loccenius is megemlékezik a Pszkovot ostromló király ingerültségéről a svéd haderő livóniai sikerei miatt:

Chronicon Saxoniae

... successus adeo felices Sueci hoc anno habuerunt, ut Stephanus, Poloniae rex ad Plescoviam desidens se laborem et pericula belli sustinere, Suecos fructum victoriae decerpere significans dum ipse casses et retia custodiat, a Suecis apros capi diceret ideoque ad pacem cum hoste faciendam properaret.

Historia rerum Svecicarum

Equidem fortuna hoc anno adeo adspiravit Svedis, ut Stephanus rex Poloniae, quamvis Russo urbem Polodsciam, arcem Socollam et alia castella praeripisset praeter aliquot mille caesos aut captos, tamen ad Plescoviam sedens dum ipse plagas et retia custodiat, a Suedis apros capi diceret. (VII, 423.)

(Kiemelés az eredetiben, a forrás Chytraeus mellett Vergilius harmadik eklogája.)

Az 1582. évi viszályt felidézve ő is írja, hogy a svéd sikerek iránti irigység miatt történt a békekötés – ám az alany már nem István, hanem a lengyelek, *optimam rei feliciter gerendae occasionem negligentes*. István üzenete nála jóval kevésbé fenyegető, mint Messeniusnál: „Si non aliter Johannes vellet, saltem pro aequa impensa restitutione Stephano dictam Livoniae partem cederet, ne inter utrumque affinem simulatis inimiciaeque materia inde nasceretur”. (VII, 424.) III. János válasza ismertetésénél nem Messenius, hanem Chytraeus eljárását követi:

Chronicon Saxoniae

Suecus iniquissimum Poloni postulatam iudicans in hanc sententiam non sine indignatione respondit...

Historia rerum Svecicarum

Non diu ... eos detinuit, sed gravi et acri responso dimisit. Quippe Poloni desiderium pro iniquissimo habens non absque animi commotione in hanc sententiam rescripsit...

Ezután csaknem másfél oldalon következik maga a válasz (idézésre utalón dőlttel), amely mind a Chytraeus, mind a Messenius által idézett elemeket tartalmazza, például:

Chronicon Saxoniae

... quod nisi fiat, non est, quod quisquam miretur nos ea media, quae pro merito decent, [nos] tentaturos esse.

Scondia

Historia rerum Svecicarum

... si secus, vel totum mundum coram Deo non improbatum, si suum alia via repetat.

... memor denique foret
inclytam Gothorum gentem
Suecia progressam toti ferme
dominatam Europae, quon-
dam Asiaeque et tantum ad-
huc modernis illorum in Sue-
cia posteris animi viriumque
restare, ut nec Moschorum,
nec Polonorum frameas ulla-
tenus reformidarent.

An non rex Poloniae fando le-
gendoque acceperit Cimbros
et Gothos in Italiam effusus
eam sibi subjecisse, Romam
devastasse et multis fortiter
gestis virtutem eorum enituis-
se. Istius nationis se jam regem
esse et dictos Gothos exiguum
solum partem regni fuisse, se
vero Dei gratia universum
regnum possidere. Eundem
animum, eosdem spiritus, qui
majoribus ejus, inesse populo
suo, qui hactenus nihil vel Po-
lonis vel Moschis concesserit.

A gót tudat hangsúlyosabb megjelenítése illik a korabeli Svédországhoz. Loccenius, ismét ellentétben Messeniusszal, abban is követi Chytraeust, hogy közli, István Katalinnak is írt, majd a királyné válaszát is, egyezően Chytraeusszal – mindketten ismerhették a levél szövegét.

A svéd históriáját kiegészítő⁷⁰ udvari történetírótól természetes, hogy a svéd trónörökös, Zsigmond lengyel királlyá választását hangsúlyozza, István király halála ebben csak egy abl. abs.

István király Északon

Báthori a Stockholmból forrást is, fizetést is kapó, északi történetet is író Chytraeus, a svéd történetet is író császári történetíró Typotius, a IV. Krisztián alattvalója Henricsonius, a svédországi történetíró Messenius, és a svéd udvari történetíró Loccenius számára egyaránt a Rzeczpospolita hadakozó uralkodója, akinek fő el-
lensége a cár. Erdélyi fejedelemsége legfeljebb megemlített (kivéve Henricsoniust, aki a jezsuiták beviteléről is megemlékezik), az pedig, hogy magyar nemzetiségű, csak Chytraeusnál olvasható. A III. Jánoshoz fűződő összetett viszonyát Henricsonius kivételével mindannyian említik, a legélesebben a svédországi szerző ábrázolja, ismételten súlyos szavakkal illetve őt. Ez az él idővel, azaz Locceniusnál, eltűnt. (A II. Frigyessel való konfliktus Henricsoniusnál nyilván hangsúlyos, de említi Chytraeus és Messenius is.) István katolikus voltát, rátermettségét, hírnevét emeli ki ismételten Henricsonius (ezt örökíti idézéssel Messenius is), Chytraeus – az egyetlen, aki összegzi, és elismeréssel, lengyelországi uralmát – ismételten a gyorsaságot

⁷⁰ Az 1654-ben megjelent *Rerum Svecicarum historia...*-ban XIV. Erikig (1560–1568) jutott el.

köti hozzá, Typotiusnál bölcs uralkodóként idéződik fel emléke, és azzal, hogy az uralmáig gyászos volt az orosz háború a lengyelek és a svédek számára.

Chytraeus kapcsolatban állt egyebek között a svéd kancelláriával, Messenius, Loccenius állásuknál fogva egy ideig bármihez hozzáférhettek Stockholmban,⁷¹ azaz ugyanazt az anyagot (például III. János említett válaszlevelét) mindhárman is használhatták. (Typotius lényegében emlékezetből írt, Henricsonius pedig rejtély.) Az István messze legbőszéesebb emlékezetét őrző Chytraeus-szöveget Messenius, Loccenius is felhasználták, tehát a Svédország történetét írók István-képére alapvetően hatott a sok forrásból merítő rostocki historikus.

GÁBOR NAGY

**„Memor tamen regis Stephani, qui dicere consveverat...”
On the Memory of King Stephen Bathory in North**

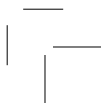
This paper deals with the memory of Stephen Bathory in five historical works belonging to the Neo-Latin historiography in Northern Europe. Due to the peculiarities of this historiography and of the Swedish-Polish relationship, one searches for the Nordic memory of King Stephen not in Denmark in the first place, but in Sweden – only to find it mostly elsewhere. David Chytraeus, the rector of Rostock University, who was even paid by the Chancellery from Stockholm for some years and who was given archival sources by the order of the Swedish king Johan III, chronicled many deeds of the ruler of the Rzeczpospolita using, among other things, the *Commentarius rerum...* of Pál Gyulai. Chytraeus' work, *Chronica Saxoniae* (1593), in which the Polish king was praised for his reign, became a rich source for writers mentioning Bathory's deeds – except for Jacobus Typotius, who had to compose his *Relatio historica de regno Sueciae...* (1600) from memory and in a hurry. Once a secretary-turned-prisoner of Johan III, writing as an imperial historiograph in Prague, he provided an insight into the opinion of king Stephen about the might of the Ottoman Empire.

There is no other out of the five authors who portrayed him with so bright colours, as Jonas Henricsonius in his *De ratione et via...* (1603). The enigmatic author, whose true identity has been waiting to be revealed for more than four hundred years, eternalized some plots aimed to ruin Denmark made by the evil axis of Madrid, Rome and Stockholm, with king Stephen taking the lead in the complot's first version. Although even Henricsonius' contemporary, Johannes Messenius was doubtful about this conspiracy, he did not only mention it in the VIIth book

⁷¹ Loccenius *rikshistoriograf*ként a *Scandia* kéziratához is hozzáfért (egy ideig ezt az állást Messenius fiával közösen töltötte be).

„MEMOR TAMEN REGIS STEPHANI, QUI DICERE CONSVENERAT...”

of his *Scondia...* (1626), but incorporated into it a text from Henricsonius on the glorious and catholic Polish king, Stephen. But it is him too, who gave Stephen heavy judgments every time his conflicts with Johan III (their respective wives had been siblings) came to mention. Messenius' condemnations of Stephen faded away after a while, the sharpness of his words is nowhere to be found in Johannes Loccenius' *Rerum Svecicarum historia*, published two years after the Peace of Oliwa (1660), the royal historiographer, while narrating about king Stephen, followed Chytraeus' text and way of writing rather than that of Messenius'.

AD FONTES

Edictalis cassatio – Nyomokban Pázmányt tartalmazhat

II. Ferdinánd magyar király (ur. 1619–1637), német-római császár 1620. december 10-ei dátummal kiadta az *Edictalis cassatio* című rendeletét, amellyel egyrészt érvénytelenítette Bethlen Gábor királlyá választását (1620. augusztus 25.), másrészt hatálytalanította a pozsonyi (1619. november 18-tól 1620. január végéig) és a beszercebányai (1620. június elseje és augusztus 24. között) gyűléseken elfogadott határozatokat.¹ A császári-királyi törlési rendelet latin szövegét olvasva az a benyomásunk támad, mintha abban Pázmány Péter 1619–1620-as politikai jellegű írásaiban (levelek, pamfletek) olvasott érvelésmenetek köszönnének vissza. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a regnáló király neve alatt megjelent rendelet származhat-e valóban Pázmány tollából.

Bethlen Gábor és a később hozzá csatlakozott magyar rendek Habsburg-ellenes felkelése 1619. augusztus 26-án vette kezdetét, amikor az erdélyi fejedelem seregével megindult Kolozsvárról. Szeptember 5-én Rákóczi György hajdúi el is foglalták Felső-Magyarország központját, Kassát. Az ottani és más városokban a katolikus papok sérelmére elkövetett erőszakos cselekmények (köztük a kassai vértanúk szeptember 7-i halála) híre hamar eljutott Nagyszombatba. Az ideiglenes érseki székhelyen tartózkodó Pázmány Péter és Forgách Zsigmond nádor szeptember 10-én értesültek Kassa elfoglalásáról.² Pázmány több főpappal együtt kénytelen volt Bécsbe menekülni, ahol kényszerű emigrációja 1619. szeptember 14-étől 1622

* A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ *Sacratissimae Caesariae ac ... regiae Maiestatis, Edictalis cassatio iniquae, praetensae et ipso iure nullae electionis Gabrielis Bethlen in regno Hungariae. Nec non actorum omnium, Tractatorum et conclusorum in conventu Posoniensi et Novizoliensi Annullatio* (Viennae Austriae: [s. n.], 1620). (A továbbiakban: *Edictalis cassatio*). Az általam használt példány: <https://bit.ly/44RdNhB> (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 04. 28.)

² FRANKL [FRAKNÓJ] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, 1–3 (Pest: Ráth Mór, 1868–1869, 1872), 1:508.

elejéig tartott.³ Őt és a hozzá közel álló Balásfi Tamás címzetes boszniai püspököt távollétükben néhány katolikus főúrral egyetemben a pozsonyi, majd a besztercebányai gyűlésen száműzetésre és jószágvesztésre ítélték.⁴ Pázmány úgy vélte, ha már egyháztartományától távol nem tudja teljes körűen ellátni főpásztori feladatait, közjogi méltóságként igyekszik beavatkozni a magyar belpolitikába és élére áll a magyar emigránsoknak.⁵ Pázmány magyar ügyekre való befolyását példázza, hogy az 1620 májusában nyíló besztercebányai gyűlésen megjelent császári követek azokat a kívánságokat tolmácsolták, amelyeket a primás előzőleg a titkos tanácsi ülésen javasolt.⁶ Az érsek *Consilium Hungaricum*ként emlegette a Bécsbe menekült főpapokból és főurakból álló, rendszeresen összeülő csoportjukat, amelynek bizonyos tagjai időről időre meghívást kaptak a császári titkos tanács magyar ügyeket tárgyaló üléseire.⁷ 1619–1621-es években az aktuálpolitikai lépéseket meghatározó, Melchior Klesl vezette császári titkos tanács magyar ügyeket tárgyaló ülésein gyakran feltűntek a magyar emigránsok, így Pázmány mellett Lépes Bálint kalocsai érsek, győri püspök, Pyber János váradi, Telegdy János nyitrai, Dallos Miklós pécsi püspökök; Frangepán Miklós horvát bán, Pákai Benedek királyi személynök, az akkor még főudvarmester Esterházy Miklós, Bánffy Kristóf, Apponyi Pál, Horváth Gáspár, Ostrosith András és Ferenczffy Lőrinc udvari titkár. Valamennyiük közül azonban Pázmány volt leginkább befolyással a döntésekre. Fraknói szerint „tevékeny-

³ Uo., 1:509; PÁZMÁNY Péter, *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*, szerk. HANUY Ferenc, 1–2 (Budapest: A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Tanácsa, 1910), 1:208. (A továbbiakban: PPÖL I). Bethlen hadjáratai alatt a főpapi kar nagy része több éves külföldi emigrációra kényszerült. Pázmány Péteren és püspöktársain kívül, többen Horvát–Szlavónországban, a jászói prépostság és az egri káptalan tagjai pedig Lengyelországban találtak menedékre. PÁLFFY Géza, „A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)”, in *Bethlen Gábor képmása*, szerk. PAPP Klára és BALOGH Judit, *Speculum Historiae Debreceniense (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)* 15, 139–158 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2013), 143.

⁴ A két országgyűlésről és az azokon elfogadott határozatokról lásd bővebben BÁTHORY Orsolya, „Pázmány *Vindiciae*-je és Balásfi *Refutatio*-ja – Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzése ellen”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon*, szerk. KÁRMÁN Gábor és ZÁSKALICZKY Márton, 197–222 (Budapest: reciti, 2019), 199, 9. jegyzet. <https://www.reciti.hu/2020/5747>. A besztercebányai országgyűlés jelentőségéről: Gábor KÁRMÁN, „The Thirty Years War in Hungary as Religious War”, in *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*, ed. Gábor KÁRMÁN, *Central and Eastern Europe* 10, 340–365 (Paderborn: Brill Schöningh, 2023), 347–348.

⁵ Pázmány Bécsben folytatott politikai ténykedéséről bővebben lásd FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:543–544.

⁶ ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, 2, A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai (Budapest: Magyar Protestáns Irod. Társ., Hornyánszky, 1881) 220; FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:545–546

⁷ Pázmány levele a bécsi császári udvari kamarához, 1620. február 7. PÁZMÁNY Péter, *Codex Epistolaris Petri Pázmány Card.*, *Pázmány Péter levelezése*, szerk. FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, 1, *Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek - Első osztály* 19 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1873). FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:543.

sége és hatása nem szorítkozott a titkos tanács discussióira. Gyakran értekezett közvetlenül a királlyal és a kormányférfiakkal. Sűrű levelezésben állott a nádorral és az országban lakó más tekintélyes egyéniségekkel; összekötetésbe tudott lépni Bethlen némely előkelő híveivel. Bécsben nem készült nyilvános jellemű irat, utasítás vagy rendelet, fegyverszüneti vagy békekötési javaslat és okmány befolyása és közreműködése nélkül.⁸ Fraknói ezen állításához hozzávehetjük Szabó Károly megjegyzését, amelyet a *Régi magyar könyvtárban* olvashatunk az *Edictalis cassatio* magyar fordítását, a *Semmisitő decretumot*⁹ tartalmazó tételnél: „II. Ferdinánd ezen megsemmisítő parancsa kétségtelenül az ő magyar tanácsosai által volt fogalmazva, s 1620-ban Bécsben egyszerre magyarul is latinul is kiadva.”¹⁰

A jelenség, hogy egy közjogi méltóság bizalmasaként, annak nevében hivatalos iratokat fogalmaz meg, nem volt új keletű Pázmány pályafutásában. Az érvelésben és retorikában való jártassága igen hamar kiderült nemcsak a Jézus Társasága, de a magyar klérus vezetői számára is. 1607-től Pázmány állandó tanácsadója, majd gyónatója lett az esztergomi érsek (1607–1615), bíboros Forgách Ferencnek; „mellette állt a szóval és tollal folytatott harcokban.”¹¹ A bécsi nuncius azt jelentette róla Rómába: az erős és tudós ember „bizonyos értelemben úgyszólván irányítója a derék bíboros úr eljárásának és kormányzásának.”¹² Rátermettségének számos bizonyítékát adta: 1608-ban Forgách nevében írta meg a Mátyás főherceget köszöntő beszédet, amelyet Lépes Bálint kancellár olvasott föl.¹³ Vélhetőleg már az evangélikus zsolnai zsinat elleni, 1610. április 17-én kelt ünnepélyes érseki nyilatkozatot is részben-egészben Pázmány írta. Érvelésének természet- és egyházi jellege, a zsinati határozatokra, illetve a szemben álló felekezet körében alapvető fontosságú hitvallási iratokra (*Konkordiakönyv*) való hivatkozás, a magyar törvényekre alapozott érvelés mindenesetre

⁸ FRANKÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:544.

⁹ *Az felséges és hatalmas római császárnak, német, magyar, cseh etc. országok coronás királyának, Bethlen Gábor Magyarországon hamis, méltatlan és törvénytelen választtatásának és az pozsonyi s besztzercei gyülekezésekben lött minden végezéseknek és tractáknak semmisítő decretoma* (Bécs: s. n., 1620), RMNy 1201.

¹⁰ SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, 3/1, *Régi magyar könyvtár* 3 (Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1896), 1285.

¹¹ ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc, „Pázmány Péter: 1570–1637”, in *Pázmány Péter, Válogatás műveiből*, 1 (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 34. (Továbbiakban: PÁZMÁNY, *Válogatás...*) Forgách mellett már korábban is feltűnt tanácsadóként Pázmány, hogy segítse az akkor még nyitrai püspököt teológiai ismereteinek felfrissítésében és az egyházmegye látogatásában. PÁZMÁNY, *Válogatás...*, 1:26. Forgách vele dolgoztatta ki a trienti zsinat szellemében készült szabályzatot a papság fegyelmeről, az iskola, a tanítás, a nevelés fontosságáról. PÁZMÁNY, *Válogatás...*, 1:34. Sík Sándor szerint Forgách egyházpolitikai küzdelmeiben felhasználta Pázmányt: „vele vívatja meg a harcnak tisztán szellemi részét, tőle várja és kapja az irodalmi és tudományos fegyverzetet.” Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író* (Budapest: Szent István-Társulat, 1939), 70.

¹² PÁZMÁNY, *Válogatás...*, 1:34.

¹³ 1608. október 22. körül írt Pázmány által Forgách nevében szerkesztett üdvözlőbeszéd. PPÖL I, 29, nr. 14.

erre utal.¹⁴ A zsolnai zsinat elleni fellépés után tíz évvel, immáron esztergomi érseként és II. Ferdinánd király magyar ügyekben szakértő bizalmasaként gyakorolt aktív befolyást a hazai belpolitikára.¹⁵ Ha hiszünk Fraknóinak (márpedig ha valaki, akkor ő biztosan rendkívüli alapossággal nézte át Pázmány-monográfiájához a korabeli bécsi császári és magyar kancelláriai iratokat), akkor tulajdonképpen az sem lenne meglepő, hogy a besztercebányai gyűlés határozatait megsemmisítő császári-királyi rendeletet is Pázmány írta volna. A továbbiakban a szövegben lévő első sorban tartalmi, szemantikai érvekkel, Pázmány más írásaival való gondolati, argumentációs párhuzamok felfedésével igyekszem kimutatni, hogy az *Edictalis cassatio* megszövegezésében részt vett Pázmány, de legalábbis nagy hatással volt a készülő szövegre.

Az 1620. november 8-i fehérhegyi ütközetben II. Ferdinánd és az őt segítő Katolikus Liga csapatai megsemmisítő győzelmet arattak és bevonultak Prágába, menekülésre készítve a Bethlen által is támogatott „téli királyt”, vagyis V. Frigyes pfalzi választófejedelemet. Ezt követően a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt a Bethlen Gáborral szembeni határozottabb fellépésre. A fehérhegyi csata után egy hónappal jelent meg II. Ferdinánd határozata, amelyben – amint azt már fentebb említettük – semmisnek nyilvánította a pozsonyi és besztercebányai országgyűlés törvényeit, köztük az erdélyi fejedelem magyar királlyá választását.¹⁶ Az *Edictalis cassation*nak öt latin és ugyanennyi német kiadásáról tudunk, ezek 1620–1621-ben jelentek meg Bécsben, Kölnben, Augsburgban és Antwerpenben.¹⁷ A két utóbbi városban, az egyebek mellett a korabeli Habsburg propagandakiadványokra (ilyen

¹⁴ Pázmány *Peniculus papporum* című művében (Pozsony, 1610, 1611) teljes hosszúságában idézi a vélhetőleg szintén általa írt érseki nyilatkozatot. [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Lemicius parochus Senquicensis scribebat* (Pozsony: in Aula Archiepiscopali, 1611), 10.

¹⁵ Szekfű Gyula egyenesen barátinak jellemezte Pázmány II. Ferdinándhoz fűződő viszonyát. „Az esztergomi érsek, a Habsburg-ház iránt tanúsított feltétlen hűségével és szolgálataival Ferdinánd királynak valóságos barátságát nyerte meg, és joggal számíthatott arra, hogy ha a rendi mozgalmakat nem ugyan leszereli, de korlátok közé levezeti, akkor a királyi hatalom további, kiterjedt működése őáltala és a katolikus rendek által magyar formák közt fog haladni.” HÓMAN Bálint és SZEKFI Gyula, *Magyar Történet*, 4 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935), 4:25; idézi: TUSOR Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I 13 (Budapest – Róma: Gondolat Kiadó, 2016), 269.

¹⁶ Lásd Kármán Gábornak az *Edictalis cassatio* magyar fordítása elé írt bevezetőjét. BÁTHORY Orsolya, BENE Sándor, KÁRMÁN GÁBOR és ZÁSZKALICZKY Márton, szerk., *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, 2, Bibliotheca Hungariae Politica : Magyar Politikai Könyvtár (Budapest: reciti, 2020), 171. <https://www.reciti.hu/2020/6252>.

¹⁷ Az *Edictalis cassatio* latin nyelvű kiadásának három, jól elkülöníthető, Bécsben kiadott változata ismeretes. (RMK III, 1285, 1286; RMK III. Pótlások 6086). BORDA Lajos, „Pázmány Péter »Vindiciae ecclesiasticae« (1620) című vitairatának két kiadásváltozata.” *Magyar Könyvszemle*, 115, 4. (1999): 425–435, 426. Az *Edictalis cassatio* kiadásainak áttekintését lásd: KÁRMÁN Gábor, „Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimitációja 1619–1620-ban”, in *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarorszáján*, szerk., KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, 155–196 (Budapest: reciti, 2019), 157, 8. jegyzet.

volt például az arcana-irodalom egyik „bestsellerének” számító *Secretissima instructio* szakosodott nyomdák jelentették meg a rendelet szövegét.¹⁸ Így az augsburgi Sara Mangin (Christoph Mang nyomdász özvegye, aktív időszak: 1617–1624) a törleési rendeletet németül adta ki, latinul és hollandul pedig az antwerpeni Abraham Verhoeven (aktív időszak: 1604–1637).¹⁹ Ugyancsak 1620-ban, Bécsben jelent meg a rendelet magyar nyelvű fordítása, amely egyetlen példányban maradt fenn a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában.²⁰ A kiadvány Gerhard Gelbhaar műhelyében készülhetett, Pázmány műveit akkoriban ott nyomtatták, illetve Wolfgang Schumpnál. A magyar kiadás bécsi megjelenése azt sejteti, hogy a latin szöveget a fentebb említett magyar emigráció egyik tagja, vagy a környezetükben lévő értelmiségi fordíthatta le, ez a személy azonban – a szöveg nyelvezetét, stílusát, nyelvjárási jellemzőit („megrögzett”, „örökös”, „legelőszer”, „szerköztetni” stb.) figyelembe véve – bizonyosan nem Pázmány volt. Ugyanezen az alapon zárhatjuk ki a lehetséges fordítók köréből Balásfi Tamást, Ferenczffy Lőrincet és Lépes Bálintot is. A szintén, 1620–1622 között Bécsben tartózkodó jezsuita Némethi Jakab (1573–1644) jöhet még számításba fordítóként.²¹ Némethi, Pázmány egykori jezsuita rendi *soctusa*, Ferenczffy Lőrinc mellett a könyvkiadásban segítője, aki mindig jelen volt Pázmány nagyobb műveinek nyomdai munkálatainál, később az érsek magánkönyvtárának rendezője lett. Holl Béla szerint lehetséges, hogy a kényszerű emigráció éveiben is ő korrigálta, gondozta Pázmány írásait a nyomdába kerülés előtt.²² Az egyetlen magyar nyelvű alkotás, amelyet jelenleg tőle ismerünk, egy perikópás könyv elé írt

¹⁸ ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 63.

¹⁹ *Der Röm. Kay. Auch zu Hungern und Böheim Königl. Mayest. Edictal Cassation der widerrechtlichen, vermeinten, für sich selbs nichtigen Wahl Gabrieln Betlen, im Königreich Hungern* (Augsburg: Sara Mangin, 1621); *Historica narratio de Rebellion Hungarorum per Betlenum Gaborem procurata, sive Sacratissimae Caesareae [...] Majestatis Edictalis Cassatio [...]* (Antverpia: Abraham Verhovieus, 1621); *Der H. keyserhycker, ende van Germanien, Hungarijen, Bohemen, &c. koninckliicker maesteyt edictale cassatie vande omwettelijcke, pretensie, ende in recht nulle verkiezinghe Gabriel Bethlens in't coninck-rijck van Hungarijen* (Hantwerpen: Abraham Verhoeven, 1621). Verhoevenről bővebben lásd: Kees TESZELSZKY, „Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626”, in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. KÁRMÁN Gábor és Kees TESZELSZKY, 203–244 (Budapest: Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013), 222–223; Kees TESZELSZKY, „The Bethlen-Campaigns and the Change of the Early Modern Image of Hungary and Transylvania in the Dutch Republic”, in *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*, ed. Gábor KÁRMÁN, Central and Eastern Europe 10, 309–339 (Paderborn: Brill Schöningh, 2023), 321–322.

²⁰ *Az felséges és hatalmas Romai Császárnak, Német, Magyar, Cseh etc. Országok Coronás királynak Bethlen Gabor Magyar Országban Hamis, Méltatlan és Törvéntelen Választatásának es az Posoni s- Besztercezi Gyulekezetekben lött minden Végezéseknek és Tractáknak Semmisítő Decretoma*, Bécs, 1620. RMNY 1201. Modern szövegkiadása: *Források...*, 2:172–183.

²¹ Némethi neve 1620–1622 között a bécsi rendház tagjainak névsorában szerepel. HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században* (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 176.

²² *Uo.*, 177.

előszó, ez azonban túlságosan rövid ahhoz, hogy az alapján eldöntsük, lehetett-e Némethi az *Edictalis cassatio* magyar fordítója.²³

Az *Edictalis cassatio* és más latin vagy magyar Pázmány-írások között csak elvétve tudunk kimutatni nagyobb szövegegyezéseket, ez azonban nem kizáró ok Pázmány szerzőségét, vagy közreműködését illetően. Pázmány alkotói módszerének egyik fő eleme az önkompiláció, vagyis, hogy már előzőleg, akár már többször is megírt témákat, érvelésmeneteket használ fel újra és újra. Ezeket azonban az új kontextusnak megfelelően átfogalmazza, nyelviileg átformálja, ezért lesz sokszor úrrá rajtunk a déjà-vu érzése Pázmányt olvasva. Ha elfogadjuk a történeti szakirodalom megállapításait azt illetően, hogy a Pázmány és Ferdinánd közötti viszony valóban már-már baráttian szívélyes volt, és az uralkodó feltétlenül megbízott az érsekben a magyar ügyeket illetően, ráadásul a száműzetésben lévő Pázmányon kívül nem volt más hozzá hasonló rangú és kvalitású személy a bécsi udvar környékén akkoriban, akkor az *Edictalis cassatio*ban előforduló tartalmi, szemantikai párhuzamokat joggal tekinthetjük annak bizonyítékául, hogy Pázmány hatással lehetett a hivatalos iratra, de még a szerzősége sem kizárt.

A tematikai párhuzamok kimutatására érdemes Pázmány valamennyi, ebből az időszakból, tehát 1619-20-ból származó írását bevonni, vagyis két politikai vitairatát, az anonim *Falsae originis ... Refutatiót*, és a névvel is vállalt *Vindiciae ecclesiasticae*-t, valamint az ebben az időszakban keletkezett levelezését.²⁴ A *Falsae originis ... Refutatio* (röviden *Refutatio*) a királlyal szembe forduló rendek *Ordinum responsum* című sérelemjegyzékére reflektál; ez utóbbi 1619. december 15-ei dátummal látott napvilágot. Az ugyancsak 1619-es kiadási évvel megjelent *Refutatio* 1620. január 18-a előtt íródhatott, mivel a Bethlennel aznap megkötött hathónapnyi fegyverszünetet már nem említi a röpirat. Pázmány a Bethlen vezette rendi mozgalmat hivatalosan (szerzőségét vállalva) is értékelte az *Edictalis cassatio* után kiadott *Vindiciae ecclesiasticae*-ben, amely a klérust és saját személyét támadó beszercebányai végzések igazságosságát cáfolja leginkább köz- és természetjogi alapon.

Az *Edictalis cassatio* címében (*Sacratissimae Caesareae ac ... regiae Maiestatis, Edictalis cassatio iniquae ... et ipso iure nullae electionis Gabrielis Bethlen in regno Hungariae. Nec non actorum omnium, Tractorum et conclusorum in conventu Poseniensi et Novizoliensi Annullatio*) szereplő két jogi kifejezés, a *kasszáció* és az *annulláció* igényel némi magyaráza-

²³ HOLL Béla, „Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 639–649, 647.

²⁴ [PÁZMÁNY Péter], *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta Refutatio* (Pozsony: [s. n.], 1619; Bécs: [Gelbhaar], 1619, 1620). RMK II. 397, RMK III. 6049, RMNy 1202. Latin–magyar kiadásai: RMK I. 506, RMK II. 408; RMK III. 1240b, 1277, 1288, 1313. Az általam használt példány: <https://bit.ly/3sapQYV>. (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 04. 28.) PÁZMÁNY Péter, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta divinis humanisque legibus contraria ipso iure nulla esse demonstrantur [...]* (Viennae: Wolfgang Schump, 1620) (RMK III. 1287, RMK III. 6087; a továbbiakban: *Vindiciae*). Az általam hivatkozott példány: <https://bit.ly/3q9di3s> (Az utolsó letöltés ideje: 2022. 04. 28.)

tot. Míg annullálni (hatályon kívül helyezni) csak hatályban lévő aktust lehet, addig megsemmisíteni (kasszáció) bármilyet.²⁵ A kasszáció a törvényileg megalapozatlan döntések megsemmisítését jelenti, elsősorban az igazságszolgáltatásban, amely a magyar joggyakorlatban – nem lévén erre külön kúria – uralkodói jogkör volt. Bethlen Gábor királlyá választását tehát az uralkodó megsemmisítette, függetlenül annak érvényes, illetve hatályos voltától. (Nyilván nem tekintette egyiknek sem, hiszen a rendelet címében is a „nullae electionis”, azaz „semmis választás” szerepel.) A pozsonyi és beszercebányai határozatokat viszont – a rendelet címe szerint legalábbis – annullálta az uralkodó, ezzel azt a benyomást keltve, mintha azokat hatályos törvényeknek tekintette volna. Ez azért nem valószínű, mivel a beszercebányai országgyűlést még a törvények elfogadása előtt, augusztus 15-én a királyi biztosok II. Ferdinánd nevében föloszlatták és annak határozatait érvénytelenítették, így az országgyűlés a továbbiakban elvileg illegitim volt.²⁶ Ugyancsak az annulláció általában „jogi megsemmisítés” értelemben való használatát sejteti az is, hogy a dekretum egy helyen az ebbe a fogalomkörbe tartozó szinonimaként hozza a hatályon kívül helyezés aktusát is.

„Praeterea quidquid in conventu Pisoniensi aut Novizoliensi, contra iura nostra Regia, contra Ecclesias Dei, ac Statum Ecclesiasticum, contra Leges, libertates, ac antiquas Regni nostri Hungariae laudabiles consuetudines, contra fideles nostros, tam Ecclesiasticos quam seculares, quoquo modo, statutum, Decretum ac definitum fuit, id totum penitus *cassamus, annullamus, illegitimum, iniustum, invalidumque* pronunciamus, [...]”²⁷

Bethlen királlyá választása a Habsburgok magyarországi hatalmára jelentett nagy veszélyt, a beszercebányai törvénycikkelyek pedig a katolikus egyházra lettek volna végzetes hatással, amennyiben azok ténylegesen érvénybe lépnek. Az uralkodó ezért jónak látta – noha mindkét politikai aktust jogi szempontból érvénytelennek tekintette –, ha egy ünnepélyes semmissé nyilvánítást ad ki, ahogyan azt 1620. február 17-én a cseh rendek királyválasztásával kapcsolatban is megtette.²⁸ A magyar rendek döntésére vonatkozó kasszáció kiadásához 1620 végén, a már említett fehérszegi ütközetet követően teremtődtek meg a kedvező feltételek.

²⁵ DR. KISS György, „Néhány eljárási jogintézményünk egységesítésének jövőjéről”, *Állam és Igazgatás – Magyar Közigazgatás* 35, 10. (1985): 918–927, 926.

²⁶ PÁZMÁNY, *Vindiciae* ..., 20. FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:549.

²⁷ *Edictalis cassatio*, [B2v] (kiemelés tőlem – B.O.). Szintén nem tesz különbséget a kasszáció és az annulláció között a rendelet magyar fordítója, a *Semmisítő decretum* címében ugyanis egy kifejezésbe vonja össze a két jogi fogalmat. Lásd a 10. jegyzetet.

²⁸ *Sacrae caesareae et Hungariae Bohemiaeque regiae maiest. Edictalis cassatio et Annullatio cum annexa reservatione contra praetensam de facto usurpatam et ipso iure nullam Electionem et Coronationem in Regno Bohemiae* (s. l., 1620)

Bethlen királlyá választásának legitimációs hátterét vizsgálva Kármán Gábor már rámutatott néhány, a *Cassatio* és a *Vindiciae ecclesiasticae* közötti témapárhuzamra. Kiemeli, hogy mindkét írás, a korábbi politikai iratokkal ellentétben „sokkal inkább Bethlen Gábor személyére, mint a magyar rendekre koncentrált. Mind az *Edictalis cassatio*, mind Pázmány *Vindiciae ecclesiasticae*-je hosszasan, már Bethlen erdélyi trónra kerülésétől kezdve ecseteli a fejedelem által elkövetett hitezegéseket.”²⁹ Tudjuk, hogy az érsek tájékozódott Bethlen Gábor múltja és jelleme felől: Szentandrassy Csiky István erdélyi püspöknek írt ez ügyben, aki 1620. október 29-ei levelében számolt be a fejedelem több, „ifjúságától fogva való marczomságiról”.³⁰ A *Cassatio* ezek közül egyet említ, Bethlen Báthori Gábor megbuktatásában és megöletésében való részvételét, itt viszont mintha Szentandrassy Csiky egyik magyar mondatát olvassánk latinul:

„posteaquam enim Gabriel Bethlen, **Turcico exercitu instructus, Transylvaniam invaserat, Dominumque suum, cui iuratus erat, Gabrielem Bathoreum possessione Transylvaniae, deinde vita exturbarat.**” (*Edictalis cassatio*, A3)

„Bethlen, úgy szökik be Törökországba és így **jöve osztán törökvel**, tatárval **jó tött ura ellen**, s úgy **szinli ki a fejedelemségből, s e világból.** (Szentandrassy Csiky István levele)³¹

A *Cassatio* elsősorban Bethlent teszi felelőssé a rendi belháború kirobbanásáért, ő volt az, „aki összegyűjtötte a követőit”, hogy „féktelen hatalomvágyától hajtva fellobbantsa a zendülés lángját.”

„[...] unius hominis, sed qui conspirationis suae multos et potentes sibi assecclas coniunxerat, et cum Rebellibus nostris vires consiliaque **Sociarat, effrenata dominandi libidine, atrox ac periculosum exarsit Rebellionis incendium, [...]**”³²

²⁹ KÁRMÁN, „Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma ...”, 173. Ugyanez elmondható a beszercebányai végzések másik „áldozatának”, Balásfi Tamásnak a *Refutatio*-jával kapcsolatban, ő is Bethlenre, és vele a kálvinista felekezetre hárítja a felelősséget. BALÁSFÍ Tamás, *Bethleniani Novizoliensis Articuli Vigésimi quinti, contra Thomam Balasfi Refutatio* (Viennae: Matthaues Formica, 1621). RMK III. 1322.

³⁰ FRAKNÓI, *Pázmány Péter levelezése...*, 257–261. Heltai János Podhradczky József nyomán írja, hogy „Pázmány a *Vindiciae*-hez igényelte Csiki jelentését. Csiki alaptalan meséit azonban Pázmány nem ismételte meg. HELTAI János, „Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében”, *Irodalomtörténet* 65/15 (1983): 685–708, 690, 12. jz.

³¹ *Uo.*, 259. A gondolati, tartalmi párhuzamokat, rokonértelmű szavakat, megfeleléseket stb. a továbbiakban is kövér betűkkel emelem ki.

³² *Edictalis cassatio*, A3

A rendek sérelmeire reagáló *Refutatió*ban Pázmány hasonló kifejezésekkel írja le a felkelés motivációját. A majd egy évvel korábbi írásában még elsősorban Bethlen ifjonti hévtől felbuzdult híveire, illetve a Habsburg-ellenes rendekre hárította a végső felelősséget, amennyiben „különféle mesterkedésekkel és aranyhegyek ígéréttel ők vették rá a fejedelmet a polgárháború kirobbantására.”

„Sacratissima quoque moderna Regia Maiestate ad conventum Electoralem abeunte, **atrox ac insperatum rebellionis incendium exarsit**. Nam factiosi quidam, ac male feriat homines, partim iuvenili fervore dicam, an furore concitati; partim innato in celeberrimam nationem Germanicam odio stimulat; partim **dominandi ac** aliena diripiendi **cupiditate** inflammati, variis artificiiis, ac aureorum montium pollicitationibus, Transylvaniae Principem **in societatem** belli Civilis evocarunt: [...]”³³

A *Cassatio* kiadása után megjelent *Vindiciae*-ben Bethlen és éretlen tányérnyalói (immaturi parasitastri) együtt felelősek a történetekért.

„Nemo tamen est qui nesciat, Ecclesiastici Status indignam stragem, maiore et saniore Regni parte detestante, per Betlen, ac immaturos ipsius parasitastros, exortae rebellionis authores, sancitam esse.”³⁴

Bethlen hitszegő magatartására ugyancsak többször felhozott példa a királlyal kötött nagyszombati (1615), illetve nagykárolyi (1619) szerződés megsejése. Pázmány a *Refutatió*ban már írt erről idézve az egyezmény szövegét, amelyet tipográfiailag is kiemelt. Ezen idézetek, szintén kurziválással, a *Cassatió*ban is olvashatók.

„Pax quoque Transylvanica, eodem Anno 1615. die 6. Martii Tyrnaviae conclusa, ac tam **Principis moderni, quam totius Transylvaniae diplomatibus, sacrosancte stabilita fuit**: Ea inter alia conditione (ut secretiora taceantur) *quod contra suam Maiestatem, eiusque legitimos successores, Reges Ungariae et Regnum, Augustissimamque, Domum Austriacam, Regna, atque Provincias, cum quibus sua Maiestas singularia pacta habet, nullo unquam tempore; aversam et hostilem praetensionem habebit Transylvania, vel Princeps*. Quin et illud annexum: *Quod idem Dominus Bethlehem, et successores legitime electi, una cum Statibus et Ordinibus, promisit suae Maiestati, suis successoribus Regibus legitimis, Regno Hungariae, quando-cunque necessarium fuerit, contra omnes eorum hostes, excepto Turca, omni ope auxilio, viribus et fidelitate aderunt.*”³⁵

³³ *Falsae originis ... Refutatio*, [A3v].

³⁴ *Vindiciae*, 6

³⁵ *Refutatio*, A3

„Inter caeteros autem Anno Millesimo Sexcentesimo quinto stabilitae pacis articulos, tam a praedicto Bethlenio **quam a Transylvaniae Statibus, Syngraphis, ac Sigillorum impressione firmato Diplomate promissum fuit**, quod neque *contra suam Maiestatem*, [...] *praetensionem habebunt*, aut contra Regni Hungariae libertates, privilegia, quietem, aut tranquillitatem, palam vel occulte quicquam fieri patientur, quotque *idem Bethlen et successores una cum Statibus et Ordinibus Transylvaniae, suae Maiestati, suisque successoribus legitimis* [...].³⁶

A *Refutatio* a nagyszombati szerződést megerősítő 1619-es nagykirályi egyezményből már nem idéz részleteket, csak a szerződés megkötésének tényét és jogerejét hangsúlyozza, illetve Bethlen család felajánlkozását, miszerint fegyverekkel segíti a királyt a csehekkel szembeni katonai fellépésben.

„Anno 1619. Mense Aprili, fide publica, **testimonioque authentico**, Carolini repraesentato, tam a **Bethlemio, quam ab universa Transylvania, sacrosancte roborata fuerunt**. Adeoque **vigore huius foederis**, non semel, ultro suam operam Bethlehem **obtulit**, seque **in expeditionem Bohemicam, decem millibus armatorum stipatum, pro suae Maiestatis arbitrato proficisci**.³⁷

„Quae omnia ut eo sanctius servarentur, quo arctius firmabantur, rursus Anno millesimo, sexcentesimo, decimo nono **consignatis Diplomatus**, eadem ipsa renovata, confirmata, atque ratificata fuere. **Et Bethlen quidem in verbo suo principis, bona fide; Transylvani autem, fide Christiana mediante promiserunt**, tam per seipsos sancte et inviolabiter observandos praedictos articulos, quam etiam per alios, quorum intererit observari facient, successoresque suos ad eorum observationem in perpetuum obligatos velint. [...] Aliquod igitur **millia militum bene instructorum, contra Bohemos** actutum se missurum; **si modo nobis ita adlubescat**.³⁸

Amint már említettem, az *Edictalis cassatio* beilleszthető a korszak Habsburg propagandakiadványainak sorába. Ennek is tudható be, hogy retorikai eszközei között a racionális, főleg természet- és pozitívjogra alapozott érvelés mellett az olvasó érzelmi alapú meggyőzése, és ezzel együtt a szórakoztatás és elborzasztásra való törekvés is helyet kapott. Az észalapú érvelés váltogatása az érzelmekre ható argumentációval ugyancsak nem áll távol Pázmány írásaitól, ahogyan azt korábbi latin

³⁶ *Edictalis cassatio*, [A3v] (Az 1615-ös egyezményből kivett vendégszöveget praktikusán rövidítve, kihagyással közlöm, ott, ahol az szó szerint megegyezik a *Refutatio*ban lévő citátummal.)

³⁷ *Refutatio*, [A3v]

³⁸ *Edictalis cassatio*, [A3v]

nyelvű művei esetén is láthattuk. A törlési rendeletben ilyenek a Bethlen seregeinek pusztításáról, erőszakosságáról, illetve a törvényes renddel szembe menő illegitim megmozdulásokról szóló szövegrészek, amelyekben szintén találunk egyezéseket Pázmány *Vindiciae*jével.

Edictalis cassatio, [A4r-v] Az egyház és a papok elleni erőszakos cselekmények

„Deinceps vero, vi, terrore, **rapinis, bonorum direptionibus, caedibus** item ac indignissimis, contumeliosisque fidelium nostrorum tam Ecclesiasticorum quam secularium oppressionibus, grassatus Bethlen Hungariam superiorem totam pervasit, **profanatisque ac devastatis Catholicorum templis**, expulsis vel **occisis Sacerdotibus, bonis Ecclesiasticis** occupatis, ac **viris primariis, qui fidem Deo ac Regi coronato debitam violare renuebant**, patria exclusis, ipse sibi sub nomine principis Hungariae Regni nostri, dominationem nefarie usurpavit ...”

Edictalis cassatio, [A4v] A pozsonyi országgyűlés fegyverekkel való befolyásolása

„Quia vero armorum strepitus ac tyrannicus terror conventiculo Posoniensi moderabatur, id circo nefando, ac multis saeculis in audito, sceleris ac perfidiae exemplo, nonnulli complices Bethleni, praestiti Nobis **homagii strictissimam obligationem susque deque** habentes, **Regiamque nostram** auctoritatem, quantum in ipsis erat prorsus convellent, de Bethlenio in Regem protrudendo concilia inierunt, status Ecclesiastici vetustissimam praerogativam, abrogandam censuerunt **Bona Ecclesiastica** omnia **profanis** usibus addixerunt, **officiales Maiestatis** nostrae loco ac officio amoverunt, cum dedecore, viros primarios tam Ecclesiasticos quam seculares, quod ausus nefarios calculis suis approbare nolentes, furori rebellantium sese subduxissent, velut Patriae proditores proscribendos pronunciaverunt.”

Vindiciae, 39 (A fentebbi két téma összefoglalása)

„Fidei, foederum, **homagii vinculis violatis**, Divinis humanisque iuribus convulsis, **in Regem optimum**, ac undequaqua immerentem, eiusque fideles, nefaria arma expediuntur; **vi ac caedibus** Regnum alienum occupatur; ferro flammaque omnia **vastantur**, Impiae, Iniustae, sacrilegae confoederationes, perquam foeda ratione, constabiliuntur; neglecta omni Nobilitatis praerogativa. **Regii Officiales** capiuntur, compedibus onerantur; Episcopi indigne **raptantur**, deluduntur, excruciantur; **Sacerdotes mactantur; templa prophanantur**: Leges ac Iura omnia **susque deque** versantur.”

Az egyházi tulajdont ért károk, a papság elleni erőszakos fellépés, valamint a királlyal szembeni hűtlenség feletti őszinte felháborodás érződik ki az idézett szövegeken, amelyből a személyes érintettségre következtethetünk; ez pedig inkább lehet jellemző a valódi szerzőre, mint az uralkodóra.

Pázmány 1619–20-as vitáiraiban és levelezésében, ahogyan a *Cassatio*ban is többször felbukkan a katolikus egyház és egyháziak, a „status ecclesiasticus” valamint az egyházi javak, „bona Ecclesiastica” ügye, az őket/azokat ért atrocitások, károk felemlegetése. Amint az alább idézett szövegekben olvashatjuk, a károkat főként a katonaság erőszakossága, fosztogatása okozta, valamint az, hogy Bethlen Gábor a hadműveletek finanszírozására, párthívek szerzésére 1619 végétől egyre-másra foglalt le és zálogosított el egyházi javakat és birtokokat.³⁹ Ahhoz képest, hogy a *Cassatio* a semmissé nyilvánítás jogi aktusát tartalmazó hivatalos uralkodói közlemény, szokatlan érzékletességgel részletezi a Bethlen okozta pusztítást. Az egyházat ért támadásokat taglaló, még szemléletesebb leírásokkal találkozunk a *Refutatio*ban, valamint a néhány héttel később II. Ferdinándhoz, majd V. Pál pápához írt leveleiben. Ezen leírásoknál jóval tömörebben fogalmaz az *Edictalis cassatio*, csakúgy mint a nem sokkal azután megjelent *Vindiciae ecclesiasticae*. A téma még 1622 januárjában is aktuális volt Pázmány számára, amint az a IV. Fülöp spanyol királyhoz írt levélből is kitűnik.

Edictalis cassatio, [A4r-v]

„Deinceps vero, **vi**, terrore, **rapinis**, **bonorum direptionibus**, **caedibus** item ac indignissimis, contumeliosisque fidelium nostrorum tam Ecclesiasticorum quam secularium oppressionibus, grassatus Bethlen Hungariam superiorem totam pervasit, **profanatisque** ac **devastatis** Catholicorum **templis**, expulsis vel **occisis Sacerdotibus**, **bonis Ecclesiasticis** occupatis, ...”

Falsae originis ... Refutatio, [A4r]

„Primum omnium in sacratas Deo personas, **templaque** ac suppellectilem Ecclesiae effundi coepit Sacerdotum collegia plura **vastavit**; venerabiles Episcopos, Praepositos, Abbates, Canonicos ad ignominiam denudatos, foede circumduxit, mancipiorum instar taureis, flagris, verberibus, sputis, milleque verborum aculeis excarnificavit.”

³⁹ FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:538.

Pázmány II. Ferdinándhoz, 1620. január 16/18.⁴⁰

„[...] nunc demum, concitatis anno praeterito motibus Bethlenianis, Archi-Episcopatus, Episcopatus ac Capitula **eversa**, Conventus destructi, Religiosi Patres Societatis Jesu exturbati, Seminaria dissipata sunt; Ecclesiasticorum alii flagris duriter excepti, alii vulnerati, alii usti et torti, alii usque ad interneccionem immaniter **trucidati sunt**.”

Pázmány V. Pál pápához, 1620. február 24.⁴¹

„[Bethlen] non solum Monasteria Paulinorum, quae in Hungaria habebantur, **occupavit**, ac **bona proventusque distraxit**, verum etiam Praelatos ac universum **statum ecclesiasticum caedibus, exilio, bonorum confiscatione attrivit**.”

Vindiciae, 39

„Episcopi **indigne raptantur**, deluduntur, **excruciantur**; Sacerdotes **macantantur**; **templa prophanantur**: Leges ac iura omnia susque deque versantur. Et authores tot criminum, in Ecclesiasticos culpam tantorum flagitiorum coniiciunt.”

Pázmány levele IV. Fülöp spanyol királyhoz, 1622. január 25.⁴²

“Quocirca, cum per hosce ultimos calvinistarum rebellium motus, status catholicae Religionis vehementer in Hungaria sit attritus, sacerdotes plures **occisi, bona ecclesiastica** penitus **eversa**, ego autem triennio jam exul, omnibus reditibus spoliatus, subsidiis promovendae Religionis catholicae destituar.”

Saját száműzése mellett az 1619–20-as események közül talán Dóczy András felső-magyarországi főkapitány elfogása és halála, valamint a kassai vértanúk esete döbbsenhetette meg leginkább Pázmányt – valamennyi ez időszakból való írásában, és több levelében is említi ezeket. Dóczy András, felső-magyarországi főkapitányt, a Bethlenhez pártolt Rákóczi György csapatai fogták el Kassán, majd Bethlen jóváhagyásával bilincsbe verve hurcolták Fogarasra, ott halt meg 1620 elején. Pázmány először Forgách Zsigmondnak írt levelében tesz említést a kassai főkapitány

⁴⁰ PPÖL I, 220.

⁴¹ PPÖL I, 225.

⁴² PPÖL I, 272.

példátlan kálváriájáról: „Az is nyilván vagyon kegyelmednek, hogy a szegény Dóczy uramot nem az erdélyi fejedelem hadai fogták meg, de ugyan megfogták.”⁴³ Pázmány itt egyebek mellett ezzel indokolja, hogy miért nem jelenik meg az 1619 végére meghirdetett pozsonyi országgyűlésen, a *Vindiciae*-ben pedig már a Bécsbe való menekülését is azzal mentegeti, hogy nem akart a Dóczyéhoz hasonló sorsra jutni.⁴⁴ Míg Pázmány a *Refutatio*-ban csak annyit jegyez meg, hogy Dóczynak egyetlen bűne a hiszékenysége volt („una re culpabilem, quod nimium quibus non debuit fidit”)⁴⁵, addig a *Cassatio* megint csak egy hivatalos irattól elvártnál szokatlanabb részletességgel fejt ki, hogyan vezette félre Bethlen a kassai főkapitányt.

Edictalis cassatio, [A4r]

„Postquam et Transylvanis belle imposuisse, et a milite satis instructum se animadvertit scriptis ad Generalem nostrum Cassoviensem Magnificum **Andream Doczi** literis, significat Varadinum iter se adornasse, non dubitare, quin varii de se rumores ab aemulis circumferantur, quasi Hungariae invadendae consilia agitare: Caeterum, monere se atque etiam impensius rogare ne malevolorum sermonibus aures praebeat, nondum sibi excidisse, quod ex capitulationibus, ac fide data, Maiestati nostrae debeat. **His, aliisque verborum lenociniis adeo dictum Generalem nostrum, Bethlenius demulsit**, ut nihil prorsus ab illo metuendum sibi existimaret, donec tandem sub initium Septembris Anni praeterlapsi, accedente Cassovien-sium perfidia ac proditione, idem Generalis noster captus, ac **compedibus constrictus sub arcta custodia** in Transylvaniam (ubi et vitam clausit) a Bethlenio mitteretur.”

Falsae originis ... Refutatio, [A4r]

„Virum Illustrem, **Andraeam Doczy**, Caesareae Regiaeque Maiestatis Generalem (una re culpabilem, quod **nimium quibus non debuit fidit**) foedae captivitati addixerunt, qui ferreis **compedibus** (quibus ne Turcae quidem

⁴³ Pázmány Forgách Zsigmond nádornak Bécsből még 1619. november 20-án. PPÖL I, 210. Pázmány a besztercebányai gyűlést megelőző titkos tanácsi ülésen is Dóczyra hivatkozva bojkottálta a diétán való részvételt. FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora...*, 1:545.

⁴⁴ *Vindiciae*, 46.

⁴⁵ A teljes idézet: „Virum Illustrem, Andraeam Doczy, Caesareae Regiaeque Maiestatis Generalem (una re culpabilem, quod **nimium quibus non debuit fidit**) foedae captivitati addixerunt, qui ferreis compedibus (quibus ne Turcae quidem honoratiores, si capiantur a Christianis, addici solent) velut vile mancipium a vindicibus (si Deo placet) Ungaricae libertatis arctissime constrictus fuit. *Falsae originis ... Refutatio*, [A4r].

honoratiores, si capiantur a Christianis, addici solent) velut vile mancipium a vindicibus (si Deo placet) Ungaricae libertatis **arctissime constrictus fuit.**”

Vindiciae ecclesiasticae, 46.

„Verebar, ne sine ullo usu publico, eodem quo Magnificus **Andreas Doczi** modo, **compedibus, catenisque** nullo meo merito, solo furore alieno, manciparer.”

A *Cassatio* ezen részlete is jól illeszkedik a korabeli Habsburg-propaganda Bethlen Gáborról mint állhatatlan, hitszegő, bármely csalárdságra képes fejedelemről alkotott képéhez. A törlési rendelet is megemlíti a fejedelem szimuláción és disszimuláción alapuló politikájának velejárait, úgyszólván mint a fondorlatot, csalást, árulást, hűtlenséget, a képmutatást, hazudozást, ravaszkodást és hízélgést (*machinationes, fraus, proditio, perfidia, simulandi, fingendi, artificium, verborum lenocinia*).

A Bethlenről sugallt negatív kép másik visszatérő eleme a törökösség volt, vagyis az oszmánbarát politika vádja, amelyre a már említett *Secretissima instructio* szolgáltatta a bizonyítékokat a Lippa környéki erdélyi várak török kézre való átjársására vonatkozó levelek közlésével. Ezeket, és a titokban Karakas Mehmed pasának ígért Vác ügyét is szóvá teszi a *Cassatio* azzal vádolva Bethlent, hogy még az árulást is a király nyakába próbálta varrni.⁴⁶

„Quibus rebus per vim et fraudem gestis, ista quoque addidit, quod quemadmodum in Transylvania, ut Turcarum gratiam demereretur, valida Christianarum ditonum propugnacula, magnis Romani Imperii sumptibus sub Sigismundo Bathoreo a Turcis recuperata, videlicet **Lyppam, Solimos Totvaradgya, Margita, Monostor, Arad, Syri, et Facsath, vi et armis occupata, Turcis tradidit**, ita nunc in Hungaria limitanea praesidia iisdem Turcis consignare caepit, tradiditque nuper **Vaczium**, Episcopalem sedem inter Budam et Strigonium oportuno loco situm, magnis olim Hungariae sacrique imperii impensis recuperatum atque defensum, utque tam nefariae proditionis a **se invidiam amoliretur** hac nos calumnia appetiit, quasi **per oratorem nostrum in Porta Ottonamica de Vaczio Turcis tradendo transegissemus**, quod quidem magis falsum ac frivolum est, quam ut fidem apud ullum, qui non plane perditus sit, possit invenire.”⁴⁷

⁴⁶ BÁTHORY Orsolya, KÁRMÁN Gábor és ZÁSZKALICZKY Márton, szerk., *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez*, 1 (Budapest: reciti, 2019), 263, 44. jegyzet.

⁴⁷ *Cassatio*, [Bv]

Pázmány a *Refutatió*ban már finoman célzott a Lippa környéki várak átadására, Váccal kapcsolatban pedig sérelmezte, hogy a Habsburg oldalt vádolták a vár töröknek való odaígéréseivel. (Az ígéret a bécsi udvar részéről egyébként 1619 végén valóban megtörtént.)

„Primum illud hoc loco considerandum: **Pagos illos non eo modo Turcis esse datos, quo modo Lippa ac alia annexa Praesidia** longe maximo cum Pagorum numero Turcis assignata fuere. [...] Ut imperitum vulgus in odium Regis Ferdinandi asperarent, **confinxerunt** quidam **Vacium** et quaedam alia Ungariae loca medio Illustris Domini a Reifenberg Gubernatoris Comaromiensis Turcis promissa esse.”⁴⁸

A fentebb bemutatott számos tematikai és gondolati párhuzam, valamint szövegegyezés kellőképpen bizonyítja Pázmány közreműködését az *Edictalis cassatio* létrejöttében. Ez alapján viszont az eddigénél tágabb kontextusba helyezhetjük a törlési rendelet után pár héttel megjelent *Vindiciae ecclesiasticae*-t is. Pázmány ebben az 1620. december végén kiadott politikai vitairatában a klérust és a személyét támadó beszercebányai végzések igazságosságát cáfolja. Ez apropóul szolgált a katolikus egyház által elszenvedett emberi és vagyoni-szervezeti károk, sérelmek bemutatására, és erre alapozva az uralkodótól minél nagyobb támogatás megszerzésére a felekezetek közötti vezető státusz visszaszerzéséhez. A *Vindiciae* az egyházat és annak két vezetőjét, Pázmányt és Balásfit ért, a korban példa nélküli méltánytalanságok felsorolásával egyfelől a királyt kívánta emlékeztetni a katolikusok iránta való hűségére és áldozathozatalára (pl. kassai vértanúk, Pázmányék száműzetése), másrészt – mivel Pázmány a nem sokkal azelőtt beiktatott XV. Gergelynek is elküldte a művet – a pápát is informálni akarta a magyar egyház 1620. év végi, pozícióvesztés utáni állapotáról.⁴⁹ A *Vindiciae* jogi és történeti argumentumokon alapuló érvelése már a *jus postliminii* jogos követelése (a *vindiciae* szó is ezt jelenti) és érvényesítése, vagyis a katolikus egyház 1619 szeptembere előtti jogi, hatalmi státuszának visszaállítása, birtokaiba való visszahelyezése felé mutat. Ennek az előkészítése pedig a *Cassatio*-ban kimutatható katolikus sérelmi narratíva, amely révén az egyház ügye bekerült az uralkodói kommunikációba.

A király önszántából bizonyosan nem foglalkozott volna, de legalábbis nem ilyen mértékben, az őt egyébként hűségesen támogató egyház ügyével, legalábbis Pázmány az efeletti elkeseredettségének adott hangot két korábbi levelében. Először a pozsonyi országgyűlésen elfogadott határozatok ellen, 1620. január 16–18. körül emelt óvásában kifogásolta, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokon egyáltalán nem

⁴⁸ *Falsae originis ... Refutatio*, [C4v]

⁴⁹ BÁTHORY, „Pázmány *Vindiciae*-je...”, 205.

esett szó a katolikus egyházat ért károk helyrehozataláról.⁵⁰ Másodszor ugyana-
 zon év márciusában panaszkolta Homonnai Drugeth Györgynek, hogy a bécsi udvar
 anyagilag egyáltalán nem támogatja az emigrációba kényszerült főpapokat.⁵¹ A ki-
 rályt feltehetőleg akkoriban Bethlen Gábor politikai és területi térryerése kötötte
 le, nem tudott érdemben foglalkozni a magyar klérus problémáival. A fehérhegyi
 csatát követően, a megváltozott politikai helyzetben viszont II. Ferdinánd már te-
 ret adhatott Pázmánynak arra, hogy az uralkodó neve alatt kibocsátott *Edictalis cas-*
satio szövegébe lépten-nyomon beleszője a katolikusok egyházi és rendi sérelmeit,
 ezzel előkészítve a talajt a későbbi restaurációs törekvéséhez. Az uralkodó ily mó-
 don deklarált támogatásával a háta mögött Pázmány már magabiztosan érvelhetett
 a *Vindiciae*-ben, sőt, némelykor még tekintélyi érv gyanánt hivatkozott is a törlési
 nyilatkozatra.

Végezetül, ha hiszünk Fraknóinak, és a szóban forgó időszakban valóban nem
 készült „nyilvánosságnak szánt irat Pázmány befolyása és közreműködése nélkül”,
 akkor érdemes lenne átnézni az 1619–1622-ben megjelent Habsburg-párti kiadványo-
 kat, hogy vajon akad-e még köztük olyan, amely „nyomokban Pázmányt tartalmaz”...

ORSOLYA BÁTHORY

***Edictalis cassatio* (1620) – May contain traces of Pázmány**

The unusually radical decisions of the Diet of Banská Bystrica (Besztercebánya,
 1 June – 24 August 1620), among other things, would have led – if they had actually
 come into force – to the fatal reduction (eventual abolition) of the political role of
 the Catholic Church. At the same assembly Gábor Bethlen, Prince of Transylvania
 was elected king, which move threatened the power of the Habsburgs. After the
 battle of Fehérhegy, King Ferdinand II annulled the illegitimate election of the
 king and abrogated the decrees of Diets of Pozsony and Besztercebánya by *Edictalis*
cassatio dated 10 December 1620. Reading the Latin text of this official statement,
 we can get the impression that it echoed the style of Péter Pázmány and the themes

⁵⁰ „Status Ecclesiastici, restitutionisque ejusdem in integrum prorsus nulla mentio facta”. PPÖL
 I, 221. „Szintén akkor, mikor azt az induciákat végezzék, itt volt Eszterház uram és egyebek is;
 eleget törődtünk, szólottunk, irtunk, panaszkodtunk, de az palatinus szava, ez az németeket
 illeti, ugyancsak praevalent. PPÖL I, 227

⁵¹ „Én egy talpalatni földet, egy pinz jövedelmet septembertől fogva nem bírok; [...] soha bizony,
 miolta itt vagyunk, senkinek közülünk egy falat kenyeret (nem hogy egyebet) senki sem adott.
 Én is, minthogy csak úgy jöttem vala ide, hogy Poson oltalmára segítséget kérjek, nem is hittem,
 hogy Posony oly könnyen elveszessék, mindenömöt oda vesztöttem. [...] kevés magammal
 megvontam magamot; nem tudom, meddig vonhatom.” PPÖL I, 226–227.

and ideas he had written elsewhere. The study aims to prove Pázmány's authorship, or at least his contribution to the text of *Edictalis cassatio* by demonstrating the parallels between the decree issued under the name of the king and Pázmány's two pamphlets, *Falsae originis motuum Hungaricorum, succinta refutatio* (1619) and *Vindiciae ecclesiasticae* (1620).

*Római feliratok, hadiutak rekonstrukciója és a fogarasi mammutcsontok –
egy latin tudományos monográfiában, 1700 körül*

Luigi Ferdinando Marsigli¹ (1658–1730) *Danubius Pannonico-Mysicusa* Magyarország és Erdély természetrajzának és történelmének páratlan 17. század végi forrása, amely bármily sokára jelenhetett meg végül² (jó negyedszázaddal megírása után)³, aktualitását nem veszítette és részben ma is őrzi. A különböző természettudományok tudománytörténete nem tud elmenni mellette, szinte minden tudományág az alapítót megillető tisztelettel dolgozza fel a maga korában világelső adatait.⁴ A régészet és filológia voltaképp kevesebb figyelmet fordít rá, bár művének II. kötete (és ez a leghosszabb kötet) végig római régiségtani leírásokat és feliratleírásokat tartalmaz. Természetesen a CIL-be feliratai belekerültek,⁵ és ezeket a későbbi közlések is hoz-

¹ Megjelent műveiben hol Marsigli, hol Marsili, hol Marsilius néven írta nevét, a továbbiakban a magyar szakirodalomban leggyakoribb Marsigli formát használom.

² Aloysius Ferd. MARSILI, *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus* (Hagae: Gosse et alii, 1726).

³ Marsigli minden jel szerint már az 1690-es évek elején elkezdte tervezni a művet, de ekkor még természetesen csak a szisztematikus anyaggyűjtést folytathatta. A mű *Prodromusa* (voltaképp hirdetés a majdani olvasók számára): Aloysius Ferdinandus MARSIGLI, *Danubialis operis prodromus* (Norimbergae: J. A. Endter, 1700) nem csak azért egyértelműsíti, hogy ekkor már lényegében kész volt a hat kötet, mert hogyan hirdethetett volna olyan művet, amely majd a bizonytalan jövőben lesz megírva, hanem a szerkezet azonossága mellett a szövegszerű egyezések is bizonyítják, hogy nagyjából kész mű kivonatát tartalmazza. Márpedig a *Prodromus* 19. oldalán (XII. megjegyzés: Ó-Ráma) ezt írja: „Új-Palánka térségében (egy mezőváros, amelyet a mi katonáink a múlt nyáron megostromoltak és felégettek)”. A „nyáron” ugyan téves értésülés, mert Új-Palánkát Rabutin tábornok csapatai 1697. november 6-án vették be, annyit mégis biztosan elárul ez a megjegyzés, hogy a *Prodromus* 1698-ban nagyjából nyomdakész volt.

⁴ Csak néhány példát mondva: az első háromnegyed éves időjárás-jelentés Magyarországról (1696. december 11. – 1697. augusztus 30., VI 85–100); az újkor első csillagászati mérésekkel megállapított földrajzi szélességadatai (1696-os mérések, I 35–42); a magyar hal- és madárvilág teljes listája (IV. és V. könyv).

⁵ CIL III 154, 746=14207, 1198, 1246, 1298, 1365, 1431, 1433, 1446, 1450, 1461, 1471, 1473, 1478, 1479, 1485, 1489, 1491, 1492, 1508, 1510, 1519, 1532, 1547, 1550, 1580, 1584, 1586, 1613, 1641,

zák, többnyire idézve Marsigli-t, de véleményeinek elemző értékelése ritka⁶ – pedig igazán érdekes az lesz, ha megállapítjuk, miért úgy és ott értelmezett egy római régiséget, ahol. Ebbe beletartozik az a paradox jelenség is, hogy számtalanszor római erődként ír le olyan objektumot, ami biztosan nem az, hanem őskori földvár (a *barbaricum* közepén, de nem csak ott, hanem pl. a Fertő déli partján levő két rejtélyes tereptárgy,⁷ amelyről ma nagyjából azt az egy dolgot tudjuk biztosan, hogy nem rómaiak). Persze abban a korban a történelmi emlék fogalma *par excellence* a római műemléket jelentette. Luigi Ferdinando Marsigli tehát ebben egyszerűen korának gyermeke volt, a II. könyv értékét azonban az adja, amiben mégis eltért az átlagtól, amit egyedül ő hagyhatott ránk. Kétségtelen, hogy a Duna-vidéket, legalábbis Pannoniát és Daciát már a megelőző két században többen megszemléltek antikvárius, tehát rómairégiség-kutató szemmel, ha rendszeres kutatásra nem is kerülhetett sor; ez a szemlélés az esetek többségében római feliratok feltárását jelentette. Ez a tevékenység már a XV. században elindult, Mátyás király udvarában „házi használatra”, de nemzetközi szintésre is eljutottak az adatok, Felice Feliciano, majd Giustiniani révén, és természetesen a Mátyásnál tevékenykedő Bonfini adatai sem maradtak ismeretlenek Európa előtt.⁸ A XVI. század közepétől aztán ez a tevékenység szinte ellehetetlenült a török pusztításai közepette; különleges teljesítménynek kell tartanunk éppen ebben az időszakban Wolfgang Lazius leírásait⁹ (bár ő ezek

1647=8140, 1652–1654, 1657–1659, 1666–1668, 1685, 1687, 1689=8258, 1698, 1698c, 1699=8267, 3222, 3233, 3235, 3236, 3238, 3239, 3243, 3246, 3248, 3250, 3251, 3256, 3260, 3265, 3269, 3289, 3290, 3297=10276, 3300, 3332, 3329, 3700–3702, 3704, 3971, 3975, 3978, 3996, 4176, 4177, 4191, 4194, 4249, 4327, 4342, 4364=11082, 4441, 4464, 4478, 13813b. Görög feliratok esetén is: CIG 6812, azonban ezeknek többsége már csak a 20. században lett újraközölve: SEG 33, 589.; IGBulg III/1 886., 902., IV 1960.; Veselin BEŠEVLIJEV, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. (Berlin: Akademie-Verlag, 1964), Nr. 24. Tulajdonképpen egyetlen görög felirat maradt ki a későbbi gyűjteményekből egészen a 21. század elejéig: FEHÉR Bence, „About the Reliability of a Seventeenth Century Epigraphic Description. Why did we forget a Greek inscription from Sirmium?”, in Ladislaus HAVAS – Ladislaus TAKÁCS – Emericus TEGYEY, szerk. *Acta conventus de "Schola Europaea" a die vicesimo usque ad diem vicesimum quartum novembris anno MMVII Budapestini, in civitate "Piliscsaba" et Debrecini habitii*. 419–423 (Budapest–Debrecen: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis – Collegium de Iosepho Eötvös nominatum, 2009).

⁶ Marsigli helymeghatározásait többnyire (nem hiánytalanul) idézi a TIR L-34, és szórványosan más régészeti irodalom is.

⁷ MARSILI, *Danubius...* II 43–44.

⁸ A XV. századi feliratgyűjtésről átfogólag ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből* (Budapest: Balassi, 2002). Felice Feliciano azonosítása csak néhány évtizede sikerült: RITOÓKNÉ SZALAY, „*Nympha...*” 67–79. Ő 41 római köemléket tudott leírni, természetesen a Marsigliénál sokkal jobb körülmények között, Giustiniani pedig 19-et. Bonfini 14-et ír le a *Rerum Ungaricarum decades* lapjain, tehát a magyar történelem előzményeként tárgyalva, de ezek közt van nyilvánvaló hamisítvány is (CIL III *183, vö. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades* I 1,367).

⁹ Wolfgangus LAZIUS, *Reipublicae Romanae in exteris Provinciis, bello aquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim* (Basileae: Joannes Oporinus, 1551), XII, 973. Marsiglihoz hasonlóan ő is foglalkozott Magyarország térképezésével is, bár összehasonlíthatatlanul kevesebb tudományos felkészültséggel.

nem csekély részét régebbi közlésekből vette át), de hazai humanistáink is fedeztek fel újabb emlékeket, elsősorban Szamosközy István.¹⁰ Ebből a szempontból tehát Marsigli kitaposott úton járt, s nem valószínű, hogy pusztán feliratközlései miatt híressé lehetett volna; ám bár szokásos pontos megfigyelőképessége és gondos rajzai itt sem hagyták cserben, ezek a leírások ma is használhatók. Kétségtelen, hogy Lazius anyaga mennyiségben többszörösen felülmúlja Marsigli adatait,¹¹ és nem csak egy útvonalról, hanem több tartomány számos helyéről közöl adatokat, viszont elég sok köztük a hamisítvány, a téves lelőhely – 18 hamisnak tekinthető kőfelirat (nem számítva a téglákat)¹² – s mindenképpen a töröktől meg nem szállt területre szorítkozik: a török alól most felszabaduló Duna-völgyről többnyire Marsigli az első forrás; hamisítvány pedig nála nemigen található. Különösen az az ő érdeme, hogy a humanistákkal ellentétben nem mások által is leírt feliratokat ad, hanem többnyire első közlést, s sokszor az utolsót is, mivel az általa közölt kőemlékek egy része azóta odaveszett (szomorú, hogy a török kort túléltek, de a következő századokat már nem), s ezeknél még ha volt is régebbi leírás, rendszerint az övét tudjuk hasznosítani. Kár, hogy a Balkánon már alig volt alkalma gyűjteni, mert arrafelé többnyire tényleg ő lett volna az első, még akkor is, ha a görög feliratokkal nehezen boldogult. Úgy látszik, a gróf roppant gyéren tudott ógörögül, így ezeket inkább csak lerajzolta, mint értette – a rajzokból azonban néha pontosabban tudjuk rekonstruálni a valóságot, mint mások szöveges leírásaiból.¹³ Közbevetőleg, latinul sem tudott annyira, mint a vaskos kötetet szemlélve hisszük. Szavai közé néha maga által megalkotott kifejezéseket is kevert, olasz anyanyelvéből vagy a kor nemzetközi szlengjéből visszalatinosítva (így lett pl. a *redout*-ból *reductus* menedékhely értelemben¹⁴); ha pedig megpróbált elegánsan fogalmazni és többsoros körmondatot létrehozni, menetrendszerűen belezavarodott a saját mondataiba.

Mégis – és ez is jellemző a korra – istenáldotta természettudós létére felirattani kutatásaira roppant büszke lehetett, hiszen ezeket, a II. könyv harmadik részének feliratos képtábláit egy külön képkötetben is kiadta.¹⁵

¹⁰ Stephanus ZAMOSIUS, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (Patavii: Laurentius Pasquatus, 1593). 34 feliratközlés Erdélyből, s sajnos szinte megegyező számú, 30 hamis felirat. A korszak többi, magyar és nem magyar Kárpát-medencei gyűjtőiről egybefoglalva ld. CIL III p. 153–157, p. 413 (meglepő módon itt nem is említi Marsigit, pedig e térségben, Pannonia Inferiorban, a legjelentősebb a tevékenysége), p. 479–480.

¹¹ A legnagyobb Kárpát-medencei anyag a XIX. század előtt egyértelműen Laziusé, Daciából 104, Pannoniából 115 feliratot ismer (és 8 szórványos adata a Balkán térségéből is van), sőt ezenkívül (elsőként) Pannoniából még húsz téglabélyeget is közöl.

¹² Jellemző a CIL III 105,5* mellett Mommsen megjegyzése: *solita negligentia repetitus*.

¹³ FEHÉR, „About the Reliability...”, 421–422.

¹⁴ MARSILI, *Danubius...* I 22, II 45.

¹⁵ Aloysius Ferdinandus MARSILIUS, *Inscriptiones, Monumenta, Ornamenta, Lateres Hieroglyphicis inscripti, Metae, Scapi Columnarum, Urnae &c. Omnia ad Ripas Danubii in Hungaria inventa*. (Bononiae: k.n., é.n.)

Önállóbb volt azonban a régiségtan más területein, amelyeket még csak éppen kezdtek művelni: voltak már kísérletek az antik helységek azonosítására (a főbb földrajzi írók és útvonalleírások már ki voltak adva: Ptolemaiosz, Plinius, Sztrabón,¹⁶ az *Itinerarium Antonini*, a *Tabula Peutingeriana*, a *Notitia Dignitatum*, és ő mindegyiket használta is), de vajmi gyér eredménnyel; nagyon homályos elképzelések voltak a római úthálózatról. Ehhez a kérdéshez ő, a hadmérnök, mérnöki szemmel közelített, és ahol személyesen járhatott, rendszerint nem tévedt a szeme. A legfontosabb két objektum, amelyet látott, leírt és értelmezett, természetesen Traianus hídjának romjai voltak Drobetánál és Constantinusé Oescusnál. Az utóbbit már csak futólag volt alkalma szemrevételezni, mert akkor követként utazott Konstantinápolyba, és ez már az ellenség területén volt – azt pedig a Török Birodalomban sem szereték, ha egy ellenséges katonatiszt nagyon alaposan szemrevételezi a terepet, ilyenkor attól kellett félnie, hogy kémnek tartják.¹⁷ Traianus hídját azonban szabályosan felmérte, ahol lehetett, mérőruddal, ahol nem, háromszögeléssel, és utána biztos kézzel elvetette az ókorig visszamenő legendákat. (Szegény Cassius Diót kissé méltatlanul torkolta le,¹⁸ mint a császár hízelgőjét, amiért túlzásokat terjesztett a hídról – kérdéses, Dio saját szemével látta-e a hidat, mint Marsigli, de ha igen, egész biztosan nem állt neki megmérni sem hosszát, magasságát, sem a folyó sodrását alatta, hanem elfogadta, amit abban a korban mondtak róla.) Mi több, figyelemreméltó kísérletet tett az építésmód rekonstrukciójára. És természetesen bizonyítéként hazavitt malterdarabot és kődarabot is a hídból.

Amiben Marsigli első a Duna-vidéken, az éppen az objektumleírás. És ez nem csak időrendi elsőséget jelent: ízig-vérig katona volt, aki folyamatosan hadmérnöki feladatokat végzett – nem az íróasztaltól, hanem a terepen, tehát küzdenie is kellett,

¹⁶ Klaudiosz Ptolemaiosz, *Geógraphiké hüphégészisz* II 10, 14–15, III 7–10 foglalkozik a térséggel, C. Plinius Secundus, *Naturalis historia* III 59–61, IV 29–30, Sztrabón: *Geógraphika* VII 3 és 5 (ő csak nagyon felszínesen).

¹⁷ Itt persze felvetődik a kérdés: nem volt-e Marsigli valóban kém is? Ez a gyanú voltaképpen összes kutatójában felmerül. JÁSZAY Magda, „Marsigli a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán”, *Történelmi Szemle*, 41 (1999):1–2: 31–52: 40 csak feltételes módban fogalmaz (ő tkp. idealizálja Marsigli tevékenységét, a gánccsal katonát láttatja benne), NAGY Levente, „Rebellis barbárok és/vagy nagylelkű hősök”, in Luigi Ferdinando MARSILI, *A magyar királyság történetének kivonata*, ford. NAGY Levente 75–112 (Gödöllő-Máriabesnyő: Attraktor, 2009) 107 viszont tényként közli (az ő szemében a gróf elsősorban zsoldos, személyes meggyőződés nélkül). BENE Sándor, „Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006):2: 329–372: 332–333 valószínűsíti. Az adott helyzetben (mikor Konstantinápoly felé utazik tárgyalásokra) kicsi a valószínűsége, hogy az akkor apró bulgáriai falvakban katonai információokra vadászhatott volna.

¹⁸ MARSILI, *Danubius...* II 25–26: „... vagy teljesen tudatlan volt e tény létezése felől, vagy valami részrehajlástól vezetettve inkább a hízelgő, mint a történész hírnevére tört ... és kétségtelenül mértékletesen viselkedett, hogy nem vetett még hozzá valami tüzes szakadékot, hogy hízelgés-vágyát betöltsse, mert egyedül ez hiányzott még ebből a csodából.” A Dio-szöveg helyet nem nevez meg pontosan (Cassius Dio LXVI 13).

meg is sebesült többször¹⁹ –, ezért hát minden létesítményt automatikusan katonai szemmel nézett. Mi volt a hadászati célja? Mi lehetett a pontos funkciója? És amikor katonai objektumról van szó, nem sokat tévedett. Más kérdés, hogy számára minden katonai objektum volt, a városok is, és minden római: a Tisza partján sorjázó mindenféle eredetű földvárak is. Mindazonáltal erőltetett dolog, nyugodtan mondhatjuk: túlinterpretáció ebből Marsigli valamiféle „pánlatinizmusára”²⁰ következtetni, vagy éppen birodalmasító törekvésekre, a római birodalom restaurációjának igényére. Sokkal egyszerűbben meg lehet nevezni a jelenséget: úgy hívják, 17. század. A század felirattanának legmagasabb szintézisét létrehozó holland Jan Grutert²¹ nyilván nem lehet pánlatinizmussal vádolni, pedig ő mindenütt talált rómaidat, és sajnos mérhetetlen mennyiségű hamisítványt is elfogadott (s az ő nyomán Marsigli is²²). Másfelől hadmérnök-zsoldos-kutatónk objektivitását mi bizonyítaná fényesebben, mint hogy ő az első, aki észrevette és leírta nem-latin epigráfiánk egy emlékét, a rovásnaptárat²³. Az igazán érdekes ebben a szemléletben az, hogy miben haladta meg ő a nagyobb tekintélyű és sokkal specializáltabban kutató Grutert és százada többi nagyjait. Ez pedig éppen a katonai és természettudományos háttér és szemléletmód, amellyel nem az irodalmi tekintélyekre összpontosít, még csak nem is a római jogi forrásokra (bár mindkettőt ismeri és elismeri fontosságát), hanem a tárgyi emlékekre és azoknak funkciójára. Az erődítések rajza néha pótolhatatlan, méretadata pontos és informatív, neve pedig voltaképp nem is érdekli. Viszonylag csekély fáradsággal ki lehet igen soknak bogozni a kezében levő *Tabula Peutingeriana*-ból és *Itinerarium Antonini*-ből, de ezt ő csak ritkán teszi meg, s akkor sem mindig jól.²⁴

Különösen érdekes vállalkozása Marsiglinak, hogy a terepen rekonstruálja Traianus 2. dák hadjáratának útvonalát. Mint mindenki tudja, Traianus kora a „Nagy Forráshiány” kora a római történelemben, hiszen jószérével egyetlen törté-

¹⁹ JÁSZAY, „Marsigli a katona...” 34.

²⁰ NAGY, „Rebellis barbárok...” 110.

²¹ Janus GRUTERUS, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss[imum] redactae* (Heidelbergae: Officina Commeliniana, 1603).

²² Így GRUTERUS, *Inscriptiones...* 662 No. 6, 235 No. 7, 642 No. 8, 263 No. 8, valószínűleg 600 No. 14 és 425 No. 5, és legfőképpen 249, egy egészen abszurd daciai hamisítványról. Vö. MARSILI, *Danubius...* II 82–83, 96, 132, 143.

²³ MARSILIUS ms. vol. 54 (*Manoscritti diversi* IV) 669–686. Első említése: Giovanni FANTUZZI, *Memoirie della vita del generale Co. Luigi Ferdinando Marsigli* (Bologna: Lelio dalla Volpe, 1770), 109. Editio princeps: SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás biteles emlékei* (Budapest: MTA, 1915), 35–56. Vö. legújabban: FEHÉR Bence, *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I.* (Budapest: MKI, 2020), 262–281 No. 194.

²⁴ MARSILI, *Danubius...* II 3 jegyzete: Szöny szerinte Arrabona; II 5 jegyzete: Trans-Aquincum a mai Dunaharaszti (érthetetlen kombináció, hiszen ebben egyáltalán nem támaszkodhatott antik auktorokra), ugyanitt Dunapentele lehet Annamatia, Lusunium vagy Vetusanum (sic!) – itt az *Itinerarium Antonini* 245 helyes adatával szemben feltehetőleg a *Tabula Peutingeriana* V,4–5 téves távolságát fogadja el (a torz névalak is e szöveg félreolvasására vall). Oescust jól eltalálta volna (II 36), viszont itt a nyomda ördöge szólt közbe és az ezt tárgyaló lábjegyzetet a szomszéd településhez (Gigen) szedték. Természetesen ennél nagyobb a helyes azonosítások száma.

netírónak sem maradt fenn az erről a korról való beszámolója – már ha egyáltalán valaha volt. A gyér adatokból ma is merészség rekonstruálni az útvonalat, Marsigli viszont egy orákulum határozottságával fogott neki. Így írja:²⁵ „Traianus tehát, aki kiváltképp járatos volt a barbárokkal való csatákban, és ismerte a helyeket, amelyeket katonáinak taposniok kellett, kétségkívül kétfelé osztotta hadseregét a híd közelében, ahogy az utak mutatják. Egy részének meghagyta, hogy haladjanak a Cserna, onnan a Temes és Bisztra völgyén, hogy arra a helyre jussanak, ahol később Ulpia Traianát alapította, a másik részének viszont, hogy a hegyek lábánál haladjanak egészen az Olt folyó völgyéig, táborokat emeltetett, és utakat építtetett, odáig hatolva, ahol manapság a Vöröstorony-szoros van, amely Zeliniumhoz [= Szeben?] közel vezet, és onnét a térképen jelzett előrenyomulással Decebalust a hegyeknek ama része közé zárta, amely a Vaskapu és az Olt folyó közt fekszik, úgyhogy akkor tovább <nem> volt lehetősége Decebalusnak dák királysága kellemes részeire bevenni magát, és a magashegyek lakatlan szorosai közé szorítva kényszerült vagy meghalni, vagy megadni magát a győztesnek. Ha Traianus nem vette volna el Decebalustól a hátrálás lehetőségét, megparancsolva, hogy a hadserege az Olt völgyében haladjon előre, bizony soha nem tarthatott volna felette diadalmenetet, mivel az egész földkerekségen nincs biztonságosabb visszavonulásra való ország, mint Erdély királysága, ahol a hegyek háta szabadok.” A szövegen érződik, hogy a szerző ismeri a helyszínt, és mivel maga is foglalkozott Erdély katonai védelmével, tisztában van Decebalus és Traianus lehetőségeivel is. Mivel ismeri a lehetséges katonai utakat Erdélybe, ez alapján választja ki a leglogikusabbat – ez helyes döntés lehet –, valamint egy téves elképzelés alapján: a dél-daciai katonai úthálózatról olyan képe van, amit ma nem fogadunk el. A Brazda lui Novac²⁶ szerinte nem más, mint Traianus hadiútja – tervezett messzi keleti hódításai számára.²⁷ Ez több szempontból nem igaz: nem Traianus-kori az objektum, hanem későbbi, s Traianusnak esze ágában sem volt Dácián át Nagy Sándor-i világhódításba fogni Székéltáiban. Az alapgondolat mégsem abszurd: a katonai logikával szinte értelmetlen Brazda lui Novacnak a leglogikusabb használati módja az lehetett, ha egy enyhén erődített felvonulási út volt. Marsigli szavaival: „... azt higgyük, ezt az árkot a rómaiak csak mint egy állandó jelet használták, illetve a polgári kereskedelem és katonai expedíciók végett, és noha ez a föld természettől homokos, ami ellentétes a hosszú nedvességgel, mégis nincs akadálya, hogy azt higgyük, hogy az árokból kiemelt föld feltöltése út szerepét töltötte be, és a katonáknak és utazóknak megalapozta haladását.”²⁸ De persze Traianus ezen nem vonulhatott fel az Oltig; az azonban valóban logikus, hogy ki-

²⁵ MARSILI, *Danubius...* II 66.

²⁶ A Traianus-hídtól vezető út, valójában a Csörsz-árokkaal párhuzamba állítható havasalföldi ké-sőrómai sáncrendszer, legújabbán lásd Nicolae GUDEA und Mihail ZAHARIADÉ, *Dacia Ripensis. Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper* (Amsterdam: Hakkert, 2016), 24–26.

²⁷ MARSILI, *Danubius...* II 86.

²⁸ MARSILI i.h.

épített út nélkül, de kb. ebben az irányban a síkon vágta át és a Vöröstorony-szorosnál fogta bekerítő hadműveletbe. Valljuk be, másképp sokkal bonyolultabb és kétesebb lett volna a hadművelet.

Mindebből kiderült, hogy Marsigli rendkívüli figyelemmel szemlélte az alföldi és havasalföldi sáncrendszert is. Jó leírást ad az alföldi Csörsz-árokrol²⁹ és a Brazda lui Novacról, beleértve annak megsokszorozódó, meglehetősen misztikus besszarábiai végét is. Az utóbbit persze már nem személyesen, csak elbeszélésből ismeri, de számára a rejtély nem rejtély: természetesen az összes sáncrezlet római hadimű. Ha ma ilyen határozottan tudnánk véleményt alkotni a besszarábiai sánccokról, boldogok volnánk.³⁰ A leginkább informatív azonban a bácskai sánccokról való leírása.³¹ Rajzai ugyanis részletgazdagok és olyan szakaszokat is mutatnak, amelyek már az I. katonai felmérés idején sem voltak többé azonosíthatók, így a *sánccok teljességét* leginkább Marsigli alapján tudjuk megbecsülni; a „nagyobb” sánccot ő 25 mérföld hosszan tudta követni, és 72 (!) bejáratot azonosított rajta. Nyilvánvalónak mondja, hogy római védmű Sirmium oltalmára, és ebben nagyjából igaza is lehet. De észreveszi a „kisebb” sánccot is egész a Dunától, Aranyostól (ma már rég nem követhető odáig) a Tiszáig, ezt viszont nemes egyszerűséggel „töltésútnak” nevezi. Ma jóval kisebb egyszerűséggel tíz tanulmány tízfélét mond ennek az alacsony, nehezen követhető, katonailag alig értékelhető rendszernek a céljáról, de a legújabb publikációk (Sztanojev) nagyjából ugyanide jutnak vissza: egy hosszas töltésút készült,³² viszont ma úgy gondoljuk, hogy aligha a rómaiak által.³³

Néhány szót ejtsünk Marsigli régiségtani kutatásainak legezoterikusabb adalékáról: a *dunai elefántokról*. Tudjuk, hogy a gróf, mint egyfajta tudományos hörcsög, az egész magyarországi és balkáni hadjáraton mindenütt és bármit gyűjtött. Erre ha-

²⁹ Marsili, *Danubius...* II 85–87, A sáncrendszer mai értékelését lásd Éva GARAM, Pál PATAY und Sándor SOPRONI, *Sarmatischen Wallsystem im Karpatenbecken*, Régészeti Füzetek II/23 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1983¹, 2003²).

³⁰ Besszarábiában valójában egész sánchálózat van, legalább négy vonal (Costin CROITORU, „Sudul Moldovei Un cadrul sistemului defensiv roman. Contribuții la cunoașterea valorilor de pământ”, *Acta Terrae Septemcastrensis* 1 (2002): 107–120), amelyek közül egy az, amelyet Marsigli térképén feltüntetett. A román kutatás igyekszik bizonyítani, hogy ez mind római védelmi vonal, de ez nyilvánvalóan nem lehet mindre igaz, még ha esetleg van is köztük a késő római védelmi vonalakkal összefüggő. Egy részük ugyanis dél felől véd: Carl SCHUCHARDT, „Wälle und Schaussee im südlichen und östlichen Dakien”, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 9 (1885): 202–223, 219.

³¹ MARSILI, *Danubius...* II 7–8, 58, VIII–IX. táblák.

³² Небојша СТАНОЈЕВ, „Римски шанчеви-водопривредни систем Панонске низије”, Раd Војвођанских Музеја 41–42 (2000): 29–42. Más, eltérő nézetek modern publikációkban: Sándor NAGY, „Über die Untersuchung der Längswälle in Jugoslawien”, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2 (1969): 135–137; Sanijela SFULIĆ, Római kori sánccok kutatása Szerbiában. *Magyar Régészet* (2015/ősz), 2015.11.23., http://files.archaeolingua.hu/2015O/Stulic_H15O.pdf

³³ Uwe FIEDLER, „Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau”, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16 (1986): 457–465, 462.

mar rájött az amúgy a mocsarakba menekülő *misera plebs contribuens* is, és ha furcsa dolgot találtak a környéken, elvitték neki. Így a Bosut (nála: Buzuth) folyó mellett egy paraszt óriási csigolyákat és fogakat vitt neki a mocsárból.³⁴ Egy teljes állkapcsot halászok vittek neki a Tisza mocsarából,³⁵ a római sánc végpontjától kicsit északra (sajnos nem világos, hogy a kisebb vagy a nagyobb sánc). És két lábszárcsontot Fogaras mellett, az Olt mocsarában szedett össze.³⁶ Hogy hol lehetett ez a mocsár, sajnos nem sikerült azonosítanom. Az Oltot Fogaras alatt szabályozták, mocsarak ma nem léteznek; az I. katonai felmérés térképén³⁷ viszont „Havasalföld felől az Olt folyó mentén” jöve (ezek Marsigli szavai) csak meanderek és szigetek láthatók, egy kiterjedt mocsár az ellenkező irányban, Székelyföld felé menve, Mundra falu térségében látható.

A 17. század végén tulajdonképpen normális lett volna, ha ezeket a dolgokat sárkánycsontnak, vagy a Behémótnak és Leviátánnak, vagy effélének nézi. De Marsigli tévedhetetlen szemmel elsőre azonosította: ezek elefántok, és 1:1 arányú kiváló rajzai igazolják is nézetét.³⁸ Igen, de hát persze Magyarország akkor sem és soha nem volt az elefánt élőhelye. Itt jön aztán az, hogy Marsigli számára minden római: rögtön tudni véli, hogy római harci elefántok maradványait kapta kézbe, s az első helyszínt azonosítja is a cibalaei csatával (316, Licinius legyőzése). Ez egy egész ügyes kombináció – lenne, ha a cibalaei csatában harci elefántok szerepeltek volna, de hát nem szerepeltek, ahogy egész Pannoniában soha. A Tisza mentén a barbaricumban végképp nem, nem csak azért, mert a császárkori taktikának nem volt integráns eleme az elefánt, de azért is, mert a lovas szarmata alakulatok ellen egy ilyen alakulat teljesen hatástalan lett volna, ennek csak gyalogsággal szemben van átütő ereje. Mindegy, a gróf összeszed néhány antik ábrázolást a harci elefánt-ról, készített róluk néhány gyengécske rajzot,³⁹ és idetesz magyarázatnak, valamint még okosan azt is megfejt, miért a mocsárban találták a csontokat: az elhullott ele-

³⁴ MARSILI, *Danubius* II 73. A folyót ezúttal helyesen azonosítja ókori nevével: Bacuntius. A mocsarat azonban tévesen nevezi Hiulca-mocsárnak: a Hiulca ugyan ókori elnevezés (*Epitome de Caesaribus* 41,5, vö. Cassius Dio LV, 32: Οὐολκαῖα ἔλη, *Tabula Peutingeriana* VI 2: *Pont. Ulcae*; vö. TIR L-34, 64–65), a Dráva–Száva közén, de északabbra: a mai Vuka folyócska körüli mocsarakra vonatkozhat (GRAF András, *A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása*, *Dissertationes Pannonicae* I.6 (Budapest: Institutum Numismaticum et Archaeologicum Universitatis de Petro Pázmány Nominatae, 1936), 21). Mindesetre közelebb jár az igazsághoz, mint azok a 18. századi kutatók, akik a Volcaea-mocsárban a Balatont látták, pl. Samuel TIMON, *Imago antiquae Hungariae* (Viennae: Trattner, 1754), I. 8, Matthaes SEUTTER, *Atlas novus, sive Tabulae geographicae* (Augsburg: Seutter, 1739), 89. A helyes lokalizációt felismerte: MAKAY Béla, „A Balaton a történeti korban”, in *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* III/I. 4/1. 32–36 (Budapest: M. Földrajzi Társaság Balaton-bizottsága, 1913).

³⁵ MARSILI, *Danubius*... II 58.

³⁶ MARSILI, *Danubius*... II 74.

³⁷ *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság* (DVD ROM, Budapest: Arcanum, 2005), Sectio 241, Theil des Repser Stuhls, Fagaraser Districts und des Albenser Comitats.

³⁸ MARSILI, *Danubius*... II.XXVIII–XXXI. tábla.

³⁹ MARSILI, *Danubius*... II.XXVII. tábla.

fántokat közegészségügyi okokból cipelték volna a mocsarakba és süllyesztették volna el. Ez persze logikus, ő és vezértársai hasonlóan kellett bánjanak az elhullott csatalovakkal; de hát ezek akkor is mammutok, és azért a mocsarakból, mert az oxigénszegény mocsári környezetben tudtak fosszilizálódni. De nem ítélnénk meg Marsigli tévedését: a fosszília mint fogalom semmit nem mondott neki; mint elkötelezett, hű katolikus, feltétlenül úgy tudta, hogy az állatvilág története gyakorlatilag (napban mérhető eltéréssel) egykorú az emberi történelemmel, és csak pár ezer éves. Talán az még belefért volna a gondolataiba, hogy a szerencsétlen dunai ormányosok a vízözönben pusztultak el, de nem volt szükség erre a mutatóványra, hiszen itt voltak a rómaiak, minden dunai csoda közös ősatyjai.

BENCE FEHÉR

**Roman inscriptions, reconstruction of military routes
and the mammoth bones from Fogaras**

Luigi Ferdinando Marsigli's *Danubius Pannonico-Mysicus* is an unparalleled source for the history of natural sciences, and far less exploited as a source for the history of archaeology and philology, in spite of the great amount of data given in its Book II. His epigraphic descriptions are well known and certainly important, but the chief importance of his archaeological oeuvre lies in the descriptions of military objects, where often he claims the absolute priority. A very interesting enterprise of his was an attempt for reconstructing the route of Trajan's 2nd Dacian War, mostly without written sources, based on his knowledge of the scene, which he had gained while warfaring on the very spot. He did several observations on the late antique wall systems of the Great Hungarian Plain and of Muntenia too, which are not quite out of date even today. But sometimes he erred, because he took practically everything as the vestiges of Roman military activities: thus e.g. the mammoth finds of South Hungary, which he thought to be the remnants of antique elephant warfare.

Köleséri Sámuel, az erdélyi polihisztor régiségbúvár

Tanulmányomban Köleséri Sámuel *Auraria Romano-Dacica* (a továbbiakban *Auraria*) című, az ókori Daciában folyó római aranybányászatról szóló művének és Európa-szerte folytatott levelezésének régészeti, epigráfiai és numizmatikai vonatkozásait szeretném feltárni. A tudós polihisztor legjelentősebb művében, *Aurariában* – amelynek első kiadása 1717-ben jelent meg – ugyanis a bányászat ismertetése során jelentős számú daciai feliratot közölt. Emellett kiterjedt levelezésében is szép számmal bukkanhatunk ezirányú kutatásainak bizonyítékaira.

Mielőtt azonban ismertetnénk Köleséri munkásságának régiségtani vonatkozásait, elsőként érdemes néhány szót ejteni a kora újkori erdélyi antikvariánus kutatásokról – természetesen a teljesség igénye nélkül –, hiszen Köleséri ilyen irányú munkássága természetesen nem volt előzmények nélküli.¹ A daciai régiségek iránti érdeklődés a 15. században kezdődött, amikor gyűjteni kezdték a feliratokat, nem feliratos kőemlékeket, valamint az épületek maradványait. Az erdélyi főurak körében – hasonlóan magyarországi társaikhoz – hamar igen népszerűvé vált a római feliratos és faragott kövek összegyűjtése, és azok beépítése házaikba.² Ezek az ókori emlékek felkeltették Mátyás király érdeklődését is, aki – ahogy azt humanista tudósainak leírásából tudjuk – több daciai emléket Budára is szállíttatott, amelyek a várban létrehozott lapidáriumába kerültek.³

¹ Erdély ókori történetének kutatását az elmúlt 150 évben többen is összefoglalták, lásd Theodor MOMMSEN, *Corpus Inscriptionum Latinarum III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae* (Berlin: Reimer, 1873), 153–160; Carolus TORMA, *Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam* (Budapest: Typis societatis Franklin, 1880) és BODOR András, „Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig”, *Erdélyi Múzeum* 57, 3–4. sz. (1995): 56–81.

² KULCSÁR Péter, „Egy budai humanista feliratgyűjtemény”, *Archaeológiai Értesítő* 95, 2. sz. (1968): 257–261.; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „A római föliratok gyűjtői Pannóniában”, in *Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, szerk. JANKOVITS László (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 75–86.

³ RITOÓKNÉ SZALAY, „A római föliratok...”, 81.

Nem meglepő tehát, hogy a daciai régiségek – főként feliratok – közlése Antonio Bonfini művével indult meg, aki nyolc feliratot ismertet a *Decades*-ben, forrása feltehetően egy azóta elkallódott feliratgyűjtemény volt.⁴ Oláh Miklós (1493–1568) a *Hungariában* szintén több római emléket és feliratot közöl. Az első gyűjtemény összeállítása Megyericsei János (1470–1517) humanista költő, kolozsi főesperes, epigráfus nevéhez fűződik, aki összesen százhusz, Erdély-szerzte előkerült feliratot őrzött meg az utókor számára.⁵ Mellettük meg kell említenünk Stephanus Taurinus (1485–1519) száz történetírót is, aki – minden bizonnyal Megyericseitől kapott – tíz római feliratot ismertetett művében.⁶ Mellettük természetesen külföldi szerzők is foglalkoztak erdélyi feliratokkal: például Wolfgang Lazius, Joseph Justus Scaliger vagy éppen Carolus Clusius is többet közölt műveiben.⁷ Láthatjuk tehát, hogy Erdély ókori múltjának tanulmányozása igen korán megindult, azonban Szamosközy István *Analecta lapidum...* című, 1593-ban, majd 1598-ban kiadott műve volt az első, amely már tudományos alapra helyezte a humanista régiségbúvárlást.⁸ Szamosközy az *Analecta*-ban a feliratos és egyéb tárgyi emlékek alapján, valamint az antik szerzők műveit felhasználva kiválóan, sok esetben a mai ismereteink szerint is helytállóan foglalta össze a terület római kori történelmét.

A 17. században a háborús viszonyokra visszavezethető hanyatlás következett Dacia ókori emlékeinek kutatásában, ez azonban a 18. században új erőre kapott: az egykori római provincia történetének különböző aspektusait külön-külön is elkezdtek vizsgálni. Dacia kutatása Köleséri Sámuel ilyen irányú munkásságával – aki Európa-szerzte kiterjedt levelezést folytatott hasonló érdeklődésű tudósokkal – ismét bekerült az európai vérkeringésbe.

⁴ BODOR, „Erdély ókori történetének kutatása...”, 56.

⁵ Életéről és munkásságáról lásd BODOR, „Erdély ókori történetének kutatása...”, 57–59. és LAKATOS Bálint, „Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései”, in *Genesis. Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László (Budapest: Typotex Kiadó, 2004), 737–748. Megyericsei feliratgyűjteménye azért is forrásértékű, mert – Lakatos megállapítása szerint – az eredeti, elveszett kéziratban található, kommentárokkal ellátott feliratok közel 80%-a valószínűleg csak Megyericsei gyűjteményében, és annak későbbi kiadásaiban maradt fenn.

⁶ Stephanus TAURINUS, *Stauromachia, id est Cruciator Servile Bellum...* (Viennae Pannoniae: per Ioan-nem Singrenium, 1519); BODOR, „Erdély ókori történetének kutatása...”, 60.

⁷ BODOR, „Erdély ókori történetének kutatása...”, 61. Carolus Clusius magyarországi feliratgyűjtő tevékenységével Orbán Áron foglalkozik, akitől a témában 2022 szeptemberében az esztergomi Rebakucs konferencián hallhattunk részletesen.

⁸ Stephanus ZAMOSIUS, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (Patavii: Apud Laurentium Pasquatium, 1593.) és SZAMOSKÖZY István, *Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598.*, szerk. BALÁZS Mihály és MONOK István, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33 (Szeged, 1992.)

Ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) lelkészcsaládból származott, így elsőszülött fiúként őt is erre a pályára szánták.⁹ Franekerben és Leidenben töltött egyetemi éveit után Angliában tanult. Miután onnan hazatért, Teleki Mihály támogatásával orvosi tanulmányokat folytatott, amelyet minden bizonnyal nem fejezett be.¹⁰ Ez ugyanakkor láthatóan nem akadályozta abban, hogy orvosdoktorként hivatkozzon magára, sőt, Hollandiából hazatérve városi orvosként helyezkedett el Szebenben. Politikai alkalmazkodóképességének köszönhetően – református vallása ellenére támogatta a Habsburg hatalomátvételt Erdélyben – hamar feljebb lépett a ranglétrán: 1699-ben a császár bányáügyi főfelügyelővé nevezte ki, 1715-ben guberniumi titkári, majd 1727-ben tanácsosi rangot szerzett, 1717-ben pedig Erdély első főorvosává léptették elő. Hazánkból elsőként őt érte a megtiszteltetés, hogy a nagy megbecsülésnek örvendő angol tudós társaság, a Royal Society is a tagjai közé választotta.¹¹ Vesztét második felesége okozta: a már idős Kölesérit bigámiával vádolta meg, aki végül megtörve 1732. december 24-én a nagyszebeni börtönben hunyt el.

Rendkívül széles körű érdeklődését mutatja, hogy orvosi, filozófiai, botanikai, teológia, jogi stb. témájú műveket is kiadott, jelen esetben azonban numizmatikai–régészeti irányú érdeklődéséről szeretnék szót ejteni. Amint azt a bevezetőben említettem, legjelentősebb művében, az *Aurariában*¹² a római bányászat ismertetése során jelentős számú daciai felíratot közölt, de kiterjedt levelezésében is szép számmal bukkanhatunk régiségbúvár kutatásainak bizonyítékaira.¹³ Az *Auraria* elsőként 1717-ben, Szebenben jelent meg: a mű az ókori Dacia bányászatáról, az ércek kitermelésének történetéről, módszereiről szól. Levelezéséből tudjuk, hogy Köleséri az *Aurariát* eredetileg háromkötetesre tervezte,¹⁴ azonban ez a terve nem valósulhatott meg.

⁹ Köleséri életéről lásd bővebben Font Zsuzsa összefoglalóját: FONT Zsuzsa, „Köleséri Sámuel és Jakó Zsigmond által összegyűjtött tudományos levelezése”, in JAKÓ Zsigmond, *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732)*. Kölesériana 1 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012.), 244–250. Köleséri Sámuel életművéről nemrég három kötet látott napvilágot a „Kölesériana” sorozatban: a Jakó Zsigmond által az 1950-es években megkezdett Köleséri levelezés kiadása 2012-ben (JAKÓ, Köleséri Sámuel...), amelyet 2015-ben az *Auraria* magyar fordítása követett: KÖLESÉRI Sámuel, *Erdély aranybányászata*, ford., utószó, magy. MAGYAR László András (Kolozsvár–Szeged: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Szegedi Tudományegyetem, 2015.). Végül 2016-ban a polihisztor munkásságának európai és magyar kontextusát felölelő bemutatása egy tanulmánykötetben: *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály és FONT Zsuzsa és KOVÁCS András, Kölesériana 3 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016.)

¹⁰ Ahogy azt Magyar László András *Az orvos Köleséri* című tanulmányában olvashatjuk, Köleséri orvosdoktori védésének nincs nyoma. *Korunk* 4 (2012): 90–95.

¹¹ GÖMÖRI György, „Köleséri Sámuel Royal Society-tagságának előzményei és hitelesítése”, *Magyar Könyvszemle* 4 (2019): 487–497.

¹² Samuel KÖLESERI, *Auraria Romano-Dacica* (Cibinii: Typis publicis, 1717.)

¹³ A Jakó Zsigmond által kiadott levelekre (JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*) a továbbiakban a kötetben szereplő sorszámmal alapján fogok hivatkozni.

¹⁴ Erre a tervére többször utal levelezésében is, például JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, nr. 13., 15., 16., 21., 22., 76., App. 4.

Művében az aranybányászat leírásán túl részletesen értekezik például a bányajogról, vagy az arany orvosi felhasználásáról, de találunk a fejezetek között alkímiai, geológiai ismertetéseket is, és témánk szempontjából a legfontosabbakat: numizmatikai, régészeti és epigráfiai részeket. Az első caputban tizenöt, a harmadikban pedig még egy feliratot ismertet. Feliratközléseiről elmondhatjuk, hogy igen kezdetlegesek, legtöbbször mindössze magát a feliratot írja le, feloldást, magyarázatot nem is próbál adni. Néhány esetben azonban értelmezi is a szöveget, és elődei – Szamosközy, illetve a külföldi régiségbúvárok – közléseit is igyekszik javítani, például amikor a *procurator aurariarum* (vagyis az aranybányák procuratora) római tisztségéről értekezik.¹⁵ Itt érvelésében gondolatmenete alátámasztására felhasználja úgy az antik auktorok (például Ptolemaiosz, Cassius Dio, Plinius), mint a kortárs szerzők (Jan Gruter, Johann Georg Graevius, vagy éppen Jacques Spon) műveit, és más területekről előkerült hasonló feliratokat is. Itt azonban tévedett: a kérdéses felügyelő titulusa valóban procurator Augusti, vagyis Augustus felügyelője, nem az aranybányáké. Mommsen Kölesérit ezen feliratközlési gyakorlata miatt némi iróniával „új Midásznak” nevezi, akinek a kezében minden arannyá változik: hiszen szerinte Köleséri semmi másra nem tudott gondolni, mint az aranybányákra.¹⁶

Köleséri maga is gyűjtötte a régiségeket, és amennyiben Erdély-szerte felbukkant egy-egy római feliratos kő, ő igyekezett tudomást szerezni róla. Lorenz Weidenfelder (1693–1755) szász evangélikus lelkésszel váltott leveleiben többször találunk utalást arra, hogy elküldték egymásnak a fellelt feliratokat, és például javaslatokat is tettek a másik olvasatának javítására.¹⁷ Emellett arra kéri Weidenfeldert, hogy feltétlenül tájékoztassa, amennyiben a tudomására jut, ha bármi régiséget találnak.¹⁸ Az *Aurariában* is többször olvashatjuk, hogy az említett feliratokat saját szemével látta, a fent említett procurator-érvelésnél többek között egy ilyen emléket is példaként hoz: [...] *prout in lapide quadrato Zalakna sequentem inveni*.¹⁹

A gyulafehérvári vár építésekor előkerült ókori emlékeket részletesen ismerteti Jakob Burckhard Menckenhez írt levelében.²⁰ Feliratos köveket, domborműveket, érmekeket, szobrokat és épületmaradványokat tártak fel itt. Ezek közül Kölesérit különösen megfogja az a görög nyelvű feliratot is hordozó szobor, amely Hekatét ábrázolja. Közli a feliratát, s ezt követően az istennőről is értekezik. A gyulafehérvári leletek sorsát később is nyomon követi.²¹ Amint már említettem, Köleséri le-

¹⁵ KÖLESÉRI *Auraria...*, 12–19.

¹⁶ „Pessimus tamen auctor Koeleserus est finxitque totum titulum n. 59* neque quidquam cogitans nisi aurarias Dacicas tamquam novus Mida quidquid attigit aurarium fecit [...], ex Augusti factus esset aurariarum.” MOMMSEN *Corpus Inscriptionum Latinarum III...*, 157.

¹⁷ Például JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, App. 7.

¹⁸ „Id porro te plurimus contendo, ut et deinceps quidquid auribus, quidquid oculis in re antiquaria obvenerit, mei causa advertas.” JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, App. 7.

¹⁹ KÖLESÉRI, *Auraria...*, 19.

²⁰ JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, nr. 16.

²¹ JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, nr. 29.

veleiben is többször értekezik régiségekről és feliratokról. Mivel a levelei nagyrészt másolatgyűjteményekben maradtak fent, és a későbbi másoló a tárgyalat feliratokat a legtöbb esetben mindössze kipontozva jelezte, így azokat sajnos nem minden esetben tudjuk azonosítani.

Köleséri élénk levelezést folytatott különböző európai régiségbúvár érdeklődésű tudósokkal is, többek között például Pieter Burmann (1668–1741) holland klasszika-filológussal is, akitől egy Gyulafehérváron talált feliratos kő latin és görög nyelvű szövegének értelmezéséhez kért segítséget. Burmannak, aki a Leideni Egyetem professzora volt, arról panaszkodik, hogy a számára elérhető szakkönyvek – itt cím szerint említi az 1707-ben kiadott *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* című munkát, valamint könyvtárának régészeti témájú műveit – nem elegendők a probléma megoldására.²²

A fent említett Lorenz Weidenfelder (1693–1755) szász evangélikus lelkésszel több esetben is értekezett római régiségekről.²³ Friedrich Wilhelm von Sommersberg (1698–1756) boroszlói történész Köleseritől először adatokat kért készülő, daciai régiségekkel kapcsolatos munkájához: Köleserit a téma legnagyobb szakértőjének nevezi.²⁴ Alig fél évvel később azonban már arra igyekezett megnyerni őt, hogy ketten írják meg Dacia történetét, hiszen így egyesített erővel kiváló munkát adhatnának ki.²⁵ Sommersberg tervei szerint egy holland kiadó adná ki a művet két fólió méretű kötetben,²⁶ amelynek költségeihez előfizetők révén gyűjtenék össze a pénzt, és már a kiadás reklámját is eltervezte. Az együttműködés végül nem valósult meg.

Bél Mátyás viszont – miután értesült arról, hogy Köleséri ki szeretne adni egy művet Erdély történetéről és természeti viszonyairól – nem túl etikusan azt ajánlotta az erdélyi polihisztornak, hogy amennyiben nincs ideje megvalósítani a tervét, az összegyűjtött anyagait adja át neki. Ezek BéL tervei szerint egy *Notitia Transylvaniae novae* című kötetben (vagyis nagy országleíró műve erdélyi „párjában”) láttak volna napvilágot.²⁷ Luigi Fernando Marsigli (1658–1730), aki katonai mérnökként

²² Uo., nr. 15.

²³ Uo., nr. 59., App. 5., 7.; Weidenfelder gyűjtői kapcsolati hálójáról lásd PAPP Júlia, „Régiség- és ritkasággyűjtés Erdélyben. Laurentius Weidenfelder szász evangélikus lelkész gyűjtői kapcsolati hálója”, *Századok* 147, 5. sz. (2013): 1269–1299.

²⁴ JAKÓ, *Köleséri Sámuel...*, nr. 18.

²⁵ „Primum volumen tuo labori et numerosae nominis tui gloriae sacrum sit. Alterum mea qualiacunque collecta et colligenda sistat.” Uo., nr. 22.

²⁶ „Opus nostrum II volumina in folio contineat, cui titulum: Dacicarum Antiquitatum Thesaurum dabimus.” Uo., nr. 22.

²⁷ „Si inquam tempus te, quippe arduis rebus districtum, defecerit, ne consummare possis opus preclarum, fac collectanea tua et apparatus universum mecum communices, ut tertium operis mei tomum queat constituere. Universum illud, quod ad honestum institutum tuum cumulas-ti, quodque ad opus meum consummatius reddendum, contuleris, immortalis tuae laudi sacro sanctum dedicabo [...]” Uo., nr. 21., BéL tervéről lásd bővebben: TÓTH Gergely, „Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme BéL Mátyás *Notitiájában*”, in *Archivarium historicorumque magistra*. A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13. szerk. KÁ-

a császári seregben szolgált és hosszabb időt töltött Erdélyben, Kölesérinek írt levelében az erdélyi ásványokról és fémekről érdeklődött, valamint ígéretet tett arra, hogy amint ismét odautazik, mindenképpen személyesen is felkeresi őt.²⁸

Láthatjuk tehát, hogy a tudós orvos vérbeli régiségbúvárként egész Európa-szerte igen kiterjedt levelezést folytatott ebben a témában is. Emellett ismerte a vonatkozó irodalmat, ezekre művében többször hivatkozik is, de levelezésében is felbukkannak ilyen tárgyú ismeretei.²⁹ Kölesérinek a korai német felvilágosodás eszméit közvetítő, a korban egyedülálló méretű – mintegy négyezer kötetes – magánkönyvtára volt, amelynek természetesen antikvárius témájú könyvek is a részei voltak.³⁰ Levelezésében is többször találunk arra információt, hogy ilyen témájú könyvekre hívták fel a figyelmét: epigráfiai, az ókori Dacia történetével kapcsolatos munkákat, vagy például római vallástörténettel foglalkozó műveket ajánlottak neki.

Az *Auraria* megjelenése külföldön is nagy visszhangot keltett: egy évvel a megjelenése után, 1718 márciusában a *Republyk de Geleerden* című holland folyóiratban a mű bizonyos részeit kritikával illették. Többek között túlzással vádolták Kölesérit, a cikk írója szerint ugyanis Erdély római kori aranykitermelését erősen túlbecsülte.³¹ Emellett a lipcsei *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*ben is megjelent egy ismertetés a munkáról.³² A mű fontosságát azonban jól mutatja, hogy a londoni Royal Society is erre a könyvre hivatkozva választotta tagjai közé Kölesérit. Sőt, 1780-ban Landerer János Mihály nyomdájában Johann Seivert (1735–1785)³³ szász lelkész, történész kibővítve ismét kiadta. Seivert kiadásához Pray György írt előszót, és Köleséri munkája után közölték még Mihail Şendo Vandebeck (1690k.–1736), a tudóssal évtizedeken át levelezést folytató, macedóniai görög származású orvos *Historico-physico topographica Valachiae...* című, Havasalföld topografikus leírását tartalmazó művét is.³⁴

Kölesérinek Şendőval folytatott levelezéséből kiderül, hogy kettejük hosszú barátságának alapja a természettudományok és az ókor emlékei iránti közös érdek-

DÁR Zsófia és LAKATOS Bálint és ZARNÓCZKI Áron (Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013), 143–148.

²⁸ JAKÓ *Köleséri Sámuel...*, nr. 64. Marsigli feliratgyűjtéséről lásd ebben a kötetben Fehér Bence tanulmányát.

²⁹ „In Gruteriano-Graevianis praeter Hecaten mulieris nomen et Hecataeum nil deprehendo, nec in aliis antiquariis [...]” Uo., nr. 15. Jan Gruter 1603-ban, Heidelbergben megjelent, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* című munkáját Graevius a saját jegyzeteivel kiegészítve újból kiadta 1707-ben. Ezt a kiadást nevezik Gruter-Graeviusnak.

³⁰ Köleséri könyvhagyatékának jegyzékét lásd BERTÓK Lajos, *Ijabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955. (Debrecen: KLTE, 1956): 3–330.

³¹ JAKÓ *Köleséri Sámuel...*, nr. 8.

³² Uo., 29, 5. lábjegyzet.

³³ Köleséri művének újbóli kiadása mellett Seivert egy daciai feliratgyűjteményt is megjelentetett: Joannes SEIVERT, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea* (Viennae: Typis Joannis Thomae Trattneri, 1773.)

³⁴ Samuel KÖLESERI, *Auraria Romano-Dacica, una cum Valachiae Cis-Alutanae subterraneae descriptione Michaelis Sendo... curis Ioannis Seivert* (Posonii et Cassoviae: Ioan. Michaelis Landerer, 1780.)

lődés volt. Az orvos többször beszámol az utazásai során látott régiségekről, és szinte minden levelében könyveket is ajánl Kölesérinek, amelyek az érdeklődésére tarthatnak számot. Ezek főként Dacia régiségeivel kapcsolatos művek, régészeti és epigráfiai munkák.³⁵

Mit mondhatunk el összefoglalásképpen Köleséri Sámuel munkásságának antikvariánus vonatkozásairól? Az erdélyi polihisztor Köleséri Sámuel vérbeli régiségbúvárként minden iránt érdeklődött, ami hazája ókori történetéhez kapcsolódott. Irodalmi munkásságának legfontosabb műve a Dacia római aranybányászatáról szóló *Auraria*, amelyet nemzetközi szinten is elismeréssel illettek. Munkáját három kötetesre tervezte, amely minden bizonnyal úttörő lett volna a honismereti munkák sorában. Levelezése is igazi kincsesbánya a témában, mivel azt láthatjuk, hogy levelezőpartnereivel egyfajta kölcsönös tudásátadás történt. A nyugat-európai tudósokat is érdekelték az erdélyi régiségek, valamint elismerték Köleséri szakértelmét a témában, ő pedig a segítségükkel közelebb juthatott egy-egy probléma megoldásához.

Köleséri Sámuelnek az egész Európát behálózó tudományos összeköttetéseiből szépen kirajzolódik a kora újkori antikvarianizmus „nemzetközisége” és heterogén összetétele. Származási országtól, felekezeti hovatartozástól, társadalmi rangtól és foglalkozástól függetlenül álltak összeköttetésben egymással tudósok és régiségbúvárok, akik között az összekötő kapocs az ókor iránti szenvedélyes érdeklődés volt. Működésük már nemcsak a régiségek gyűjtésére terjedt ki, hanem azok tudományos vizsgálatát is szem előtt tartották.

SÁRA SÁNTA

Sámuel Köleséri, the Transylvanian polyhistor and antiquarian

In my paper I intend to present the archaeological, epigraphical and numismatical aspects of Sámuel Köleséri's work, the *Auraria Romano-Dacica* (first published in 1717, then re-published in 1780) and his extensive correspondence with other antiquarian scholars from all over Hungary and Europe. In his most significant work about the Roman goldmining in ancient Dacia, the *Auraria*, the scholar polyhistor published a significant number of Roman inscriptions and other monuments. Beside this his interest about Roman antiquities can be demonstrated in his correspondence too. After a brief outline of the history of antiquarianism in Transylvania in the early modern era, I aim to present a few details about the antiquarian research of Sámuel Köleséri.

³⁵ Például JAKÓ *Köleséri Sámuel...*, nr. 11, nr. 30, nr. 34, nr. 62.nr. 107.

Névmutató

- Ábel Jenő 143
Accius, Lucius 150
Achilles *lásd* Akhilleusz
Ács Pál 99, 171, 199, 224, 237
Ado (Viennensis) 192, 193
Aesopus *lásd* Aiszóposz
Ageszklész (Agasicles) 164, 182
Agészilaosz 165, 183
Aiszkhülosz 150
Aiszóposz (Aesopus) 171–173, 175, 181
Ajkay Alinka 280
Ajtonyi Jakab 270
Akhilleusz (Achilles) 168, 307
Albert (Habsburg), 126
Albert Dávid 290
Albert, Ferdinand 249
Albert, II. (Habsburg) 122
Áldásy Antal 219
Alegambe, Philippe 248
Alexandrosz, III. (Alexander Magnus, Nagy Sándor) 143–147, 366
Alexiosz *lásd* Béla, III.
Alfonz, V. (Alfonso V, Bölcs Alfonz, Nagy-
elkű) 141–149, 151, 152, 178
Almásy Gábor 58, 224, 234, 272, 347
Alsted, Johann Heinrich 145
Alszeghy Zoltánné 114
Al-Vardí, Ibn 132
Alvarez, Emmanuel 64–67, 71, 74, 76
Ambrosius, Sebastian 160
Amurates *lásd* Murád, I.
András (Anjou) 123, 124
András, II. (Árpád-házi) 295
András, III. (Árpád-házi) 130, 131, 136, 294
Andrásfalvy Bertalan 129
Anonymus 181
Apafi Mihály 219
Aphthoniosz 145
Apor Péter 298
Apponyi Pál 344
Arany János 107, 117, 127, 138
Argenti, Giovanni 255
Arisztophanész (Aristophanes) 32
Arisztotelész (Aristoteles) 14, 15, 27, 38
Aumüller, Stephan 14
Aurnhammer, Achim 175
Avenarius János *lásd* Habermann, Johann
Aventinus, Johannes *lásd* Turmair, Johann
Georg
Ax, Wolfram 51
Baán István 135
Bacon, Francis 47
Bagi Zoltán Péter 205

NÉVMUTATÓ

- Bajáki Rita 79, 86, 88, 89, 288
 Bajazid, I. (Paiazit) 40
 Bakró-Nagy Marianne 93, 95
 Balásfi János (Johannes Balassy) 269, 271
 Balásfi Tamás 344, 347, 350, 358
 Balassa Borbála 207, 215, 217, 218, 221
 Balassa Brúnó 48
 Balassa Farkas 217
 Balassa István 219
 Balassa Menyhárt 205, 207, 216–221, 283, 284
 Balázs Mihály 81, 150, 161, 184, 199, 225, 234, 248, 269, 289, 290, 308, 372, 373
 Balbín, Bohuslav (Bohuslavus Balbinus) 110
 Balduinus *lásd* Baudouin, François
 Ballingh János 85
 Balogh F. András 202
 Balogh Judit 344
 Balogh Piroska 107
 Bally, Charles 92
 Bánffy Kristóf 344
 Baranyai Decsi János 144, 177
 Barbiano di Belgioioso, Giovan Giacomo 148
 Barlaeus, Caspar 56
 Barleti, Marin 38
 Baronio, Caesare (Caesar Baronius) 190, 282, 294, 296, 303
 Baróti Szabó Bálint 107–117
 Barta Gábor 200
 Bartal Antal 94
 Bártfai Szabó László 225
 Bartók István 86
 Bartók Zsófia Ágnes 169
 Bartoniek Emma 225, 258, 259, 266, 269, 273, 296
 Basta, Giorgio 243, 251, 253–257, 268
 Báthory András (ecsedí) 215, 219
 Báthory András (somlyai) 252, 266, 308, 309, 322
 Báthory Erzsébet 307
 Báthory Gábor 147, 266, 270, 302, 350
 Báthory Griseldis *lásd* Báthory Krisztina
 Báthory István (ecsedí, *erdélyi vajda*) 150
 Báthory István (ecsedí, *országbíró*) 9, 141, 142, 147–152, 248,
 Báthory István (somlyai) 201, 203, 204, 207, 208, 214, 218–221, 223–225, 227, 228, 232, 233, 236, 237, 240, 241, 248, 255, 268, 296, 305–310, 312–314, 317, 318, 320–322, 325–327, 329–339
 Báthory Kristóf 307, 309, 310, 314
 Báthory Krisztina (Báthory Griseldis) 305–308, 310–315
 Báthory Orsolya 86, 280, 288, 343, 344, 346, 357–359
 Báthory Zsigmond (Sigismundus Bathory) 252, 257, 258, 261, 266–270, 274, 276, 307, 357
 Báthory, család 9, 219, 259, 309
 Batsányi János 115
 Batthyány Boldizsár 23
 Battistini, Mario 226, 227, 231, 239
 Baudouin, François (Balduinus) 151
 Baumbach, Johann Balthasar 35, 44
 Bay Miklós 298
 Beatrix (Aragóniai) 141, 143
 Bebek Ferenc 214, 215, 217–219, 221
 Bebel Heinrich 175
 Becanus, Guilielmus 115–117
 Beccadelli, Antonio (Panormitanus) 141, 142, 144–146, 149, 151, 152, 178
 Beck, Hans-Georg 42
 Beck, Leonhard 36, 37, 42
 Beck, Marcus 51
 Beijers, J. L. 186
 Békés Enikő 10, 95, 124, 141, 160, 200, 207, 224, 272, 299, 317, 331
 Bekes Gáspár 211, 218
 Bekker, Immanuel 35, 44
 Bél Károly András 61
 Bél Mátyás (Matthias Bel) 47, 49–62, 186, 187, 194, 203, 296, 300, 375

NÉVMUTATÓ

- Béla, III. (Alexiosz, Árpád-házi) 295
 Béla, IV. (Árpád-házi) 294
 Belák, Blažej 50
 Béldi István 125
 Bellus Ibolya 94
 Belvic z Nostvic, Caspar Melchiar 156, 157
 Benda Kálmán 279, 297
 Bene Sándor 346, 364
 Benedek, *prépost* 126
 Benedictow, Ole J. 132
 Benei Bernadett 194, 293, 295, 299, 303
 Benga, Daniel 318
 Benigni de Mildenberg, J. 258
 Benka, Peter 50, 52, 53
 Bergamo, Giacomo Filippo Foresti da (Philippus Bergomensis) 143
 Beringius, Vitus 287
 Berka z Dubé, Zbyněk (Zbigneus) 244
 Bernád Rita-Magdolna 289
 Berot, Jan *lásd* Etrobius, Johannes
 Berthold, Merániai 295
 Bertók Lajos 376
 Berzeviczky János (?) 232
 Beševliev, Veselin 362
 Bethlen Farkas (Wolfgangus de Bethlen) 209, 258, 259, 263, 266, 268, 288, 297
 Bethlen Gábor (Gabriel Bethlenius) 142, 144, 147, 256, 267, 270, 276, 302, 343–357, 359
 Bethlen Gáborné *lásd* Károlyi Zsuzsanna
 Beyerlinck, Laurentius 145
 Białobrzieski, Marcin 312
 Biandrata, Giorgio (Blandrata György) 285, 307, 308, 320
 Bitskey István 162, 173
 Bizzarri, Pietro 205
 Blotius, Hugo 14, 15, 17, 19, 22, 27, 33, 234
 Bocatius, Johannes *lásd* Bok, Jan
 Bocskai Erzsébet 307, 309
 Bocskai István 150, 255, 258, 266, 273, 284, 347
 Bocskay Györgyné *lásd* Sulyok Krisztina
 Bod Péter 186
 Bodin, Jean 145, 146
 Bodor András 371, 372
 Boeckler, Johann Heinrich 51
 Boekhoven, J. von 186
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 74
 Bogár Judit 59, 86, 88, 288
 Bogdándi Zsolt 267, 271, 272, 276
 Bohus György 59
 Boije, Göran 318
 Bok, Jan (Johannes Bocatius) 256
 Bollók János 213, 215
 Bolognetti, Alberto 312–314
 Bolonyai Gábor 145
 Bolyai Katalin 275
 Bonfini, Antonio 143, 150, 151, 182, 207, 223, 224, 240, 362, 372
 Bónis György 274
 Boratyński, Ludwik 307
 Borbély György (simai) 268–270
 Borbély Zoltán 250, 255
 Borbély, család 268
 Borda Lajos 346
 Bornemisza Pál 283, 284
 Bornemisza Péter 213
 Boronkai Iván 92, 94
 Boross Klára 17, 21, 28
 Borsa Gedeon 87
 Borzsák István 92, 137, 252, 266
 Bóta László 128
 Bottigheimer, Ruth B. 55, 60
 Bracciolini, Poggio 174, 175
 Bran, Sebastian 169
 Brewer, Laurentius 84
 Brodarics István 181
 Brucker, Johann Jakob 49, 53, 57
 Bruto, Gian Michele (Brutus) 160, 205, 207, 223–234, 236, 237, 239–241, 272, 322
 Brutus, Marcus Iunius 159
 Brzeziński, Szymon 200

NÉVMUTATÓ

- Buchholtz György 59
 Bucsányi György 290
 Budina, Samuel 206
 Budovec z Budova, Václav 330
 Bujdosné Pap Gyöngyi 205
 Bujtás László Zsigmond 187
 Bulcsú 195
 Bullinger, Heinrich 37
 Buonaccorsi, Filippo (Philippus Callimachus) 38
 Burckhardt, Andreas 38
 Bureus, Johannes 328
 Burman, Frans 186
 Burmann, Pieter 375
- Caesar, Caius Iulius 49, 56, 74, 143, 146
 Calepino, Ambrogio (Ambrosius Calepinus) 103
 Callimachus Philippus *lásd* Buonaccorsi, Filippo
 Calvin, Jean (Kálvin János) 282
 Camerarius, Joachim 15, 19, 20
 Campi, Emidio 55
 Canisius, Peter *lásd* Kanis, Pieter
 Capilla Aledón, Gema Belia 142
 Čapkova, Dagmar 51
 Caporinus *lásd* Wiesendanger, Jakob
 Capuanus, Theorodus 193
 Caselius, Joannes 102, 103
 Cassius Dio, Lucius 364, 368, 374
 Castaldo, Giambattista 217
 Castellio, Sebastian 55, 60, 61
 Cato, Marcus Porcius Minor 182
 Cattus, Vincentius 322
 Catullus, Caius Valerius 48, 306
 Celesztin, III., *pápa* 295
 Cellarius, Christophorus 48, 51–56, 59–62
 Celtis, Konrad 180
 Cendrenus *lásd* Kendrénosz, Georgiosz
 Ceporinus *lásd* Wiesendanger, Jakob
- Chalcocandyles, Chalkokondyles *lásd* Khal-kokondülész, Laonikosz
 Châtillon, Agnes de (Châtillon Anna) 309
 Chilon *lásd* Khilón
 Ciampi, Sebastiano 322
 Cicero, Marcus Tullius 49, 56, 66, 71, 76, 156, 159, 178
 Claudianus, Claudius 182
 Clauser, Konrad (Conradus Clauserus Tigrinus) 35–44
 Clusius, Carolus *lásd* L'Écluse, Charles de)
 Cluten Parchimensis Megapolitanus, Joachimus 151
 Colonia, Dominicus de 64
 Comenius, Johannes Amos 48, 50–52, 56, 59–61
 Commines, Philippe de 146
 Compré, Pierre (Petrus Chompré) 66
 Constantinus, Caius Flavius Valerius Aurelius 364
 Cordier, Mathurin (Corderius) 55
 Corvinus, Elias 224
 Coturius, Julius Caesar 114, 117
 Craccer Lukács 267
 Creinius, Thomas 15
 Croitoru, Costin 367
 Crusius, Martin (Martin Kraus) 41, 42
 Curius, Manius Dentatus 159
 Curtius Rufus, Quintus 143–148, 151, 152
 Cythraus, David (David Cythraeus) 317–327, 330–333, 335–339
 Czeplédi János 147
 Czeramescinus, Clementianus 325
 Czerovszki Mariann 17, 110
 Czibula Katalin 114
 Cziczka Katalin 202, 216
 Czillei Borbála 180
 Czobor Erzsébet (Thurzó Györgyné) 148
 Czukat Péter 209
 Czvittinger, David 186, 187

NÉVMUTATÓ

- Cséffey János 311
 Csehy Zoltán 174
 Csepregi Zoltán 49, 163
 Csezmiczei János (Janus Pannonius) 137, 150, 161, 180, 184
 Csikesz Sándor 185
 Csonka Ferenc 201–203, 214, 256, 281
 Csontos János 192
 Csorba Csaba 51
 Csörsz Rumen István 17
- Daczó Tamás 218
 Dallos Miklós 344
 Dáné Veronka 267, 274, 276
 Dankanits Ádám 161, 162
 Darholcz Ferenc 256
 Darkó Jenő 35, 40
 Daróczy Ferenc 243–263
 Daróczy Szerafin 248
 Dávid Ferenc 280
 De Beer, Arnold S. 146
 Debreczeni Péter 84, 85
 Decebalus 366
 Dée Nagy Ildikó 173
 Delbeni, család 235, 237, 238
 Della Rocca de Candal, Geri 43
 Deregnyei, család 249
 Déri Balázs 50, 51, 59
 Déri Eszter 86, 288
 Dernschwam, Hans 43
 Descartes, René 47
 Deselvits István 84–86
 Dési István 271
 Deterin, Nicolas 175
 Diogenész Laertiosz 169, 171, 172
 Dioszkoridész 18
 Dobó István 217
 Dobozy Nóra Emőke 216
 Dóczy András 355–357
 Dols, Michael W. 132
 Domanovszky Sándor 122, 124, 127–129, 131
- Domenová, Marcela 50
 Domokos Mária 129
 Donáth Regina 50
 Donatus, Aelius 47, 51–53, 59, 61
 Donecker, Stefan 224
 Dornhauser, Karin von 175
 Döme Károly 115
 Dömötör Adrienne 125
 Dreska Gábor 125
 Dubas-Urwanowicz, Ewa 312
 Dudith András 228, 234, 236
- Eck Bálint 169
 Eckhardt Sándor 99, 101, 104, 213
 Eder, Josephus Carolus 258
 Egmond, Florike 14
 Egyed Emese 228
 Ellebodius, Nicasius Castelanus (Ellebault) 13–23, 25–33
 Elsenbast, Volker 55
 Endlicher, Joseph 138
 Endlicher, Stephan Friedrich Ladislaw 122, 127
 Engel Pál 134, 135
 Enyedi Szász, Baltazár 273
 Enyedi Szász, Borbála (id., Barbara) 269, 273, 275–277
 Enyedi Szász, Borbála (ifj., Barbara) 274, 276, 277
 Enyedi Szász, Brigida 274
 Enyedi Szász, Caspar 274
 Enyedi Szász, Franz 274–276
 Enyedi Szász, Georg 274
 Enyedi Szász, Johann 273–276
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 55, 161–171, 173, 178, 180–184
 Erdei Klára 148, 149
 Erdélyi László 94
 Erges Judit 250
 Erik, XIV. (Vasa) 319, 337
 Erős Vilmos 279

NÉVMUTATÓ

- Erzsébet, I. (Tudor) 328
 Essen, Andreas von (Essenius) 186
 Esterházy Imre 114
 Esterházy Miklós 344
 Étienne, Henri (Hicus Stephanus) 27, 178
 Etrobius, Johannes (Jan Berot) 38
 Eulenspiegel, Tyll 180
- Fabian, Bernhard 154
 Fabritius Károly 226
 Fabrot, Charles Annibal 35, 44
 Fallenbüchl Ferenc 186, 187
 Faludi Ferenc 113
 Faludy Ferenc 181
 Fantuzzi, Giovanni 365
 Farkas Gábor Farkas 290, 291
 Fazakas Gergely Tamás 185
 Fehér Bence 361–363, 365, 369, 376
 Fejér György 135
 Fejér Ingrid 205
 Fejér Tamás 266, 267, 269, 272, 276
 Feliciano, Felice 362
 Ferdinánd, I. (Habsburg) 207, 217, 219, 224, 228, 231, 239–241, 284, 285
 Ferdinánd, I. (Trastámara) 145, 146
 Ferdinánd, II. (Habsburg) 343, 345, 346, 348, 349, 354, 355, 358, 359
 Ferenczffy Lőrinc 344, 347
 Fiedler, Uwe 367
 Fináczy Ernő 47
 Fisher, John 86
 Florianus, Matthias 121
 Florus, Publius Annaeus 287
 Fodor István 252
 Fodor Pál 199
 Fógel József 143
 Font Zsuzsa 49, 55, 60, 373
 Fontanus, Jacobus 38
 Forgách Ferenc (Ghymesí) 203, 205, 210, 218–220, 223–230, 232–234, 236, 237, 239–241, 280, 345
 Forgách Mihály 153, 154, 156–160
 Forgách Zsigmond 343, 355, 356
 Forgács Tamás 92, 93, 95
 Földváry Miklós 59
 Földy Ferenc 51
 Fölköli Gábor 169, 170
 Fraknoi Vilmos 343–346, 349, 350, 354, 356, 359
 Franck, Sebastian 180
 Francke, August Hermann 48, 49, 51, 53, 55, 56, 59–61
 Frangepán Miklós 344
 Frank, Günter 203
 Frei, Peter 36
 Fricsy Ádám 289, 290
 Fries, Johannes 37
 Frigyes, I. (Oldenburg) 329
 Frigyes, II. (Oldenburg) 319, 337
 Frigyes, III. (Habsburg) 141
 Frigyes, III. (Oldenburg) 335
 Frigyes, V. (Wittelsbach) 346
 Friis, Christian 319
 Friz, Andreas (Friz András) 114, 117
 Fugger, Anton 43
 Fugger, család 42–44
 Fülöp, II. (Habsburg) 318, 330
 Fülöp, IV. (Habsburg) 354, 355
- G. Etényi Nóra 305
 G. Szabó Botond 60
 Gábor Csilla 202, 288
 Galavics Géza 160
 Gálfi Emőke 265–271, 277, 289, 307
 Gálos Rezső 110, 113
 Garam Éva 367
 Gardie, Pontus de la 319
 Garzoni, Giovanni 143
 Geiger, Ludwig 43
 Gelbhaar, Gerhard 347
 Gelder, Esther van 14, 15
 Gellius, Aulus 101

NÉVMUTATÓ

- Genette, Gérard 289
 Gerézdi Rabán 125, 171
 Gergely, *bíboros* 300
 Gergely, XIII., *pápa* 318, 330
 Gergely, XV., *pápa* 358
 Gerstinger, Hans 227
 Gertrúd, Merániai 189, 295
 Gessner, Conrad 37
 Géza, *fejedelem* 189, 194
 Gilly, Carlos 42
 Giovio, Paolo 141, 259
 Giustiniani, Francesco 362
 Gizella (Bajor) 194
 Glombiowska, Zofia 306
 Goclenius, Johannes 104
 Goldhagen, Hermann 110
 Gorgiász 183
 Goślicki, Wawrzyniec (Laurentius Goslicus) 327, 332
 Göllner, Carl 38
 Gömöri György 323, 373
 Gradeczi Horváth Gergely 142
 Graevius, Johann Georg 374, 376
 Graf András 368
 Graffius, Lucas 201
 Grafton, Anthony 144
 Grandjean, Wolfgang 300
 Greenfield, Concetta Carestia 69
 Grégorasz, Niképhorosz 43, 44, 132
 Grenzmann, Ludger 175
 Gretser, Jakob 71
 Grigely József 63, 64, 66–72, 74, 76
 Gruter, Jan (Gherus Rhautinus, Ianus Gruterus) 104, 105, 365, 374, 376
 Grynaeus, Johann Jakob 153
 Guarini, Guarino 143
 Gudea, Nicolae 366
 Guevara, Antonio de 99, 146
 Guggisberg, Hans R. 55
 Guitman Barnabás 163
 Guldibek, Sebastian 37, 42
 Gundelius, Philippus (Philip Gundel) 43, 44
 Gusztáv Adolf, II. (Vasa) 331, 335
 Gusztáv, I. (Vasa) 319
 Gyalui Torda Zsigmond 151, 211
 Gyárfás István 147
 Gyllenstierna, Nils Göransson 319
 Györfy György 135
 György Frigyes, I. (Hohenzollern) 306
 György Lajos 290
 Gyula 195
 Gyulaffi Lestár 269
 Gyulaffi, család 269
 Gyulai Éva 141, 243, 256, 263
 Gyulai Pál 321–325, 338
 H. Szilasi Ágota 205
 Haan Lajos 49, 57
 Habermann, Johann (Avenarius János) 81, 82, 88, 89
 Hadnagy István 253
 Hadrianus 150
 Hain, Caspar 288
 Hajnóczy Dániel 59
 Haller, Johannes 37
 Halmágyi István 260–262
 Hanák Béla 142
 Haner, Georg-Jeremias 281
 Hannibal 27, 28
 Hannulik János 66, 67
 Hanslik, Rudolphus 287
 Hanuy Ferenc 344
 Háportoni Forró Pál 144, 147
 Haraszthy Katalin 217
 Hargittay Emil 173, 280
 Havas László 178, 287, 362
 Hegedűs András 107
 Hegedüs István 114, 143, 202–204, 213–215, 218, 220
 Hegyi Géza 135
 Hegyi György 74

NÉVMUTATÓ

- Heidenstein, Reinhold 306, 312, 321, 324, 327, 330
 Heinrich, Rainer 36
 Heinsius, Daniel 101–105
 Hejnic, Jozef 157, 158
 Helk, Vello 328, 330
 Hellebrant Árpád 345
 Heltai Gáspár 81, 86, 88, 169, 170, 173–177, 257
 Heltai János 350
 Henricsonius, Jonas (Dithmersius Medeldorpensis) 317, 328–331, 334, 335, 337–339
 Henrik, III. (Valois) 318
 Henriksson, Johann 328
 Heraclid, Iacob (Jacobus Heraclides) 297
 Herburth, Johann 327
 Hermann, David 201
 Herner János 160
 Hérodotosz 31, 150
 Herold, Johannes 38
 Herpay Gáspár 185
 Hertel, Johannes (Johannes Hertelius/Hortylus) 297, 298
 Hessus, Helius Eobanus 56
 Hevenesi Gábor 188, 294, 299, 300
 Hildebrand, Karl 318
 Hodászi Pap Lukács 142, 147, 149, 150
 Hodinka Antal 126
 Holl Béla 347, 348
 Holtzman, Wilhelm (Xylander, Guilielmus) 41, 42
 Holub József 22
 Holý, Martin 158
 Hóman Bálint 294, 346
 Homburg, Daniel Brendel von 38, 39
 Homérosz 143, 144, 146, 165, 168, 307
 Homonnai Drugeth György 359
 Homonnai Drugeth Mária 85
 Homonnai Drugeth, család 250
 Horányi Elek 186, 280
 Horatius, Quintus Flaccus (Horace) 66, 113, 116, 117, 150, 170, 183
 Horn Ildikó 215–218, 267, 305, 306, 308, 322
 Hortylus, Johannes *lásd* Hertel, Johannes
 Horvát Bertalan 285, 286
 Horvát István 298
 Horváth Cyrill 127–129
 Horváth Gáspár 344
 Horváth Iván 115, 171
 Horváth János 124
 Horváth László 372
 Horváth Zita 146
 Horváti Békési János 186
 Hosschius, Sidronius 109, 115–117
 Hotson, Howard 48, 51
 Hrdina, Karel 157, 158
 Hruskovic, Sámuel (Samuel Hruškovic) 53, 60
 Hubert Ildikó 108, 116, 117
 Huet, Albert 269
 Huet, Pierre-Daniel (Petrus Daniel Huetus) 41
 Hugo, Hermannus 56
 Huitfeld, Arild 319
 Hunger, Friedrich W. T. 15
 Hunger, Herbert 35
 Hunyadi Ferenc 225
 Hunyadi János 141, 150, 181, 182
 Hus, Jan (Husz János) 180
 Husner, Fritz 43
 Huszti József 141
 Iagup *lásd* Jakub
 Ibellaker, Antonius 109
 Ijsewijn, Jozef 95
 Illyés András 288
 Imre Mihály 177, 179, 185
 Ince, III. (pápa) 295
 Inchofer, Melchior 188, 190
 Ipolyi Arnold 99, 101

NÉVMUTATÓ

- Iratosi T. János 280
 István, I. (Stephanus Sanctus, Szent, Árpád-házi) 189, 193, 195, 309
 István, V. (Árpád-házi) 189
 István, VII. (Musat) 297
 Istvánffy Miklós 19, 22, 23, 182, 205, 224, 241, 254, 256, 257, 259, 280, 288, 297
 Istvánffy Pál 310
 Iszokratész 159, 183
 Iuvenalis, Decimus Iunius 150, 243
 Iván, IV. (Rurik, Rettegett) 314, 318, 325, 327
 Iványi Béla 143
- J. Újváry Zsuzsanna 163
 Jacobinus János 257, 259
 Jagelló, Anna 307, 313, 314, 318
 Jagelló, család 199
 Jagelló, Izabella 205, 214, 217–219, 286, 297
 Jagelló, Katalin 318, 337
 Jahja, *tolmács* 273
 Jakab, I. (Stuart) 328
 Jakabffy Tamás 279
 Jakó Klára 269, 272, 273, 290
 Jakó Zsigmond 135, 273, 290, 373–377
 Jakub, (Iagup) *Bajazid testvére* 40
 Jankovics József 143, 250
 Jankovits László 99, 100, 106, 371
 János (Luxemburgi) 122, 124
 János, I. (Oldenburg) 329
 János, I. (Szapolyai) 199, 200, 206
 János, II. (János Zsigmond, Szapolyai) 199, 200, 202–211, 217–219, 221, 224–226, 234, 262, 296, 320
 János, III. (Vasa, Johannes) 318–320, 326–328, 330–338
 Januszowski, Jan (Lazarus) 250
 Jarmalov Rezső 185, 192, 196
 Jászay Magda 364, 365
 Jeanplong József 14
 Jenei Ferenc 247
- Jenisch, Paulus 156–159
 Jensen, Minna Skafte 317
 Jenny, Beat Rudolf 37
 Johanna, *pápa* 281
 József, II. (Habsburg) 181
 Juhász László 22, 94, 143
 Juhász Ormsby Ágnes 161
 Jungmayr, Jörg 146
 Jureschitz, Nicolaus 180
 Juvencius, Josephus (Josephus Jouvancy) 64
- Kaas, Niels 319, 325
 Kacs Kovics-Reményi Andrea 138
 Kádár Zsófia 300, 376
 Kálmán, (Könyves, Árpád-házi) 189
 Kálti Márk 128
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kanis, Pieter (Peter Canisius) 257
 Kantakuzénosz, Ióánnész 135
 Kaprinay István 191
 Karácsonyi János 122
 Kardos Tibor 128, 143
 Kármán Gábor 344, 346, 347, 350, 357
 Karnkowski, Stanislaw 322
 Károli Gáspár 309
 Károly Gusztáv, X. (Pfalz-Zweibrücken) 329, 335, 336
 Károly, I. (Anjou) 189
 Károly, IV. (Luxemburgi) 122, 124
 Károly, IX. (Vasa) 319, 326, 328, 329, 331
 Károly, V. (Habsburg) 38, 146
 Károlyi András 88
 Károlyi Zsuzsanna (Bethlen Gáborné) 147
 Kárpáty Csilla 147
 Karthauzi Névtelen 125
 Kassai Zsigmond Dávid 272
 Kasza Péter 10, 95, 124, 141, 162, 194, 199, 200, 204, 208, 223, 224, 228, 234, 272, 295, 299, 317, 331, 334
 Katona István 186
 Katona Tünde 203

NÉVMUTATÓ

- Kazinczy Ferenc 71, 109, 110
 Kázmér, III. (Piast) 122, 124, 131
 Kecskeméti C. János 88
 Kecskeméti Gábor 51, 52, 56, 141–143, 146,
 150, 151, 256
 Kedrénosz, Georgiosz (Cedrenus) 190
 Kegel, Philip 84, 85
 Kelemen, VII., *pápa* 237
 Kellner, Beate von 175
 Kemény József 205
 Kempis, Thomas a (Kempis Tamás) 55
 Kendy Anna 213–218, 220, 221
 Kendy Antal 215, 217–219
 Kendy Ferenc 215–219, 221
 Kendy Sándor 218, 220, 221
 Kendy, család 215, 216, 218, 220, 221
 Kerekes Dóra 52
 Keresszegi Herman István 147
 Keresztély, III. (III. Krisztián, Oldenburg)
 317, 319
 Keresztély, IV. (IV. Krisztián, Oldenburg)
 319, 328, 335, 337
 Keresztúry Kristóf 219
 Keserű Bálint 150, 160
 Kęstutis 130
 Keveházi Katalin 148
 Kézai Simon 126
 Khalkokondülész, Laonikosz (Chalcocan-
 dyles, Chalkokondyles) 35–39, 41–44
 Khilón (Chilon) 166, 169, 171, 172, 181
 Khóniatész, Nikétasz 43
 Kibre, Pearl 143
 Kincses Katalin Mária 59
 Királyfalvi András 276
 Királyfalvi Gáspár 276
 Királyfalvi János 276
 Királyfalvi, család 276
 Kirchof, Hans Wilhelm 175
 Kis Bálint 267
 Kiss Béla 216
 Kiss Farkas Gábor 14, 25, 124, 141, 160,
 163, 169, 194, 200, 208, 224, 272, 295,
 299, 317, 331, 334
 Kiss Gergely 301
 Kiss György, Dr. 349
 Kiss J. Andrea 288
 Kiss Sándor 142
 Klaniczay Tibor 14, 25, 143, 144, 159, 160
 Klecker, Elisabeth 224
 Klesl, Melchior 344
 Klösz Jakab 84, 88
 Knapp Éva 187, 192, 301, 303
 Kochanowski, Jan 305, 306
 Kollárová, Ivona 50, 51, 60
 Kollonitsch, Leopold Karl von (Kolloni-
 ch Lipót) 187
 Kolozsvári Sárospataki István 186
 Komlovszki Tibor 146
 Konrad, Hans 36
 Konrád, III. (Stauf) 166
 Kont Miklós 123, 131
 Kónya Franciska 86, 288
 Koppány Tibor 249
 Korondi Ágnes 202
 Kotulič, Izidor 52
 Kovács András 373
 Kovács Katalin Anita 186
 Kovács Zsolt 266, 289
 Kovács Zsuzsa 14, 20
 Kovacsóczy Farkas 223, 225, 227, 232,
 234–237, 239–241, 266, 322
 Ködöböcz József 51
 Köleséri Sámuel 371–377
 Körmendi Kinga 274
 Körömi Gabriella 144
 Kőszeghy Péter 61, 144, 162, 250, 280
 Kövér András 114, 117
 Krafftheim, Johannes Crato von 223, 225–
 234, 236, 237, 240, 241
 Krag, Niels 317, 319
 Krakkai Demeter 157

NÉVMUTATÓ

- Kramer, Georg von 49
 Kraus, Martin *lásd* Crusius, Martin
 Kristeva, Julia 289
 Kristó Gyula 122, 128, 129, 135–137
 Kristóf (Mecklenburg) 319
 Krisztián *lásd* Keresztély
 Krisztina (Vasa) 335
 Krman Dániel 141, 145
 Krosnói Pál 125
 Krupp József 68
 Kruppa Tamás 246, 254
 Kulcsár Margarita 143
 Kulcsár Péter 143, 192, 201–203, 287, 371
 Kuntze, Edward 237, 309
 Kurcz Ágnes 128, 129, 144
 Kurus, II. (Kürosz, Akhaimenida) 147
 Kusovec z Ouraz, Jan 158
 Kusovec z Ouraz, Jindřich 158
 Kuspér Judit 144
 Küküllei János 122–124, 129, 131, 133, 134, 136
 Kürosz *lásd* Kurus, II.
 L'Écluse, Charles de (Carolus Clusius) 13–23, 372
 Lackfi András 124, 127, 133–137
 Lackfi Dénes 128
 Lackfi István 135, 136
 Lackfi Miklós 136
 Lackfi, család 123, 130
 Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 56
 Lajos, I. (Louis I, Nagy, Anjou) 121–124, 127–133, 135–137, 139, 190
 Lajos, XI. (Valois) 146
 Lakatos Bálint 300, 372, 376
 Lakatos István (Stephanus Serarius) 279, 281–283, 285, 287, 289–292, 299, 300
 Landerer, Johann Michael 376
 Lange, Joachim 48, 55
 Lange, Wilhelm Christian von 158
 Laskai Csókás Péter 267
 Laskai János 271
 László, I. (Saint Ladislas, Szent, Árpád-házi) 121, 122, 125–133, 136–138, 189
 László, V. (Árpád-házi) 126
 Lázár István 299, 331
 Lázár, *deák* 300
 Lazarus *lásd* Januszowski, Jan
 Lazius, Wolfgang 190, 224, 240, 241, 362, 363, 372
 Le Clerc, Jean 144
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 47
 Lencsés György 307, 311
 Lengyel Réka 95, 107
 Leopold *lásd* Lipót, I.
 Lépes Bálint 344, 345, 347
 Lethenyei János 161, 180, 182–184
 Leusden, Johann 186
 Lévy Anna 216, 217
 Lévy Dorottya 216, 217
 Lévy Fruzsina 216, 217
 Lévy Gábor 216, 217
 Lévy János 217
 Lévy Katalin 216, 217
 Lévy Margit 217
 Lévy Zsigmond 216, 217
 Lévy Zsófia 217
 Licinius, Valerius Licianus 368
 Lindberg, Bo S. 328
 Lindroth, Sten 326
 Lingelsheim, Georg Michael 178
 Lipót, I. (Habsburg, Leopold) 291
 Lippai Balázs 284
 Lippai Péter 271
 Lipsius, Justus 15, 21, 22, 51, 159, 160
 Listi János 27, 32
 Livius, Titus 27, 28, 49, 70, 143, 145, 146, 287
 Locke, John 47
 Locken, Johan (Johannes Loccenius) 335–339
 Lockhart, Paul Douglas 330

NÉVMUTATÓ

- Lodomér (Monoszló) 138
 Lombardi, Giovanni Francesco 327
 Lorichs, Anders 318, 328, 330, 331
 Louthan, Howard 234
 Lovas Borbála 216
 Lowth, Robert 115
 Loysius, Georgius 103
 Lucius, Iohannes 294
 Lucius, Ludwig 37
 Luffy Katalin 202
 Lukács László 109, 249, 273, 289, 290, 293, 299, 301
 Lukianosz 104
 Lukinich Imre 205
 Lupescu Makó Mária 267
 Luther, Martin (Luther Márton) 173, 180, 282
 Lükurgosz (Lycurgus) 170, 178
 Lüsziász 183
 Lycosthenes, Conrad 144, 145, 152, 163
 Lycurgus *lásd* Lükurgosz
 Lyschander, Claus Christoffersen 328
- Maczák Ibolya 86, 287–289
 Madas Edit 126
 Magini, Giovanni Antonio 297, 298, 303
 Magyar László András 373
 Magyi János 124, 125
 Mahlmann-Bauer, Barbara 55
 Mähly, Jakob 36
 Majer Fidél 210, 281
 Makay Béla 368
 Makedóniai Fülöp *lásd* Philipposz, II.
 Makk Ferenc 135
 Makkai László 258
 Makó György (Georgius Mako) 260–262
 Makó Pál 109
 Mályusz Elemér 129, 138
 Mang, Christopf 347
 Mangin, Sara 347
 Manuel, I. (Komnénosz) 309
- Manuzio, Paolo (Paulus Manutius) 27, 33
 Marciniak, Przemislaw 43
 Margitai Láni Péter 147
 Marietti Antal 269, 273
 Markusovszky Sámuel 49, 50, 55–57, 60, 61
 Marosi Ernő 126, 129
 Maróthi György 60
 Maróti Egon 147, 252
 Marsigli, Luigi Ferdinando (Marsiglius) 361–369, 375, 376
 Martell Károly (Anjou) 131
 Martialis, Marcus Valerius 48, 110, 117, 182
 Martínek, Jan 157, 158
 Martinuzzi György 285, 286
 Marton József 279, 288
 Marussi András 256
 Marzio, Galeotto 151, 161, 178
 Masen, Jacob (Jacobus Masenius) 110
 Máté Ágnes 305, 307–309, 315
 Máthé Elek 143
 Matheussen, Constant 95
 Matsson, Erik 319
 Matz, Samuel (Mácza Sámuel) 109
 Mátyás, I. (Hunyadi) 122–124, 126, 128, 129, 131, 132, 137, 141, 143, 144, 150, 151, 259, 362, 371
 Mátyás, II. (Habsburg) 345
 Maurer Zsuzsa 17, 27
 Maximilian II *lásd* Miksa, II.
 Maximilian *lásd* Miksa, I.
 Mayer Gyula 138
 Mechow, Wilhelm 51
 Medeldorpensis, Dithmersius *lásd* Henricsonius, Jonas
 Medici, Lorenzo 146
 Megyericséi János 372
 Mehmed, II. (Oszmán) 273
 Mehmed, Karakas 357
 Mehmed, Szokollu 210, 330
 Melanchthon, Philipp 163, 180
 Menasági Sándor 135

NÉVMUTATÓ

- Mencke, Jacob Burekhard 347
 Mercuriale, Girolamo 14, 27
 Mertens, Dieter 178
 Messenius, Johannes 317, 318, 328, 331–339
 Mészáros István 49, 51, 52, 54, 56, 63, 64, 66, 72
 Mészáros Kálmán 205
 Mészáros Péter, *alispán* 276
 Mészáros Péter, *nemesember* 276
 Mészáros Tamás 35, 44
 Mészáros Zsigmond 277
 Meyer, Johannes 96
 Meyfart, Johann Matthaeus 105
 Meysztowich, Valerianus 325
 Mezei József 128
 Mihalik Béla Vilmos 185
 Mihály, II. (Mihai Viteazul, Mihály vajda, Vitéz Mihály) 243, 246–248, 250–254, 257–261, 263, 266, 268, 272
 Mihálykó János 88, 147, 148
 Mijle, Adrian van der 27
 Mikácsi Miklós 254
 Mikó Árpád 22
 Mikó Gyula 147
 Miksa, I. (Maximilian I, Habsburg) 151, 215, 219, 224, 228, 229, 234, 236, 241, 320, 321, 329
 Miksa, II. (Maximilian II, Habsburg) 15, 16, 200, 205, 207, 208, 210, 211, 240
 Miles, Mathias 214, 215, 219, 220
 Milton, John 115
 Miskolczy Ambrus 181
 Mócsy András 258
 Mollensis, Johannes 248
 Molnár Antal 289, 290, 299
 Molnár Dávid 10, 194, 225, 295, 299, 331, 334
 Molnár Péter 121, 124, 125, 131, 138
 Mommsen, Theodor 363, 371, 374
 Monardes, Nicolas 16
 Monau, Jakob 323
 Monok István 144, 225, 269, 289, 290, 372
 Montaigne, Michel de 47
 Monte, Philip de 16
 Moravcsik Gyula 190
 Móré Tünde 200
 Morelli, Nicolo 148
 Morhof, Daniel Georg 51
 Móric (Hessen-Kassel) 142
 Móric Fülöp 178
 Morus Tamás 110, 177
 Muckenhaupt Erzsébet 289
 Murád, I. (Oszmán, Amurates) 40
 Murád, III. (Oszmán) 325, 330
 Muraltus János 269
 Musato, Albertino (Albertinus Muratus (!)) 69
 Musculus, Andreas 88, 89
 Mügelin, Heinrich von (Mügelni Henrik) 125
 Müller, Jan-Dirk 175
 Nadányi János 287
 Nádasdy Tamás 218
 Nagy Gábor 257, 280, 317, 328, 329, 331, 334, 338
 Nagy Ilona 129
 Nagy Levente 364, 365
 Nagy Sándor 367
 Nagy Sándor *lásd* Alexandrosz, III.
 Nagy, Imrich 50, 51, 60
 Nagyajtai Kovács István 205
 Nagyillés János 17, 110
 Nanus Mirabellus, Dominicus 145
 Náprágyi Demeter 246–248, 250–254
 Nascekinus, Georgius Offanasowich 325
 Nauwelaerts, Marcel Augustijn 15
 Nemeskürty István 173
 Nemesziosz 26
 Németh Noémi 289, 290
 Némethi Jakab 347, 348
 Némethy Ferenc 219

NÉVMUTATÓ

- Nepos, Cornelius 56
 Nettesheim, Agrippa von 182
 Neumann, Ludwig Bertrand 115
 Neumayr, Franciscus 112, 113, 117
 Nieuport, G. H. 57
 Nihusius, Barthold 110
 Nilsson, Svante 319
 Nobili, Flaminio de' (Flaminus Nobilius) 322
 Nótári Tamás 159
 Nussbächer, Gernot 213
 Nyakas Szilárd 173
- Oberuc, Jean (Jan Oberuč) 50, 52, 60
 Oborni Teréz 220, 308
 Obrębski, Andrzej 322
 Oláh Miklós 25, 26, 54, 300, 372
 Oláh Zoltán 288
 Olajos Terézia 252
 Oltárdi András 214
 Ónészikritosz 143
 Opitz, Martin 178, 179
 Oporinus, Johannes 36–39, 41–44
 Orbai Miklós 311
 Orbán Áron 13–15, 19, 23, 25, 43, 372
 Orbán László 110
 Orbán, VIII., *pápa* 293
 Orhán (Orchan) 40
 Oroszy Krisztina 248
 Oroszy Lázár 248
 Orsós Julianna 199
 Ossolińska, Anna 310
 Ostrosith András 344
 Oszkó Beatrix 138
 Otrokocsi Főris Ferenc 185–196, 295, 296
 Ovidius, Publius Naso 22, 48, 49, 113, 150, 182
 Owen, Johannes 110
 Oxenstierna, Axel 330
 Ozábalová, Ludmila 53
 Ödberg, Fridolf 328
- Őry Miklós 345
 Östergren, Stefan 326
 Özbek, *kán* 132
- P. Kovács Klára 266, 289
 Paiazit *lásd* Bajazid, I.
 Pajkossy Györgyné 28
 Pákai Benedek 344
 Pakó László 228
 Pál, V., *pápa* 354, 355
 Pálffy Erzsébet 256
 Pálffy Géza 344
 Pálffy Miklós 256
 Palotás György 199, 200
 Pannonius, Janus *lásd* Csezmiczei János
 Panormitanus *lásd* Beccadelli, Antonio
 Panvinio, Onofrio 281
 Pányoki Mihály 186
 Pap Levente 279, 291, 292, 299
 Pápai Páriz Ferenc 280
 Papp Ingrid 52, 141
 Papp Júlia 375
 Papp Klára 270, 276, 344
 Paracelsus 180
 Pardubic, Arnošt z (Pardubicei Ernő) 245
 Pastorius, Joachim 287
 Pataki István 186
 Patay Pál 367
 Payr Sándor 49, 57
 Pázmány Péter 88, 280, 343–356, 358–360
 Péchy Zsigmond 157, 158
 Perényi József 126, 128
 Peringskiöld, Johann 318
 Perkins, William 280
 Perna, Pietro 231
 Perneszy János 313
 Person, Ludwig 158
 Perusics Gáspár 218
 Pesti Gábor 164, 171, 172
 Péter Katalin 309
 Péter, *apostol* 281

NÉVMUTATÓ

- Péterffy Károly 191–194
 Péteri Takács József 115, 117
 Pethő Gergely 288, 301
 Petneházi Gábor 110, 160, 199, 207, 223–225, 228, 233, 234, 237, 241, 258, 266, 272, 321, 322
 Petrarca, Francesco 69, 148
 Petrovics Anna 216
 Petrovics Péter 214, 216, 217, 283–285
 Petrovics, család 216
 Peucer, Tobias 146
 Phaedrus 76
 Philipposz, II. (Argeád, Makedóniai Fülöp) 183, 184
 Philoztratosz 17, 18
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 141, 144, 145
 Pilgrim 193
 Pinelli, Gian Vincenzo 14–17, 19, 23, 26–33
 Pirnát Antal 224, 225, 237
 Plantin, Christoffel 19, 20
 Platón 172, 183
 Plewka, Ján (Johannes Plewka) 156, 158
 Plinius, Caius Secundus 147, 177, 364, 347
 Plutarkhosz (Plutarch) 143, 144, 147, 180, 181, 184
 Podhradczky József 127, 135, 350
 Podlaha, Antonín 244
 Póka Ágnes 211
 Polgár Anikó 159
 Pollio, Lucas 148
 Polübiosz (Polybius) 25–33
 Ponciánus 175, 176
 Pontanus, Jacobus *lásd* Spanmüller, Jakob
 Pontanus-Breitenberg, Jirí Barthold 245
 Pór Antal 133
 Possevino, Antonio 237, 280, 309, 313, 332
 Pozsár Annamária 290
 Prágai András 99, 146, 147
 Pray György (Georgius Pray) 109, 192–195, 218, 320, 376
 Priscovius, Matthaëus (Matthaëus Piscorevius) 306, 311
 Prodikusz 183
 Prokopiosz 36
 Prudentius, Aurelius Clemens 56
 Pšenák, Jozef 51
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 364, 374
 Purkircher, Georg 13, 19, 23, 27, 28, 227, 232
 Püski Levente 270
 Pyber Benedek 115, 116
 Pyber János 344
 Quintilianus, Marcus Fabius 49, 68
 Raab István 293
 Radéczy István 15, 16, 19, 21–23, 25–27, 32, 33
 Radziwill, Krystyna 308–310
 Raemon, Florimond de (Florimundus Raymondus) 279, 281–283, 285–287, 289, 290, 292
 Rákóczi Ferenc, II. 53
 Rákóczi György, I. 99, 106, 146, 343, 355
 Rákóczi Zsigmond 266
 Ramus, Petrus (Pierre de la Ramée) 47, 51, 281
 Ranzano, Pietro (Ransanus) 194, 287
 Rapin, René (Renatus Rapinus) 112, 117
 Rauch Ignác 109
 Raymondus, Florimundus *lásd* Raemon, Florimond de
 Raynaldi, Oderico (Odericus Raynaldus) 296
 Rédey-Keresztény Júlia 28
 Redinger, Niclas 148
 Reinert, Karl 300, 301
 Reinsch, Diether Roderich 42
 Reisz T. Csaba 61
 Restás Attila 51, 56, 60
 Reszka, Stanisław (Stanislaus Rescius) 322, 327
 Rettegi János 272

NÉVMUTATÓ

- Reuchlin, Johannes 180
 Reuther, Susanna Regina 307
 Rhautinus, Gherus *lásd* Gruter, Jan
 Rhédei Ferenc 141
 Rhenius, Johann 52, 53, 55, 60
 Ricziová, Beata 54
 Rimay János 99, 101–106
 Ritoókné Szalay Ágnes (Ritoók Zsigmond-
 né) 104, 137, 151, 225, 258, 266, 362, 371
 Rogerius (*prépost*, Róbert) 295
 Rørdam, Holger 328
 Rosenkrantz, Holger 319
 Rosenkrantz, Jørgen 319
 Rozsnyai Dávid 205
 Ruddiman, Thomas 68
 Rudolf (Habsburg) 195, 244, 248, 249, 252,
 255, 326, 330
 Rydl z Neuenperku, Mikuláš 148
- S. Varga Katalin 185
 Sachs, Hans 169
 Sacré, Dirk 95
 Sallustius, Caius Crispus 28, 49, 66, 144
 Salm, Julius 227, 229, 230, 240
 Sámbar Mátyás 289, 290
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János
 San Clemente, Guillén de 326
 Sancto Paulo, Gregorius de 295
 Sanctus Stephanus *lásd* István, I.
 Sándor, IV. (Musat) 297
 Sannazaro, Jacopo 111
 Sánta Sára 371, 377
 Sapieha, Andrzej 318
 Sáposová, Zlatica 256
 Sarbak Gábor 199
 Sarmasági Zsigmond 267, 268, 271
 Sautel, Petrus Iustus 115, 117
 Scaliger, Joseph Justus 100–106, 372
 Scaliger, Julius Caesar 74
 Schesaeus, Christian 200–211, 213–216,
 218–221, 281
- Schmidt, Viktor 95
 Schmidt, Wilhelm 146
 Schnabel, Wilhelm 178
 Scholtius, Johannes 163
 Schöll, Friedrich 41
 Schreckius, Valentinus 306, 310
 Schreiner, Wadim N. 146
 Schuchardt, Carl 367
 Schuller, Hermann 204, 210
 Schumph, Wolfgang 347
 Schuster, Hans-Werner 301
 Schwalbach, Adam von 38, 39
 Schwalbach, Georg Otho 38, 39
 Schwendi Lázár 180, 227, 231, 234
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 146
 Sebestyén Gyula 365
 Sebestyén Mihály 173
 Sebők Ferenc 135
 Sedulius, Coelus 56
 Seivert, Johann 201, 376
 Selyki Péter 186
 Seneca, Lucius Annaeus 116, 150, 179, 182
 Serarius, Stephanus *lásd* Lakatos István
 Seutter, Matthaeus 368
 Sforza d’Aragona, Bona 318
 Siegler, Michael 203
 Sigler, Michael (Sigler Mihály) 296, 297
 Sík Sándor 345
 Simeoni, Gabriele 141
 Simigianus, Ambrosius *lásd* Somogyi Amb-
 rus
 Simmler, Josias 37, 42
 Simon L. Zoltán 72
 Sincerus, Emanuel 56
 Sinkovics István 266
 Sipus Istvánné 49, 61
 Sivirsky Antal 25
 Skovgaard-Petersen, Karen 319
 Škoviera, Daniel 163, 164, 167, 169
 Smythe, Dion C. 43
 Socrates *lásd* Szókratész

NÉVMUTATÓ

- Solinus, Caius Julius 147
 Soltész Zoltánné 124
 Solti Dóra 159
 Sombory László 266
 Sommer, Johann 200
 Sommersberg, Friedrich Wilhelm von 375
 Somogyi Ambrus (Ambrosius Simigianus)
 258, 259, 262, 263
 Somogyi Szilvia 128
 Soós István 188
 Sopko, Julius 49, 51, 52, 56
 Soproni Sándor 367
 Sörös Pongrác 328
 Spangár András 301–303
 Spanüller, Jakob (Jacobus Pontanus) 178
 Sparre, Erik 319
 Spartianus, Aelius 150
 Spillenberger, David 307
 Spon, Jacques 374
 Spuler, Bertold 135
 Stackmann, Karl 175
 Steche, Richard 153
 Steinhövel, Heinrich von 174, 175
 Stella, Michael Martin 37
 Stephanus, Stephan Hansen (Stephanus
 Stephanus) 317
 Stephanus, Henricus *lásd* Éstienne, Henri
 Stevenson, Henry M. 42
 Stieröchsel, Stephan (Stephanus Taurinus)
 372
 Stoll Béla 142, 146
 Stöckel, Leonhard 161–173, 177, 181, 184
 Štraus ze Štrausenfeldu, Mikuláš (Nicolas
 Strauss) 244, 245
 Streithagen, Peter von 287
 Strohschneider, Peter 175
 Stulič, Sanijela 367
 Sture, Sten 319
 Subarič, Lav 58
 Sué, Sylvette 15
 Suleiman I. *lásd* Szulejmán, I.
 Sulpicius Severus 56, 192
 Sulyok Krisztina (Bocskay Györgyné) 307,
 311, 312
 Svatek, Peter 224
 Sverkersson, Olof 319
 Sz. Galántai Erzsébet 122, 252
 Szabados György 294
 Szabó Ádám 14, 25, 33
 Szabó András 153, 157–160, 267, 273, 280
 Szabó András Péter 142, 288
 Szabó Ferenc 345
 Szabó György 259, 262, 321, 322, 325
 Szabó Károly 345
 Szabó Miklós 267
 Szádeczky Lajos 225, 268, 322
 Szádóczki Vera 86, 108, 109, 288
 Szakács Béla Zsolt 125
 Szalánczi János 213
 Szalaszegi György 80–83, 88
 Szalay László 218
 Szamosközy István 209, 225, 228, 265–274,
 276, 277, 288, 307, 308, 310, 311, 363,
 372, 374
 Szapolyai, család 199, 200, 216, 224
 Száraz Orsolya 185
 Szász Andrea 213
 Szebelédi Zsolt 91, 95, 97
 Szegedy-Maszák Mihály 171
 Székely István 125
 Székely Mózes 269
 Székesi P. Mihály 258
 Szekfű Gyula 202, 213–215, 218, 265, 266,
 269, 271, 346
 Szelestei N. László 54, 59, 107, 112, 117, 250
 Szelim, I. (Oszmán) 146
 Szelim, II. (Oszmán) 330
 Szenci Molnár Albert (Albertus Molnár
 Szenciensis) 103, 142, 149, 151, 177,
 180, 256
 Szent Ágoston 85

NÉVMUTATÓ

- Szentandrassy Csiky István 350
 Szentiványi György 271, 272
 Szent-Iványi János 247
 Szentmártoni Szabó Géza 150, 215
 Szentpétery Imre 121
 Szerémi György 91, 93–97
 Szerémi Sára 275
 Szigeti Csaba 173
 Szikszai Imre 269
 Szilágyi Anna-Rózsika 288
 Szilágyi Emőke Rita 216
 Szilágyi Sándor 209, 252, 265, 266, 268–272
 Szinnyei József 63, 186
 Szkülitzész, Ioannész 190
 Szokoly István 250
 Szokoly Miklós, *ifjabb* 250, 263
 Szokoly Péter 246, 250–252
 Szókratész (Socrates) 165–168, 172, 181, 192
 Szovák Kornél 94
 Szörényi László 108, 141
 Sztanojev, Nebojsa 367
 Sztrabón 364
 Szulejmán, I. (Oszmán, Suleiman I.) 199–
 201, 203–211, 330
- Takács László 362
 Tamás Zsuzsanna 61, 150
 Tamizey de Larroque, Philippe 281
 Tapia, Petrus de 96
 Tar Ibolya 225
 Tarnai Andor 49–52, 54, 55, 60, 115, 298
 Tarnóc Márton 266
 Tasi Réka 256
 Taubmann, Friedrich (Fridericus Taubman-
 nus/Taubmannus) 104, 105
 Taurinus, Stephanus *lásd* Stieröchsel, Step-
 han
 Tegye Imre 362
 Telegdy János 344
 Telegdy Kata 250
 Telegdy Miklós 248
- Teleki Imre 182
 Teleki Mihály 373
 Terentius, Publius Afer 49, 54, 308
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 281
 Teszelszky, Kees 347
 Theodórosz Gazész 37, 38
 Theophilosz 36
 Theophrasztosz 18
 Thietmar (Merseburgi) 194
 Thimár Attila 147
 Thoroczky Gábor 295, 296, 301
 Thurn, Nikolaus 202
 Thuróczy János (Johannes de Thurocz)
 122, 124, 128, 129, 134–136
 Thurzó Anna 216, 217
 Thurzó Györgyné *lásd* Czobor Erzsébet
 Tibai Gergely 213
 Tibenský, Ján 49, 50, 52
 Timon Sámuel 194, 195, 293–303, 368
 Tinsley, Barbara Sher 282
 Toldy Ferenc 210, 225
 Tolnai Gábor 142
 Tomka Szászky János 60, 61
 Tomkó Zoltán 199, 203, 204, 207, 211, 214,
 223, 226
 Toni, Giovanni Battista de 15
 Tonk Sándor 267, 274, 290
 Torma, Károly 371
 Tóth Gergely 47, 49, 52, 54, 59, 61, 187, 190,
 191, 195, 224, 279, 288, 294, 300, 375
 Tóth Sándor Attila 63, 64, 73, 76, 113
 Tóth Zsombor 202, 253
 Tournoy, Gilbert 95
 Tömösvári Emese 280
 Török Enikő 61
 Török János 213–218, 221
 Török László 138
 Traianus, Caesar Nerva 364–366
 Trausch, Josef 201, 202
 Trauzner Lukács 269
 Trencsényi Balázs 163

NÉVMUTATÓ

- Trencsényi-Waldapfel Imre 112, 114
 Trócsányi Zsolt 272
 Tröster, Johann (Johannes Tresterus) 299, 303
 Truhlař, Antonín 157, 158
 Trunz, Erich 160
 Turmair, Johann Georg (Johannes Aveninus) 190
 Tusor Péter 254, 272, 346
 Typotius, Jacobus 317, 326, 327, 330–332, 337, 338
- Újlaki Miklós 181
 Ujváry Gábor 52
 Ulloa, Alfonso de 205, 224
 Ungvári János 257
 Utasi Csilla 170, 172, 173
- Vaculínová, Marta 157
 Vadász Veronika 150
 Vágner József 109
 Valla, Lorenzo 74
 van Ryneveld, Louis F. 146
 Vandebeck, Mihail Őendo 376
 Vanière, Jacques 108
 Váradı János 270
 Várday Anna 250
 Várday, család 250
 Varga András 289, 290
 Varga Imre 114
 Varga Júlia 290
 Varga Szabolcs 199
 Varjas Béla 144
 Vásárhelyi Gergely 257
 Vásárhelyi Judıt 142, 149
 Vásáry István 133, 134, 136
 Verancsics Antal 27, 32, 218, 247
 Verancsics Faustus 247
 Veress Endre 219, 225, 237, 248, 255, 280, 290, 313–315, 322
 Vergilius, Publius Maro 49, 66, 108, 112, 115, 117, 182, 202, 336
- Verhoeven, Abraham 347
 Verók Attila 144, 250, 299
 Verweyen, Theodor 177, 178
 Veszprémy László 121
 Vigenè, Blaise de 35
 Vígh Árpád 64
 Vilikovského, J. 53
 Virovecz Nándor 205, 213, 217, 220, 221, 283
 Viskolcz Noémi 30, 329
 Viteazul, Mihai; Vitéz Mihály *lásd* Mihály, II.
 Vitéz János 92
 Vitéz Miklós 253
 Voet, Gijsbert (Voetius) 186
 Voit, David 157
 Voit, Peter 244
 Vos, Gerin Janszoon (Gerardus Johannes Vossius) 51, 146
- W. Kovács András 135
 Wagner, Dieter 20, 22, 25
 Walchius, Johannes Georgius 71
 Waldaphel József 173
 Wallius, Jacobus 109, 115–117
 Wallmann, Johannes 49
 Warszewicki, Krzysztof 333
 Weidenfelder, Lorenz 374, 375
 Weiss Michael (Weisz Mihály) 269, 273
 Weisz Anita 228
 Wenzel Gusztáv 91
 Werbóczy István (Verbóczy István) 266, 276, 294
 Werner, Karl 138
 Wertner Mór 136
 Weyhe, Eberhard von 156–158
 Weyhe, Theodora 157
 Wiesendanger, Jakob (Caporinus) 36
 Wiesendanger, Veronika 36
 Wilisch, Christian Gotthold 153
 Wimpfeling, Jacobus 287
 Wittstock, Joachim 213

NÉVMUTATÓ

- Wolf, Hieronymus 41–44
 Wolf, Johannes 36, 37
 Wolski, Piotr Dunin 322, 327
 Wood, Lambert 287
 Wurm, Herbert 42
 Wyhowska de Andreis, Wanda 325

 Xenophón 31, 146
 Xylander, Guilielmus *lásd* Holtzman, Wilhelm

 Zahariade, Mihail 366
 Zákány Gábor 271
 Záluský, Ján 22, 23
 Zamoyski, Jan 305, 306, 308–315, 326, 327
 Zarnóczki Áron 300, 376
 Zászkaliczky Márton 163, 344, 346, 357
 Zay Ferenc 219
 Zbigneus *lásd* Berka z Dubé, Zbyněk
 Zborowski, Andrzej 325, 334
 Zborowski, Krzysztof 325, 334
 Zborowski, Piotr 325, 334
 Zborowski, Samuel 325, 334
 Zimmermann, Franz von 138
 Zingref, Julius Wilhelm 177–179
 Zoltay János 259
 Zombori István 290
 Zónarasz, Iohannes 42, 43, 190
 Zrínyi Miklós 206
 Zvara Edina 142, 250
 Zwinger, Theodor 144–146, 149, 151, 152, 226–228, 230, 231, 234, 240
 Zwingli, Ulrich 36

 Zsámboky János (Iohannes Sambucus) 27, 30, 31, 207, 208, 224, 225, 227, 228, 230, 239–241, 259
 Zsigmond (Luxemburgi) 126, 138, 180, 190, 195, 273
 Zsigmond Ágost, II. (Jagelló) 318
 Zsigmond, III. (Vasa) 250, 326, 331, 337
 Zsupán Edina 161, 184